

Валерій Кононенко

**Єврейське населення Поділля
(40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)**

Монографія

**Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет імені
Михайла Коцюбинського**

КОНОНЕНКО ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ
(40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)**

Монографія

Вінниця-2017

УДК 94(477.43/.44=411.16)"194/201"
ББК ТЗ(4 Укр=Євр)6
К65

Рекомендовано Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, протокол № 12 від 25 січня 2017 р.

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор О. А. Коляструк
Доктор історичних наук, професор О. О. Салата
Доктор історичних наук, професор М. М. Шитюк

Відповідальний редактор:

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України В. М. Даниленко

Кононенко В. В.

К65 Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с.

ISBN 978-966-924-396-6

Висвітлюється життя єврейської національної меншини Поділля протягом 40-х рр. XX ст. – початку XXI ст. Проаналізовані демографічні, соціальні зміни, повсякденне та національно-культурне життя єврейського населення регіону. Становище євреїв Поділля розкривається у контексті загальносоюзних та загально-республіканських суспільно-політичних, демографічних та національно-культурних процесів.

Для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 94(477.43/.44=411.16)"194/201"
ББК ТЗ(4 Укр=Євр)6

ISBN 978-966-924-396-6

© Кононенко В.В., текст, 2017
© Семенюк К.І., обкладинка, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Єврейське населення Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. як дослідницька проблема	10
1.1. Методологічна та теоретична база дослідження	10
1.2. Історіографія проблеми	24
1.3. Джерельна база	46
РОЗДІЛ 2. Єврейська національна меншина Поділля у роки Другої світової війни	62
2.1. Формування єврейської національної меншини на Поділлі	62
2.2. Процеси самоідентифікації єврейського населення регіону в історичній ретроспективі	87
2.3. Евакуація та втеча єврейського населення з території Поділля на початку німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр.	109
2.4. Євреї регіону у період окупації	125
РОЗДІЛ 3. Єврейське населення Поділля у повоєнний період	143
3.1. Єврейська національна меншина Поділля як об'єкт повоєнної національної політики СРСР	143
3.2. Особливості духовного та культурного життя подільських євреїв	166
3.3. Повсякденне життя єврейської громади Поділля у повоєнний період	183
3.4. Єврейський націоналістичний молодіжний рух на Поділлі у перші повоєнні роки	203
РОЗДІЛ 4. Особливості суспільно-політичного, економічного та культурного життя євреїв Поділля в другій половині 1950-х – 1980-х рр.	217
4.1. Євреї як об'єкт національної політики в умовах десталінізації та неосталінізму.....	217
4.2. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля від 1959 до 1989 рр.	239
4.3. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейського населення Поділля у другій половині 1950-х – 1980-х рр.	255
4.4. Релігійне життя як основа національно-культурного життя євреїв Поділля	271
РОЗДІЛ 5. Єврейська громада Поділля у часи перебудови та в період незалежності	282
5.1. Соціально-демографічні процеси серед єврейського населення Поділля	282

5.2. Єврейські громадські організації регіону та їх роль у житті національної меншини	302
5.3. Культурне та релігійне життя євреїв Поділля на зламі ХХ-ХХІ ст.	318
ВИСНОВКИ	345
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	353
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	358
ДОДАТКИ	361

ВСТУП

Протягом тривалого періоду регіональна історія окремих історико-географічних областей України не отримувала достатньої уваги. Наукові дослідження істориків були зосереджені переважно на загальних тенденціях розвитку українського народу, політичній, економічній, культурній історії України в різні періоди історичного розвитку. Проте іноді за цими дослідженнями осторонь залишалася не тільки соціальна історія окремих сіл, міст, містечок, країв, а й історія цілих народів, які протягом тривалого часу разом із українцями формували не тільки певні локальні особливості окремих регіонів України, а й мали великий вплив на матеріальну та духовну культуру, на суспільно-політичні та економічні процеси серед населення регіону. Сучасна об'єктивна та неупереджена регіональна історія є невід'ємною складовою пізнання загальнодержавних історичних процесів.

Поділля як історико-географічна область України, що охоплює значну частину території Правобережної України та поширена на територію сучасних Вінницької, більшу частину Хмельницької, південно-східні райони Тернопільської та окремі райони Житомирської, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Черкаської та Чернівецької областей, здавна було в центрі етнодемографічних процесів не тільки українців, а й інших народів. Поряд з українцями, що склали переважну частину його мешканців та були автохтонним населенням краю, протягом віків проживали представники інших національних меншин, які формували регіональну самобутність Поділля.

У процесі історичного формування даної території та внаслідок цілеспрямованої політики влади державних утворень, до складу яких входило Поділля в різні періоди свого існування, серед національних меншин краю здавна виокремлювались поляки та євреї. Проте саме євреї протягом тривалого історичного періоду не тільки впливали на суспільні, політичні, економічні та духовні процеси, що відбувалися на теренах регіону, а й сформували особливу систему організації національно-культурного та соціально-економічного життя громади в умовах переважаючого його місцевого корінного населення. Компактні поселення єврейського населення на території Східної Європи в історичній науці відомі під назвою «штетл» – єврейське містечко. Дослідники розглядають єврейське містечко як певний соціокультурний та

економічний феномен, що притаманний саме євреям Східної Європи.

Протягом тривалого періоду єврейська національна меншина складала вагомий відсоток населення Поділля, а отже, мала широке представництво в усіх галузях народного господарства краю. Подільська губернія, що у добу Російської імперії була включена у «смугу осілості» єврейського населення, стала одним із найбільш заселених євреями регіонів не тільки України, а й імперії. На 1897 р. у складі губернії проживало 222 тис. євреїв, що становило близько 12 % усього населення регіону (більше представників цієї національної меншини проживало тільки у Волинській губернії – близько 13 % усього населення).

Можемо стверджувати, що єврейські штетли в окремих районах Поділля зберігали свою самобутність навіть у радянську епоху та проіснували до 1970-х рр. Однак окремі з них, за твердженнями сучасних дослідників, змогли зберігати елементи національно-культурного життя та свою самобутність навіть до 1990-х рр., а такі подільські міста та містечка як Вінниця, Хмельницький, Брацлав, Шаргород, Жмеринка, Бершадь, Тульчин, Гайсин, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Бердичів, Балта до даного часу є центрами духовної та матеріальної культури не тільки українського, а й східноєвропейського та світового єврейства.

Протягом усього періоду існування єврейської національної меншини вона була неодмінним об'єктом особливої національної політики державної влади. Спосіб життя та зайнятість єврейського населення на Поділлі формувалися не тільки у відповідності з національними традиціями та звичаями народу, а й під впливом політики як центральної, так і місцевої влади. Якщо у дорадянський період євреї займали особливу нішу більше у економічних процесах і проявляли себе у лихварстві, банківській сфері, підприємстві, торгівлі, сфері послуг, ремісництві, то з утвердженням радянської влади вони стали впливовим етносом у суспільно-політичному, економічному, культурному, освітньому та науковому житті. У цей період суттєво змінилася соціальна стратифікація єврейського населення як республіки, так і регіону. Євреї були широко представлені серед партійної та державної номенклатури, наукової, культурної та освітньої інтелігенції, керівного та вищого адміністративного складу підприємств, установ і організацій.

Однак підняття соціального статусу євреїв, активний розвиток його національно-культурного життя йшли у протиріччя з державною ідеологією, яка з утвердженням тоталітарного режиму була направлена на формування нового суспільного утворення – «радянського народу». Саме тому, євреї, як й інші народи, які мали розвинене національно-культурне життя, були неодмінним об'єктом радянської тоталітарної та авторитарної національної політики та політичних репресій. Тиску та переслідувань зазнавали не тільки окремі представники цієї національної меншини, а й цілий народ. Якщо у період 1920-1930-х рр. та у часи Другої світової війни влада більше контролювала та направляла процеси, які відбувалися у середовищі цієї національної меншини, то у повоєнний період проблема розв'язання «єврейського питання» для влади постала досить гостро. Знищення Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), боротьба з єврейським буржуазним націоналізмом та сіонізмом, низькопоклонством перед Заходом, фальсифікація «Справи лікарів», «розкриття» інших підпільних буржуазно-націоналістичних та сіоністських організацій, активний наступ на іудаїзм мали остаточно перетворити самотню національну меншину у безликий радянський народ.

Окрім того, якщо протягом усього попереднього періоду історії єврейського народу на Поділлі, навіть незважаючи на окремі трагічні сторінки у його житті у різні історичні періоди (знищення значної частини єврейського населення під час Національно-визвольної війни XVII ст. та Коліївщини XVIII ст., жорстку регламентацію економічного та суспільного життя євреїв у часи Російської імперії, жорсткий наступ на іудаїзм, заборону івриту, знищення національної освіти, ідеологічні та політичні репресії радянської влади у довоєнний період) все ж таки зберігалася позитивна динаміка росту чисельності єврейського населення краю та самотність цієї національної меншини, то із 1940-х рр. розпочалися негативні демографічні процеси, поступове знищення національно-культурного життя та припинення існування штетлу як соціокультурного та економічного феномену подільських євреїв у більшості районів краю.

Саме друга половина XX ст. позначилася у житті євреїв Поділля значними політичними, суспільними, демографічними, економічними та національно-культурними змінами. Спочатку злочинна політика Голокосту фашистської окупаційної влади в роки Другої світової війни призвела до трагічних демографічних

наслідків – єврейська національна меншина республіки втратила близько 1400 тис. представників свого народу, а єврейська громада Поділля близько 2/3 від своєї довоєнної чисельності. А повоєнні радянські політичні репресії, прихований державний антисемітизм з другої половини 1950-х рр. та побутовий антисемітизм, який підсилювався національною політикою влади, ще більше завдали шкоди традиційному способу життя євреїв, їх релігії та культурі.

Проте, незважаючи на зменшення загальної чисельності єврейського населення на Поділлі, руйнування територіальних, культурних, релігійних підвалин життя національної меншини, євреї залишилися важливою складовою частиною подільського населення не тільки у повоєнну радянську епоху, а й за доби незалежної України. Якщо у повоєнний радянський період влада витіснила євреїв з партійної та державної номенклатури, то вплив євреїв серед інших сфер суспільного життя традиційно був високим, хоча й поступово знижувався внаслідок різкого скорочення чисельності меншини, міграції, еміграції та асиміляції єврейського населення.

З проголошенням незалежної Української держави та зі суттєвими змінами у національній політиці стосовно меншин, що проживали на території республіки, для євреїв Поділля відкрилися нові можливості для розвитку національно-культурного життя, проте економічна криза, падіння рівня життя українського суспільства все більше сприяли виїзду євреїв з України за кордон. Колись потужна, впливова національна меншина на початку XXI ст. майже розчинилась серед інших національних меншин республіки, хоча й окремі її представники досі займають високі щаблі у бізнесі, банківській сфері, засобах масової інформації, політиці як регіону, так і України.

Вивчення цього питання сприятиме доповненню регіональної історії краю та наукових досліджень загальноісторичних аспектів розвитку України у другій половині XX ст. – початку XXI ст.

Автор висловлює щирю подяку директору Державного архіву Вінницької області Легуну Ю. В., старшому науковому співробітнику відділу інформації архіву Петренку В. І., директору Державного архіву Хмельницької області Байдичу В. Г., головному спеціалісту Державного архіву Одеської області Деречиній В. П., директору музею Голокосту Вінницького відділення єврейської агенції «Сохнут Україна» Трахтенбергу Л. М., співробітнику музею Радер Н. І. за сприяння у проведенні наукового дослідження, а також головному

редактору видання професору Даниленку В. М., рецензентам професорам Коляструк О. А., Салаті О. О., Шитюку М. М., ректору Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського доценту Лазаренко Н. І., директору факультету історії, етнології і права професору Зіньку Ю. А., колегам кафедри історії та культури України, завідувачу кафедри всесвітньої історії професору Мельничуку О. А., завідувачу кафедри правових наук та філософії доценту Яременку О. І. за слушні зауваження, пропозиції до наукової роботи та підтримку у здійсненні дослідження.

РОЗДІЛ 1

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ У 40-Х РР. ХХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

1.1. Методологічна та теоретична база дослідження

Методологічна основа та теоретичні підходи до дослідження питання розвитку єврейської національної меншини Поділля лежать в межах предметів кількох наук. Безперечно, основою наукового дослідження є методи дослідження, які характерні, у першу чергу, для історичної науки. Проте при дослідженні історії розвитку та процесів, які характерні для тієї чи іншої національної меншини, важливе місце відіграє етнологія, етносоціологія, етнополітологія тощо. Ю. Козерод вважає, що «для повноцінного вивчення проблем історії національних меншин необхідно застосовувати, перш за все, загальнонаукові, етнополітологічні та історичні методи, а також методи суміжних наук: політології, історіографії, джерелознавства, етнології, соціології тощо». Такий підхід, на його думку, при вивченні історії євреїв ґрунтується на досягненнях сучасної етнології, досвіді проведення національної політики, надбаннях вітчизняної та зарубіжної історіографії та достовірній джерельній базі¹.

На сучасному етапі з'явилися сприятливі умови відійти у історичній методології від радянської ідеології, яка довгий період панувала у вітчизняній історіографії. Проте, на думку Л. Зашкільняка, ми спостерігаємо «нові спроби «загнати» істориків у вузькі рамки «державницької» чи «національної» методологічної доктрин, жорстко підпорядкувавши історичні знання політичній та ідеологічній кон'юктурі»². Проте, такий підхід тільки шкодить історії, оскільки знову вводить науковців чи просто поціновувачів історії не до пошуку істини, а до висновків, які нав'язуються, або, які більше додаються і відповідають духу часу. Окрім того, кожен із дослідників має свою суб'єктивну думку, а отже, за словами К. Поппера, «ми не можемо уникнути певної точки зору, а віра в те, що ми такі спроможні це зробити, обов'язково веде до самообману і відсутності критичного погляду»³.

¹ Козерод О. В. Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України у ХХ ст. / О. В. Козерод // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – Вип. 5 (73). – С. 24.

² Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Національний університет імені І. Франка, 1999. – С. 7.

³ Поппер К. Відкрите суспільство. Том. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / К. Поппер. – К.: Видавництво «Основи», 1994 – С. 283.

Відсутність критичного погляду, особливо у вивченні «єврейського питання», залежність історії від політичних та ідеологічних процесів ведуть до однобокого сприйняття істини. На жаль, цим грішать як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Так, американський дослідник Р. Пайпс (Pipes, R.) у своїй праці «Catherine II and the Jews: The Origins of the pale of settlement» (Катерина II та євреї: витоки осілости) стверджує, що національна єврейська історіографія дуже часто страждає етноцентризмом. Він вважає, що автори вивчають історію єврейської діаспори без вивчення проблем неєврейського оточення, в середовищі яких єврейська історія відбувалася¹. Вітчизняні ж автори дуже часто вбачають у євреях виключно деструктивний елемент, що заважав формуванню української національної держави, або як націю, яка брала участь у експлуатації українського народу чи у політичних репресіях проти українства. І одне, й інше є хибним, оскільки, на нашу думку, не розглядає проблему у цілому комплексі протиріч та особливостей українсько-єврейських стосунків.

Одним із перших спробував осмислити проблеми дослідження українсько-єврейських відносин видатний український історик Я. Дашкевич у праці «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.)», написаної ще у червні 1991 р. Учений зазначає, що «важко знайти ділянку історії України, в якій ми мали б таке нагромадження стереотипів, як у системі поглядів на українсько-єврейські взаємини... Не можна й говорити про стереотипи у наукових дослідженнях, бо це стереотипи заідеологізованості та заміфологізованості, в першу чергу, в політичній сфері, які дуже негативно впливали і впливають на розгортання наукових студій не лише на українському, але й по єврейському боці»². У даній статті автор вперше визначає проблеми, які заважають дослідженню даної проблематики. На його думку, плюралізм думок не може бути нагромадженням плюралістичного різнобою, оскільки правда лише одна-єдина. На думку вченого, перед істориками виникає потреба вивчати не тільки трагічні сторінки українсько-єврейських стосунків, а «виникає питання пошуків джерел і пружин антагонізму, а їх можна знайти, лише уважно вивчаючи періоди рівноваги»³.

Л. Фінберг, досліджуючи у своїх працях проблему українсько-єврейських стосунків, наголошує на тому, що необхідно руйнувати, у першу чергу, міфологію сприйняття єврейства через негативні стереотипи, які радше не є специфічними українськими, а стерео-

¹ Pipes, R. Catherine II and the Jews / R. Pipes // Soviet Jewish Affairs, 1975, No. 2, p. 3.

² Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – С. 634.

³ Там само. – С. 637.

типами східно-європейського світу. На його думку, «щоб залишитися реалістом, слід знати місце міфу, що акумулював величезну історію, увійшов у стереотипи поведінки, в структуру мови, у догмати релігій та світобачення. Альтернатива тому – раціональні побудови інтелектуалів, які є крихкішою структурою людської цивілізації»¹.

І. Курас вважав, що потрібно розглядати питання національно-культурного відродження українського єврейства без передчасної ейфорії та без категоричного доаприорного заперечення, тоді виникають суто теоретичні проблеми – вивчення феномена єврейської культури у контексті європейської та світової культури та цивілізації, тобто у співвідношенні загальнолюдських ідей, понять, моральних цінностей².

Одним із перших звернув увагу на особливості методологічних підходів до вивчення історії євреїв в Україні представник запорізької юдаїки В. Орлянський³. Автор вважає, щоб успішніше вести дослідження своєї проблеми, необхідно володіти, по можливості, різними теоретико-методологічними установками та дотримуватися принципу історизму та об'єктивізму, обов'язково звертатися до соціального фактору, всебічно розглядати об'єкт дослідження. Однак автор переконаний, що серед найважливіших положень серед методологічних підходів до вивчення історії євреїв є визнання біблійно-історичного положення про «обраність» єврейського народу. Обраність не в розумінні того, що він кращий від інших народів світу, а в тому розумінні, що єврейському народу призначено: а) служити для людства зразком соціальної святості, етичної поведінки («святий народ»); б) вчити людство моральним законам міжособис-

¹ Фінберг Л. Українсько-єврейські взаємини: історична міфологія, яка перемагає інтелектуалів / Л. Фінберг // Дух і Літера: наукове видання / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Київ, 1998. – № 3-4. – С. 140, 146.

² Курас І. Євреї в незалежній Україні: проблеми наукових досліджень / І. Курас // Курас І. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 47.

³ Орлянський В. Теоретические и методологические основы исследования истории евреев Украины / В. Орлянський / Запорожский национальный ун-т; Запорожское городское отделение общества Украина-Израиль / В. Орлянський. – Запорожье: Запорожский национальный ун-т, 2006. – 124 с.; Орлянський В. Про методологічні підходи до досліджень українського єврейства 20-х років ХХ століття (за матеріалами публікацій Запорізького регіонального центру) [електронний ресурс] / В. Орлянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – 196 с. – Режим доступу: http://istznu.org/dcf/file.php?host_id=1&path=page/issues/11/orlanskiy.pdf. (15.10.2016). – Назва з екрану.

тісних відносин («царство священників»)¹. Аналіз даного положення методології дослідження українського єврейства, у першу чергу, дає можливість визначити місце єврейської національної меншини у суспільстві України використовуючи певну систему координат: соціоцентризм – коли переважають інтереси усього суспільства, націоцентризм – коли переважають інтереси певної групи, класу, егоцентризм – коли переважають інтереси особи. На нашу думку, саме єврейський «націоцентризм» допоміг вижити та зберегти свою самобутність єврейському народу в СРСР.

За твердженнями Л. Зашкільняка, методологія історії передбачає виокремлення і теоретичне осмислення головних елементів історичного знання: об'єкта та предмета вивчення; суб'єкта пізнання (історика), методів і логіки його дослідницької діяльності у процесі створення історичних знань; історичних знань, їх структури щодо реальності, соціальної значущості².

Опираючись на даний підхід, автор і визначав методологічну основу дослідження «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)». Об'єктом дослідження даної роботи є історія єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., а предметом дослідження – динаміка соціальних змін та національно-культурне життя єврейського населення регіону зазначеного періоду.

При виконанні наукової роботи автор дотримувався принципу світоглядного плюралізму як співіснування й конкуренції ідей, концепцій, теорій і систем, що дають різні відповіді на окремі питання. Питання розвитку єврейської національної меншини у другій половині ХХ ст. занадто політизоване, і завданням автора було з'ясувати усі підходи до вивчення даної проблеми, знайти консенсус щодо тлумачення основних процесів, розвитку та цінностей єврейської громади даного періоду. Лише вільна наукова дискусія здатна привести до встановлення істини. Монополія на істину приводить до викривлення історії і виправлення наукових результатів під потрібні ідеологічні стандарти.

Поряд із загальнонауковими методами пізнання предмета дослідження в роботі використано спеціальні історичні наукові методи: порівняльний, хронологічний, проблемно-тематичний, ретроспективний тощо.

¹ Орлянський В. Про методологічні підходи... – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/11/orlanskiy.pdf. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Зашкільняк Л. Методологія історії... – С. 7.

Крім того, при виконанні завдань роботи автор широко застосовував загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедуцції, описання, виміру, пояснення.

Використання сучасних методів наукового дослідження, дотримання принципів істинності, об'єктивності, системності, всебічності, історизму дали можливість глибоко проаналізувати динаміку соціальних змін та національно-культурне життя єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. як предмет дослідження і забезпечили, на нашу думку, достовірні результати роботи.

Окремо слід звернути увагу на теоретичну базу роботи. Перш за все, автором було здійснено аналіз топоніму та історичного терміну «Поділля». Різноманітність підходів до тлумачення даного терміну вносило певні труднощі у визначення географічних меж дослідження. Повнота та об'єктивність дослідження єврейської національної меншини Поділля через характеристику соціальних змін та вивчення національно-культурного життя у зазначений часовий проміжок можливі лише після визначення історико-географічних меж Поділля як історичної та географічної області України відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України та з'ясування основних тенденцій щодо заселення даного регіону єврейським населенням та відповідно вивчення тих об'єктивних умов, що склалися у житті єврейської національної меншини на початок досліджуваного періоду.

Питання походження терміну Поділля та визначення його історико-географічних меж турбувало істориків не одне століття. Історіографію даного питання детально вивчив у своїй монографії Л. Баженов «Поділля у працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.: Історіографія»¹. Складність визначення меж краю пояснюється тим, що у різні історичні періоди межі Поділля як адміністративної одиниці неодноразово змінювалися. Так, Подільське воєводство у складі Речі Посполитої у ХV ст. займало середню частину Поділля, а Подільська губернія у складі Російської Імперії не включала землі сучасної Тернопільщини. Таким чином, Поділля як історико-географічний край та як адміністративно-територіальна одиниця – речі не тотожні.

¹ Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – 479 с.

Автори фундаментальної праці з україністики «Енциклопедії українознавства», створеної під егідою Наукового товариства імені Т. Шевченка у Європі, колектив якого очолив відомий вчений-українознавець, демограф, географ проф. В. Кубійович, межі Поділля визначають так: «Поділля – це історико-географічний край, положений у західній частині Лісостепу, між Передкарпаттям і Покутсько-Басарабською височиною на півдні і південному заході (межу становить р. Дністер) і Малим Поліссям на півночі, Надсянською низовиною (межа – р. Верещиця) на заході і Придніпровською височиною (межу становить частково р. Бог) на сході та Причорноморською низовиною (межа – річки Ягорлик і Кодима) на півдні»¹. Таким чином, на їхню думку, територія Поділля у трансформації на сучасне районування України збігається з територіями сучасних Вінницької, майже усієї Хмельницької, Тернопільської, частини Львівської та окремих територій Кіровоградської, Одеської, Черкаської областей. Крім того, В. Кубійович зазначив, що назва «Поділля» не означала конкретної території, оскільки Поділля ніколи не було однією адміністративно-територіальною одиницею².

В. Наулко включає до Поділля басейн Південного Бугу, лівобережжя Дністра, а отже включає до даного регіону частину Тернопільської області (південно-східні райони) та не бачить у його складі окремих територій Кіровоградської, Черкаської та Миколаївської областей³.

С. Гальчак вважає, що Поділля складають лише території сучасних Вінницької та Хмельницької областей, оскільки вони завжди були його складовою частиною⁴.

Л. Баженов, крім зазначених областей, відносить до складу Поділля Балтський, Кодимський та Савранський райони Одеської області, Андрушівський, Бердичівський та Любарський райони Житомирської області, Кельменський, Сокирянський, Хотинський райони Чернівецької та частину Тернопільської області⁵.

¹ Кубійович В., Жарський Е., Ждан М. Поділля / В. Кубійович, Е. Жарський, М. Ждан // Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954-1989. Словникова частина. – Т. 6. – С. 2131.

² Там само.

³ Наулко В. І. Історико-географічне районування та етнографічні групи українського народу / В. І. Наулко // Культура і побут населення України: навчальний посібник / В. І. Наулко, І. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. / 2 вид. – К.: Либідь, 1993. – С. 25.

⁴ Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі) / С. Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – С. 11-15.

⁵ Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... – С. 8.

С. Макарчук вважає, що Поділля включає в себе західну частину Вінницької, південно-східну частину Хмельницької, низинну частину Чернівецької та майже усю, окрім Кременецького, Шумського та Ланівецького районів, Тернопільську область¹.

Аналіз підходів до тлумачення історико-географічних меж Поділля здійснила Л. Іваневич. Вона у своїй праці «Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля» зробила огляд більшості сучасних теорій щодо визначення кордонів Поділля. Опираючись на попередні дослідження, автор вважає, що історико-географічний регіон Поділля межує на заході з Опіллям, на південному заході – з Буковиною та Покуттям, на північному заході – з Волинню, на північному сході й сході – з Наддніпряниною, на південному сході з Причорномор'ям та Молдовою, а етнографічні кордони Поділля окреслила річками Стрипа (захід), Дністер (південь), Ятрань (схід), Ягорлик, Кодима, Синюха (північний схід), частково Случ (північ)².

Як бачимо, у сучасній вітчизняній історичній науці у підходах до визначення географічних меж Поділля немає єдності. Через постійні зміни кордонів Поділля як адміністративно-територіальної одиниці у складі різних держав територіальні межі краю постійно «плавали». Сучасний підхід до районування території України ґрунтується, у першу чергу, на локальних відмінностях народної (традиційної) матеріальної та духовної культури населення України. Проте ми не можемо не зважати на те, що протягом історичного розвитку окремі частини Поділля знаходилися у складі різних держав, що впливало не тільки на їх політичний та економічний розвиток, а й на культурний та духовний. Як зазначає С. Макарчук, «відмінна доля Поділля Західного і Східного, від 1772 року і до 1939 року поділеного державним кордоном р. Збруч, також відобразилася на культурно-побутовому укладі обох частин колишнього етнографічного району»³.

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що основу Поділля, у першу чергу, складають усі теперішні адміністративні райони Вінницької, більшої частини Хмельницької та південно-східні

¹ Макарчук С. Загальні принципи етнографічного районування України / С. Макарчук // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Вип. 13 (16) / [Голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К.: [б. в.], 2014. – С. 30.

² Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 5. – С. 97.

³ Макарчук С. Загальні принципи етнографічного районування України... – С. 30.

райони Тернопільської області. Відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України сюди ми включаємо усі райони Вінницької, більшу частину районів Хмельницької області (окрім Білогірського, Полонського, Теофіпольського, Ізяславського, Славутського, Шепетівського), окремі частини Красилівського (південь), Старокостянтинівського (південь), Старосинявського (південь) районів, а також південно-східні райони Тернопільської області – Борщівський, Буцацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський та Чортківський. Окрім того, ми включаємо до складу Поділля окремі сучасні адміністративні райони інших областей: Житомирської – Бердичівський, Любарський; Кіровоградської – Гайворонський, Голованівський, Ульяновський; Одеської – Балтський, Кодимський, Савранський; Миколаївської – Кривоозерський; Черкаської – Христинівський; Чернівецької – Заставнівський та Хотинський (північна частина).

Протягом тривалого історичного періоду на зазначених територіях проживали євреї. Проте внаслідок складних та трагічних подій для українських євреїв в роки Другої світової війни більша частина єврейського населення Поділля у повоєнний період була зосереджена в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей, Бердичівському районі Житомирської та Балтському районі Одеської областей. Для прикладу, якщо в межах Тернопільської області, південно-східні райони якої ми відносимо до Поділля, на 1959 р. проживало близько 1,1 тис. євреїв, то на 1989 р. лише 0,7 тис., а на сучасному етапі можемо констатувати припинення існування єврейської національної меншини не тільки у районах, які ми відносимо до Поділля, а й взагалі в області. Подібна ситуація склалася також в інших адміністративних районах, які ми включаємо до Поділля, де внаслідок Другої світової війни та антиєврейської політики у перші повоєнні десятиліття малочисельна єврейська національна меншина остаточно була знищена. Так, якщо у 1939 р. у Любарському районі (Житомирська область) євреїв було 2,4 тис., у Христинівському районі (Черкаська область) – 0,7 тис., у Голованівському районі (Кіровоградська область) – 1,5 тис., у Гайворонському районі (Кіровоградська область) – 3,1 тис., Кривоозерському (Миколаївська область) – 2,4 тис., Савранському (Одеська область) – 1,2 тис., то в межах цих же районів на 2001 р. проживав лише 41 єврей.

Окрім того, слід зауважити, що автор дослідження під використанням топоніму «Поділля» має на увазі, у першу чергу, істори-

ко-географічний край. Тобто певну регіональну одиницю в межах України, яку Я. Верменич розглядає як «таксономічну одиницю, виділену за ознаками своєрідності умов проживання людей на певних територіях, особливостей історичного розвитку, специфічності рис матеріальної і духовної культури, регіональної ідентичності»¹. Історія Поділля тривалий період розглядалася в контексті історії історико-географічної та адміністративної одиниці на теренах України, що в різні історичні періоди була у складі держав під назвою «Подільське воєводство», «Подільська губернія», що мала певні природні, господарські, історичні та територіальні чинники розвитку. Як стверджує Г. Турченко, «регіональна строкатість України є беззаперечним фактом, і проявлялася в економіці, особливостях господарювання, традиціях, звичаях, особливостях ментальності, політичних симпатіях населення»².

Ми пропонуємо розглядати історію Поділля ще й як історію краю, на розвиток якого, окрім перерахованих вище чинників впливала його поліетнічність, з усім багатством їхніх культур, підходів до національного життя, соціально-економічної стратифікації, що визначали етнічну, соціальну, політичну, економічну специфіку краю, а в окремі періоди розвитку вели й до загострення міжнаціональних протиріч та конфліктів. Окрім того, ми розглядаємо Поділля як край, який, за тлумаченням Я. Верменич, має мінливу реальність із «плаваючими» кордонами³, що формувався протягом століть, а отже має свої специфічні особливості.

Історія євреїв Поділля зазначеного періоду розглядається як історія національної меншини, яка була невіддільним елементом об'єктивної загальної історії краю та впливала на його розвиток. Єврейська ідентичність навіть у зазначений період існувала та видозмінювалася в процесі взаємодії між членами самої національної спільноти, так і з тими, що знаходилися за її межами. На розвиток єврейської ідентичності Поділля впливали не тільки загальні полі-

¹ Верменич Я. Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення / Я. Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2004. – Число 7. – С. 37.

² Турченко Г. Ф. Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії / Г. Ф. Турченко // Краєзнавство. - Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2006. – № 1. – С. 51.

³ Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів / Я. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолий; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 13.

тичні, суспільні, економічні та культурні процеси в умовах радянської дійсності, а й «на протиставленні «іншому» і внаслідок взаємодії з ним», оскільки «взаємодія з «іншим» є невід'ємною складовою формування ідентичності»¹. Таким чином, історія українського та єврейського народу на Поділлі навіть у цей період формувалася через взаємодію, що проявлялася чи то у форми співпраці, чи у формі протиріч.

На нашу думку, подільська регіональна єврейська ідентичність є невід'ємною складовою єврейства СРСР даного періоду (хіба що за винятком гірських та азійських євреїв), хоча у попередні історичні періоди вона була складовою усього єврейства Східної Європи, де проживали ашкеназі – субетнос євреїв. Тобто євреїв подільського регіону ми вважаємо «субідентичністю, і яка передбачає наявність більшої спільності («мегаспільності»), в яку носії локальної ідентичності включені як Свої»². Проте у житті регіональної єврейської національної меншини Поділля були певні особливості розвитку, що були спричинені цілим рядом чинників. Недаремно наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., коли з'явився інтерес до регіональної історії України, вітчизняні та закордонні історики заявили про існування подільського штетлу як певного способу життя українського єврейства навіть у повоєнний радянський період та у перші роки незалежності України, тоді, коли в інших регіонах не тільки СРСР, а й Східної Європи, єврейське містечко припинило своє існування. Тобто ми можемо констатувати, що тут склалися об'єктивні особливі умови розвитку національної меншини, до яких Л. Нагорна включає історичні особливості освоєння регіонального простору, характер етнічного розселення, ступінь урбанізованості території, збереження комплексів традиційної культури³.

Окрім того, при дослідженні єврейської національної ідентичності краю потрібно враховувати низку компонентів, якою вона обумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний,

¹ Козловець М. А. Україна: від зіткнення етнокультурних ідентичностей до толерантності і взаємодії / М. А. Козловець // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 256.

² Пеньковцев Р. В. Компаративный анализ феномена «региональной идентичности» (Россия-ЕС-США) / Р. В. Пеньковцев, Н. А. Шибанова // Ученые записки Казанского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2007. – Т. 149, Кн. 3. – С. 177.

³ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 81.

економічний, політичний. Проте, як зазначають автори праці «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», «усі вони є взаємозалежними, хоча кожна історична доба виявляє домінуючу роль певного компонента, та й ще й у певному регіоні»¹.

Автор розглядає історію єврейської національної меншини Поділля у 1940 рр. – початку ХХІ ст. як складову об'єктивної регіональної історії краю зазначеного періоду. Вивчення історії розвитку єврейської національної меншини при дослідженні регіональної історії допомагає «уникати крайнощів етноцентризму, роблячи акценти на багаторівневому баченні проблем, породжуваних регіональним розмаїттям»². Євреї не тільки склали вагомий частину населення Поділля, а й були неодмінним елементом усіх процесів, що тут відбувалися. Досить влучно визначив вплив євреїв в історії України А. Подольський, який зазначає, що єврейський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві, євреї мали вплив на соціально-політичне життя України, та додає: «Розуміння взаємин між євреями та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з єврейством, сприятиме побудові, наскільки це можливо, об'єктивної картини історичного розвитку України, тому що євреї – це етнос, який завжди відіграв помітну роль в українській історії та культурі»³.

Незважаючи на усі спільні риси щодо процесів, які відбувалися у середовищі єврейської національної меншини СРСР та України, ми можемо зауважити, що були суто регіональні особливості розвитку даної етнічної спільності, які визначали її розвиток протягом століть, так і в другій половині ХХ ст. та на початку ХХІ ст. По-перше, єврейська національна меншина формувалася на Поділлі в умовах державної політики Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії, а потім в межах Польщі, Румунії, УРСР та СРСР, що не могло не вплинути на їх матеріальну та духовну культуру. По-друге, єврейська громада в Російській імперії потрапила в «смугу осілості», що була проявом дискримінаційної політики влади, проте сприяла формуванню чисельної єврейської громади на Поділлі та його

¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [монографія] / [М. Панчук та ін.; редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К.: ІПЕІНД, 2011. – С. 147.

² Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»... – С. 13.

³ Подольський А. С. Єврейські студії в суверенній Україні: розвиток, тенденції, перспективи / А. С. Подольський // Відродження: Часопис з питань культури та освіти національних меншин України. – 1999. – № 5. – С. 1.

особливого соціального статусу. Для прикладу, на 1916 р. євреї серед мешканців міст Подільської губернії складали 46,1 % усього населення і за цим показником поступалися тільки євреям Волинської губернії (50,8 %), тоді як цей самий показник у євреїв Харківської губернії складав лише 3,2 %¹. Поділля, як і уся Правобережна Україна, за визначенням Л. Нагорної, було регіоном інтенсивного формування особливої єврейської ідентичності. Ці процеси яскраво проявилися особливо у містечках краю, де утворилися замкнуті традиціоналістські єврейські громади, що витворили свій окремий світ і власну систему самоврядування². По-третє, єврейська громада краю в умовах радянської влади перебувала в аграрному регіоні, де процеси асиміляції, русифікації, характерних для радянської національної політики, проходили повільніше у порівнянні з промисловими регіонами. По-четверте, були певні відмінності у національній політиці стосовно євреїв в роки Другої світової війни з боку німецької та румунської окупаційної влади, які визначали певні особливості у політиці Голокосту та у майбутньому стали визначальними у демографічних процесах серед єврейського населення на Поділлі та розвитку його національно-культурного життя.

Вважаємо, що вищеназвані чинники були вкрай важливими для розвитку регіональної єврейської ідентичності, а чуття національної ідентичності, у свою чергу, за визначенням Е. Сміта, стало «могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі кризь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури»³. На нашу думку, якби радянській владі вдалось остаточно зламати чи розмити стовпи єврейської національної ідентичності, ми б не спостерігали такої масової еміграції останніх наприкінці існування СРСР та в незалежній Україні.

Об'єктивність дослідження неможлива без чіткого визначення категорії «етнічні та національні меншини». Ми розглядаємо єврейське населення Поділля, у першу чергу, як національну меншину, яка віками проживала на даній території. Проте дана національна меншина не є корінною чи автохтонною для Поділля, оскільки їхній етногенез (процес народження) не пов'язаний з терито-

¹ Етнополітичні процеси в Україні... – С. 128.

² Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 161.

³ Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: Основи, 1994. – С. 26.

рію регіону, а перші єврейські поселенці, що були вихідцями з Західної Європи, з'явилися тут з XIV ст.

Автори колективної монографії «Український соціум» вказують на існування на території України історичних національних меншин, які компактно проживають в Україні протягом 10-12 поколінь на відміну від модерних національних меншин, чий час перебування в Україні є меншим. Автори вважають євреїв однією з найдавніших історичних національних меншин, чий час перебування на території України поступається лише грекам¹.

Окремо варто звернути увагу на поняття «штетлу», яке автор вживає у своєму дослідженні для позначення подільських населених пунктів, які були представлені єврейською громадою. Поняття «штетл» у перекладі з мови ідиш означає «єврейське містечко». Протягом тривалого періоду штетл, у першу чергу, уособлювався з місцями компактного поселення єврейського населення у містечках Східної Європи, де сформувався особливий традиційний східноєвропейський спосіб життя єврейства, що включав у себе мову, релігію, економіку і певний тип соціальних відносин. Протягом віків саме штетл, що мав свою особливу соціальну, культурну і навіть архітектурну своєрідність, був переважним способом збереження традиційного життя для євреїв Поділля. Це не означає, що на життя єврейської громади не впливала державна політика і не вносила свої зміни у їх життя або серед євреїв не було тих, хто прагнув зайняти вищий щабель у соціальній ієрархії та залишав громаду (наприклад, так звані «вихристи»). Проте, якщо у царський період влада більше намагалася тримати життя штетлу під контролем, не руйнуючи його способу життя зсередини, то з приходом радянської влади цілеспрямовано стали руйнуватися основні соціальні інститути, на яких тримався традиційний спосіб життя євреїв. Основний тиск здійснювався на іудаїзм і традиційну систему єврейського виховання та освіти через релігію, оскільки за тлумаченням Е. Сміта, в особі євреїв маємо народ, у якому переплелася релігійна та етнічна ідентичність, що допомагало євреям протягом тривалого часу відчувати своє «Я»².

Проте навіть у цих умовах штетл продовжував існувати, хоча у цілому у цей період формується, за твердженнями канадської дослідниці А. Штерншис, два типи радянської єврейської ідентично-

¹ Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 190.

² Сміт Е. Національна ідентичність... – С. 16.

сті: ідиш-розмовні євреї колишньої «смуги осілости», що представлені єврейськими містечками, і російськомовні євреї великих міст. Вони, на її думку, відрізнялися не тільки за мовою, а й за характером своїх уявлень про єврейство, оскільки отримували інформацію із різних джерел: перші – з культурної продукції на ідиш, інші – із російськомовної масової літератури, яка малювала образ радянського єврея. У своїй праці дослідниця висловила думку, яка протягом тривалого періоду була домінуючою не тільки у вітчизняній, а й закордонній історіографії. Вона вважала, що «Друга світова війна і Голокост привели до повного руйнування ідиш-розмовної єврейської громади в межах Радянського Союзу. Тільки одна єврейська ідентичність пережила війну – ідентичність міських євреїв»¹.

Проте теза про смерть штетлу після Другої світової війни, за оцінками сучасних дослідників, є не зовсім виправданою. Як не дивно, але першими спростовувати її почали представники не вітчизняної історіографії, а російської, які протягом 1990-х – 2000-х рр. здійснили кілька експедицій по вивченню минулого єврейського містечка переважно півдня Поділля та зробили висновки про існування «радянського штетла», а в окремій місцевості навіть «пострадянського штетла», оскільки євреї відчували тут себе євреями і жили поміж євреїв².

Як вважає М. Крутиков, міста і селища частини Вінницької і Одеської областей – Шаргород, Бершадь, Балта, Тульчин, Могилів-Подільський та інші – стали на довгі роки свого роду «загубленим світом», де радянський спосіб життя мирно співіснував з єврейськими звичками до розпаду СРСР, який підштовхнув євреїв до еміграції³.

Варто зазначити, що фактично до 1970-х рр. залишки ідишської культури залишалися навіть у обласних центрах Поділля – у містах Вінниці та Хмельницькому, хоча основна маса євреїв цих міст була зрусифікована. Окрім того, на переважній більшості території Поділля, наслідки Другої світової війни були для єврейської національної меншини настільки руйнівними, що призвели до повного знищення традиційного способу життя, а євреїв вже не розгля-

¹ Anna Shternshis. *Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*. – Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006, p.182.

² Штетл. XXI век. Полевые исследования // Сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. – СПб.: Издательство ЕУСПБ, 2008. – С. 1.

³ Крутиков М. Штетл между фантазией и реальностью [електронний ресурс] / М. Крутиков // Независимый филологический журнал. – № 102. – 2010. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/102/k10.html>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

дали як організовану громаду. Як писали в одній із доповідних записок компартійні функціонери одного з районів Хмельницької області – у районі немає євреїв, а є дві сім'ї євреїв-комуністів, відповідальних працівників.

На основі з'ясування наукової термінології та вивчення сучасних наукових підходів, що сформувалися у закордонній та вітчизняній історіографії, автор дійшов до ряду теоретичних висновків. На нашу думку, слід розглядати єврейське населення Поділля у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як представників неавтохтонної історичної національної меншини, яка мала свої етнічні, релігійні, мовні характеристики, що відрізняли її від решти населення, зберегла почуття солідарності, спрямованої на збереження свого національно-культурного життя, яке на початковому періоді даного часового проміжку намагалася реалізувати через здобуття національно-територіальної чи національно-культурної автономії, а на початку ХХІ ст. втілює у національно-культурну автономію законодавчо визначену Конституцією України та Законом України «Про національні меншини» (1992 р.). Окрім, того можемо стверджувати, що, принаймні, в південно-східній частині Поділля (переважно південь сучасної Вінницької області) навіть протягом другої половини ХХ ст. існував штетл, який зберіг свою соціальну, культурну, економічну самобутність, пристосувавшись до радянської дійсності.

Таким чином, із зазначеного вище, можемо стверджувати, що методологічні та теоретичні засади дослідження динаміки соціального розвитку та національно-культурного життя єврейського населення Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. ґрунтуються як на загальнонаукових підходах, характерних на сучасному етапі для вітчизняної історичної науки, так і на усвідомленні того, що окремі наукові праці щодо предмета дослідження побудовані відповідно до принципу єврейського чи українського етноцентризму та нагромадженні ряду стереотипів, які для встановлення об'єктивної істини необхідно було подолати.

1.2. Історіографія проблеми

Останніми роками сучасна українська наука поповнилася кількома науковими дослідженнями історіографії історії євреїв України. Одним із перших здійснив огляд наукових досліджень стосовно

вивчення історії єврейської общини Поділля Л. Орловський¹. Робота дослідника присвячена огляду наукового доробку вітчизняної та закордонної історичної науки стосовно різних сторін життя єврейської громади Поділля, що були підготовлені упродовж другої половини XIX ст. – на початку XXI століття. Оцінюючи радянську історіографію зазначеної проблеми, автор робить висновки, що впродовж 1950-1980-х рр. не було не тільки об'єктивних історичних досліджень з історії євреїв Поділля, а й узагальнюючих праць з історії єврейства XIX – XX ст., а той матеріал, який виходив у світ, подавався заідеологізовано, з позицій радянського інтернаціоналізму, однобоко та рафіновано².

Загальний огляд сучасної зарубіжної історіографії історії та культури євреїв України зробив О. Козерод. Автор робить висновок, що зарубіжних істориків цікавлять теми єврейської історії та культури в Україні з огляду на те, що Україна є колыскою світового єврейства, країною, де практично кожне велике місто або районний центр якої пов'язані з єврейською історією. Саме історія єврейських громад регіонів України цікавить західних дослідників у найбільшій мірі³.

Аналізує сучасні підходи до висвітлення єврейської історії І. Дворкін у своїй праці «Украинско-еврейские отношения в полиэтнической парадигме истории Украины» (Українсько-єврейські відносини в поліетнічній парадигмі історії України). Автор робить висновок щодо виправданості перегляду традиційної національної парадигми історії і заміни її поліетнічною. Не заперечуючи необхідності формування національної парадигми історії українцями часів тиску Російської імперії чи формування національної концептуальної моделі формування українського національного нарративу у період незалежності, автор вважає, що українське суспільство готове до сприйняття історії своєї держави як історії поліетнічної політичної нації, до лояльного сприйняття усіх акторів української історії⁴.

¹ Орловський Л. Єврейська община Поділля в дослідження зарубіжних та українських вчених / Л. Орловський // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С. 193-201.

² Там само. – С. 196.

³ Козерод О. В. Сучасна зарубіжна історіографія історії та культури євреїв України / О. В. Козерод // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2012. – № 9. – С. 25.

⁴ Дворкин И. Украинско-еврейские отношения в полиэтнической парадигме истории Украины / И. Дворкин // Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике. – М.: Сэфер, 2014. – С. 200-206.

Історіографія даної проблеми має свої особливості та недоліки. Фактично відсутня радянська наукова література, яка б об'єктивно досліджувала життя єврейського населення не тільки Поділля, а й євреїв СРСР та України зазначеного періоду. Заідеологізованість, радянські принципи національної політики не дозволяли розглядати дане питання, тим більше, з огляду на те, що у цей час в країні було задекларовано побудову соціалістичного суспільства, що неодмінно вело до подолання розбіжностей між народами та злиття усіх націй та народностей, які проживали в СРСР. Л. Фінберг вважає, що радянська доба була не найкращим періодом для написання історії євреїв, осмислення свого минулого та поточного життя. На його думку, тільки перебудова, а згодом і незалежність повернули радянський, а потім і пострадянський світ до досліджень юдаїки¹.

Окрім того, варто зазначити, що єврейська радянська історіографія фактично не змогла відновитися після розгрому єврейської культури, освіти та науки в повоєнні роки сталінського тоталітаризму.

Лише в останній рік існування СРСР була підготовлена праця В. Кабузана та В. Наулка, що була однією із перших праць, де досліджувалась історія євреїв України в контексті історії євреїв СРСР та світу («Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення»)². Автори статті на основі аналізу значної кількості етнодемографічних джерел висвітлюють зміни в чисельності та розміщенні єврейського населення у XIX-XX ст. як України, так і в СРСР та в світі. Серед висновків, які мають цінність для нашої роботи, слід виділити ті, що автори вважають: масовий перехід євреїв на російську мову та збільшення кількості змішаних шлюбів ще не свідчать про етнічну асиміляцію євреїв, оскільки вони завжди відрізнялися високим рівнем етнічної самосвідомості і високим ступенем ендогамності у сфері сімейно-шлюбних стосунків, а сама по собі мовна асиміляція далеко не завжди свідчить про зміну етнічної самосвідомості та етнічної належності³.

Проте маємо зазначити, що у цілому радянська історіографія історії єврейської національної меншини України та

¹ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 3.

² Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56-68.

³ Там само. – С. 62.

Поділля, єврейсько-українських відносин даного часового проміжку є вкрай бідною та заідеологізованою, а праць, які б безпосередньо були присвячені історії єврейської національної меншини краю періоду другої половини ХХ ст. немає взагалі.

Лише з початку 1990-х рр. можемо констатувати поживлення дослідження історії життя єврейського населення України, у тому числі й Поділля. На пострадянському просторі з'явився цілий ряд праць, які вперше подають комплексну історію євреїв або присвячені окремим аспектам історії єврейської національної меншини регіону зазначеного періоду.

Загальна історія єврейського народу України подається у працях під загальною редакцією Ф. Горовського «Євреї України: краткий очерк истории» (частина 1 та 2, 1993, 1995 рр.) (Євреї України: короткий нарис історії)¹, О. Наймана («Історія євреїв України», 2003 р.)². У даних працях вперше, спираючись на джерельну базу та попередні дослідження, було здійснено аналіз процесів заселення євреями української території, у тому числі Поділля. Проте лише у 2008 р. було видано «Нариси з історії та культури євреїв України», де авторський колектив під редакцією Л. Фінберга та В. Любченка узагальнив дослідження з історії євреїв України та вперше подав історію євреїв України з позицій соціальної історії, включивши до політичної історії нариси з повсякденного життя українських євреїв, його побуту, традицій, релігійного життя з прадавніх часів до сьогодення. Вперше в книзі було подано історію українського єврейського мистецтва, літератури, театру та кінематографа³.

Дослідженню окремих аспектів історії єврейської національної меншини в Україні, у тому числі регіональної історії, були присвячені ряд всеукраїнських та наукових конференцій, за результатами яких видано збірники наукових матеріалів. Серед них варто виділити такі: «Матеріали к истории евреев Украины» (Матеріали до історії євреїв України), (1993 р.), «Євреї в Україні: Історія, культура, традиції» (1997 р.), «Друга світова війна і доля народів України» (2005 р.), «Євреї в Україні: історія та сучасність» (2009 р.),

¹ Евреи Украины (краткий очерк истории). [В 2 ч.] Ч. 1 / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман; под общ. ред. Ф. Я. Горовского; Укр.-финс. ин-т менеджмента и бизнеса. – К.: УФИМБ, 1992. – 157 с.; Евреи Украины (краткий очерк истории), [В 2 ч.] Ч. 2 / Ф. Я. Горовский [и др.]; под общ. ред. Ф. Я. Горовского. – К.: УФИМБ, 1995. – 272 с.

² Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К. Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. – 496 с.

³ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.

«Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)»¹.

Варто зазначити, що вітчизняна історіографія періоду незалежної України переважно акцентувала свою увагу на питаннях формування єврейської національної меншини в Україні, різним аспектам життя єврейської громади у період царської Росії, періоду становлення радянської влади та наступу на національно-культурне життя євреїв краю 1920-1930-х рр., особливостям життя євреїв регіону під час Другої світової війни, в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму та окремим аспектам відновлення національно-культурного життя єврейської національної меншини у період незалежної України. На жаль, наукових праць, які б комплексно досліджували історію єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., фактично немає.

Загальній історії формування та життя єврейської національної меншини на Поділлі присвячені праці Л. Баженова («До проблеми заселення євреями Поділля (ХІ – ХVІІІ ст.»), праці М. Кушніра («Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля)», Ф. Винокурової («З історії єврейської громади Поділля»)), Л. Щура («З історії єврейських поселень на Поділлі»), Ю. Плясовиці («Дети Иакова и Рахиль в Виннице») (Діти Якова та Рахіль у Вінниці)².

¹ Материалы к истории евреев Украины / Сост. Р. Н. Гольштейн. – Днепропетровск: Дніпро, 1993. – 265 с.; Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 456 с.; Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)», 23-24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – 412 с.; Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.

² Баженов Л. В. До проблеми заселення євреями Поділля (ХІ – ХVІІІ ст.) / Л. В. Баженов // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І.Огієнка, 2013. – Вип. 5. – 184 с. – С. 24-31; Кушнір М. Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля) / М. Кушнір // Подільські джерела: Шалом, Вінниця, Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 5-23; Винокурова Ф. З історії єврейської громади Поділля / Ф. Винокурова // Шабат. – № 16. – січень. – 1994. – С.4; Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. – Т. 5(7). – С. 165-173; Плясовица Ю. Дети Иакова и Рахиль в Виннице / Ю. Плясовица // Подільські джерела: Шалом, Вінниця! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 30-39; Плясовица Ю. Ессе о Виннице и винничанах. Ироничный опус истории Винницы (книга в книге) / Юрий Плясовица. – Винница: Эдельвейс и К, 2010. – 252 с.

Так, незважаючи на те, що Л. Баженов хронологічно досліджує історію формування єврейської національної меншини на Поділлі у період XI – XVIII ст., дана праця допомагає встановити особливості формування єврейських поселень на Поділлі та особливого типу національно-культурного та соціально-економічного життя єврейських громад краю. Автор зазначає, що незважаючи на політичні, соціальні, етнічні і конфесійні конфлікти у суспільстві, переслідування і значні жертви, єврейська громада зуміла зберегти свою етнічність, менталітет, мову, побут, віру, внесла і здійснює значний внесок в економіку, освіту, науку, культуру та суспільно-політичне життя країни, стала невід'ємною складовою українського народу¹.

М. Кушнір, аналізуючи у своїй праці історію єврейської національної меншини Поділля, зазначає, що внаслідок Голокосту, «жданівщини», «космополітизму», які мали відверто антисемітський характер, серед євреїв Поділля поширюються еміграційні настрої, які похвалилися у 1970-х рр. після знищення останніх осередків релігійного та культурного життя, а за добу незалежної України стали масовими внаслідок соціально-економічної кризи. Внаслідок цих процесів, на думку автора, єврейське обличчя Поділля втрачено назавжди, хоча елементи єврейської культури чи кухні стали неодмінною традицією українців².

Ю. Плясовица, аналізуючи повоєнне життя подільських євреїв, вважає що найбільш «спокійними» в антиєврейській кампанії були 1960-ті рр., а далі почалися залякування силими КДБ, арешти, показові судові процеси, антиізраїльська пропаганда у пресі, що були спрямовані на зупинення єврейської алії. Автор вважає, що внаслідок алії Поділля втратило велику кількість фахівців, науковців і просто активних, підприємливих громадян, що були б корисними Україні при будівництві нової держави³.

Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку польської та єврейської меншин Поділля досліджує у своїй монографії «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. XX ст.)» Л. Місінкевич. Автор зосереджує свою увагу на створенні єврейських сільських рад на Поділлі, розвитку єврейських національних закладів освіти та культури у період «коренізації», особливостей колективізації та залучення євреїв до землеробства, зміну національної політики стосовно євреїв та політичні репресії

¹ Баженов Л. В. До проблеми заселення євреями Поділля... – С. 30.

² Кушнір М. Понад шість століть спільної історії... – С. 20-22.

³ Плясовица Ю. Эссе о Виннице и винничанах... – С. 38-39.

1930-х рр. Фактично автор у даній праці визначив основні тенденції функціонування єврейської національної меншини краю напередодні Другої світової війни, з подій якої ми починаємо своє дослідження¹.

Важливими для осмислення передумов та причин соціальних, демографічних та культурних процесів у єврейській національній меншині Поділля у другій половині ХХ ст. та дослідження питань регіональної історії краю зазначеного періоду мають також інші праці, які аналізують історію євреїв регіону напередодні досліджуваного нами періоду – в роки національно-визвольних змагань та у радянський період 20-30-х рр. ХХ ст. Серед них варто виділити праці П. Слободянюка, О. Завальнюка, О. Комарницького, О. Крічкер, В. Нестеренка². Так, наприклад, П. Слободянюк працю «Єврейські общини Правобережної України» хронологічно присвятив періоду від часу заселення євреями території Правобережної України до періоду Другої світової війни. Проте автор подає багатий фактичний матеріал із життя єврейської національної меншини, зупиняється на етнорелігійних проблемах, освіті, культурі євреїв

¹ Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич; НАН України. – К.: Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права, 2001. – 254 с.

² Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Держархів Хмельницької області, 2005. – 409 с.; Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Українська влада і подільські євреї (1919-1920 рр.) / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність (Міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення у Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 р., м. Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – 216 с. – С. 73-85; Комарницький О. Б. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917-1918 рр. / О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.3. – С.139-149; Крічкер О. Ю. Єврейські громади містечок Правобережної України у роки Української Революції та Громадянської війни / О. Ю. Крічкер // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С. 111-116; Нестеренко В. А. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. / В. А. Нестеренко // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність (Міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення у Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 р., м. Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – 216 с. – С. 113-118.

Правобережної України, що безперечно допомагає встановленню причинно-наслідкових зв'язків суспільно-політичних та культурних процесів серед євреїв у другій половині ХХ століття¹.

О. Завальнюк та О. Комарніцький у праці «Українська влада і подільські євреї (1919-1920 рр.)» зазначають, що висока концентрація євреїв серед населення подільських міст та містечок та витіснення українського населення до села були прямим наслідком цілеспрямованої політики царського уряду, що багато у чому визначало увесь подальший розвиток цієї національної меншини².

В. Нестеренко, досліджуючи особливості розвитку іудаїзму на Поділлі у довоєнний радянський період, зазначає, що радянська влада з самого початку взяла курс на обмеження впливу іудаїзму в суспільстві, а у боротьбі із ним використовувала, як відверті репресії, обмеження прав священнослужителів, так і агітацію. Незважаючи на певне пожвавлення релігійного життя у період непу (Нової економічної політики), до кінця 1930-х рр. фактично усі молитовні будинки євреїв на Поділлі було закрито, а на 1941 р. не залишилось жодного³.

Найбільш повно, відповідно до хронологічних рамок нашого наукового дослідження, у наукових працях висвітлена історія єврейської національної громади Поділля 1940-х рр. Переважна більшість із цих досліджень присвячена аналізу трагічних подій в середовищі єврейської національної меншини у роки Другої світової війни. Автори даних праць вважають, що війна назавжди змінила українське єврейство. Окупаційний режим та винищення єврейського населення Поділля визначили негативні тенденції у демографічних процесах цієї національної меншини, змінили соціальну та демографічну структуру єврейського населення регіону, що багато у чому визначало її увесь повоєнний розвиток.

Так, А. Круглов у своїх працях не просто зупиняється на трагічних сторінках в історії єврейського народу, а на основі широкого кола джерел відтворює хронологію знищення єврейського населення України та кількісні втрати, які вперше обґрунтовані⁴. На під-

¹ Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Держархів Хмельницької області, 2005. – 409 с.

² Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Українська влада і подільські євреї... – С. 73.

³ Нестеренко В. А. Єврейські релігійні громади на Поділлі... – С. 73.

⁴ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941-1943 гг. / А. Круглов // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1. – С. 39-64; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине / А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.; Сборник

ставі праці дослідника «Хроника Холокоста в Украине» (2008) (Хроніка Голокосту в Україні) автором даного дослідження фактично було здійснено хронологічний аналіз злочинів окупаційної влади на території Поділля – від південно-східних районів Тернопільської області до Савранського, Балтського, Кодимського районів Одеської області.

Безпосередньо аналізує перебіг Голокосту на Вінниччині, діяльність єврейських гетто у Трансністрії, визначає кількісні характеристики втрат серед подільського населення, досліджує умови життя єврейської спільноти на окупованих землях Східного Поділля та чи не вперше аналізує вклад євреїв Вінниччини у перемогу над фашизмом на фронті та у тилу вінницька дослідниця Ф. Винокурова¹. Автор чи не вперше серед дослідників визначила не тільки кількісні характеристики євреїв-учасників бойових дій з Вінниччини, а й охарактеризувала участь євреїв Вінницької області в різних родах військ, проаналізувала роль журналістів та пропагандистів, медиків єврейської національності, вихідців з області у війні та вклад євреїв у тилу над перемогою над фашизмом. Загальна істо-

документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 гг. / Сост. А. Круглов. – К., Институт иудаики, 2002. – 456 с.

¹ Винокурова Ф. А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941-1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401-414; Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3. Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла / НАН Украины. Ин-т укр. археологии и этнографии им. М.С.Грушевского, Гос. архив Винниц. обл., Ф. А. Винокурова. – Винница: Антекс, 2000. – 336 с.; Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв у гетто та таборах Трансністрії в період 1941-1944 рр. (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області / Ф. Винокурова // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2. – С. 9-17; Винокурова Ф. Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941-1944 гг. / Ф. Винокурова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401-411; Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел / Ф. Винокурова // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23-24 червня 2005 р.) – К.: Сфера. – С. 156-164; Винокурова Ф. Пять кругов ада / Ф. Винокурова // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 80-89; Винокурова Ф. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных документов о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941-1944 гг.) / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Випуск II. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – С. 20-38.

рія, що подана у праці, переплітається з долею конкретних людей, на яких подано біографічні довідки¹.

У працях «Доля буковинських євреїв у гетто та таборах Трансністрії в період 1941-1944 рр.» та «Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел» автор вказує на певні особливості Голокосту єврейського населення в румунській зоні окупації, куди потрапила південні-східні райони Поділля. Ф. Винокурова вважає, що діяльність румунської окупаційної влади більше була спрямована не на пряме винищення єврейського населення, а на створення нестерпних умов життя в гетто, які вели до великої смертності серед як місцевого єврейського населення, так і депортованого єврейського населення з інших регіонів України. Окрім того, автор вважає, що єврейська самоорганізованість через общину стала не тільки запорукою боротьби з найпекучішими соціальними проблемами гетто, а й сприяла відновленню тут в роки війни певних елементів національного життя – дитячих садків, шкіл, дитячих будинків і навіть синагог².

Питання Голокосту на Західному Поділлі також ґрунтовно висвітлено у праці П. Слободянюка «Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни». У статті автор відкриває трагічні сторінки винищення єврейського населення на Західному Поділлі, зокрема у Кам'янці-Подільському, де фашистами було знищено близько 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини. Піднімає автор і складну тему українсько-єврейських стосунків під час війни. Не заперечуючи факти участі українців у винищенні євреїв, автор нагадує, що юдофобство в Україні ще в довоєнний період втратило своє соціальне підґрунтя, про що свідчать факти допомоги українців єврейським родинам в роки нацистської окупації³.

Слід зазначити, що серед масиву вітчизняних праць з юдаїки, які досліджують історію єврейської громади другої половини ХХ ст., переважна більшість не акцентує свою увагу на регіональній історії євреїв, а присвячена загальним тенденціям функціонування цієї національної меншини у зазначений період. Особливо активно в сучасній історіографії розроблялися питання, що пов'язані з жит-

¹ Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3... – С. 16.

² Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв... – С. 125.

³ Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни / П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122-127.

тям громади у повоєнний період сталінського тоталітаризму. Детально досліджені питання боротьби євреїв за національно-територіальну автономію у Криму, повоєнних політичних репресій, політики державного антисемітизму, знищення єврейської національної культури, тиску на релігійне життя євреїв України. Серед праць, які розкривають ці аспекти функціонування єврейської національної громади варто виділити праці В. Даниленка, М. Шитюка, Л. Гуцала, Ю. Данилюка, В. Войналовича, А. Подольського, Г. Полянкера, І. Боголюбової, Г. Маринченка¹.

Останнім часом з'явилося ряд праць, які аналізують життя єврейської національної громади на сучасному етапі.

Активно вивчає розвиток єврейської національної меншини на сучасному етапі український громадський діяч, дисидент, діяч

¹ Даниленко В. Єврейське питання / В. Даниленко // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 724-744; Даниленко В. Коли і як виникла ідея єврейської автономії у Криму? / В. Даниленко // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 295-298; Даниленко В. Проекти єврейської автономії у радянському Криму / В. Даниленко // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 288-298; Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013 – С.134-141; Гуцало Л. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л. Гуцало // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: видавничий Центр «Ткума», 2011. – С. 86-100; Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. / Ю. Данилюк // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С. 61-62; Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. Войналович // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2 (2/4). – С. 209-218; Войналович В. Чорні дні «чорного духовенства» / В. Войналович // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 207-227; Подольський А.Е. Катастрофа європейського єврейства: релігійний аспект / Подольський А.Е. // Катастрофа і Опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С. Я. Єлісаветський. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 278-283; Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом / Г. Полянкер // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3/4. – С. 363-381; Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО) / І. М. Боголюбова // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокошко. – Хмельницький: [б. в.], 2004. – С. 141-146; Маринченко Г. Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період / Г. Маринченко // Українознавчий альманах. Випуск 16. – Київ, Мелітополь, 2014. – С. 256-260.

українського єврейського руху Й. Зисельс. Серед його наукового доробку дослідження питань еміграції євреїв в контексті міграційної ситуації в Україні, динаміки чисельності єврейського населення України, розвиток громадського життя єврейської національної меншини на сучасному етапі, розвиток національної освіти, культури та релігійного життя євреїв в Україні¹.

Важливу роль у дослідженні історії євреїв Поділля мають закордонні наукові праці.

Так, єврейська національна громада СРСР, УРСР та незалежної України стала об'єктом вивчення російської історичної науки. Праці російської історіографії присвячені як загальним аспектам функціонування єврейської національної меншини, так і безпосередньо розвитку єврейської національної громади Поділля. У Росії, відповідно до класифікації Д. Єльяшевича, сформувалося два підходи в сучасній іудаїці: російська історія євреїв або так званий «зовнішній» напрямок та єврейська історія в Росії – «внутрішній» напрямок².

Протягом другої половини 1990-х рр. на початку 2000-х рр. у Російській Федерації сформувалося декілька центрів вивчення історії євреїв колишньої Російської імперії, СРСР та життя єврейських громад у пострадянських республіках.

Одним із основних сучасних наукових центрів за межами України по вивченню історії євреїв Поділля став Центр «Петербурзька юдаїка» Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Одним із перших проектів Центру стало видання, що безпосередньо було присвячене історії єврейських громад Поділля – «100 єврейських местечек України. Подолия: исторический путеводитель» (100 єврейських містечок України. Поділля: історичний путівник) (вип. 1,

¹ Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс И. Эмиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине / Н. Шульга, Н. Панина, Е. Головаха, И. Зисельс // Социология: Теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 64-89; Зисельс И. Динамика численности еврейского населения Украины [Электронный ресурс] / И. Зисельс // Асоціація єврейських організацій та громад України. – Режим доступу: <http://www.vaadua.org/analitika/dinamika-chislennosti-evreyskogo-naseleniya-ukrainy>. (11.10.2016). – Назва з екрану; Зисельс И. Развитие общинного процесса в Украине / И. Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1. – С. 15-27.

² Эльяшевич Д. А. Источниковедение истории евреев в России (к постановке вопроса) / Д. А. Эльяшевич // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии / под ред. Д. Эльяшевича. – СПб.: Петербургский еврейский университет, 1993. – С. 27-28.

1998 р. та вип. 2, 2000 р.)¹. Ці видання стали одними із перших досліджень у пострадянський період єврейських містечок регіону (теперішніх сіл, селищ та міст), де ще на початку ХХ ст. євреї складали більшість міського населення. Дослідження в основному стосується більшої частини Поділля, які, відповідно до сучасного адміністративно-територіального устрою, входять до Вінницької та Хмельницької областей. Матеріал видань подавався з часів появи євреїв в даному населеному пункті до сьогодення. Окрім власне історії єврейської національної меншини цих містечок, авторами фактично створено реєстр пам'яток єврейської матеріальної культури, які збереглися до цього часу.

Окрім того, цією науковою установою протягом 2004-2008 рр. були організовані польові експедиції колишніми єврейським штетлами східного та південного Поділля: 2004 р. – Могилів-Подільський, Чернівці (сmt. у Вінницькій області), Шаргород; 2005 р. – Гайсин, Тульчин; 2006 р. – Балта, Тульчин; 2007 р. – Могилів-Подільський, Немирів, Брацлав; 2008 р. – Могилів-Подільський, Ямпіль, Бершадь, Томашпіль, Тульчин. Підсумком даних експедицій стало напрацювання багатого фактичного матеріалу щодо життя єврейської національної меншини регіону, частина якого лягла в основу ряду публікацій. Остання публікація проекту – «Штетл. ХХІ век. Полевые исследования» (Штетл. ХХІ століття. Польові дослідження), (2008 р.). Автори видання терміном «штетл» називають єврейські містечка регіону. В першу чергу, вони зосереджують свою увагу на житті єврейської національної меншини регіону у післявоєнний період радянської влади. Автори роблять висновок, що у цих містечках Поділля до цих пір існують невеликі єврейські громади, які пережили війну і вважають свою історію продовженням життя штетла. Автори вважають, що саме на території сучасного південно-східного Поділля між річками Дністер та Південний Буг можна шукати залишки штетлів, оскільки дана територія під назвою Трансністрія входила до складу румунської зони окупації, де євреї, на щастя, уникли тотального винищення та навіть значна частина з

¹ 100 еврейских местечек Украины. Вып.1. Подолия: исторический путеводитель / Иерусалимский центр документирования наследия диаспоры, Институт исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. – 2-е изд., испр. и доп. – Харків: Тарбут Лаам; Иерусалим; СПб.: Издательство Петербургского еврейского университета, 1998. – 319 с.; 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. – СПб.: Издатель Александр Гершт, 2000. – 704 с.

них вижила у місцевих концтаборах та гетто. У повоєнний період євреї вже не склали більшість населення цих міст, проте грали помітну роль (яка частково збереглась і до сьогодні) в економічному і культурному житті. Основним було те, що вони відчували себе євреями серед євреїв в єврейському містечку, а тому є сенс говорити про повоєнний радянський і навіть пострадянський штетл¹.

Ще одним центром дослідження єврейства України став Навчально-науковий центр біблеїстики та юдаїки Російського державного гуманітарного університету, що був утворений у 1996 р. при підтримці світових центрів юдаїки, зокрема Єврейської теологічної семінарії Америки (JTS) та Інституту єврейських досліджень (YIVO). Центром впродовж 2004 – 2009 рр. були організовані експедиції по вивченню історії та культури євреїв до міст Чернівців та Хотина Чернівецької області.

Також значну роль у вивченні історії євреїв грає російський Центр наукових працівників та викладачів юдаїки у вищих навчальних закладах «Сефер». Цією науковою установою було організовано цілий цикл конференцій, у тому числі міжнародних, з юдаїки та історії культури слов'ян і євреїв. Матеріали конференцій репрезентують історію життя єврейської національної меншини від найдавніших часів до сьогодення. Окремі статті присвячені історії регіональних меншин, у тому числі Поділля.

У російській історіографії, як і у вітчизняній, переважають праці, які розглядають або загальні аспекти функціонування єврейської національної меншини, або окремі питання життя євреїв СРСР та єврейських громад на пострадянському просторі.

Важливе місце у розумінні державних та суспільно-політичних процесів стосовно єврейської національної меншини та у вивченні історії радянських євреїв повоєнного періоду мають праці Г. Костирченка. Серед них варто виділити праці «В плену у красного фараона: политические преследования евреев в СССР в послевоенное сталинское десятилетие» (В полоні у червоного фараона: політичні переслідування євреїв у повоєнне сталінське десятиліття), (1994 р.), «Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм» (Тайна політика Сталіна: влада та антисемітизм), (2001 р.), «Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР» (Сталін проти «космополітів». Влада і єврейська інтелігенція в СРСР), (2010 р.), «Тайная политика Хрущева. Власть,

¹ Штетл. XXI век. Полевые исследования // Сост. В. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. – СПб.: Издательство ЕУСПБ, 2008. – С. 11.

интеллигенция, еврейский вопрос» (Таємна політика Хрущова. Влада, інтелігенція, єврейське питання), (2012 р.)¹. У цих працях автор на науковій, документальній та фактичній основі аналізує радянський державний та побутовий антисемітизм в СРСР, визначає основи державної політики стосовно єврейської національної меншини у повоєнний період, аналізує особисте відношення Й. Сталіна, М. Хрущова до євреїв, залежність національної політики вищого радянського керівництва від зовнішньої політики. Автор переконливо доводить, що навіть в умовах загального процесу демократичного оновлення суспільства у постсталінський період, що відомий під назвою «відлига», послаблення політичного тиску на євреїв, загальні підходи до вирішення єврейського питання в СРСР не змінилися. Автор на широкій документальній основі та джерельній базі аналізує не тільки політику Радянського Союзу відносно єврейського населення та витіснення євреїв з державно-партійного апарату та інтелігенції, а й досліджує та визначає основи національної політики СРСР у сталінську та хрущовську епохи.

Так, у праці «В полоні у червоного фараона: політичні переслідування євреїв у повоєнне сталінське десятиліття» автор аналізує повоєнні переслідування єврейських суспільних діячів, працівників науки, культури, промисловості та акцентує свою увагу на справі Єврейського антифашистського комітету і справі лікарів. Автор робить висновок, що повоєнне закручування ідеологічних гайок відбувалося за тоталітарною схемою, яка була випробувана ще у 1930-х рр., де серед іншого обов'язково розкручувалася антиєврейська істерія². Окрім того, антиєврейська карта, на його думку, використовувалась у внутрішньопартійній боротьбі в Кремлі. Г. Костырченко вважає, що навіть хрущовська реабілітація переслідуваних за різними справами євреїв в сталінську епоху – вимушена пос-

¹ Костырченко Г. В. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование / Костырченко Г. В. – М.: Международные отношения, 1994. – 400 с.; Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Костырченко Г. В.; РАН, Ин-т российской истории. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 779 с.; Костырченко Г. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г. Костырченко. – М.: РОССПЭН, 2010. – 432 с.; Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос / Г. Костырченко. – М.: Международные отношения. – 556 с.

² Костырченко Г. В. В плену у красного фараона... – С. 74.

тупка суспільній думці, якою влада намагалася замаскувати державний курс на форсовану асиміляцію євреїв¹.

У праці «Таємна політика Хрущова. Влада, інтелігенція, єврейське питання» автор переконливо доводить, що навіть в умовах загального процесу демократичного оновлення суспільства у пост-сталінський період, що відомий під назвою «відлига», послаблення політичного тиску на євреїв, загальні підходи до вирішення єврейського питання в СРСР не змінилися².

І. Альтман у своїй праці «Жертви ненависти. Холокост в СССР. 1941-1945 гг.» (Жертви ненависті. Голокост в СРСР. 1941-1945 рр.) провів узагальнення досліджень з історії Голокосту та руху опору євреїв у СРСР на початок 2000-х рр. Автор розглядає історію Голокосту як комплексний геноцид єврейського населення в контексті історії Другої світової війни. У своїй праці автор подає статистику гетто та жертв Голокосту. Автор вважає, що саме на території України було сформовано найбільшу кількість гетто – 442, із них тільки у Вінницькій області – 127 та й втрати серед єврейського населення на Поділлі були одними з найбільших – у Вінницькій області – 87,6 тис., у Хмельницькій – 106,5 тис.³

Важливе значення для з'ясування історії єврейської національної меншини Поділля має праця М. Куповецького «Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века» (Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині XX століття), де автор аналізує демографічні процеси серед євреїв СРСР та серед основних причин зменшення єврейського населення в республіці вказує русифікацію, асиміляцію, змішані шлюби, виїзд населення республіки в інші регіони СРСР та за кордон⁴.

Зарубіжна історіографія також представлена масивом досліджень, які розглядають переважно загальну історію єврейської національної меншини у радянський період або досліджують її окремі аспекти – наприклад, питання Голокосту. Проте останнім часом у працях істориків з США, Ізраїлю бачимо значний інтерес до

¹ Костырченко Г. В. В плену у красного фараона... – С. 365.

² Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос / Г. Костырченко. – М.: Международные отношения. – 556 с.

³ Альтман И. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941-1945 гг. / И.Альтман. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 81, 87, 294

⁴ Куповецкий М. С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века / М. С. Куповецкий // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 5-6. – С. 165-184.

Поділля, з огляду на те, що тут, особливо у південно-східній її частині, у повоєнний період збереглась єврейська національна меншіна, її духовна та матеріальна культура.

У 1968 р. у збірнику статей «Книга о русском еврействе. 1917-1968» (Книга про російське єврейство. 1917-1968), що був виданий у Нью-Йорку Союзом російських євреїв у США і фактично став першим комплексним дослідженням усіх сторін життя радянської єврейської громади в СРСР протягом хронологічного періоду у 50 років, з'явилися перші закордонні наукові праці, що хронологічно були присвячені досліджуваному нами періоду. У збірнику досліджувалися питання винищення єврейського населення під час німецької окупації, становище єврейської національної меншини СРСР, розв'язання «єврейського питання» в сталінську та постсталінську епоху, питання боротьби з сіонізмом, боротьбу за національну-територіальну автономію. Окрім, того це була перша праця, у якій було досліджено функціонування єврейської релігії в СРСР, національної школи, літератури на їдиш, знищення івриту та проаналізоване місце євреїв в радянському театрі, музиці, літературі. Так Л. Шапіро, що одним із перших дослідив усі сторони життя євреїв в СРСР після смерті Й. Сталіна з 1953 р. до кінця 1960-х рр., зазначає, що у постсталінські роки єврейське населення СРСР продовжувало жити в умовах дискримінації та обмеження релігійних та культурних потреб, і це не викликало сумнівів у всіх, хто слідкував за життям євреїв в СРСР, у тому числі навіть у представників західних комуністичних партій¹.

Представник американського фонду «Джойнт» в Україні Чарльз Хоффман (Charles E. Hoffman) одним із перших зарубіжних істориків почав комплексно досліджувати єврейські подільські містечка у 1990-х рр. Він звернув увагу на невеличке єврейське містечко Поділля – Шаргород, побувавши тут у 1996 р. На підставі власних вражень була написана праця «Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism» (Червоний штетл: Виживання єврейського міста при радянському комунізмі), (2002 р.). Автор вибрав Шаргород як містечко, яке навіть у середині 1990-х років зберегло єврейський дух. Фактично автор один із перших розвіяв західний стереотип про смерть штетлу як єврейського містечка в СРСР після Другої світової війни внаслідок Голокосту та репресій радянської влади. Дослідник показав, що завдяки певним щасли-

¹ Книга о русском еврействе. 1917-1967 / Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона и А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк: Союз русских евреев, 1968. – С. 385.

вим обставинам єврейське населення Шаргорода уникло тотально-го знищення в роки війни та збереглося від повної асиміляції та відходу від іудаїзму в повоєнні роки радянської влади. Тут збереглися традиції общини, у першу чергу, внаслідок симбіозу між місцевою господарською адміністрацією, де працювали переважно євреї, і радянською владою, навіть незважаючи на те, що містечко на собі відчуло антисемітські кампанії, боротьбу з релігією, боротьбу з сіонізмом та інші форми розв'язання «єврейського питання»¹.

Американський дослідник Джеффри Вейдлінгер (Jeffrey Veidlinger) підготував працю «In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine» (У тіні містечка: Мале місто єврейського життя в Радянській Україні), (2013 р.)². Праця автора присвячена аналізу існування єврейських містечок та єврейської національної меншини України після Голокосту, коли тисячі євреїв, які пережили війну, повернулися пізніше, щоб відновити свої громади. Автор використав спогади близько 400 євреїв, учасників тих подій. Це дало можливість йому зробити певну переоцінку традиційної радянської єврейської історії ХХ ст. Реципієнти ділились спогадами як про єврейське життя у довоєнній Україні, так і про досвід виживання під час Голокосту, життя при комунізмі. Переважна більшість реципієнтів були із невеликих міст та селищ Поділля, яких він назвав останніми єврейськими жителями містечок Східної Європи. Він ознайомився з єврейськими громадами Вінниці, Бершаді, Брацлава, Могилева-Подільського, Шаргорода, Теплика, Томашполя, Тульчина, а також кількома дрібнішими громадами цієї національної меншини. Автор робить висновки, що незважаючи на сталінські репресії, Голокост, антисемітизм, за спогадами учасників тих подій єврейське життя в українських містечках у повоєнний період існувало.

Б. Пінкус (Pinkus Benjamin) у своїй праці «The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority» (Євреї в Радянському Союзі: історія національної меншини), (1988 р.) здійснив на основі документальних джерел ґрунтовне наукове дослідження історії єврейської національної меншини радянського періоду. Подавши історичну довідку, у якій він пояснює причини формування потужної

¹ Hoffman, Charles E. Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism. – New York: American Jewish Joint Distribution Committee, 2002. xvii, 223 pp.

² Jeffrey Veidlinger. In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. - Bloomington: Indiana University Press, 2013, 385 pp.

єврейської національної меншини в межах території СРСР, автор зосередив свою увагу на історії розвитку єврейської національної меншини у Радянському Союзі. Дослідник дослідив не тільки політико-правовий статус євреїв, а також звернув увагу на вплив внутрішніх економічних, демографічних та соціальних процесів на релігійне та культурне життя радянського єврейства. У четвертому розділі «Постсталінський період (1953-1983)» автор досліджує основні принципи національної політики даного періоду, політику антисемітизму, чистку єврейських кадрів у державних органах, боротьбу з «єврейським націоналізмом» та сіонізмом, демографічні та соціально-економічні процеси в середовищі меншини, особливості освіти, культури та релігійного життя єврейської меншини¹.

Об'єктивне трактування повсякденного життя єврейських громад у другій половині ХХ століття неможливе без залучення фундаментальної праці Анни Штерншиш (Anna Shternshis) «Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939» (Радянське і кошерне. Єврейська народна культура в Радянському Союзі, 1923-1939), (2006 р.). Незважаючи на те, що хронологічно дана праця присвячена більш ранньому періоду радянської єврейської історії, вона допомагає зрозуміти процеси, які проходили всередині цієї меншини протягом усього радянського періоду. Праця автора побудована на дослідженні спогадів американських євреїв – вихідців з СРСР. На її думку, у Радянському Союзі під тиском комуністичної влади сформувалася радянська за формою, проте національна за суттю єврейська культура. Окрім того, на євреїв свій вплив здійснювало місцеве неєврейське оточення, що привело до певного переплетення єврейських звичаїв з українськими і формуванню феномена єврейської народної культури. Внаслідок цього та через тиск радянської влади, на думку автора, відбувається певний відхід від суворо регламентованих правил єврейського життя, що стало наслідком формування, наприклад, феномена «кошерної свинини» та сприяло асиміляції єврейського населення, зростання кількості міжнаціональних шлюбів тощо. Автор також робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої у містах та більш національної у невеликих містечках².

¹ Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. – (Soviet and East European Studies). – Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 398 p.

² Anna Shternshis. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939. – Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006, 281 p.

Актуальними для розуміння процесів в середовищі єврейської національної меншини в Україні є праці американського дослідника історії українських євреїв М. Мицеля. У праці «Євреї України в 1943-1953 гг.: Очерки документированной истории» (Євреї України в 1943-1953 рр. Нариси документованої історії), (2004) розглядає різні аспекти життя євреїв останнього десятиліття сталінської епохи (антисемітські кампанії, еміграцію і міграцію єврейського населення, репресії влади проти євреїв, переслідування працівників інтелігенції тощо. Автор побудував своє дослідження, базуючись на широкому колі архівних матеріалів, які проливають світло на причини та підстави антисемітської політики влади, побутовий антисемітизм¹.

У праці «Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945-1981гг.)» (Громади іудейського віросповідання в Україні (Київ, Львів: 1945-1981 рр.)), (1998) автор аналізує ставлення радянської влади до юдаїзму у період з 1944 р. до 1981 р. Провівши порівняльний аналіз діяльності різних релігійних конфесій, автор зазначає, що для усіх них характерні певні спільні риси в дискримінаційній політиці стосовно віруючих. Проте моноетнічність юдаїзму в поєднанні зі звинуваченням його у нелояльності до держави і відсутності радянського патріотизму ставили синагогу в виключно гірше становище. Окрім того, синагога була фактично єдиним легальним інститутом, який і представляв єврейську національну меншину. Саме тому юдаїзм та синагога стали об'єктом постійного тиску та тотального контролю².

Демографічні та соціальні процеси серед єврейського населення СРСР проаналізував В. Константинов у праці «Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)» (Єврейське населення колишнього СРСР в XX столітті (соціально-демографічний аналіз). Ця робота фактично стала першим узагальнюючим дослідженням соціально-демографічного розвитку єврейського населення колишнього СРСР за минуле сторіччя, включаючи динаміку чисельності та розселення по республіках і містах, етномовний склад, статеву, вікову і сімейну структуру, народжуваність і смертність, рівень освіти, професійну структуру,

¹ Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: Очерки документированной истории / М. Мицель. – К., Дух і Літера, 2004. – 362 с.

² Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945-1981 гг.) / М. Мицель. – К.: Институт юдаїки, 1998. – 261 с.

участь в радянській політичній системі і еміграцію в інші країни. Автор також визначив основні передумови постійного зменшення єврейського населення у 2 половині ХХ ст. На його думку, Катастрофа у роки Другої світової війни, а потім – зниження народжуваності і зростання асиміляції, а також масова еміграція – призвели до абсолютного скорочення єврейського населення СРСР, і тим самим зумовило поступове зниження його ролі в суспільному житті країни¹.

Ізраїльський дослідник Іцхак Арад став автором системного дослідження винищення євреїв СРСР в роки Другої світової війни – «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941-1945)» (Катастрофа євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу (1941-1945), (2007). На основі архівних документів з німецьких, радянських та єврейських джерел автор досліджує Голокост на території на СРСР в кордонах на 22 червня 1941 р. – день нападу Німеччини на СРСР. В дослідженні виявлені і підкреслені характерні особливості Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу порівняно з іншими районами Європи, захопленими гітлерівською Німеччиною. Автор також вважає, що одним з результатів Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу, крім величезної кількості загиблих, стало знищення містечка («штетла»), яке було особливим явищем єврейського життя у Східній Європі протягом століть, оскільки сотні тисяч євреїв проживали саме в містечках на захоплених німцями радянських землях, і, на відміну від міських жителів, частина яких евакуювалася з промисловими підприємствами, з радянською і партійною адміністрацією, навчальними закладами, більшість єврейських мешканців містечок залишилися на своїх місцях і в результаті загинула².

Дослідниця Венді Лауер (Wendy Lower) у праці «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» (переклад українською мовою з праці «Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine» 2010 р.) зосередила свою увагу на окупаційному режимові генеральної округи Житомир як адміністративно-територіальній одиниці Рейхскомісаріату Україна, що існувала протягом 1941-1944 рр. і включала до свого складу частину території Житомирської області

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов. – Иерусалим, 2007. – С. 298.

² Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 803.

та більшу частину Вінницької області, які ми відносимо до Поділля¹. Автор не тільки зосередила свою увагу на досі малодослідженому аспекті історії України періоду окупації – соціальній історії 1941-1944 рр. (повсякденне життя на окупованих територіях, вибір людей у складних ситуаціях, українсько-єврейські відносини тощо), а й звернула увагу на регіональних особливостях нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на території України.

Теоретичні та методологічні аспекти дослідження становища єврейського населення в умовах тоталітарної держави та його винищення під час Другої світової війни присвячені праці Т. Снайдера² («Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіном») та Х. Арендт («Банальність зла»)³.

Так, Т. Снайдер вважає, що масове вбивство євреїв під Кам'янцем-Подільським наприкінці серпня 1941 р. було самою масштабною бійнею на той час, що задала тон усім наступним. Після масових розстрілів біля міста, Вермахт почав співробітництво з айнзацгрупами та силами поліції по винищенню євреїв, оскільки це, за логікою нацистів, зекономить продовольство, а отже попередить партизанські повстання на окупованих територіях⁴.

Х. Арендт у своїй праці «Банальність зла», що стала класикою політичної думки ХХ ст., розглядає політичні та моральні причини Голокосту та аналізує поведінку вбивць та їх жертв, які переставали слухати голос совісті та сприймати дійсність. На її думку, не варто задаватись питанням контрасту між ізраїльським героїзмом і покірністю, з якою євреї йшли на смерть під час Голокосту, «оскільки і інші люди – зовсім не євреї – вели себе так само»⁵.

Таким чином, із аналізу наукових досліджень вітчизняної та закордонної історіографії можемо констатувати зростаючий науковий інтерес до вивчення загальної історії єврейської національної меншини СРСР та УРСР. Особливо активно розроблялася тема довоєнних та повоєнних політичних репресій стосовно євреїв, дер-

¹ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.

² Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.

³ Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. - М.: Издательство «Европа», 2008. – 424 с.

⁴ Снайдер Т. Кровавые земли... – С. 267.

⁵ Арендт Х. Банальность зла... – С. 26.

жавного антисемітизму в СРСР та питання Голокосту. Праць, які б досліджували життя євреїв Поділля у другій половині ХХ ст. як одну з найбільших єврейських регіональних громад не тільки України, а й Радянського Союзу, не було. Проте можемо констатувати особливий інтерес до вивчення історії єврейських містечок Поділля у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр., де на думку багатьох вітчизняних та закордонних істориків, збереглися залишки штетлу. Фактично у цих роботах відбулася ревізія ідеологеми про «смерть штетла» як системи традиційного способу життя єврейського населення Східної Європи, яка включала в себе мову, фольклор, релігію, економіку і систему відносин.

1.3. Джерельна база

Важливе місце у дослідженні соціальних характеристик та національно-культурного життя євреїв у 1940-х рр. – на початку ХХІ ст. мають джерела. Джерельна база дослідження складається з архівних неопублікованих та опублікованих матеріалів (законодавчих актів, збірників документів, статистичних матеріалів, мемуарів, спогадів, інтернет-ресурсів тощо).

Важливим елементом процесу наукового дослідження для історика є робота з архівними джерелами. Архівні матеріали містять інформацію, що дає можливість зробити певні узагальнення, виділити закономірності, зробити висновки, підтвердити або спростувати статистичними даними певні історичні процеси. Проте заради об'єктивності історик-дослідник повинен виважено підходити до оцінки архівного джерела та бути добре обізнаним з предметом дослідження загалом. Варто зазначити, що систематизованих фондів, що стосувалися б історії єврейської національної меншини даного періоду, в архівних установах немає. Увесь масив матеріалу, як правило, був знайдений при аналізі загальних документів, які б характеризували суспільно-політичне, економічне та культурне життя в УРСР. Усі архівні матеріали можна поділити на дві групи: 1 група – дає можливість визначити загальні особливості життя цієї національної меншини у досліджуваний період та проаналізувати особливості національної політики держави стосовно цієї групи населення у зазначений період (переважно це матеріали центральних архівних установ, у першу чергу, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління Укра-

їни (ЦДАВО України); 2 група – це матеріали місцевих архівних установ, які містять конкретні статистичні дані щодо життя єврейської національної меншини регіону та матеріали стосовно окремих представників єврейської національності, репресованих та реабілітованих у повоєнний період (у роботі використано документи Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО)). Окрім того, слід зазначити, що найбільш повно на основі архівних матеріалів можна проаналізувати період 1945-1965 рр., коли у архівних документах акцентувалася увага на національній приналежності. Наприклад, у документах, які характеризували кадри установ, підприємств та організацій у зазначений період, вказувалася національність, що давало можливість більш детально проаналізувати соціальні процеси єврейської громади Поділля. З середини 1960-х років, змінюються акценти у підборі інформації. Державна політика стосовно єврейської національної меншини набула нових форм. У звітних документах не робилось акценту на національності, а дискримінаційні акти стосовно цієї національної громади, наприклад у прийомі на роботу чи на навчання, звучали, як правило, усно.

При роботі з архівними документами ЦДАГО України основна увага була зосереджена на аналізі матеріалів фонду 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). У першу чергу, вівся аналіз матеріалів описів 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина). 1941-1959 рр.), 24 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1950-1967 рр.), 25 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1968-1988 рр.), 45 (Документи управління кадрів ЦК КП(б)У. 1941-1949), 71 (Документи відділу науки і вищих навчальних закладів ЦК Компартії України. 1951-1967 рр.).

Серед масиву справ немає документів, які б фокусували свою увагу виключно на єврейській чи іншій національній меншині, тим більше не фіксувалися питання, які мали явно дискримінаційний чи антисемітський характер. Проте серед матеріалів знаходимо доповідні листи, довідки, звіти, інформації про порядок евакуації населення в роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр., про винищення населення України під час окупаційного режиму, про складне становище єврейського населення у перші роки після визволення території від окупації, про настрої серед громадян України під

час значимих для республіки суспільно-політичних чи економічних подій (наприклад, арешту групи «лікарів-шкідників» у 1953 р. або членів Єврейського антифашистського комітету), про антисемітські настрої серед населення України. Більш конкретну інформацію мають звіти Уповноваженого Ради в питаннях релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, статистичні звіти про склад КП(б)У та КПУ тощо. Дані документи дають можливість виділити, у першу чергу, закономірні явища у суспільно-політичному, економічному та культурному житті єврейської національної меншини у другій половині ХХ століття. Найбільш повно статистичні документи дають можливість встановити місце євреїв серед партійної, радянської номенклатури та прослідкувати послідовне нищення іудаїзму.

Матеріали ЦДАВО України дають можливість встановити певні закономірності життя єврейської національної меншини по певних сферах суспільного буття. У першу чергу основна увага була зосереджена на матеріалах фонду 4648 (Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд), серед матеріалів якого знаходяться документи Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР з 1944 по 1946 рр., з 1946 по 1965 рр. – при РМ СРСР по УРСР, Уповноваженого Ради в справах релігій при РМ СРСР з 1966 по 1974 рр., Ради у справах релігії при РМ УРСР з 1974 по 1991 рр., Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР (України) з 1991 по 1994 рр., Ради у справах релігій при Міністерстві міграції і національностей України з 1994 по 1995 рр. Дані документи дають можливість прослідкувати статистику діяльності на території України та Поділля зареєстрованих та незареєстрованих іудейських громад, синагог у досліджуваний нами період.

Використання матеріалів Міністерства освіти України (Ф.166) дало можливість визначити особливості розвитку та знищення єврейської національної освіти як в Україні, так і на Поділлі та її відродження наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Безперечно, основна маса документів, яка характеризує динаміку соціальних змін та національно-культурне життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., представлена матеріалами місцевих архівів. Для репрезентативності дослідження були опрацьовані фонди місцевих державних архівів, де у повоєнний період за статистичними даними, була зосереджена переважна кількість єврейського населення Поділля та які терито-

ріально охоплювали фактично усі регіони краю: ДАХМО – західну та північну частину Поділля, ДАЖО – невелику частину північного Поділля, ДАВіО – центральну та південну частину Поділля, ДАОО – південно-східну частину Поділля.

Для об'єктивності дослідження автором були проаналізовані архівні матеріали таких фондів ДАВіО: П-136 (Вінницький обласний комітет комуністичної партії України), П-87 (Вінницький міськком Компартії України), П-457 (Вінницький обласний комітет ЛКСМУ), Р-2700 (Вінницька обласна рада), Р-6023 (Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ переданих СБУ у Вінницькій області), Р-5892 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій області), Р-2355 (Вінницьке обласне управління статистики), Р-4897 (обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих). Саме у цих фондах міститься значна кількість архівних документів, які дають можливість встановити місце євреїв у суспільно-політичних, економічних та культурних процесах у досліджуваній період. Найважливішими серед них є різноманітні статистичні звіти щодо складу партійних організацій та радянських органів, довідки про склад вчительських колективів шкіл м. Вінниці та області, про професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, про склад лікарських колективів медичних закладів, про розвиток системи торгівлі тощо.

За тією ж схемою вівся аналіз документів ДАХО. Із аналізу документів видно, що єврейська національна меншина Хмельниччини зазнала непоправних втрат у роки Другої світової війни і в окремих куточках області була повністю знищена, а в інших її вплив зведений до мінімуму. Все це визначало життя єврейського населення у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Найбільш повно при аналізі у роботі представлені матеріали фонду П-487 (Хмельницький обком компартії України), Р-338 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Хмельницькій області).

У ДАЖО були проаналізовані матеріали фонду П-120 (Бердичівський районний комітет КП(б)У-КПУ), Р-4994 (Відділу у справах національностей, міграцій та релігій). Із аналізу матеріалів видно, що Бердичівщина, яку ми включаємо до Поділля, у повоєнний період зберегла помітну єврейську національну меншину, яка відіграла активну роль у житті не тільки району, а й усієї Житомирської області, а із проголошенням незалежності України євреї Бердичева

активно включилися у процес відродження національно-культурного життя, насамперед, через відродження релігії.

Проаналізовані архівні матеріали ДАОО (фонд П-11 (обласний комітет КП(б)У-КПУ), фонд П-869 (Балтський районний комітет КП(б)У-КПУ), фонд П-579 (Кодимський районний комітет КП(б)У-КПУ), фонд Р-8197 (відділ у справах релігії Одеської обласної державної адміністрації) дали можливість охарактеризувати суспільно-політичне та національно-культурне життя євреїв Балтського, Кодимського та Савранського районів Одещини, а якщо врахувати, що до 1954 р. до складу Одеської області входили теперішні Гайворонський, Голованівський та Ульяновський райони Кіровоградської та Кривоозерський район Миколаївської областей, які ми територіально відносимо до Поділля, репрезентативність представлення нашого дослідження архівними матеріалами значно підвищується. Проаналізовані матеріали дають можливість встановити, що із зазначених районів найбільш чисельна єврейська громада зберігалася у Балтському районі та, насамперед, у районному центрі – м. Балті. Проте фактично усі елементи національно-культурного життя євреїв міста у повоєнний період були знищені.

Важливе місце серед джерел дослідження життя євреїв Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. відіграє преса. Проте тут варто висловити ряд зауважень. Преса радянського періоду знаходилась під жорстким партійним контролем і розглядалася у першу чергу як ідеологічна зброя. На шпальтах газет друкувалися не тільки офіційні документи партії та уряду, а розпочиналися етапи боротьби з будь-якими «ухилами» в країні або формувалася відповідна думка у суспільстві. За відсутності телебачення преса та радіо були основними інструментами формування суспільної думки. Місцева преса за поданням матеріалу фактично дублювала всесоюзну та республіканську, за винятком висвітлення окремих регіональних питань. З розгромом національної єврейської культури у повоєнний період та закриттям у 1948 р. газети ЄАК «Ейнікайт» (Єдність), що була більше радянським пропагандистським, ніж національним виданням, євреї залишилися без національної преси. Відновлений у 1961 р. журнал «Советиш Геймланд» (Радянська Батьківщина), не тільки не заповнив цю прогалину, а й був незрозумілим та недоступним переважній більшості євреїв, оскільки видавався на ідиш, а тираж його постійно падав. Окрім того, він фактично не торкався регіональної історії євреїв. Радянські центральні газети також не містили матеріалів з історії євреїв та життя цієї національної мен-

шини, хоча нерідко фокусували свою увагу на титульних націях. Дуже часто увага преси зосереджувалась, наприклад, на чувашах чи татарах, які зуміли «вирости» при радянській владі, обходячи тему євреїв.

Досить влучно щодо об'єктивності радянської преси у висвітленні життя єврейської громади дав британський історик Л. Шапіро, який стверджував, що «радянські газети та журнали дуже нечасто містили матеріали загального характеру, які б висвітлювали побутові сторони єврейського життя... Життя євреїв для них майже не існувало»¹.

При підготовці дослідження було проаналізовано ряд місцевих газет, які представляли регіони, де значну кількість серед місцевого населення складали євреї. Наприклад, були проаналізовані газети «Вінницька правда» (орган обкому КПУ та обласної ради депутатів трудящих Вінницької області), «За комунізм» (орган Шаргородського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області), «Соціалістичний шлях» (орган Бершадського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області), «За соціалістичну перемогу» (орган Жмеринського райкому КПУ та районної ради депутатів трудящих Вінницької області). Аналіз видань дає можливість стверджувати, що матеріалів, які б розкривали повсякденне життя не тільки євреїв, а й представників інших національностей, насамперед, українців, не було. Як правило, тут подавались звичайні агітаційні та пропагандистські матеріали. Для прикладу, у районній газеті Шаргородського району «За комунізм» від 22 січня 1956 р. були надруковані такі матеріали: «За дострокове виконання шостої п'ятирічки», «XIX з'їзд Комуністичної партії України», «Мудре слово кличе до нових перемог», «Більше гною на поля!», «Як сушити та зберігати насіння кукурудзи», «Міжнародний огляд»². Це був типовий редакційний матеріал для усіх місцевих радянських газет. Проте чітко простежується використання сатири навіть у цих газетах для формування суспільної думки та антиєврейських настроїв, що в одних, як правило, підсилювало побутовий антисемітизм, а в інших – повинно було сформувати почуття сорому через належність до цієї нації. Такі матеріали розміщалися під рубрикою «Перчиця», «Колючка», «Хвилюча повість з прологом і без епілога», фейлетон тощо. Як правило, матеріали

¹ Книга о русском еврействе. 1917-1967... – С. 365.

² За комунізм. – 1956. – 22 січня. – С. 1-2.

антиєврейського спрямування особливо активно з'являлися у період загострення державного антисемітизму.

Для прикладу, у «Вінницькій правді» такі матеріали друкувалися протягом січня-травня 1953 р. щомісячно, а то й частіше. Так, у новорічному номері «Вінницької правди» за 1 січня 1953 р. під рубрикою «Перчиця на новорічному карнавалі» були надруковані матеріали «Людина-цех» про голову артілі з Хмільника Бейліса та базарного торгівця солодкими півниками, кониками, ірисками, соломкою Шипевкера, що надумали утворити «Шипевкеркомбінат» по випуску цих цукерок з метою заробити на них. А у матеріалі «Не чекайте і не ждїть» йшлося про завідувача Літинським комунальним господарством Шварцмана – «дуже своєрїдну людину, а що вже чуйного, що такого знайти важко», який своєму тестю Хаклісу без тяганини полагодив житлову площу, а дружині миттю побудував сарай¹. Ця ж газета 8 лютого 1953 р. у фейлетоні «Майстер «тонких» справ» знайомила читачів зі старшим агрономом Погребищенського цукрозаводу Зусем Хаїном та його приятелем, головою артілі імені Чапаєва Бронштейном, що вирішили обдурити державу та уклали договір на виконання робіт по завищенїй ціні². Ми не заперечуємо того факту, що окремі представники єврейського населення здійснювали правопорушення, як і українці, росїяни, поляки та інші. Проте влада зосереджувала увагу переважно на євреях.

Час від часу центральні та місцеві радянські газети задавали тон державного антисемітизму та фактично розкручували побутовий антисемітизм. Так, 13 січня 1953 р. у газеті «Правда» було опубліковано повідомлення ТАРС «Арешт групи лікарів-шкїдників». Антиєврейська направленість чїтко була підтверджена не тільки єврейськими прїзвищами, а й словами, що «бїльшість учасників терористичної групи (Вовсі М. С., Коган Б. Б., Фельдман А. В., Грінштейн А. М., Етингер Я. Р. та інші) були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт», створеної американською розвідкою нібито для надання матеріальної допомоги євреям в інших країнах»³. У цїй же газеті на першїй сторїнці було опубліковано передову статтю «Підлі шпигуни і вбївці під маскою професорів-лікарів», у якїй було зазначено, що «викриття змови лікарів-отруйників є ударом по міжнародній єврейській

¹ Перчиця на новорічному карнавалі // Вінницька газета. – 1953. – 1 січня. – С. 4.

² Майстер «тонких» справ // Вінницька газета. – 1953. – 8 лютого. – С. 3.

³ Арест группы врачей-вредителей // Правда. – 1953. – 13 січня. – С. 1.

сіоністській організації»¹. В газеті «Известия» у цей же день була опублікована стаття «Шпигуни-вбивці під маскою лікарів»². Наступного дня інформація була продубльована у республіканській пресі. Зокрема, газета «Радянська Україна» вийшла зі статтею «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів»³. У «Вінницькій правді» (обласному рупорі КПУ) 7 лютого 1953 р. була надрукована стаття «Сіоністська агентура американської розвідки», яка остаточно мала донести думку про «злочини терористичної групи лікарів-шкідників, розкритої органами державної безпеки Радянського Союзу» та сформуувати у суспільстві відповідні переконання⁴.

Технологію використання преси у антиєврейській кампанії застосували ще у 1949 р., коли 28 січня 1949 р. у газеті «Правда» було опубліковано редакційну статтю «Про одну антипартійну групу театральних критиків» у якій зазначалося, що «Хибні погляди критиків Борщагівського, Гурвича, Юзівського, Варшавського, Бояджієва, що стоять на антипатріотичних позиціях, живлять всякого роду далекі народи збочення в діяльності ряду критиків»⁵. Прізвища критиків підкреслювали антиєврейську спрямованість статті. Республіканська газета «Радянська Україна» написала про безродних космополітів 19 лютого 1949 р. у статті «На антипатріотичних позиціях. Викрити і до кінця знищити безродних космополітів на Україні», що стала сигналом до початку республіканської боротьби з критиками та письменниками, які відійшли від соціалістичного реалізму⁶.

Не була влада осторонь від критики сіоністських імперіалістів в часи загострення ізраїльсько-радянських відносин. У цей період використовувались усі засоби: від слова – до карикатури. Так, під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. популярний український журнал «Перець» висміював ізраїльських сіоністів з допомогою карикатури: «Коли ліва знає, що робить права»⁷, «Ізраїльська агре-

¹ Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей // Правда. – 1953. – 13 січня. – С. 1.

² Шпионы-убийцы под личиной врачей // Известия. – 1953. – 13 січня. – С. 1.

³ Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів // Радянська Україна. – 1953. – 14 січня. – С. 1.

⁴ Сіоністська агентура американської розвідки // Вінницька правда. – 1953. – 7 лютого. – С. 2.

⁵ Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. – 1949. – 28 січня. – С. 1.

⁶ На антипатріотичних позиціях. Викрити і до кінця знищити безродних космополітів на Україні // Радянська Україна. – 1949. – 19 лютого. – С. 1.

⁷ Гивенко Л. Коли ліва знає, що робить права. Карикатура // Перець. – 1967. – липень (№ 14). – С. 12.

сія очима зарубіжних карикатуристів»¹. А автор журналу М. Білкун у вересні 1967 р. у «розгромній» сатирі про сіонізм «Панський пес побігли...» стверджував: «Фашисти й сіоністи, ніколи, власне, й не сварилися, бо росли з одного кореня. Знищив німецький фашизм шість мільйонів євреїв? То хіба ця цифра може йти у порівняння з іншими мільйонами? Бонн допомагає і допомагав Тель-Авівові зброєю і не на один мільйон марок»².

Можемо стверджувати, що радянська, як центральна, так і місцева преса досліджуваного нами періоду більше була спрямована на боротьбу з єврейськими буржуазними націоналістами, космополітами, сіоністами і не відображала реального життя єврейської національної громади.

Проте наприкінці 1980-х рр. та з проголошенням незалежності України у 1991 р. склалися умови для відновлення єврейської національної преси та повернення до вивчення історії та повсякдення єврейських національних громад Поділля. Зокрема, в серпні 1988 р. з'явилась перша єврейська газета у Чернівцях, а згодом у інших містах: у 1989 р. – у Харкові та Києві, у 1990 р. – у Львові. З часом з'явилися національні газети, що відображали життя подільської єврейської громади: з 1993 р. – «Шабат» (Бершадь), з 1994 р. – «Вінницька Єрусалимка» (Вінниця), з 1999 р. – «Шабат Алейхем» (Хмельницький). Матеріали даних видань присвячені не тільки сучасному національно-культурному життю євреїв Поділля, а й містять матеріали з історії єврейських національних громад окремих подільських містечок.

Також, багатими джерелознавчими матеріалами з історії єврейських громад Поділля є літературно-публіцистичні збірники, альманахи, які видаються місцевими єврейськими громадами: «Штетл» (Хмельницький обласний благодійний фонд «Хесед Бешт»), «Подільські джерела: Шалом, Віннице!» (Вінницький єврейський благодійний центр «Хесед-Емуна», Вінницька міська єврейська громада), «Подільський єврейський альманах» (Вінницька міська єврейська громада). На своїх сторінках дані видання містять як матеріали краєзнавчого характеру з життя євреїв Поділля, так і художні твори, які дуже часто мають автобіографічний характер та пов'язані з єврейською темою.

¹ Ізраїльська агресія очима зарубіжних карикатуристів // Перець. – 1967. – вересень (№ 17). – С. 12.

² Білкун М. Панський пес побігли... // Перець. – 1967. – вересень (№ 18). – С. 6.

Важливе місце у підготовці роботи мають опубліковані джерела. Переважна більшість з них висвітлює або основні аспекти життя єврейської національної меншини або характеризує певні напрямки життя громади у зазначений період.

Так, насичені фактичним матеріалом, у тому числі з подільських архівних установ, збірники документів «Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919-1926 гг.» (Єврейське питання: пошуки відповіді: Документи 1919-1926 рр.) (2003) та «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг.» (Комуністична влада проти релігії Мойсея: Документи 1920-1937 і 1945-1953 рр.) (2005), які аналізують життя євреїв у період політики «коренізації» та політику державного антисемітизму у період сталінського тоталітарного режиму, як у довоєнний, так і у повоєнний період¹.

Документи щодо знищення єврейського населення України представлені у праці «Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 гг.» (Збірник документів і матеріалів про винищення нацистами євреїв України в 1941-1944 рр.) (2002)².

Документи, що характеризують загальні тенденції національних відносин у ХХ ст., підібрані у збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів» (1994)³.

Боротьбу з опозиційним рухом, у тому числі єврейським, характеризують матеріали збірника «Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953-1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР» (Крамола: інакомислення в СРСР при Хрущові і Брежньєву, 1953-1982 рр. Розсекречені документи Верховного суду та Прокуратури СРСР) (2005)⁴.

¹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919-1926 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус пресс, 2003. – 352 с.; Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус пресс, 2005. – 384 с.

² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 гг. / Сост. А.Круглов. – К., Институт иудаики, 2002. – 456 с.

³ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук; упоряд.: [та ін.], НАН України. – К.: Наукова думка, 1994. – 558 с.

⁴ Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953-1982 гг.: рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / [М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. арх. агентство, Гос. архив Рос. Федерации]; под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – 428 с.

Документи, які проливають світло на зміну державної політики СРСР стосовно євреїв у світлі радянсько-ізраїльських відносин, зібрані у праці «Советско-израильские отношения: сборник документов» (Радянсько-ізраїльські відносини: збірник документів)¹.

Дослідження динаміки соціальних змін та демографічних процесів єврейської національної меншини велись на матеріалах переписів населення, які були проведені у період з 1897 по 2001 рр. Основний акцент робився на матеріалах всесоюзних переписів населення в СРСР 1959, 1970, 1979, 1989 рр. та перепису населення України 2001 р.². Переписи населення у Російській імперії 1897 р. та переписи населення СРСР 1926 та 1939 рр. дали можливість охарактеризувати основні передумови демографічних процесів та соціальних змін у середовищі євреїв у другій половині ХХ ст.³.

Серед масиву джерел з історії Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. варто виділити праці краєзнавців, переважна більшість яких присвячені історії окремих подільських містечок, що

¹ Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I: 1941-1953: В 2 кн. Кн. 1: 1941 – май 1949 / Министерство иностранных дел Российской Федерации; Министерство иностранных дел Государства Израиль. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 560 с.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – 211 с.; Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – 32 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми т. Т. 1: Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краёв и областей / ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: Статистика, 1972. – 176 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.] Т. 4: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М.: Статистика, 1973. – 648 с.; Население СРСР. Справочник. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 191 с.; Болдырев В.А. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гомкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 45 с.; Население Советского Союза: 1922-1991 / Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харькова Т. Л. – М.: Наука, 1993. – 143 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Т. IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М.: Госстатиздат, 1973. – 648 с.

³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. – [СПб.]: [б. и.]. – XXXII. Подольская губерния, 1904. – 286 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: Типография им. Т.П. Мещарского. – XVI. Киевская губерния, 1904. – 287 с.; Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. Украинская Советская Социалистическая республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М.: Мосполиграф, 1929. – 492 с.; Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – М.: Наука, 1992. – 256 с.

одночасно були важливими центрами соціального, економічного та культурного життя євреїв. Цінністю даних праць є те, що вони побудовані з використанням мемуаристики (спогадів, свідчень), особистих архівів та інших неопублікованих джерел з історії сіл, селищ та містечок краю.

Наприклад, В. Ревуцький у праці «Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис» знайомить з історією села Сніткова Мурованокуриловецького району Вінницької області, де розділ 14 присвячений історії єврейської громади села, Голокосту, євреям, які загинули у битві з фашизмом, відомим вихідцям із села єврейської національності. Автор описує трагічний період Другої світової війни і зазначає, що перші жертви серед єврейського населення були вже у перший день окупації – 17 липня 1941 р. Гетто, знищення євреїв у серпні та жовтні 1942 р., загибель 35 синів єврейського народу на фронті призвели до того, що у повоєнний період у селі залишилося лише 4 сім'ї євреїв¹.

Історії єврейської громади Шаргорода (місто у Вінницькій області) присвячена праця А. Нагребецького «Шаргород – єврейське місто». Автор подає історію єврейської громади містечка на фоні загальної історії України. У праці зібрано матеріали з інших видань, історичні розвідки, архівні матеріали, згадки жителів містечка. Не оминув автор і особливості єврейської культури, релігії, традицій у різні періоди існування шаргородської єврейської громади².

Історії Шаргородщини присвячена праця М. Купчишина та А. Мичака («Шаргородщина. Сторінки історії»), де автори розкривають історію шаргородського гетто, участь євреїв району у русі опору, розповідають про євреїв-фронтовиків. Автори зазначають, що навіть у повоєнний період шаргородчани єврейської національності активно працювали на різних ділянках господарства, були депутатами сільських, селищних рад, висувались на керівні та відповідальні посади району³.

Питання життя єврейської національної меншини розкриті у працях багатьох інших краєзнавців. Про євреїв с. Красного (Вінницька область) знаходимо інформацію у працях В. Щуся, про євреїв

¹ Ревуцький В. Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис / В. Ревуцький. – К. : Ін-т перед. технологій, 2011. – 444 с.

² Нагребецкий А. Н. Шаргород – еврейское местечко / А. Н. Нагребецкий. – Винница: ГП «ГКФ», 2011. – 264 с.

³ Купчшин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії / М. Купчшин, А. Мичак. – К.: ВНН Техніка, 2002. – 320 с.

с. Яруга (Вінницька область) – у В. Мельника, про євреїв с. Станіславчика (Вінницька область) – у Д. Юдчака, про євреїв м. Жмеринки (Вінницька область) – у А. Шендеровича, про євреїв м. Могилева-Подільського (Вінницька область) – у Л. Сапожнікова, про євреїв м. Балти (Одеська область) – у П. Козленка, про євреїв с. Ярмолинець (Хмельницька область) – у А. Козака¹.

Серед друкованих джерел історії єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. важливе місце становить мемуаристика: спогади, щоденники, листи учасників або свідків подій. Іноді саме вони були єдиним джерелом аналізу повсякденного життя євреїв у досліджуваній період. Незважаючи на суб'єктивізм розповіді оповідача щодо тієї чи іншої події, зумовлений тим, що автор пише про події через свої власні відчуття, віддзеркалюючи атмосферу епохи та суспільні погляди в час їх написання, даний вид джерел має важливе значення, оскільки інформацію про події подають самі учасники або безпосередні спостерігачі тих подій. Особливістю мемуаристики щодо життя єврейської національної громади на Поділлі у радянський період є те, що вона представлена у більшій мірі працями євреїв-вихідців із Поділля, які сьогодні проживають в Ізраїлі, США, Канаді, країнах Західної Європи, та у меншій мірі євреями, які живуть далі в Україні та регіоні. Діляться думками стосовно попереднього досвіду свого життя як відомі діячі політики, культури, мистецтва, так і звичайні люди.

Так, відомий український письменник, публіцист, драматург і режисер Борис Хандрос у 2002 р. підготував працю «Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1» (Містечко, якого немає. Штетл. Частина 1), яка присвячена рідному селу Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області. Автор вдається до історичного екскурсу формування та розвитку озаринецької єврейської громади, особливо детально аналізує життя громади у довоєнний період, у роки Другої світової війни, у перші повоєнні роки. Особисті

¹ Щусь В. В. Історія села Красне / В.В. Щусь. – Вінниця: Рогальська І. О., 2012. – 199 с.; Щусь В. Штетл Красне / В. Щусь // Винницкая Иерусалимка. – 2005. – № 8-11. – 2005. – С. 4-5; . Мельник В. Село праведників / В. Мельник // Україна молода. – № 36. – 25 лютого 2010. – С. 9; Юдчак Д. В Станіславчике жили євреї / Д. Юдчак // Подільський єврейський альманах. – № 7. – 2011. – С. 55-60; Шендерович А. Мой штейтл Жмеринка / А. Шендерович // Подільський єврейський альманах. – № 6. – 2010. – С. 115-119; Сапожников Л. Еврейская тема Могилева-Подольского / Л. Сапожников // Шабат. – № 77. – С.4-5; Козленко П. Балтский меценат Зусь Писаревский / П. Козленко // Народна трибуна. – 2012. – 8 березня. – С. 4; Козак А. Р. Коротке життя єврейської освіти на Ярмолинеччині (монографія на краєзнавчих матеріалах) / А. Р. Козак. – Ярмолинці: ФОП Цюпак А. А., 2009. – 84 с.

спогади, історію своєї сім'ї автор подає у сплетінні з долею села, інших людей¹.

Вихідець з Вінниці Соломон Вайштейн у праці «Моя Винниця» (Моя Вінниця) окремий розділ присвятив згадкам про життя вінницьких євреїв у три повоєнні п'ятирічки. У розділі під назвою «Єврейське питання» він на прикладі своєї сім'ї та сім'ях інших вінницьких євреїв змальовує життя національної меншини, вказує на особливості державної політики, згадує про існування побутового антисемітизму, вказує на впливовий слід євреїв у керівництві фабриками, заводами, трестами, серед творчої та наукової інтелігенції навіть у перші повоєнні десятиріччя².

Інформацію щодо подій під час війни та у перші повоєнні роки у м. Жмеринці, про участь у підпільному сіоністському молодіжному русі, про політичні репресії проти єврейства знаходимо у спогадах учасників підпільної організації «Ейнікайт» М. Гельфонда, Є. Вольфа, М. Співака та їхнього співкамерника по таборам, відомого науковця, письменника, дисидента Ц.-Г. Прейгерзона³.

Розповіді на жахливі події під час окупації Поділля фашистськими військами та їх союзниками, евакуації, винищенні єврейського населення, перебування у гетто та таборах, русі опору знаходимо у спогадах безпосередніх учасників тих подій: «Живыми остались только мы. Свидетельства и документы» (Живими залишились тільки ми. Свідчення і документи) (1999), «Мы хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 1.» (Ми хотіли жити... Свідчення та документи) (2013), «Мы прошли через ад» (Ми пройшли через пекло) (2004), «ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення» (2015)⁴.

¹ Хандрос Б. Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1. / Б. Хандрос. – К.: Альтерпрес, 2002. – 368 с.

² Вайштейн С. Моя Винниця / С. Вайштейн. – Norderstedt: Books on Demand, 2014. – 592 с.

³ Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем. – Иерусалим, Лира, 2008. – 182 с.; Вольф Е. Невольные встречи. Книга вторая [Электронный ресурс] // Альманах «Еврейская старина». – 2013. – № 2 (77). – Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer2/EWolf1.php>. (11.10.2016). – Назва з екрану; Спивак М. Рассказ о Жмеринском гетто, о сионистской молодежной организации «Эйникайт» / М. Спивак // Подольский еврейский альманах. – 2004. – № 4. – С. 46-59; Прейгерзон Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника (1949-1955) / Ц. И. Прейгерзон. – М.: Возращение, 2005. – 304 с.

⁴ Живыми остались только мы. Свидетельства и документы / Ред. и сост. Б. Забарко. – К., Задруга, 1999. – 568 с.; Мы хотели жить... Свидетельства и документы. Книга 1. Редактор-составитель Борис Забарко. – К.: Дух і Літера. – 2013. – 592 с.; Мостовой М. Н., Мостовая А. Г. Мы прошли через ад / М. Н. Мостовой, А. Г. Мостовая / Предисл. Ю. М.

Також варто зазначити, що на сучасному етапі сформувалася потужна електронна база матеріалів з історії євреїв. Окремі електронні матеріали дублюють надруковані і є в широкому доступі. До таких ресурсів відноситься Електронная еврейская энциклопедия (Електронна єврейська енциклопедія), що утворена на базі «Короткої єврейської енциклопедії», створеної у Єрусалимі у 1976-2005 рр. (режим доступу – <http://www.eleven.co.il>).

Багатий фактичний матеріал із загальної історії євреїв України має інтернет-ресурс «Історія євреїв України. Історія Голокосту» (режим доступу – <http://holocaust-ukraine.net>). Матеріали, які відображають досліджуваний нами період, написані відомими сучасними науковцями та дослідниками історії євреїв України: В. Орлянським, Я. Хонігсманом, Л. Гриневич, Г. Костирченком, М. Міцелем, О. Козеродом, І. Щупаком та іншими.

Меморіальний комплекс історії Голокосту «Яд Вашем» (режим доступу – <http://www.yadvashem.org>) створив не тільки потужну базу матеріалів щодо жертв Голокосту та Праведників світу, де можна відшукати і єврейські жертви подільських містечок та їх рятівників, а й має потужний науковий наратив історії Голокосту євреїв України.

Меморіальний музей Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum) (режим доступу – <https://www.ushmm.org>) серед колекції документів має оцифровані архівні матеріали Центрального Державного архіву Республіки Узбекистан (Фонд РГ-Р-864, Реєстрація та довідка бюро комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Узбецької РСР), який містить оригінали більш ніж 250 000 карток про близько 339250 евакуйованих до Узбецької РСР громадян, у тому числі з УРСР. Автором даного дослідження було проаналізовано ряд карток з метою встановлення ходу евакуації єврейського населення з Поділля.

Проект «Обпалене дитинство» (режим доступу – <http://www.lost-childhood.com>) ставить за мету збір спогадів євреїв – «дітей війни», сьгоднішніх пенсіонерів, про евакуацію, про втечу від гітлерівської армії, про життя в тилу під час Другої світової війни. На сьогодні, серед спогадів учасників проекту є спогади колишніх подолян Б. Систера з м. Немирова, В. Сокола з м. Бердичева, С. Ар'єва з м. Кам'янця-Подільського, А. Шарнопольського з м. Іллінців та ін. За результатами проекту була видана друкована вер-

сія спогадів «Эвакуация. Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы, СССР, 1941-1945» (Евакуація. Спогади про дитинство, обпалене вогнем Катастрофи, СРСР, 1941-1945) (2009).

Окрім того, серед веб-ресурсів варто виділити ті, які містять узагальнені статистичні дані, які допомагають аналізувати соціальні зміни єврейської національної меншини на Поділлі. Серед них є як ресурси наукових установ, так і органів державної влади.

Так, ресурс «Всеукраїнський перепис населення 2001 р.» (режим доступу – <http://2001.ukrcensus.gov.ua>), що прикріплений до Державного комітету статистики, містить усю інформацію про докорінні зміни, які відбулися в соціально-економічному житті та устрої незалежної України, а саме інформаційну базу демографічних та соціально-економічних даних щодо чисельності населення, його національного, мовного, сімейного складу, розподілу за віком, статтю, громадянством, рівнем освіти, джерелами засобів існування, професійної приналежності, становищем у занятті, міграційною активністю тощо, як по країні в цілому, так і за всіма її адміністративно-територіальними одиницями.

Інтернет-ресурс Демоскоп Weekly (режим доступу – <http://www.demoscope.ru/weekly>) веде не тільки аналітичну наукову дискусію щодо демографічних процесів у СРСР та пострадянському просторі, а й має додатки бази даних по основних результатах переписів населення у Російській імперії та СРСР.

Таким чином, можемо стверджувати, що на сучасному етапі є достатня джерельна база для вивчення соціального та культурно-національного життя євреїв Поділля, яка представлена архівними та опублікованими матеріалами. Якщо архівні матеріали потребують систематизації, детального аналізу та оцінки, то мемуаристика, на нашу думку, поступово вичерпує свій ресурс із смертю покоління євреїв – вихідців з Поділля, що були учасниками подій другої половини ХХ ст. Проте найбільш цінна інформація про повсякденне життя євреїв даного періоду зібрана саме тут, з причини недостатньої уваги до даної теми дослідження науковців та дослідників.

РОЗДІЛ 2

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Формування єврейської національної меншини на Поділлі

Територіальне розселення єврейського населення на Поділлі, його соціальний та політичний статус, самоорганізація громади, повсякденне та національно-культурне життя формувалися протягом тривалого історичного періоду і залежали від державної політики політичної влади на цих землях в різні історичні періоди стосовно євреїв. Цілком очевидно, що перші єврейські поселення на Поділлі були можливі тільки з дозволу офіційної князівської влади, у першу чергу, з економічних причин. Єврейські громади на Поділлі активно починають формуватися в литовсько-польську добу, проте окремі сучасні дослідники вважають, що перші євреї на теренах краю з'явилися у добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Так, Л. Баженов вважає, що вперше євреї на теренах Західного Поділля з'явилися у період XI-XIII ст. на «Пониззі» – історико-географічній та етнографічній землі вздовж Дністра, яка з часом була включена до Галицько-Волинської держави. На його думку, саме сюди та на землі Болохівщині (межиріччя Південного Бугу, Случі та Горині) через західно-українські землі стали прибувати перші єврейські іммігранти¹.

Активний період переселення на Поділля євреїв пов'язаний з політикою братів Коріатовичів, які отримали ці землі після перемоги над татарами у 1362 р., та входження їх до Великого князівства Литовського. Вони з метою розвитку нових методів господарювання, торгівлі, ремесла надавали окремим містам Поділля магдебурзьке право і заохочували колоністів із Західної Європи, чим, у першу чергу, скористалися євреї Литви².

Друга половина XIV ст. стала новим етапом імміграції євреїв в Україну, зокрема на Поділля. У цей період євреї набувають особ-

¹ Баженов Л. В. До проблеми заселення євреями Поділля (XI - XVIII ст.) / Л. В. Баженов // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2013. – Вип. 5. – 184 с. – С. 26-27.

² Там само. – С. 28.

ливої ваги як посередники у торгівлі та активно проникають на територію України внаслідок заохочення місцевої влади. Підштовхували євреїв шукати нові території й політичні причини: масові гоніння, погроми, конфіскація майна у Західній Європі, які особливо активно пройшли тут у період з XII по XIV ст.

Перші чітко задокументовані згадки про появу євреїв на Поділлі стосуються початку XV ст. Оскільки ми вважаємо, що до Поділля відносяться південно-східні райони сучасної Тернопільської області, а західні кордони краю проходять по р. Стрипа, то перші згадки про євреїв на кордоні краю відносяться до 1420 р. (поява євреїв у Підгайцях Тернопільської області)¹. Проте у більшості подільських містечок єврейські громади з'явилися протягом XV-XVI ст. А новим поштовхом до міграції євреїв на українські, у тому числі на подільські землі, стала Люблінська унія 1696 р., коли польська шляхта стала активно освоювати новоприєднані колишні литовські землі.

Саме польська шляхта була зацікавлена у переселенні у подільські містечка євреїв, які мали стати опорою для розвитку господарства, комерційної та фінансової діяльності. Як правило, євреї селилися у містах, які мали магдебурзьке право, що давало право їхній громаді на певну самостійність. Крім того, заохочуючи євреїв переселятися до міст, польська шляхта надавала єврейським громадам привілеї на забудову певної території, побудову синагог, відведення території для кладовищ, охорону прав ремісників та купців, право займатися комерційною діяльністю, як то проведення кількох ярмарків на рік та регулярних базарів. Можемо зазначити, що вже з цього періоду спосіб життя єврейських поселенців на території Поділля визначався, у першу чергу, економічними причинами, а влада надавала євреям право на поселення на власній території тільки за умови зайняття певними видами господарської діяльності, чим впливали на формування певного способу зайнятості громади та на соціальну стратифікацію.

У першу чергу, євреї поступово стали монополістами у торгівлі не тільки «заморськими» товарами, а й, наприклад, продуктами сільського господарства вирощеними власне на цих територіях, що поступово приводить до опору з боку місцевого міщанського населення, яке завдяки магдебурзькому праву набуває ваги у суспільстві. Так, у 1518 р. розпорядженням польського короля

¹ Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – С. 74.

кам'янецьким євреям було заборонено скуповувати птицю, зерно, овочі, фрукти, тварин та продавати їх на місцевому базарі, а Конституцією 1538 р. було зазначено, що євреї можуть вести торгівлю лише за договорами з купцями-християнами¹.

Політичний статус єврейського населення визначався як загальнокоролівськими нормативними актами, так і розпорядженнями місцевої влади, що впливало на процеси формування єврейських громад. Так, про появу євреїв у м. Кам'янці свідчить інформація з середини XV ст., коли кам'янецький староста Павло Цемержинський у 1447 р. оголосив розпорядження, за яким перебування у місті євреїв обмежувалося трьома днями². Проте, дане розпорядження стосувалося лише території міста, тоді як околиці міста євреї продовжували заселяти. І лише у 1589 р. євреї отримали право селитися у самому місті і були зараховані до міщан³. Дозвіл на проживання у місті та переховування за стінами фортеці єврейського населення від козацько-селянських повстань сприяло росту чисельності єврейського населення міста. У 1662 р. за матеріалами «поголовного податку» (сплачували податок міщани чоловічої статі, старші 10 років, а євреї – старші 8 років, крім духовенства і солдатів) податок вже сплачували 8 % євреїв⁴. Навіть незважаючи на заборону євреям після 1699 р. проживати у місті, єврейська громада продовжувала своє існування і на 1790 р. вже складала 431 особу⁵.

Протягом першої половини XVI ст. єврейські громади поступово формуються у різних містечках краю. У цей період євреї про-

¹ Щур Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. – Т. 5 (7). – С. 169.

² Там само. – С. 166.

³ Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 229.

⁴ Карбовська Ж. А. Етнонаціональна структура населення міста Кам'янець-Подільського XIX–XXI століттях / Ж. А. Карбовська // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками третьої міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2010. – С. 52.

⁵ Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність / О. Б. Завальнюк, О. М. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 23.

живали в Сатанові, Сидорові, Чемерівцях, Гусятині, Хмільнику, Шаргороді та інших населених пунктах Поділля¹.

Саме у період певної політичної стабільності на українських землях Речі Посполитої відбувся перший етап активного переселення євреїв в Україну. У період з 1569 по 1648 рр. єврейське населення України збільшилося з 4 до 51 тис. Євреї мешкали у 115 містах і селищах Київського, Подільського та Брацлавського воєводств². Тільки на Поділлі на початку 1640-х рр. проживало до 4 тис. євреїв і було 18 єврейських общин, найбільші з яких були в Меджибожі, Немирові, Тульчині, Барі.

Подільський регіон активно заселявся єврейськими поселенцями, у першу чергу, через розвиток торгівлі, а сприяло цьому територіальне розташування краю на перетині торговельних шляхів. Так, наприклад, розташування м. Вінниці на перехресті важливих торговельних шляхів, якими відбувався обмін між Чорноморським регіоном, Туреччиною та Західною Європою, сприяло активному розвитку торгівлі і зосередження значної її частини у руках єврейських купців. Існують відомості про єврейську торгівлю з 30-х рр. XVI ст., а з кінця XVI ст. єврейський кагал отримує право на безмитну торгівлю³.

Під час Національно-визвольної війни 1648-1676 рр. євреї Поділля зазнали погромів, а за умовами Зборівського договору 1649 р. не могли проживати на козацьких територіях, куди увійшла й частина подільських земель у межах Брацлавського воєводства. У цей період більшість подільських євреїв була зосереджена у Подільському воєводстві, тобто на території західного та частини південного Поділля. Відновлення польського панування на подільських землях після Андрусівського перемир'я 1667 р. сприяло відновленню єврейського населення краю. У цей період було відновлено єврейське самоврядування, а більшість євреїв повернулася до місць попереднього проживання. Не зупинив їх активного відновлення перехід краю під владу Османської імперії за умовами Бучацького договору 1672 р., оскільки турецький уряд був лояльним до єврейських громад. Так, наприклад, у цей час активними темпами як торговий центр розвивається Шаргород, що сприяло активному поверненню сюди євреїв. За часів турецького

¹ Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок... – С. 229.

² Енциклопедія історії України: Т. 3... – С. 74.

³ Вінниця: Історичний нарис. Гол. Редактор проф. Подолинний А.М. – Вінниця: Книга-Вера, 2007. – С. 26.

панування, Шаргород за економікою поступався тільки Кам'янцю, за що отримав назву Кучук Стамбул (Маленький Стамбул).

Саме територія Речі Посполитої у першу чергу внаслідок проєврейської політики королівської влади та місцевої шляхти стала територією масового переселення євреїв. Вже на початку XVIII ст. на території Східної Європи між річками Віслою на заході та Дніпром на сході проживала найбільша у світі єврейська громада. Її чисельність становила більше одного мільйона осіб¹. Річ Посполита прихистила середньовічних євреїв-вигнанців із Західної та Центральної Європи і сприяла подальшому їх переміщенню сюди і концентрації, ставлячи певні економічні вимоги. На початку століття на Київщині, Поділлі і Волині мешкало вже близько 130 тис. євреїв². Лояльне ставлення польської та турецької адміністрації сприяють не тільки швидкому відновленню єврейських громад, а й стали підґрунтям демографічного зростання єврейського народу – на середину XVIII ст. в Україні мешкало вже близько 150 тис. євреїв³.

Перші офіційні дані за результатами переписів маємо на початку другої половини XVIII ст. Так, за даними польських переписів, на 1765 р. в Бершаді проживало 438 євреїв, Шаргороді – 2219, Бершаді – 438, Брацлаві – 101, Гайсині – 130, Тульчині – 307, Деражні – 310, Меджибожі – 2039, Хмельницькому (Проскуріві) – 750, Городку – 645⁴.

Активному росту єврейського населення завадили, проте не зупинили нові селянські повстання під час Коліївщини. Так, у 1784 р. у м. Красному єврейська громада нараховувала 560 осіб, з яких 323 проживали у самому містечку, а інші євреї були приписаними

¹ Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 9.

² Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині / М. Лутай // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. 20-23 січня 1998 року. (Г.Бондаренко та ін. (відп. ред.). Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 266.

³ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 55.

⁴ 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. – СПб.: Издатель Александр Гершт, 2000. – С. 137, 182, 199, 334, 432; 100 еврейских местечек Украины. Вып.1. Подолия: исторический путеводитель / Иерусалимский центр документирования наследия диаспоры, Институт исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. – 2-е изд., испр. и доп. – Харків: Тарбут Лаам; Иерусалим; СПб.: Издательство Петербургского еврейского университета, 1998. – С. 80, 106, 183, 217.

до громади та проживали у 30 навколишніх селах. У 1787 р. єврейська громада містечка нараховувала вже 596 осіб¹. З другої половини XVIII ст. активно відроджується єврейське населення Вінниці. Вже тоді у місті, як і у багатьох інших містах, сформувалася особлива система поселення єврейського населення. Навколо ринку стояли єврейські крамниці, а від ринку до Бугу тягнулася Єрусалимка, де в основному проживало єврейське населення міста, і яка проіснувала фактично до 30-х років ХХ ст.²

Внаслідок поділів Польщі в останній чверті XVIII ст. євреї Поділля опинилися в складі Російської імперії. Дослідник В. Доценко вважає, що за соціальним статусом у цей час єврейське населення представляло собою розсіяну етнорелігійну групу зі специфічною соціально-економічною організацією, в якій були відсутні дворянство та селяни³.

На нашу думку, формування особливого соціального та політичного статусу євреїв у суспільстві в межах Поділля – швидше, наслідок дій влади. Спочатку їх запрошували та давали дозволи на поселення через привілеї, потім пропонувалися ті професії, що вважалися неприйнятними для шляхти – лихварство, торгівля, а далі була пряма зацікавленість панівної верстви (шляхти) використання євреїв у внутрішній адміністрації. На думку Я. Дашкевича, основною вимогою поширення єврейських колоній на території України, надання їм привілеїв, внутрішньої автономії, була вимога з боку польських магнатів, щоб євреї стали тим зряддям, при допомозі якого можна було б максимально експлуатувати країну та її народ. «Просто, ясно і цинічно. Євреїв, що не хотіли брати активної участі в такому процесі, перетворювали на паріїв – або вони самі були змушені переходити на українську сторону»⁴.

З одного боку, відчуження та ізоляція єврейського населення, а з іншого – надані їм привілеї сприяли формуванню єврейського автономного самоврядування. Кагал як самоврядна структура євреїв здійснював як безпосереднє управління єврейською громадою, так і забезпечував зв'язок із місцевою владою.

¹ Щусь В. Штетл Красне... – С. 4.

² Вінниця: Історичний нарис... – С. 31.

³ Доценко В. О. Об'єднатися, щоб жити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): монографія. В. О. Доценко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – С. 57.

⁴ Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – С. 639.

Наприкінці XVIII століття Російська імперія отримала згуртоване і відособлене єврейське населення, велика частина якого проживала в містах і містечках і яка фанатично дотримувалася своєї віри. Вони відрізнялися від інших одягом і звичаями, були організовані всередині автономних громад і займалися головним чином торгівлею і ремеслами.

Відособлена, особлива система господарювання серед єврейського населення Поділля формувала їх особливий тип зайнятості у господарстві, а отже, і певний соціальний статус. Така структура єврейського населення почала складатися ще у XVIII ст., коли євреї селилися, як правило, на перехресті доріг, кудю найчастіше їздили на ярмарки. По селах і у панських маєтках євреї брали в оренду винокурні і продаж вина, молочні ферми, млини, купували в селян хліб та інші продукти, продавали їм натомість інші товари, необхідні для домашнього господарства. По всіх дорогах стояли корчми, постійні двори, трактири, при яких існували поштові станції. Влада сама віддавала євреям ті напрямки діяльності, які потребували значних фінансових вкладень або з яких можна було отримати економічну вигоду за відкуп. Так, у м. Вінниці з відома магістрату здавалася у відкуп, як правило євреям, переправа через р. Буг, а у селі Тяжилові, що належало Вінницькому магістрату, стара дерев'яна корчма з винокурнею перебувала у євреїв в оренді за 800 злотих¹.

Фактично на початку XIX ст. яскраво проявилися особливі форми організації єврейського населення, системи господарювання, національно-культурного життя, що в сучасній історіографії отримало назву «штетл». У цей період це було населення, яке було здатне відгукуватись на усі економічні виклики сучасності і знало, в який спосіб заробляти гроші. Як зазначає Ф. Браверман-Горбач, «умілі руки та кмітливі голови відгукувались на всі вимоги оточуючого середовища, і єврейський штетл, відточений майже за чотири століття стабільного існування, являє собою соціальну, культурно-етнічну спільність, яка злилась з навколишнім середовищем в єдине екологічне ціле»².

Формування особливого статусу єврейської національної меншини Поділля у період перебування у складі Російської імперії було прямим наслідком дискримінаційної політики стосовно євреїв,

¹ Вінниця: Історичний нарис... – С. 49.

² Браверман-Горбач Ф. Штетл пространство и время с еврейским лицом / Ф. Браверман-Горбач // В.Е.К. – № 25. – 1998. – С. 7.

що проявилася у «смузі осілості» та через жорсткі норми, що регламентували їхню діяльність. Новоутворена (1796 р.) Подільська губернія, що репрезентувала більшість земель історико-географічного регіону «Поділля», стала однією з восьми українських губерній, де євреї могли проживати. Введення та звуження «смуги осілості» (1791 та 1835 рр.) визначало розселення євреїв, а «Тимчасові правила» (1882 р.) заборонили останнім селитися у сільській місцевості. Тому основна частина єврейського населення була зосереджена у містах (37,6 %) і невеликих містечках (39,8 %) смуги осілості. У селах вони становили лише 2,8 % до основної маси населення¹. Оскільки в «смузі осілості» євреї за законом не могли володіти землею, займатися сільсько-господарським виробництвом, проте на загальній основі могли володіти фабриками, заводами в містах їхнього постійного проживання, це сформувало специфічний соціально-економічний статус євреїв. Так, вже у першій половині XIX ст. у м. Вінниці діяла суконна мануфактура Дувида Моргуліса, капелюшна мануфактура Іцка Брумбарга, свічковий завод Цаля Маньковецького, миловарний завод Арона-Іцка Буртмана, цегельний завод Мортка-Зайвеля Рудбанда, млин Лейби Писарівського, шевський цех Лейби Гершковича тощо².

Формування нової системи зайнятості єврейського населення стало можливе з другої половини XIX ст., коли за євреями спочатку закріпили право бути винокурами та орендарями (стаття 27 «Положення про пільги, переваги, грошові суди, які надаються при куплі державних і приватних помість в Західних губерніях» від 5 березня 1864 р.)³. Проте вже 8 грудня 1867 р. циркуляром Комітету Міністрів у дану статтю було внесено зміни, де визначалося, що «євреї можуть бути не тільки винокурами й орендарями корчм, а також орендними утримувачами та керуючими при помістях млинів, цукрових, скляних, винокурних і інших заводів, завідування якими вимагає технічних знань та наявність оборотного капіталу». Мотивація такого рішення виходила із твердження, що «в Західному регіоні імперії промисловість і торгівля знаходилась виключно в руках

¹ Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині... – С. 266.

² Вінниця: Історичний нарис... – С. 55.

³ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 до 1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи / Сост. В. О. Леванда. – С-Петербург: типография К. В. Трубникова, 1874. – С. 1013.

євреїв, а не з їх середовища майже неможливо знайти людей, здібних керувати млинами та заводами, керівництво якими потребує технічних знань та навичок»¹. Не зважаючи на значні поступки, цим положенням заборонялось брати євреям в управління чи в оренду не тільки цілі маєтки, а й окремі земельні угіддя у їх складі. З початку 1860-х років євреї починають орендувати майно інших власників, і до кінця XIX ст. оренда стала для євреїв основним заняттям, відсуваючи на другий план торгівлю.

У 1865 р. у Подільській губернії проживало близько 191847 євреїв (10,98 % до усього населення губернії – 1748466 мешканців). За загальною кількістю єврейського населення Подільська губернія поступалася лише Київській губернії – 225074 особи та була на другому місці по всій Російській імперії².

У 1897 р. був проведений перший загальний перепис населення Російської імперії. Узагальнені результати у XXXII томі (Подільська губернія) дають можливість встановити основні характеристики єврейського населення губернії. Так, із загальної кількості мешканців губернії – 3018299 осіб – євреї складали 369306 осіб (12,24 %)³. Основним критерієм визначення національного складу була «рідна мова» (у даному випадку єврейська). Найбільше євреїв у порівнянні до всього населення проживало в Могилівському повіті – 33036 з 227672 (14,5 %), Проскурівському повіті – 27299 з 226091 (12,1 %), Кам'янецькому повіті – 37114 з 266350 (13,9 %), Балтському повіті – 53066 з 391018 (13,6%)⁴. В окремих повітових містах Подільської губернії єврейське населення становило або більшість населення, або велику частину населення: Бар – 57,7 % (5764 з 9982), Балта – 56,4 % (13164 з 23363), Летичів – 56,6 % (4105 з 7248), Хмельник – 51,3 % (5979 з 11657), Проскурів – 49,7 % (11369 з 22855), Могилів-Подільський – 54,62 % (12188 з 22315), Гайсин – 46,1 % (4322 з 9374), Кам'янець-Подільський – 44,8 % (16112 з 35934) Літин – 40,64 % (3828 з 9420), Нова Ушиця – 34,75 % і (2214 з 6374)⁵. У 1897 р. населення Вінницького повіту складало 248314 осіб, із яких 30742 (12,38 %) були євреями. У Вінниці із 30563 мешканців 11456 (37,48 %) осіб були євреями, тоді коли

¹ Полный хронологический сборник законов и положений... – С. 1092.

² Там само. – С. 1039.

³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. – [Спб.]: [б. и.]. – XXXII. Подольская губерния, 1904. – С. 3.

⁴ Там само. – С. 3.

⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 3.

українців було лише 10862 (35,54 %). Більшість євреїв проживала у містах та містечках. Для прикладу, якщо у 1847 р. у м. Красному євреїв було 1747 осіб, то у 1897 р. євреями були 2599 осіб з 2844 мешканців містечка¹.

Вагому частину складало єврейське населення інших територій, які ми відносимо до історико-географічного регіону «Поділля». Для прикладу, євреї у Бердичівському повіті Київської губернії складали 64505 осіб з 279695 усього населення повіту (23 %), серед мешканців Бердичева (53351 осіб) євреї складали 41123 особи (77 %), у Липовецькому повіті – 31748 з 211825 осіб (15 %), Липовці – 4117 з 8656 (47,6 %)².

Згідно з переписом 1910 р., у Балті проживало 27 891 особа, з яких православних і старообрядців – 12 379, католиків – 565, протестантів – 13, магометян – 10, євреїв – 14 924 особи (53,5 %), тобто більше половини усього населення міста. У місті налічувалося до 75 фабрик, заводів і ремісничих закладів, окремо функціонували єврейські навчальні заклади, єврейська лікарня³. Окрім того, на цей час у місті було 22 синагоги, 2 єврейських цвинтарі, Балтське товариство допомоги бідним породіллям іудейського віросповідання, жіноче єврейське училище Т. Е. Ліпецкера, казенне однокласне чоловіче з ремісничим класом, громадське чоловіче училище, 3 приватних чоловічих училища, 2 змішаних училища, Талмуд-тора⁴.

Перепис 1897 р. вперше дав можливість встановити певні соціальні характеристики єврейського населення. Так, серед єврейського населення Подільської губернії писемних було 124638 (33,7 %), тоді як серед росіян 44220 осіб (44,7 %), серед українців (2442819) грамотних було 261143 осіб (10,7 %)⁵.

Оскільки критерієм національного відбору була мова, усі євреї губернії назвали рідною мову своєї національної меншини (100 %)⁶. Перепис населення дав можливість проаналізувати структуру професійної зайнятості єврейського населення (визначена у

¹ Шусь В. Штетл Красне... – С. 3.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 2-3.

³ Балтщина – край європейських джерел. – Балта, Асоціація підприємців Балтського району Одеської області. – С. 22.

⁴ Козленко П. Балтский меценат Зузь Писаревский / П. Козленко // Народна трибуна. – 2012. – 8 березня. – С. 4.

⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 100.

⁶ Там само. – С. 124-125.

таблиці XXII «Розподіл населення за групами занять і за народностями на основі рідної мови»¹.

Таблиця 1: Основна зайнятість євреїв Поділля (вибірка зроблена на основі таблиці XXII Перепису населення 1897 р.)².

Зайнятість	Євреї		Всього	У відсотках
	Самостійні	Члени сімей		
Кількість єврейського населення по губернії	99616	269690	369306	100
Навчальна та виховна діяльність	2733	7384	10117	2,7
Наука, література, мистецтво	85	234	319	0,09
Сільське господарство (землеробство і тваринництво)	1385	5205	6590	1,8
Утримання житла і будівельні роботи	1811	5483	7294	2,0
Переробка рослинних і тваринницьких продуктів	3282	10974	14256	3,9
Виготовлення одягу	13641	32366	46007	12,5
Торгівля	33897	105667	139564	37,8

Таким чином переважна частина єврейського населення Подільської губернії була зайнята торгівлею (37,8 %) і зовсім мало була задіяна у сільському господарстві (1,8 %), будівництві (2 %).

Для порівняння зайнятості населення дамо вибірку по інших основних націях губернії:

Таблиця 2: Основна зайнятість найбільш чисельних національностей Поділля³.

Зайнятість	Українці	У відсотках	Росіяни	У відсотках	Поляки	У відсотках
Кількість населення даної національності по губернії	2442819	100	98984	100	69156	100
Навчальна та виховна діяльність	1926	0,08	1911	1,9	361	0,5
Наука, література,	107	0,004	129	0,1	97	0,1

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 176-177.

² Там само.

³ Там само.

мистецтво						
Сільське господарство (землеробство та тваринництво)	2188705	89,6	25004	25,3	24272	35,0
Утримання житла та будівельні роботи	13599	0,6	6830	6,9	1837	2,7
Переробка продуктів рослинництва та тваринництва	9924	0,4	6830	6,9	1837	2,7
Виготовлення одягу	27996	1,1	2157	2,2	2722	3,9
Торгівля	5181	0,2	2388	2,4	838	0,01

У порівнянні з іншими національностями губернії євреї мали більше представництво у навчальній і виховній діяльності – 2,7 % від єврейського населення (у українців – 0,08 %, у росіян – 1,9 %, у поляків – 0,5 %), у науці, літературі та мистецтві – 0,09 % (у українців – 0,004 %, у росіян – 0,1 %, у поляків – 0,1 %), хоч за рівнем грамотності поступалися росіянам, зате значно випереджали українців.

Вражають цифри участі євреїв у народному господарстві губернії у порівнянні з загальною кількістю зайнятих по галузях по губернії (нагадаємо, що євреї склали 12,2 % усього населення губернії): навчальна та виховна діяльність – 69,8 %, наука, література і мистецтво – 46 %, переробка рослинних і тваринних продуктів – 73,9 %, трактири, готелі, клуби – 78,5 %, торгове посередництво – 95,3 %, утримання житла і будівельні роботи – 36,8 %, виготовлення одягу – 58,1 %, торгівля – 85 %, обробка металу – 29 %, сільське господарство – 0,3 %¹.

Окремі дослідники вважають, що така система господарювання та структура зайнятості – прямий наслідок політики царського уряду, який протиставляв українському селянину євреїв та поляків, проводив політику їх концентрації у містах та містечках, тим самим створюючи умови для витіснення українців до села².

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 167, 177.

² Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Українська влада і подільські євреї / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-

Як наслідок того, що протягом довгого періоду життя євреїв визначалося політикою царського уряду через «смугу осілости», заборону брати участь у певних видах економічних відносин та інші утиски, у євреїв сформувався та продовжував діяти на початку ХХ ст. особливий тип господарської діяльності. На початку ХХ століття з 5 млн євреїв Російської імперії 1 млн 958 тис. осіб (58,6 %) займалися виключно торгівлею. У «зоні осілости», куди входило й Поділля, торгівлею займалося 43,1 % єврейського населення¹. Із усіх торговців – 809 тис. осіб займалися виключно торгівлею сільськогосподарських товарів, збіжжя та хліба. 20 % зайнятого єврейського населення були ремісниками, 11 % євреїв (555 тис.) працювали у промисловості, проте 276 тис. із них працювали виключно на швейному та взуттєво-шкіряному виробництві. У «смузі осілости» в промисловості працювала майже третина єврейського населення, проте сільським господарством займалося лише 3-4 % євреїв, 5 % були службовцями приватних компаній, перебували на державній службі, належали до інших професій ще 5 % євреїв².

Тільки у Вінницькому повіті на початку ХХ ст. євреї складали 30 % серед ремісників (із них: шевці – 41,5 %, столяри – 12,2 %, булочники, м'ясники – 10,5 %, ковалі – 6,3 %, будівельники – 6,3 %), тоді як серед різноробочих у Вінниці євреї складали лише 4,1 %)³. Як стверджують окремі дослідники, висока економічна активність, управлінські здібності, спритність, заощадливість, а з часом і вищий освітній рівень, сприяли перетворенню євреїв на стрижневий елемент господарського комплексу Поділля⁴.

Перед першою світовою війною подільські євреї були важливою складовою частиною господарського комплексу регіону. 47 % євреїв було зайнято у торгівлі, 30 % – в промисловості і ремісництві, 2 % – у сільському господарстві. Із 738 фабрик Поділля, 157 відносилися до єврейського капіталу. Крім того, на Поділлі існувало 16 єврейських землеробських поселень, 41 єврейська школа, 7

Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 73.

¹ Доценко В. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років ХХ століття / В. Доценко // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – №122. – С. 19.

² Там само. – С. 19.

³ Плясовица Ю. Дети Иакова и Рахиль в Виннице / Ю. Плясовица // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 36.

⁴ Кушнір М. Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля) / М. Кушнір // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 13.

професійних шкіл, 972 хедери¹. Структура зайнятості єврейського населення пояснюється характером їх розселення, де відсоток євреїв, які проживали у містах та містечках, був високим. Так, на 1910 р. в м. Кам'янець-Подільському євреї складали 48,4 % населення, у Балті – 53,5 %, у Брацлаві – 55,0 %, Вінниці – 45,5 %, Жмеринці – 13,5 %, Гайсині – 50,1 %, Летичеві – 56,2 %, Літині – 49,0, Сальниці – 18,6 %, Хмільнику – 59,3 %, Могилів-Подільському – 47,3 %, Барі – 46,1 %, Ольгополі 43,3 %, Проскурові – 47,4 %, Новій Ушиці – 34,2 %, Вербівці – 38,0 %, Старій Ушиці – 23,3 %, Ямполі – 31,2 %².

До 1917 р. євреї вже володіли 21 % цукрових заводів, 86 % гуралень, 76 % броварень. В єврейській оренді знаходилося 96 % млинів і крупорушок, 92 % усіх будинків і крамниць державного майна губернії, 22,4 % усіх зданих в оренду приватних земель. Серед ремісників Подільської губернії євреї становили 72,2 %³.

Уже на початку ХХ століття в Україні було близько третини світового єврейства. І, незважаючи на іноді трагічні сторінки в українсько-єврейських стосунках, вони все-таки були ближчими до співпраці (хай іноді і викликаної певними матеріальними причинами, наприклад – торгівлею), ніж до ворожнечі. Як зазначає Я. Дашкевич, «ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин», «три-чотири роки можуть кидати довгі тіні, але не можуть кинути тінь на 356 років»⁴. Тільки в межах Поділля на 1 січня 1918 р. (загальне населення складало 4179930 осіб) проживало 13,40 % євреїв, тоді як 3,69 % росіян, 2,39 % поляків, 1,26 % – представників інших національних груп та 79,26 % українців⁵.

Реальні зміни в становищі єврейського народу розпочалися після буржуазно-демократичної революції 1917 р. Зокрема, 20 березня (2 квітня) 1917 р., з прийняттям закону «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» була ліквідована «смуга

¹ Плясовица Ю. Эссе о Виннице и винничанах. Ироничный опус истории Винницы (книга в книге) / Юрий Плясовица. – Винница: Эдельвейс и К, 2010. – С. 224.

² Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Составитель В. В. Филимонов – Камянец-Подольский: Издание губернского статистического комитета, 1911. – С. 142-216.

³ Кушнір М. Понад шість століть спільної історії... – С. 13.

⁴ Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – 828 с.

⁵ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Українська влада і подільські євреї... – С. 73.

осілости» і євреї отримали право проживання на всій території Росії та були зняті інші дискримінаційні обмеження стосовно цієї національної меншини.

Революція 1917 р., національно-визвольні змагання українського народу, а потім і радянські нововведення змінили звичний спосіб життя євреїв. З одного боку, були ліквідовані дискримінаційні акти, що заганяли їх в «смугу осілости», євреям було дозволено активно брати участь у суспільно-політичному житті Поділля, а з часом вони стали впливовою силою в партійному й державному будівництві, з іншого – остаточно було ліквідовано звичне єврейське громадське самоврядування та значні зміни відбулися в їхньому соціально-економічному житті. Ізраїльський історик Арад Іцхак вважає, що євреї зайняли ключові пости в радянському управлінському апараті через те, що більша частина попередніх службовців підтримала контрреволюцію і що більшість з цих євреїв відносилися до невеликої групи асимільованих євреїв, що не мала майже ніякого зв'язку зі своїм народом. На його думку, «переважна ж маса євреїв, які проживали раніше в межах осілости, трималася далеко від комуністичної партії та її ідеології, бо у них не було ніякої причини вітати більшовицьку революцію. Тимчасовий уряд на чолі з Керенським дарував їм рівноправність, і в лічені місяці від Лютневої революції до більшовицького перевороту в єврейському політичному та суспільному житті спостерігався небувалий розквіт»¹.

Саме у першій половині ХХ століття відбулися значні зміни в історії, суспільно-політичному, економічному, культурному розвитку народів, що були колись у складі Російської імперії, а потім були включені до складу СРСР. Революція 1917 р., громадянська війна, колективізація, індустріалізація, репресії, а потім Друга світова війна були визначальними як для держави, так і долі окремих народів. Після війни статус одних народів-переможців зростав, на інших було повішено тавро зрадників, а треті – фактично повністю втрачали особливості національного життя, набували соціальних, духовних та культурних ознак нового суспільного об'єднання – радянського народу. На прикладі єврейського народу, що протягом віків зберігав свою самобутність в Україні, ці процеси були особливо яскраво виражені. Революція та війна для євреїв стали тим рубіконом, який однозначно змінив єврейське суспільство. За цей час змінилась не тільки загальна чисельність єврейського населення

¹ Арад Іцхак. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941-1945)... – С. 29.

України, а й його структура, ареали розселення (якщо до війни більшість євреїв проживала в невеликих містечках, то у повоєнний період євреї більше зосереджуються у великих містах), економічні підвалини (у тому числі професійна зайнятість), повсякденне життя євреїв України й Поділля, але при цьому всьому зберігались особливості національного життя та культури, певної внутрішньої самоорганізації, у першу чергу, у невеличких єврейських містечках – штетлах. Якщо у великих містах протягом даного періоду відбувається тотальна русифікація єврейського населення та відхід від основних підвалин національного життя, то у невеличких містечках, де компактно було зосереджене єврейське населення, відбувалися процеси включення єврейського традиційного життя у нову радянську дійсність.

У даний час єврейське населення Подільського регіону було зосереджене переважно в містах та містечках (причини такого розселення були озвучені вище). Внаслідок попередньої урядової політики, єврейські містечка Правобережної України перетворилися у своєрідний господарський та соціально-економічний феномен¹. Окремі подільські містечка, у яких була значна кількість єврейського населення (так звані «штетли»), включно до початку Другої світової війни, а в окремих районах краю і пізніше, зберігали єврейський колорит, що, у свою чергу, визначало їхнє повсякдення, соціально-побутові умови життя, економічні особливості, і ніякі радянські експерименти його не зруйнували. Як зазначав один із дослідників феномена «червоного штетлу» Ч. Хоффман, «на відміну від Москви та Ленінграда і міст російської глибинки чи навіть Києва, спадщина штетла усе ще складала частину щоденного побуту в певних районах України і Білорусії, принаймні, до початку 1970-х років»².

У перші десятиліття радянської влади переписи зафіксували постійний приріст єврейського населення. Оскільки результати перепису населення 1926 р. були прив'язані до нового адміністративно-територіального устрою країни, в офіційних виданнях відображення його результатів велось за округами, ми маємо можливість, принаймні, визначити основні тенденції розвитку єврейського населення Поділля, але не встановити його точну кількість.

¹ Доценко В. Становище єврейської людності України... – С. 29.

² Хоффман Ч. Размышления о наследии штетла для советского еврейства (из книги «Красный штетл») / Ч. Хоффман // Общинная жизнь. – 2004. – листопад. – № 2. – С. 45.

За адміністративно-територіальним поділом землі історико-географічного регіону Поділля входили до Бердичівської (складалась з 12 районів, входила більшість районів), Вінницької (17 районів), Кам'янецької (16 районів), Могилівської (14 районів), Проскурівської (16 районів), Тульчинської (17 районів), Уманської (20 районів, входило більшість) округ. Усі ці округи були віднесені до Правобережного підрайону. Всього до Правобережного підрайону входило 11 округ¹. Оскільки Правобережний підрайон не репрезентує Поділля як Подільська губернія, а включає в себе територію, набагато ширшу, аналіз населення проводитимо по округах, усі райони яких входять до регіону Поділля (Вінницька, Проскурівська, Могилівська, Тульчинська, Кам'янецька).

Так, за даними перепису 1926 р., у Кам'янецькій окрузі (населення – 541096 осіб) євреїв було – 46 163 (8,5 %), Проскурівській (населення – 572967 осіб) – 46 470 (8,1 %), Вінницькій (населення – 775618 осіб) – 77 254 (10 %), Могилівській (населення – 522036 осіб) – 39 516 (7,6 %), Тульчинській (населення – 506528 осіб) – 48 356 (6,84 %). У цілому із 2918245 мешканців цих округ 257759 (8,8 %) були євреями². Більшість євреїв цих округ проживало у містах: 49117 осіб у Вінницькій окрузі (63,6 %), 21187 осіб у Кам'янецькій окрузі (45,9 %), 19412 осіб у Могилівській окрузі (49,1 %), 29395 осіб у Проскурівській окрузі (63,3 %), 29576 осіб у Тульчинській окрузі (61,2 %) ³. Традиційно багато євреїв проживало у Вінниці – 21812 осіб (37,6 %), Шаргороді – 2697 (42,9 %), Ямполі – 1823 (29 %), Тульчині 7708 (44,3 %), Бершаді – 7025 (59,3 %), Гайсині – 5190 (33,9 %), Проскурові – 13480 (41,9 %), Летичеві – 2434 (34 %), Меджибожі – 4614 (39,7 %), Кам'янці – 12774 (39,9 %), Дунаєвцях – 5186 (60,5 %), Бердичеві – 30812 (55,4 %) та ряді інших міст⁴. Єврейське населення Поділля продовжувало мати один з найвищих рівнів грамотності серед населення регіону. Так, серед євреїв Вінницької округи володіли грамотою 63 % осіб, Кам'янецької – 60, Могилівської – 64,1 %, Проскурівської – 64 %, Тульчинської – 60,3⁵, тоді як, наприклад, серед інших національностей Вінницької округи

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. Украинская Советская Социалистическая республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М.: Мосполиграф, 1929. – С. 4-6.

² Там само. – С. 6, 24-29, 39-42.

³ Там само. – С. 21-36.

⁴ Там само. – С. 204-210.

⁵ Там само. – С. 52-54.

відсоток грамотності становив: серед українців – 38 %, росіян – 60,8 %, поляків – 54, 5 %¹.

Навіть у цей період на Поділлі були містечка, які за національним складом майже повністю складалися з євреїв. Наприклад, у містечку Красному, яке у 1924 р. стало районним центром, у цей час проживало 1433 євреї (99,1 %) з 1446 мешканців. Це було єдине містечко у Подільській губернії з таким національним складом².

За оцінками дослідників, у 1930-1931 рр. у сучасних межах України (УРСР з Кримом, Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Українська частина Бессарабії) проживало 40 899 тис. населення. З них українців – 30 584 тис. (74,8 %), росіян – 3 303 тис. (8,1 %), євреїв – 2 654 тис. (6,5 %)³.

Згаданий період розвитку єврейської національної меншини Поділля був одним із найстабільніших і характеризувався насамперед соціально-економічним підйомом єврейського населення. Розвиток освіти й науки, відміна попередніх обмежень активно сприяли тому, що єврейське населення, яке, природно, було націлене на освіту, мало один із найвищих показників серед студентів, аспірантів, науковців, і навіть згортання політики «коренізації» у середині 1930-х років не могло зупинити даний процес. В аналізований час євреї Поділля, як і всієї України, за рівнем освіти, кількості інженерів та кваліфікованих робітників були на високих позиціях порівняно з іншими меншинами. Проте, незважаючи на загальний підйом національного життя, кількість єврейського населення Поділля дещо скоротилася. Основна причина – початок індустріалізації та міграція євреїв з аграрних областей республіки, а отже, також із Вінницької та Кам'янець-Подільської до індустріально розвинених регіонів республіки і країни. Наприклад, у Києві євреїв стало на 60 % більше, ніж за переписом населення 1926 р., і на 1939 р. їх було 224 тис. осіб⁴. Якщо за переписом населення 1926 р. у Вінницькій області проживало 193,8 тис. євреїв, то у 1939 р. – 141,8 тис., а у Кам'янець-Подільській області відповідно 142,4 і 121,3 тис. осіб. Проте навіть за таких умов кількість євреїв в обласних центрах подільських областей відчутно збільшилась. Наприклад, у м. Вінниці

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года... – С. 19.

² Щусь В. Штетл Красне... – С. 5.

³ Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. М. Чорний. – К. : Картографія, 2001. – С. 70.

⁴ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов. – Иерусалим, 2007. – С. 24, 33.

кількість євреїв збільшилась з 21,8 до 33,2 тис. осіб, або на (52,3 %)¹.

За переписом населення 1939 р., кількість єврейського населення в Україні складала 1532776 (4,9 % усього населення республіки). Дана національна меншина за кількістю населення поступалася лише росіянам, кількість яких за часів радянської влади суттєво збільшилась. Проте на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей євреї склали 6,0 % та 7,0 % населення і випереджали росіян (відповідно 4,5 % і 3,6 %) і поляків у Кам'янець-Подільській області (5,5 %). Переважна більшість євреїв Поділля продовжувала проживати у містах. У Вінницькій області у містах проживало 91006 єврея (64,2 %), а у Кам'янець-Подільській – 70929 (58,5 %), а в межах УРСР кількість євреїв – мешканців міст зросла до 85,5 % (1310336 осіб)². Єврейська національна меншина була другою після українців також у Київській області.

Традиційно євреї зберігали високий рівень грамотності. Якщо серед усього населення Вінницької області на 1939 р. кількість грамотних старших 9 років складала 80,1 %, від 50 років і старше – 38,0 %, у Кам'янець-Подільській області відповідно 79,2 та 36,1 %, то серед євреїв кількість грамотного населення було набагато більше: старших 9 років – 94,3 %, від 50 років і старше – 80,4 % (у межах СРСР)³.

У цей період продовжує змінюватися співвідношення міського і сільського населення. Вже за переписом населення 1926 року в Україні 77 % єврейського населення проживало у містах або містечках (загалом по СРСР – 82,6 %)⁴. В. Романцов стверджує, що єврейська національна меншина була більше міською, ніж сільською традиційно і передусім через заборону придбання землі у приватну власність, видану ще у часи Катерини II, а період індустріалізації і радянська влада лише активізували цей процес⁵. Переважна більшість сільських євреїв зберегли свою рідну мову (ідиш) (95,2 %), тоді як лише 77,4 % мешканців міст володіли нею⁶.

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года... – С. 36.

² Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – М.: Наука, 1992. – С. 68-69.

³ Там само. – С. 41, 83.

⁴ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 23.

⁵ Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. К.: Видавництво імені О. Теліги, 2008. – С. 13.

⁶ Там само. – С. 14.

За оцінками В. Константинова, у цілому за період з 1926 по 1939 рр. доля єврейського населення України в зіставленні із загальною кількістю євреїв по СРСР скоротилася з 59 до 51 %, але вже з приєднанням у 1939-1940 рр. західноукраїнських земель загальна кількість єврейського населення України збільшилась з 1,5 до 2,5 млн осіб¹. Проте саме у 1939-1940 рр. євреї вперше зазнали депортацій до Сибіру. Як зазначає М. Бугай, депортації зачепили біженців, переселенців із Польщі, так званих «осадників» (військовослужбовців польської армії, що виконували поліцейські функції в Польщі), а також депортованих із західних областей України і Білорусії, серед яких була значна кількість євреїв. Наприклад, НКВС СРСР до квітня 1940 р. було депортовано 139596 осадників, що були направлені в 21 край, область і 111 поселень. Серед спецпоселенців на 1 квітня 1941 р. нараховувалось 59031 євреїв (179 осадників та 58852 біженців)².

Порахувати точну кількість єврейського населення Поділля за доби радянської влади, як і кількість інших народів іноді складно через політику влади. Дуже часто офіційні дані піддавались маніпуляціям та фальсифікаціям. Фальсифікацію статистичних даних розпочав особисто Й. Сталін, коли на XVII з'їзді ВКП(б) оголосив, що населення Радянського Союзу досягло цифри 168 млн, тоді як реальна його кількість була 160 млн осіб³. 1932-1933 рр. стали початком широкомасштабних репресій у суспільстві та сумнозвісного голоду, що особливо вразив територію України, тому викривлення цифри реальної кількості населення стало одним із методів приховання владою своїх злочинів. Перепис населення 1937 року відтворив реальну картину національного та соціального складу в СРСР, проте це занадто розходилося з офіційними заявами влади, звідси й визнання його «дефективним». За новим переписом, населення Радянського Союзу у 1939 р. складало 167,6 млн осіб, і знову партійне керівництво справжню цифру викривило майже на 3 млн⁴.

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 23.

² Бугай Н. 20-50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР / Н. Бугай. // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 179.

³ Вишневский А. Демография сталинской эпохи [Электронный ресурс] / А. Вишневский // Население и общество. – 2003. – № 70. – Режим доступа: http://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr5.htm. (12.10.2016). – Назва з екрану.

⁴ Волков А. Г. Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. – 1997. – № 3. – С. 18.

Євреї, як і інші народи України, потрапили у вир радянських експериментів. Заборона займатися певними видами господарської діяльності, нові підходи до ведення економічних процесів різко збільшили кількість безробітного єврейського населення, особливо у містах. Попередня структура професійної зайнятості серед євреїв не відповідала запитам нової радянської економіки. Щоб якимось змінити ситуацію, влада намагалася прищепити євреям любов до нових професій, у тому числі до сільського господарства. Не оминув цей процес і Поділля. Протягом 1920-х рр. масово почали створюватися єврейські сільськогосподарські артілі та колгоспи. Так, на Вінниччині в м. Барі діяв колгосп «Єврейський селянин», у м. Шаргороді – єврейський колгосп «Червоний хлібороб»¹. У 1929 р. у с. Сніткові було утворено єврейський колгосп «Культура», до якого на початковому етапі увійшло 7 єврейських сімей, що обробляли територію 25,5 десятин². У м. Красному з 5 колгоспів діяв один єврейський колгосп³. У 1923 р. на Хмельниччині в м. Острополі було організовано три єврейські артілі: «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в селі Митинці Красилівського району – артіль імені Д. Мануїльського⁴.

Якщо у 1923 р. у Подільській губернії діяло 49 єврейських сільськогосподарських колективів (1178 сімей, 3614 осіб працездатних та 1836 непрацездатних), то у 1925 р. їх кількість збільшилась до 75, а у 1933 р. до 90 з 233, які існували в області⁵. Як правило, такі єврейські колгоспи об'єднували переважно безробітних та бідних євреїв. Оскільки кількість безробітних та бідних євреїв у цей період була високою, були спроби залучити подільських євреїв і до колгоспного руху на Херсонщині. Зокрема, у 1925 р. на південь України було переселено з України 2400 сімей євреїв. А перед тим туди відправили євреїв, які повинні були розпочати підготовчу роботу для переселення інших: з Вінницької округи – 90, Кам'янецької – 25, Тульчинської – 59, Проскурівської – 33, Гайсинської – 150⁶.

¹ Кушнір М. Понад шість століть спільної історії... – С. 18.

² Ревуцький В. Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис / В. Ревуцький. – К.: Ін-т перед. технологій, 2011. – С. 120.

³ Пахольченко Г. Красне / Г. Пахольченко // Винницькая Иерусалимка. – №20. – Октябрь. – 1999. – С. 5.

⁴ Місінкевич Л. Економічне становище національних меншин Поділля у 20-ті рр. ХХ століття / Л. Місінкевич // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – №3. – С. 185.

⁵ Винокурова Ф. З історії єврейської громади Поділля / Ф. Винокурова // Шабат. – № 16. – січень. – 1994. – С. 4.

⁶ Там само. – С. 4.

Окрім того, у єврейському колгоспному русі спостерігається концентрація та спеціалізація у певних напрямках сільського господарства. На Поділлі єврейські сільськогосподарські колективи займалися переважно тютюнництвом, садівництвом, виноградарством. Наприклад, лише у Могилівській окрузі нараховувалось 22 єврейські колгоспи, 5 змішаних, одне сільськогосподарське кооперативне об'єднання виноградарів (Могилів), два змішаних національних об'єднання в Ярузі та Ямполі, сільськогосподарське товариство у м. Бар¹.

Проте, як зазначають історики, «єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з дрібних містечок, довго не могли звикнути до умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприймали ведення спільного сільського господарства ні економічно, ні психологічно»². А іноді єврейські колгоспи існували тільки на папері. Так, після перевірки Могилів-Подільським окружним комітетом КП(б)У сільськогосподарського колективу с. Дзигівки, з'ясувалося, що колектив єврейських колгоспників існував лише на папері, а для обробітку землі використовувалась наймана праця, а самі колгоспники знаходились «не під партійно-радянським впливом, а під міщанським»³. Поступово єврейські сільськогосподарські об'єднання не витримали випробування часом та особливо Другою світовою війною і зникли.

Об'єднувалися євреї і в промислові об'єднання – ремісничі виробничі колективи шевського, пекарського, бондарського та круп'яного напрямків або у кредитні товариства (позичково-ощадні каси). Особливо сприяла росту дрібної єврейської промисловості нова економічна політика (НЕП) радянської влади в 20-х рр. ХХ ст. Так, на 1927 р. у Кам'янець-Подільській окрузі (з 13 червня 1925 р. постановою ВУЦВК було ліквідовано губернії, а на території колишньої Подільської губернії замість 12 повітів з'явилося 6 округ: Кам'янецька, Проскурівська, Вінницька, Могилівська, Тульчинська, Гайсинська, а з 1 січня 1927 р. – Кам'янецька, Проскурівська, Вінницька, Могилівська, Тульчинська, Шепетівська) серед єврейського населення існувало 5 артілей та 278 товариств

¹ Антонішена Т. П. Єврейське землеробство на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Т. П. Антонішина // Український селянин: Зб. наук. пр. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 271.

² Гуцало Л. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л. Гуцало // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 95.

³ Винокурова Ф. 3 історії єврейської громади Поділля... – С. 4.

ремісників по роботі з металом, відповідно, 34 та 193 – деревообробників, 17 та 30 – друкарів, 54 та 138 – текстильників, 147 та 994 – шевців, 82 та 252 – харчовиків, 14 та 58 – виробників мінеральної води, 107 та 406 – чинбарів, а в Шепетівській окрузі 9 єврейських позичкових товариств¹.

Іноді артїлі були багатогалузевими. Так, у с. Копайгороді єврейські ремісники об'єдналися у артіль «Трудовик», що мала у своєму складі кравецький, шевський, бондарський, чинбарський, ковальський та склярський цехи. Першим головою артїлі був комсомолец, депутат сільської ради Мойша Ямпольський².

Варто зазначити що намагання залучити євреїв до нових економічних процесів, не завжди мали успіх і суттєво не вплинули на структуру зайнятості єврейського населення. Так, на кінець 20-х років ХХ ст. в Кам'янецькій окрузі 82 % зайнятих євреїв були у торгівлі, 5 % – бідними ремісниками, 2 % заможними елементами, у Шепетівській окрузі серед зайнятого єврейського населення було 35,4 % торговців, 26,1 % – бідних ремісників, 17,4 % – членів різних спілок, 19,6 % – представниками бідноти і людьми невизначених професій і лише 1,7 % були зайняті в сільському господарстві. Серед єврейського населення Проскурівської округи 30 % були ремісниками, 25 % займалися торгівлею, 20 % жили з постійної і сезонної праці за наймом, 20 % були без визначеної професії, 5 % були сільськогосподарськими працівниками³.

Утворення єврейських колгоспів та ремісничих артїлей на території Поділля було тісно пов'язане з політикою «коренізації». В рамках коренізації і послаблення на короткий період тиску влади інші етноси Поділля, зокрема євреї, отримали право на впорядкування свого суспільного та культурного життя. На 1931 р. в Україні було 3 єврейські національні райони, 115 сільських рад та 56 селищні ради⁴. Зокрема, за підрахунками Л. Місінкевича, єврейські сільські та селищні ради на Поділлі були утворені в 50 населених пунктах. Проте він базує свої дані на території Вінницької та Хмельницької областей. Найбільше їх було у Кам'янецькому окрузі –

¹ Місінкевич Л. Економічне становище національних меншин Поділля ... – С. 186.

² Подолян С. І. Китайгород – село Подільське. Нарис з історії села / С. І. Подолян. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2010. – С. 23.

³ Місінкевич Л. Економічне становище національних меншин Поділля... – С. 184.

⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук, В. А. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань, О. Жерноклеєв, Ю. Зінченко, О. Калакура, В. Котигоренко; ред.: І. Ф. Курас; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2000. – С. 219.

10, у Проскурівському – 11, Тульчинському – 12, Вінницькому – 7, Могилів-Подільському – 8¹. Якщо дотримуватися нашого визначення території Поділля, то їх кількість буде більшою, оскільки єврейські національні ради були створенні й в інших місцях компактного проживання єврейського населення. Зокрема, у південно-східних регіонах Поділля було утворено Кривоозерську, Савранівську, Голванівську єврейську селищну раду².

Підсумки попередніх економічних експериментів в економіці 1920-1930-х рр. та спроба залучити до них євреїв прослідковується у результатах Всесоюзного перепису населення 1939 р. За даними перепису 1939 р., кількість зайнятого єврейського населення старше 15 років в СРСР (без урахування безробітних та тих, хто отримував стипендію, військовослужбовців) складала 58 % (на 1926 р. – 46 %). Загалом по галузях виробництва структура зайнятого єврейського виглядала так³:

Таблиця 3. Галузева структура зайнятого єврейського населення у 1939 р.

Галузь	На 1939 р. в Україні (%)	На 1939 р. по СРСР (%)
Промисловість	40,9	38,2
Будівництво	2,9	3,9
Сільське й лісове господарство	8,2	7,7
Транспорт і зв'язок	4,0	3,6
Торгівля й заклади громадського харчування	19,5	17,7
Житлово-побутові послуги	3,1	2,9
Охорона здоров'я і спорт	6,5	7,4
Наука, освіта, культура та мистецтво	8,6	10,5
Державні заклади	7,2	8,0

Отже, питома вага євреїв, зайнятих у торгівлі, поступово зменшувалась, натомість росла кількість євреїв зайнятих у промисловості (інженерів, кваліфікованих робітників). Відносно невеликою залишалася частка євреїв, зайнятих у сільському господарстві. На нашу думку, низька зайнятість у сільському господарстві була відлунням політики попередньої влади (довгий час діяла заборона володіти землею), і навіть спроби радянської влади залучити євреїв до землі не мали особливого успіху. Як приклад, структура зайнятості єврейського населення Закарпаття в 1930 р., яке на цей

¹ Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля... – С. 43.

² Там само. – С. 43.

³ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 219.

час входило до складу Чехословаччини, значно відрізнялася від структури на даний час в УРСР: 21,5 % євреїв були зайняті в сільському господарстві, 24,3 % – у промисловості та ремісництві, 33,7 % – у торгівлі й фінансовій галузі, 5,5 % – у транспортній сфері, 4,5 % – на державній службі або були службовцями, 0,7 % – у сфері надання послуг, 9,4 % – належали до інших професій або були незайнятими¹. Як бачимо, кількість євреїв Закарпаття, зайнятих у сільському господарстві, майже дорівнювала євреям, зайнятим у промисловості.

Помітно, що навіть у цей період важливим напрямком господарської діяльності євреїв залишалася торгівля. Серед окремих торговельних організацій України євреї навіть у 30-х роках становили більшість. Так, серед працівників крамниць Всеукраїнської контори Всесоюзного об'єднання «Торгсин» (торгівля з іноземцями) більшість становили євреї – 1781 працівник (53,3 %) з 3336. З них: 6 осіб (37,5 %) з 16 – керівників контор та їхніх заступників, 62 (52,5 %) з 118 – завідувачів крамниць та їхніх заступників, 354 (54,9 %) з 645 – продавців, 43 (74,1 %) з 58 – приймальників цінностей, 415 (59,7 %) з 695 – працівників рахункового апарату².

Таким чином, можемо зазначити, що протягом усього періоду існування єврейського населення на Поділлі його соціальна структура, професійна зайнятість визначалися, у першу чергу, політикою влади. Привілеями, заохоченнями, обмеженнями, податками, тиском влада намагалася ці процеси корегувати, а іноді навіть повністю змінити. До початку Другої світової війни кардинально змінити її не вдалося. І якщо у великих містах, в першу чергу, внаслідок швидкого розвитку промисловості, росла потреба у кваліфікованих інженерах та робітниках, а також інтелігенції, яка їх обслуговувала (навчала, лікувала, організовувала культурне дозвілля тощо), чим і скористались євреї, то у маленьких подільських містах відбулась певна консервація соціальної стратифікації та професійної зайнятості. Євреї продовжували займатися звичними напрямками діяльності, дотримуючись нових дозволених радянською владою форм організації праці.

¹ Nesladkova L. The Professional and Social Characteristics of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic / Nesladkova L. // Czech Demography, 2009, no. 3, p.95.

² Горох М. Етнічне обличчя «Торгсину» (на прикладі Чернігівської облконтори) / М. Горох // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 242.

2.2. Процеси самоідентифікації єврейського населення регіону в історичній ретроспективі

Одним із основних чинників національної самоідентифікації єврейського населення Поділля впродовж віків залишалася національна культура, яка, у першу чергу, базувалася на іудаїзмі (як системі вірувань, що завжди забезпечувала тісний зв'язок з минулим, цементувала національну пам'ять та забезпечувала соціальну комунікацію між євреями), традиційній системі освіти та вихованні. Саме ці чинники разом із певною соціальною організацією та структурою зайнятості забезпечували існування штетлу в інонаціональному середовищі, в даному випадку – в українському.

На нашу думку, єврейські освіта і виховання є певним культурним феноменом, що допоміг євреям тривалий час в умовах бездержавності зберегти цілісність свого народу. Саме освіта, що була нерозривно пов'язана з релігією, зіграла чи не основну роль в збереженні самобутності єврейських громад. Більше двох тисяч років система традиційної освіти євреїв, що будувалась у першу чергу на вихованні релігійності та вірності традиціям та звичаям народу, була важливим чинником розвитку єврейського суспільства.

Фактично до середини XIX ст. більшість єврейських дітей Поділля отримувала освіту в традиційних недержавних єврейських навчальних закладах: хедерах, талмуд-торах, ієшивах, що в Російській імперії діяли напівлегально і лише у 1893 р. були легалізовані.

У період правління російського імператора Миколи I відбувся наступ на традиційні основи єврейського способу життя: у 1844 р. було заборонено кагал, що тривалий період був формою єврейського общинного самоуправління спочатку у Польщі (XIII-XVIII ст.), а пізніше і в Російській імперії (XVIII-XIX ст.), заборонено публічне використання ідишу та івриту. Усі заходи влади були спрямовані, перш за все, на асиміляцію євреїв. Саме у цей час (1847 р.) були створені перші державні єврейські училища, які базувались на загальноросійських принципах організації освіти. Проте вони не отримали популярності серед євреїв. Єврейські сім'ї обережно ставились до загальної світської освіти через неможливість слідувати своїм релігійним переконанням та звичаям. Як писав О. Алексєєв у 1868 р. в одній із перших праць про життя, побут, звичаї євреїв – «Суспільне життя євреїв, з їх традиціями, звичаями і забобонами» – євреї, які в цілому поважають освіту, саме через релігійні забобо-

ни та протидію «вчителів талмуду» в ці навчальні заклади не послали своїх дітей або посилали їх туди на нетривалий час¹.

На 1857 р. в Подільській губернії було 10 державних єврейських училищ: 2 двоступеневих (33 учні) та 8 одноступеневих (197 учнів); 161 приватне єврейське училище: 1 талмуд-тора (50 учнів) та 160 хедерів (2475 учнів)². Як бачимо, переважна кількість дітей навчалася у приватних навчальних закладах, та їх кількість не могла забезпечити усіх єврейських дітей освітою.

Відповідно до «Положення про початкові народні училища», виданого у період реформ Олександра II у 1874 р., на Поділлі утворювалось 4 державних єврейських початкових училища (1 двокласне училище в м. Вінниці (1877 р.) та 3 однокласні училища в містах Проскуріві (Хмельницькому) (1878 р.), Балті (1875 р.), Могилеві (Могилів-Подільському) (1879 р.). Така система державних єврейських навчальних закладів збереглась і на початку ХХ ст. Якщо у 1905 р. в губернії кількість навчальних закладів у цілому зросла до 2157, то державних єврейських училищ залишилось лише 4³. З огляду на це значна частина єврейських дітей навчалась або у приватних навчальних закладах, або у загальних навчальних закладах.

Проте в цей же самий час після реформ 1860-70-х рр. окрім державних єврейських навчальних закладів, за дозволом уряду були засновані приватні чоловічі та жіночі школи.

Після «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 р., що суттєво вводили обмеження на розвиток національного життя євреїв, система освіти єврейських громад прив'язувалась до зони осілості та відповідної квоти на навчання в навчальних закладах⁴. Наприклад, в середні та вищі школи, що користувалися правами державних навчальних закладів для зони осілості євреїв (куди входило і Поділля), дана квота була на рівні 10 % (Москва, Петербург – 3 %, Київ – 5 %). Оскільки кількість бажаючих навчатись у цих навчальних закладах завжди перевищувала визначену школою квоту, влаштовувався відбір, за яким значна частина учнів могла туди потра-

¹ *Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки, с приложением биографии автора.* – Новгород: тип. Новгородского губ. Правления, 1868. – С. 26.

² *Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год.* – Камянец-Подольск: Редакция Подольских губернских ведомостей, 1859. – С. 119.

³ *Обзор Подольской губернии за 1904 год. Приложение к Всеподданейшему отчету губернатора Подол. губ. стат. комитета.* – Камянец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1905. – С. 134-135.

⁴ *Енциклопедія історії України: Т. 3...* – С. 76.

пити тільки через батьківський хабар. Внаслідок зазначених вище причин переважна частина єврейських дітей Поділля продовжувала отримувати єврейську традиційну освіту.

Навіть на початку ХХ ст. в єврейських приватних початкових навчальних закладах навчалось більше дітей, ніж у державних. Так, згідно з «Оглядом Подільської губернії», у 1905 році в державних початкових єврейських училищах навчалось 755 хлопчиків, а в приватних початкових єврейських закладах – 1927 дітей (682 хлопчиків та 1245 дівчаток)¹. Значно більше єврейських дітей навчалось в середніх навчальних закладах (дані в звіті подаються відповідно до релігійної приналежності, а не за національністю):

Таблиця 4. Кількість учнів у середніх навчальних закладах Подільської губернії у 1905 р.²

Учнів (за віросповіданням)	У чоловічих навчальних закладах		У жіночих навчальних закладах		Разом	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Разом учнів	2186	58,6	1547	41,4	3733	100
Православних	1209	55,3	871	56,3	2080	55,7
Католиків	535	24,5	196	12,7	731	19,6
Лютеран	34	1,5	15	0,9	49	1,3
Євреїв	408	18,7	465	30,1	873	23,4
Інших	2	0,09	-	0,0	2	0,05

Як видно із поданої таблиці, кількість єврейських учнів становила 23,4 % від загальної кількості дітей, що навчалися в середніх навчальних закладах. Із зазначеної кількості учнів-євреїв навчалось у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії – 16,9 %, Немирівській гімназії – 13 %, Кам'янець-Подільському технічному училищі 11,4 %, Вінницькому реальному училищі – 12,1 %, Проскурівському реальному училищі – 10,2 %, а найбільше в Могилів-Подільському комерційному училищі – 57,5 %.

Значна частина єврейських дітей навчалася у загальнодержавних навчальних закладах.

Таблиця 5. Кількість учнів в народних початкових училищах (крім єврейських училищ)³

Учнів (за віросповіданням)	У двокласних міських	У двокласних сільських	У міських приходських училищах	В однокласних сільських

¹ Обзор Подольской губернии за 1904 год... – С. 137.

² Там само. – С. 137.

³ Там само. – С. 144.

	училищах		училищах				училищах	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Православних	2239	53,3	6755	81,2	1510	62,6	21541	91,0
Католиків	546	13,0	828	10,0	350	14,5	1654	7,0
Євреїв	1387	33,0	616	7,4	545	22,6	450	1,9
Інших	30	0,7	116	1,4	8	0,3	20	0,1

Переважна більшість єврейських дітей навчалася у двокласних міських училищах – 1387 (33,0 % від загальної кількості дітей), а найменше в однокласних сільських училищах – 450 (1,9 %).

Розвиток єврейської освіти тривав і далі, проте дозволяючи відкриття нових приватних єврейських навчальних закладів влада продовжувала русифікацію національної освіти. Напередодні Першої світової війни з'явилися єврейські приватні середні навчальні заклади з правами урядових гімназій. У 1917 р. такі навчальні заклади на Поділлі існували у Проскурові, Вінниці, Жмеринці, Гайсині, Могилів-Подільському¹. В таких навчальних закладах основна увага зосереджувалась на загальноосвітніх предметах, а навчання велося російською мовою. На 1 січня 1917 р. навчанням у Подільській губернії було охоплено 11703 єврейських дітей (7161 хлопчиків і 4542 дівчаток), проте 76,2 % дітей не навчалось².

Нові перспективи для розвитку національної освіти відкрились після 1917 р. Розвитку освіти сприяли декрети Української Народної Республіки часів Центральної Ради та Директорії (1917-1920 рр.). Наприкінці 1917 року з генерального секретарства міжнародних справ було засновано три нових – у справах великоруських (очолив Д. Одинець), єврейських (М. Зільберфарб) та польських (М. Міцкевич), що дещо пізніше перетворилися на народні міністерства у справах «великоросів», євреїв та поляків. 2 грудня 1917 року Українська центральна рада схвалила Закон про утворення єврейських громадських рад «для завідування всіма єврейськими справами і установами» і проведенні виборів до цих рад³, а вже 9 січня 1918 р. було підписано Закон про національно-персональну автономію, що передбачало право на самостійне облаштування свого національного життя через самоуправління, розвиток національної культури та освіти.

¹ Нариси з історії та культури євреїв України... – С. 297.

² Комарніцький О. Б. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917-1918 рр. / О. Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оюм, 2003. – Т.3. – С. 139.

³ Національні меншини України у ХХ столітті... – С. 69.

Намагаючись зупинити насамперед процес русифікації через освіту, владою УНР було переведено всі початкові єврейські училища на єврейську мову викладання вже з 1918-1919 навчального року, а в Києві було засновано ряд нових навчальних закладів для підготовки вчительських кадрів: Єврейський народний університет та Єврейська учительська семінарія.

Уже на 1 січня 1918 р. у Подільській губернії функціонували такі єврейські початкові школи: 4-річна 2-комплектна школа у Немирові, 3-річні 4-комплектні – у Верхівці і Тростянці Брацлавського, 4-річна 1-комплектна чоловіча приватна (власник – Х. Лучанський) – у Браїлові Вінницького повіту, 3-річні 1-комплектні – у Тернівці Гайсинського та Зінькові Летичівського повітів, 3-річні 2-комплектні – у Чернівцях та Ярузі Ямпільського повіту¹.

За часів УНР на Поділлі продовжувала функціонувати і традиційна система єврейської освіти через хедери, талмуд-тори та ієшиви. Ці навчальні заклади складали переважну більшість і не фінансувалися владою. Наприклад, талмуд-тори існували у Богополі та Юзефполі Балтського, Немирові і Тульчині Брацлавського, Браїлові Вінницького, Зінькові Летичівського, Сниткові Могилівського, Мурованих Куриловцях і Вінківцях Ушицького, Томашполі Ямпільського повітів Подільської губернії².

Одночасно розвивалась і система середніх навчальних закладів. На середину 1918 р. їх на Поділлі нараховувалось вже 16. 12 із них знаходились у містах і 4 у містечках – Кривоозерська змішана громадська середня школа, Краснянська приватна гімназія Рівкіса, Вінковецька змішана прогімназія Кантора, Теплицька змішана гімназія «товариства батьків»³.

Як стверджує О. Крічкер, в часи Української революції та навіть громадянської війни українська сторона робила суттєві кроки, які були спрямовані на розвиток національно-культурної сфери єврейської меншини, а питання про відкриття єврейських навчальних закладів від містечкових єврейських громад задовольнялися практично завжди. Внаслідок цього кількість єврейських навчальних закладів на Правобережній Україні протягом 1917-1920 рр. постійно зростала⁴.

¹ Комарницький О. Б. Єврейська національна школа... – С. 142.

² Там само. – С. 142.

³ Там само. – С. 142.

⁴ Крічкер О. Ю. Єврейські громади містечок Правобережної України у роки Української Революції та Громадянської війни / О. Ю. Крічкер // Гілея. Історичні науки. Філософські

Значні зміни в системі традиційної єврейської освіти та виховання відбулися зі встановленням в Україні радянської влади. Проте радянська влада, на відмінну від української, через національну освіту намагалася збільшити кількість своїх прихильників. Спочатку по всій країні була створена уніфікована розгалужена сітка світських навчальних закладів, а після 1921 р. традиційні єврейські навчальні заклади були закриті як навчальні заклади релігійного типу, але продовжували діяти нелегально до періоду політичного терору 1937-1938 рр.

Проголошення XXII з'їздом РКП(б) курсу на «коренізацію» стало початком проведення в СРСР національної реформи, що передбачала залучення корінних національностей до органів державного управління, створення мережі національних культурних та освітніх закладів. У місцях компактного проживання євреїв були створені національні райони (1924 р., територія Донецької та Катеринославської губерній), а на території Поділля було утворено ряд єврейських національних сільських рад. У цей час була розбудована і нова система єврейської освіти.

Паралельно утворювались і інші єврейські навчально-виховні заклади. Так, у містечку Красному національна школа діяла з 1918 р., яку у 1920 р. було реорганізовано у єврейську трудову школу, а у 1922 р. почав діяти єврейський дитячий будинок, в якому було до 30 єврейських дітей. Навчання в школі велося мовою ідиш. Кількість учнів у школі постійно збільшувалась. Якщо у 1922 р. у школі навчалось 160 дітей, то у 1923 р. – 247, у 1927 р. – 254. Школа користувалася авторитетом серед місцевого населення, проте у 1938 р. в рамках згортання політики коренізації була закрита, а дітей було переведено до сусідньої Качанівської школи¹. Крім того, у містечку діяла єврейська хата-читальня, пункт ліквідації неписьменності, єврейський містечковий комітет, який пізніше був реорганізований у єврейську сільську раду².

У с. Станіславчику на 1 січня 1927 р. у єврейській трудовій школі навчався 91 учень (40 хлопчиків та 51 дівчинка). Школа проіснувала до середини 1930-х рр.³.

науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С. 115.

¹ Щусь В. Штетл Красне... – С. 5.

² Там само... – С. 5.

³ Юдчак Д. В. Станіславчике жили євреї / Д. Юдчак // Подільський єврейський альманах. – № 7. – 2011. – С. 55.

Період «коренізації» ознаменувався стабільним збільшенням єврейських національних навчальних закладів. У 1924-1925 навчальному році в УСРР вже діяло 342 єврейські школи. У 1925-1926 навчальному році в єврейських школах навчалось 161847 дітей, що становило 58,1 % від загальної кількості єврейських дітей віком від 8 до 14 років¹. На 1926 р. в Україні вже існувало 432 єврейські школи, а в 1930 – 786². Разом з тим, у середині 1920-х років більше 38 тис. єврейських дітей взагалі не ходили до радянської, хай і національної школи, віддаючи перевагу підпільним хедерам³.

Активний розвиток національної освіти даного періоду створив проблему із вчительським складом. Так, у 1930-1931 навчальному році не вистачало 758 учителів для російських шкіл, 115 – німецьких, 180 – єврейських, 140 – польських, 40 – болгарських, 20 – білоруських, 10 – татарських, 5 – вірменських і грецьких шкіл⁴.

Паралельно у цей період відбувся масовий похід євреїв за освітою. Skorиставшись відміною квот і обмежень, євреї намагалися отримати середню та вищу освіту. Прагнення євреїв до освіти сприяло тому, що ця національна меншина мала один з найвищих освітніх рівнів у порівнянні з іншими народами України. Наприклад, у 1927-1928 навчальному році за інформацією НКО УСРР до вищих навчальних закладів республіки вступило українців 58,9 %, євреїв 22 %, росіян 14,7 %⁵, тоді як за чисельністю євреї за переписом 1926 р. в УСРР (в тодішніх межах) складали 5,43 % населення України⁶. В. Константинов зауважує, що у 1920-1930-х рр. підвищився рівень грамотності усіх народів СРСР. Проте рівень грамотності серед євреїв-чоловіків був найвищим у порівнянні з іншими національностями, а серед жінок поступався тільки німкеням, естонкам і фінкам, переважна більшість яких проживала у містах⁷.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті... – С. 132-133.

² Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і - перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б. в.], 2006. – С. 415.

³ Енциклопедія історії України: Т.3... – С. 82.

⁴ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... С. 416.

⁵ Гриневич Л., Прилуцький В. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1928-1929 / Л. Гриневич, В. Прилуцький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 7.

⁶ Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. М. Чорний. – К.: Картографія, 2001. – С. 50-51.

⁷ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в ХХ веке... – С. 83.

Була створена і система єврейських національних спеціальних та вищих навчальних закладів. У 1931 р. в УСРР діяло 3 педагогічних, 5 сільськогосподарських, 20 індустріальних єврейських технікумів¹. На території Поділля діяла Вінницька єврейська педагогічна школа, Гайсинська єврейська фельдшерсько-акушерська школа, що стали впливовими центрами спеціальної освіти. Наприклад, у Вінницькій єврейській педагогічній школі у 1930 р. навчалось 290 студентів².

З 1933-1934 навчального року єврейська національна освіта починає переживати період занепаду. Єврейські діти у переважній більшості почали наповнювати російські або українські школи. Агітація за навчання дітей у єврейській школі вважалось небезпечним «ухилом». Спочатку більшість єврейських шкіл були перетворені на школи змішаного типу, а потім і зовсім перестали існувати. Проте, ще у березні 1938 р. в Україні серед 21656 шкіл, в яких навчалось 5143783 учнів, було з українською мовою викладання – 18101 школа, з російською мовою – 1500 шкіл, єврейською – 312, молдавською – 163, узбецькою – 19, білоруською – 9, болгарською – 54, польською – 50, німецькою – 512, чеською – 14, греко-еллінською – 12, греко-татарською – 8, татарською – 5, вірменською – 4, туркменською – 2, киргизькою – 1, шведською – 1, казахською – 1³.

З наступного навчального року 2/3 єврейських дітей навчалося в російських школах, а 1/3 – в українських⁴, а єврейська радянська національна освіта перестала існувати.

Частково сприяла відновленню єврейської національної освіти та виховання на Поділлі, як не дивно, окупація. Мова йде про Трансністрію, що знаходилась у румунській зоні окупації, і де окупаційний режим не наважився вдатися до практики масового винищення євреїв, а морив останніх голодом у таборах та гетто. Завдяки самоорганізації єврейської громади, підкупу румунських чиновників у окремих гетто вдалося забезпечити євреїв не тільки медичною допомогою, продуктами харчування, а й частково відновити окремі елементи національного життя.

¹ Енциклопедія історії України: Т.3... – С. 81.

² Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... – С. 417.

³ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1997. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К.: [б.в.], 1997. – С. 252-253.

⁴ Енциклопедія історії України: Т.3... – С. 83.

Так, завдяки діяльності общин у гетто Жмеринки, Бершаді було організовано дитсадок і школу, у Тульчині школу, а єврейські дитячі будинки діяли в Бершаді, Джурині, Могилеві-Подільському, Мурафі, Соколівці, Тиврові, Шаргороді¹.

Наприклад, у школі м. Тульчина навчалося 90 дітей, де діти отримували не тільки освіту, а й вчилися традиційному для євреїв ремеслу та відвідували музичні заняття, а у дитячому будинку гетто Бершаді опікувались 186 дітьми². У школі гетто Жмеринки у 1943 р. було 250 учнів і близько 30 вчителів. Навчання відбувалось російською мовою. З 4 класу діти вивчали румунську та німецьку мову, а з 5 – ідиш та іврит³.

З визволенням території Поділля від окупантів єврейська національна освіта остаточно припинила своє існування. У повоєнні роки вона відновилася хіба що у підпільних гуртках по вивченню івриту – ульпанах.

Важливе значення для процесу самоусвідомлення євреїв мала релігія. Навіть на сучасному етапі дотримання іудаїзму є однією з основних обставин національної самоідентифікації. Іудаїзм як одна із найдавніших світових релігій протягом багатьох віків тісно пов'язаний з Україною, а на Поділлі діяли як відомі талмудисти, так і засновники його нових течій, наприклад, хасидизму. Перші громади іудеїв на території держави виникають у 2 ст. до н.е. в античних державах Північного Причорномор'я. Проте активний розвиток цих релігійних громад розпочався у XV-XVI ст., коли заохочуване польською владою єврейське населення масово починає розселятися на землях, підвладних Польській короні. «Золотий вік» іудаїзму на українських землях тривав до Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. У цей період українська земля дала іудаїзму багатьох видатних представників цієї релігії: талмудиста ребе Меїра з Любліна, що з 1595 р. був головним рабином Львова, автора класичної збірки тлумачень релігійного закону Бейт

¹ Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел / Ф. Винокурова // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23-24 червня 2005 р.). – К.: Сфера. – С. 162, 163.

² Там само. – С. 163.

³ Мершон Б. Образование и культура в еврейском гетто Жмеринки в период Второй Мировой войны [Електронний ресурс] / Б. Мершон // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. – № 47. – 2004. - Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer47/Mirshon1.htm>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

Хадаш, рабина з Меджибожа Йоеля Сиркіса, ребе Самуеля Єліезера Ейдельса з Острога, який написав коментар Талмуду, кабаліста Самсона Остраполера з Полонного та інших¹.

По завершенні Національної революції та відновлення польського панування іудейські громади України швидко відновилися. В Україні працювали найвідоміший талмудист свого часу рабин з Бродів Ієхезкель Ландау, один із засновників релігійно-містичної течії іудаїзму – хасидизму, ребе Ісраель Бен Єлізер Баал Шем Тов, а такі невеликі українські містечка як Меджибіж, Золочів, Полонне, Бердичів стали одними з центрів іудейської освіти та релігійного життя східноєвропейського іудаїзму².

З приєднанням більшої частини українських земель внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. до Російської імперії влада отримала єдину, добре організовану, самоврядну єврейську національну громаду, для якої іудаїзм був не просто релігією, а основною підвалиною національного життя, джерелом освіти, фактором дотримання звичаїв та традицій, а з часом і джерелом сіонізму як руху за відновлення держави Ізраїль.

Протягом століть подільські євреї вважали своїм обов'язком дотримуватись релігійних норм, ходити до синагоги, вивчати Тору, підтримувати релігію матеріально. У єврейській громаді синагога була не тільки місцем відправлення релігійних культів, а й соціальним інститутом – центром суспільного життя. А офіційна влада дуже часто бачила у синагозі символ єврейського корпоративізму та ізоляціонізму. Саме тому релігійне життя євреїв Поділля було суворо регламентоване аж до початку ХХ ст.

Протягом тривалого періоду діяльність іудейських релігійних громад жорстко контролювалося. Що царська, що радянська влада, розглядали іудаїзм як одну з головних перешкод до асиміляції євреїв. Нормативно-правові акти, які приймалися з метою регулювання діяльності даних релігійних громад, мали на меті переважно одну мету – створити такі умови, які б унеможливили активний розвиток іудаїзму та забезпечили повний контроль над діяльністю цих релігійних громад.

У царський період наступ на єврейство, що проявився у «зоні осілості» та жорсткому регламентуванні життя меншини, також був неодмінно пов'язаний з обмеженням діяльності релігійних громад. Катериною II в основі введення «смуги осілості» своїм на-

¹ Енциклопедія історії України: Т.3... – С. 649.

² Там само. – С. 649.

казом від 23 червня 1794 р. вже певною мірою лежав релігійний принцип, оскільки, крім обмеження права вести міщанські і купецькі промисли лише в 10 губерніях імперії, на євреїв встановлювалися податки, вдвоє вищі, ніж для «міщан і купців Християнського закону різних віросповідань»¹.

Імператор Олександр I у положенні «Про устрій євреїв» від 9 грудня 1804 р. спробував чітко регламентувати життя і діяльність євреїв, у тому числі й в релігійній сфері. Положення давало право дотримуватися своєї релігії при навчанні в народних училищах, мати по одному рабину в губернських, повітових і поміщицьких містах, які мали право наглядати за обрядами віри та розв'язувати релігійні спори, а також – право мати окремі синагоги різним течіям іудаїзму, але при збереженні одного Кагалу². При цьому він один із перших намагався створити умови для активного переходу євреїв з іудаїзму у християнство. Зокрема, своїм наказом від 25 березня 1817 р. імператор утворював Товариство Ізраїльських християн для вихрестів, які «віддаляються від побратимів своїх по плоті Християнською релігією, позбавляють усякого з ними товариства, виходять із будь-яких зв'язків, і не тільки позбавляються всякого права від них, але й піддають себе гонінням від них і всякого роду утискам. З іншого боку, серед Християн ... не знаходять вони для себе пристанища»³.

Послідовно дискримінаційною політика стосовно євреїв була у період царювання Миколи I. 1 травня 1835 р. було прийняте нове «Положення про євреїв», за яким останні отримали право на постійне проживання в Україні лише у Волинській, Подільській, Катеринославській губерніях, а з певними обмеженнями також було дозволено проживати у Київській губернії (без м. Києва), Херсонській (крім м. Миколаєва), Таврійській (крім м. Севастополя), в Чернігівській та Полтавській губерніях (крім державних та козачих поселень, з яких євреїв вже вислали)⁴. Дане Положення у параграфах 79-103 вперше чітко регламентує (більше обмежує) життя іудейських релігійних громад на відміну від Положення 1804 р. Декларуючи формальне право на проведення богослужіння (у місцях постійної

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 до 1873 г. Извлечение из Полных Собраний Законов Российской Империи / Сост. В. О. Леванда. – С-Петербург: типография К.В.Трубинкова, 1874. – С. 37.

² Там само. – С. 54, 60.

³ Там само. – С. 88.

⁴ Там само. – С. 360.

осілости), було введено ряд суттєвих обмежень: загальні молитви могли проводитися тільки у синагогах чи молитовних школах, які можна було відкривати тільки з дозволу керівництва губернії. Молитовні будівлі не повинні були бути близько до християнських храмів, могли будуватися тільки за заздалегідь затвердженим планом, а їх кількість – не повинна перевищувати потребу (одна молитовна школа в населеному пункті, де кількість єврейських будинків не перевищувала 30, по молитовній школі та одній синагозі, де кількість єврейських будинків не перевищувала 80, а у поселеннях, де кількість єврейських будинків була більше 80 – по одній молитовній школі на 30 будинків і одній синагозі на кожні 80 будинків). Відкриття ж шкіл при виникненні нової течії іудаїзму було можливе тільки з дозволу Міністра внутрішніх справ Російської імперії¹. Крім того, Положення детально регламентувало діяльність рабинів та членів правління молитовних громад.

Незважаючи на всю репресивну суть даного нормативного акту, який був спрямований на чітку регламентацію суспільного та релігійного життя євреїв Російської імперії, ним було дозволено збільшити кількість молитовних шкіл та синагог у тих містах та містечках України, де євреїв традиційно проживало багато. Положення Миколи I у частині регламентації релігійного життя формально діяло аж до початку ХХ ст. Подальші нормативні акти більше стосувалися тлумачення окремих норм регулювання релігійного життя. Так, за рішенням Державної Ради від 26 червня 1844 р., було встановлено, що іудейські молитовні школи та синагоги могли знаходитися на одній вулиці чи площі на відстані до християнських храмів не ближче ніж за 100 сажень (один сажень дорівнює 2,1 м.), а на іншій від церкви вулиці – не ближче 50 сажень². Намагаючись обмежити роль єврейської релігійної освіти через систему релігійних шкіл (хедерів), імператором у 1844 р. було прийнято наказ «Про світу єврейського юнацтва», яким було дозволено відкриття світських приходських та повітових єврейських шкіл та надано доступ до освіти єврейським дівчаткам.

У середині ХІХ ст. у більшості подільських міст, де існували єврейські громади, були синагоги або молитовні будинки. Так, у 1862-1863 рр. по дві синагоги було у Кам'янці, Балті, Вінниці, по одній у Проскуріві, Могилеві, Літині, Гайсині, Брацлаві, Летичеві, Ямполі, Новій Ушиці. Крім того, синагоги або молитовні будинки

¹ Полный хронологический сборник законов и положений... – С. 370.

² Там само. – С. 569.

були в селах, де були єврейські громади: Балині, Вороновиці, Джурині, Збрижі, Зіньківцях, Зятківцях, Карвасарах, Кибличі, Купині, Летичеві, Лучинці, Макові, Михалполі, Новій Мурафі, Печері, Пикові, Райгороді, Сатанові, Смотричі, Сниткові, Сокільці, Солодківцях, Старозаветному, Майдані, Стрижавці, Студениці, Тиврові, Фрамполі, Черчі, Шаровцях, Ялтушківцях, Ярузі¹.

У 1904 р., за даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, у Подільській губернії вже було 168 синагог².

Сподівання на зрівняння євреїв у правах з усім населенням Російської імперії в результаті першої російської революції 1905-1907 рр. виявилися марними. Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. хоч і проголошував громадянські свободи євреям як і усім підданам, на принципах свободи особистості, совісті, слова, зібрань та союзів, насправді не привів до покращення життя цієї національної меншини, а й з часом позначився новим антисемітським наступом влади, який супроводжувався погромами.

Проте це не зупинило поступу іудаїзму, і вже у 1910 р. в межах сучасної території України було 1298 синагог та молитовних будинків³, а на 1914 р. їхня кількість зросла до 1400⁴.

Лютнева буржуазна революція 1917 р. вперше відкрила нові можливості для розвитку єврейської національної меншини, у тому числі у сфері релігії. Уже 22 березня 1917 р. було прийнято Постанову Тимчасового уряду «Про скасування віросповідних і національних обмежень», за якою було декларовано, «що в вільній країні всі громадяни повинні бути рівними перед законом, і совість народу не може миритися з обмеженням прав окремих громадян в залежності від їх віри і походження»⁵. Даний акт став основоположним у національній політиці Тимчасового уряду, оскільки він відміняв будь-які обмеження стосовно євреїв, а відповідно й усі

¹ Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения [Електронний ресурс] / А. Хаеш // Альманах «Єврейская старина». – № 18. – 2013. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer18/Haesh1.htm>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Бейзер М. Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем / М. Бейзер. – М.; Jerusalem: Мосты культуры; Gesharim, 2002 (5762). – С. 5.

³ Там само. – С. 10.

⁴ Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус пресс, 2005. – С. 14.

⁵ Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып. № 1. 27 февр. – 5 мая 1917 г. – Петроград: Государственная типография, 1917. – С. 46.

попередні нормативні акти, що у будь-який спосіб обмежували життя цієї національної громади, і гарантував вільну участь євреїв у всіх сферах суспільного життя, у тому числі у релігійному. 14 липня 1917 р. було прийнято Закон Тимчасового уряду «Про свободу совісті», який в основному повторював положення попереднього нормативного акту. Даний законодавчий акт проголошував можливість реалізації громадянських та політичних прав незалежно від віросповідання та відсутність дискримінації за релігійним принципом – «ніхто не може бути переслідуваним і обмеженим у яких би то не було правах за переконання в справах віри». Законом було передбачено вільний перехід громадян з однієї віри в іншу, а також були детально виписані питання визначення віросповідання дітей. Законодавство Тимчасового уряду не виділяло іудаїзм серед інших релігій, і нормативних актів, які б визначали становище даних релігійних громад, окремо не було прийнято, на відміну від інших релігійних напрямків: визнання автокефалії Грузинської церкви, визначення широких прав католиків та легалізація греко-католиків. Проте нормативна база Тимчасового уряду розширювала самостійність та незалежність іудейських релігійних громад від держави.

Відсутність релігійної дискримінації та широкі можливості для розвитку іудаїзму в Україні були у законодавстві Української народної республіки часів Центральної Ради та Директорії, Української держави П. Скоропадського. Так, держава часів УНР будувалась на принципі поваги до прав національних меншин. Євреї були широко представлені серед Центральної Ради, уряду УНР. У третьому Універсалі ЦР від 20 листопада 1917 р. стверджувалось, що «має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання»¹. Таким чином, Центральна Рада підтвердила дотримання законодавства щодо забезпечення прав людини і націй, прийнятих ще Тимчасовим урядом. 22 січня 1918 р. було прийнято Закон про національно-персональну автономію, де у статті 1 зазначалося, що кожна з націй України має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, право на самостійне облаштування свого національного життя, а статтею 2 право на створення Національних Союзів цим Законом надавалось російській, єврейській та польській націо-

¹ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України / Ю. Прилюк, Д. Яневський. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 68.

нальним меншинам, а інші народи могли реалізувати це право через певну процедуру.

Даний Закон Центральної Ради ліг в основу Статуту про державний устрій, прав і вільностей УНР (Конституції УНР) від 29 квітня 1918 р., де 6 пунктом націям УНР надавалось право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах, а у 12 пункті зазначалося, що громадянам УНР надаються рівні громадянські та політичні права, а народження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них¹.

У Законі про тимчасовий державний устрій України П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. питання віросповідання виділялись у окремий розділ «Про віру», у положеннях якого зазначалося що «первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної» (текст подано мовою оригіналу)².

Ліберальний період релігійного життя євреїв Поділля тривав лише до 1917 р., а з часу встановлення радянської влади почався поступовий та неухильний процес знищення релігійного життя євреїв, як і релігії інших релігійних конфесій.

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних принципів особистої свободи, із встановленням радянської влади розпочалася відверта антирелігійна боротьба та пропаганда.

Стосунки влади і іудаїзму в радянський період розглядалися в контексті остаточного розв'язання єврейського питання, що, насамперед, передбачало асиміляцію євреїв та втілення в життя принципів інтернаціоналізму, заперечувало існування національних особливостей життя (крім певних звичаїв і традицій) та будь-якого прояву національної релігії. Слід погодитися з авторами збірника виданих документів центральної і місцевої влади щодо іудаїзму «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг.», що остаточному розв'язанню єврейського питання заважали дві сили: сіоністи і синагоги, оскільки для

¹ Конституційні акти України. 1917-1920... – С. 73.

² Там само. – С. 84.

євреїв релігія була дещо більшим, ніж товариство єдиновірців¹. Підтвердження цих слів знаходимо у книзі відомого «борця» з іудаїзмом та сіонізмом 1960-х рр. Т. Кічка «Іудаїзм і сіонізм», який дозволяв собі писати з санкції влади те, що остання не могла сказати вголос сама: «Сіонізм з самого початку свого існування проголосив намір використати іудаїзм як ідеологічну основу власного кредо. Ідеологія іудаїзму дає сіоністам релігійну санкцію на їх дії, а сіоністи, в свою чергу, підтримують іудаїзм. Взаємність ця цілком закономірна. Вона впливає, перш за все, з націоналістичних засад соціології іудаїзму. Саме цю особливість і взяли сіоністи на своє озброєння»².

На відміну від відвертої дискримінаційної релігійної політики царського уряду стосовно іудеїв, коли окремими нормативними актами (наприклад, «Положенням про євреїв» 1835 р.) визначалося, якими мають бути синагоги чи молитовні будинки іудеїв, і на якій відстані вони мають будуватись від православних храмів, радянська влада, формально проголошуючи особисту свободу, не приймала нормативно-правових актів антиіудейського спрямування. Проте, декларуючи одне, на практиці, застосовуючи різноманітні форми та методи релігійної політики та антирелігійної пропаганди, досягала зовсім іншого, бажаного для себе результату, спрямованого якщо й не на повне знищення цієї релігії (як то було із Українською автокефальною чи Греко-католицькою церквою), то значного обмеження її впливу.

Із встановленням радянської влади в Україні стосунки між церквою і державою формувалися на основі Декрету Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р. Даний декрет формально проголосив право на свободу віри, але якщо це право не порушувало громадського порядку і не супроводжувалось посяганням на права громадян Радянської Республіки. Церковні і релігійні товариства були позбавлені права власності і прав юридичної особи, а усе релігійне майно було націоналізовано і могло передаватись у безоплатне користування місцевим органам влади. Фактично релігійна діяльність підпадала у повну залежність від місцевих органів радянської влади.

¹ Коммунистическая власть против религии Моисея... – С. 3.

² Кічка Т. Іудаїзм і сіонізм / Т. Кічко. – К.: Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», 1968. – С. 64.

Положення Декрету лягли в основу першої радянської Конституції УСРР 1919 р., в якій зазначалось, що з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи, а також недопущення використання релігії і церкви з метою збереження класового ладу церква відділяється від держави, а за всіма громадянами визнавалось право пропаганди релігійних учень, що не переслідують політичних чи соціальних цілей, а також антирелігійних учень, які за своїм духом не суперечать комуністичному світогляду¹. Насправді, дана норма Конституції УСРР 1919 р. була прогресивною, оскільки у ній за релігійними громадами ще зберігалось право на пропаганду релігійного вчення на відміну від подальших нормативних актів радянської влади, де це право обмежувалось лише можливістю сповідувати певну релігію. Конституція СРСР 1936 р. релігійне питання визначила у статті 124, в якій проголошувала що «з метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в СРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами»².

У довоєнний період, на думку американського дослідника з історії євреїв СРСР Б. Пінкуса (Pinkus Benjamin), можна виділити декілька етапів боротьби держави проти іудаїзму: 1917-1920 рр. (боротьба з іудаїзмом велась через новоутворені радянські єврейські структури управління цією національною меншиною: Єврейську секцію та Комісаріат по єврейських національних справах (Євком). Побоюючись звинувачень у антисемітизмі, придушення релігійного життя євреїв, намагалися організувати через мітинги, лекції, антирелігійні публікації, показові суди, організацію єврейських свят за новими комуністичними традиціями – «Червоний Пейсах», «Червоний Йом-Кіпур»); 1921-1923 рр. (антирелігійна пропаганда, боротьба з релігійними навчальними закладами: ієшивами, хедерами, перетворення синагог на «культурні центри», закриття центральних синагог, запекла боротьба проти єврейських свят, звинувачення у антирадянщині за відмову працювати у суботу); 1924-1928 рр. (пом'якшення антирелігійної політики через внутрішні та зовнішні причини, створення громадської організації «Спілки войовничих безбожників», що ставила за мету антирелігійну боротьбу, і в яку включилося до 1931 р. до 200 тис. євреїв (тоді як поляків – лише

¹ Конституційні акти України. 1917-1920... – С. 230.

² Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М: Издание ЦИК на языках союзных республик, 1937 г. – С. 57.

200, німців – 2 тис.), створення нової «Живої синагоги», яка мала б протистояти ортодоксальним синагогам); 1929-1939 рр. (найважчий період в релігійному житті євреїв довоєнного періоду, що характеризувався жорсткою антирелігійною пропагандою, масовим закриттям синагог, арештом головних рабинів тощо)¹.

Таким чином, протягом 1917-1929 рр. правове регулювання діяльності іудейських громад базувалося на Декретові РНК «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Проте форми та методи боротьби влади з релігійними громадами видозмінювалися у залежності до періоду: від антирелігійної пропаганди і агітації до войовничого атеїзму, коли руками трудящих (дуже часто єврейських) закривались, трошили синагоги, молитовні будинки, релігійні школи або коли на «прохання» останніх, культові будівлі перетворювались на культурно-освітні заклади (клуби, школи, хатичитальні тощо). Крім того, і у цей та й у наступні періоди, влада намагалася перетворити Руську православну церкву свого роду на державну, хоча й під жорстким контролем влади, а діяльність усіх інших конфесій або заборонити, або звести до мінімуму.

На початку антирелігійної кампанії влада діяла вкрай обережно і намагалася організувати нищення релігійних установ руками самих євреїв через Комісаріат по єврейських національних справах (Євком). Так, напередодні іудейських релігійних свят у 1924 р. до партійних органів КП(б)У було надіслано інструкцію, в якій передбачалось вести антирелігійну пропаганду виключно у клубах, сільбудах, де у дні релігійних свят передбачалося влаштувати вистави, лекції для того, щоб відвернути увагу віруючих. Радянським чиновникам рекомендувалося не вступати з віруючими у релігійні суперечки, вриватися у синагоги, ображати віруючих, а також піднімати питання про вилучення синагог².

¹ Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. - (Soviet and East European Studies). – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – p.101-104.

² Нестеренко В. А. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. / В. А. Нестеренко // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність (Міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення у Хмельницькій області Міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 р., м. Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 115.

Оскільки зламати опір віруючих не вдавалося, з другої половини 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. розпочалася активна фаза по закриттю синагог.

Масований наступ на релігію став можливий із утвердженням сталінського тоталітарного режиму, а розпочався він з прийняття спільної Постанови ВЦК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. Формально Постанова була прийнята на основі Декрету від 1918 р., проте, насправді, вона була більш жорсткою і радикальнішою у боротьбі з релігією. Даний нормативний акт із внесеними доповненнями та змінами Указом Президії ВР РРФСР від 23 червня 1975 р. був формально діючим включно до падіння комуністичного режиму в Україні. Згідно з Постановою зареєструвати релігійну громаду могли віруючі у віці від 18 років та у кількості не менше 20 осіб¹. У початковому варіанті нормативного акту рішення про реєстрацію релігійної громади приймалось в міськраді чи районному виконкомі, а відповідно до змін від 1975 р. – лише Радою зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР за поданням Рад Міністрів автономних республік, виконавчих комітетів крайових, обласних, міських (міст Москви і Ленінграда) Рад депутатів трудящих. Зареєстрована релігійна громада могла отримувати у безоплатне користування молитовні будинки і предмети, призначені для культових цілей.

На початковому етапі радянської влади релігійні будівлі були націоналізовані, як і все інше майно. Релігійна громада мала право укласти договір з владою на використання цього майна, але несла повну відповідальність за його збереження. Саме таким чином віруючі Великої хоральної синагоги м. Вінниці через договір від 19 вересня 1921 р. з ліквідаційним підвідділом Подільського губернського юридичного відділу отримали на безстрокове безоплатне використання приміщення синагоги і все майно, яке в ньому було. Договір, що складався з 13 пунктів, чітко прописував лише обов'язки релігійної громади. Громада не тільки зобов'язувалась не використовувати синагогу і майно в антирадянській діяльності, несла відповідальність за збереження майна, а й підписалася, що за «неприйняття залежних від нас заходів по виконанню обов'язків, що впливають з цього договору, чи за пряме порушення ми піддаємося кримінальній відповідальності зі всією суворістю революційних законів, а договір цей радою робітничих та селянських

¹ Коммунистическая власть против религии Моисея... – С. 292-305.

депутатів може бути розірвано»¹. Наприклад, такими підставами для розірвання договору могли стати відсутність будь-яких предметів, що були передані релігійній громаді для виконання релігійних культів (порушення пункту статті 29 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. – зберігати і берегти його (майно), як ввірене їм державне майно) чи будь-якого іншого пункту. Саме цей пункт договору у майбутньому для багатьох релігійних общин був використаний для ліквідації релігійної громади та поверненню майна державі. Так, нестача майна (2 дерев'яних столів і лавки) та відсутність ремонту стали підставою закриття іудейського молитовного будинку в Мурованих Курилівцях Могилів-Подільського округу 31 серпня 1929 р.².

На 1925 р. в межах Подільської губернії та інших територіях, які відносяться до історико-географічної області Поділля, зберігалася велика кількість іудейських громад: Вінницька округа – 56 громад (5701 віруючий), Кам'янецька – 20 (1802), Гайсинська – 36 (5406), Тульчинська – 49 (6741), Проскурівська – 100 (27853), Могилівська – 88 (34310), Бердичівська – 17 (1919), Балтська – 38 (2702)³. Всього у цей час в Україні було 1242 іудейські громади, які об'єднували 443335 віруючих. Лише в межах Подільської губернії діяло 362 релігійні громади⁴. Проте це лише кількість офіційно зареєстрованих громад, оскільки у листі інспектора по культурам Вінницького адміністративного відділу зазначається, що навіть на лютий 1929 р. у Вінницькій окрузі було близько 100 синагог, половина з яких були незареєстрованими, а у ряді районних центрів було по 10-8 синагог, і лише по декілька із них були офіційно зареєстрованими⁵.

Іншою підставою закриття релігійних будівель були звернення єврейських трудящих про їх закриття або перепрофілювання у єврейські клуби, хати-читальні, навчальні заклади. Саме через «прохання» єврейського населення були закриті у 1929 р. подільські синагоги у Кам'янці (під єврейський клуб), Копайгороді (клуб кустарів), Озаринцях (сільбуд), Мурованих Куриловцях (будинок єврейської культури), Вінниці (культосвітню установу), Кривому

¹ Коммунистическая власть против религии Моисея... – С. 40-42.

² Коммунистическая власть против религии Моисея... – С. 123.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2007. – Арк. 63.

⁴ Нестеренко В. А. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст... – С. 123.

⁵ ДАВіО, ф. Р-196, оп. 4., спр. 66. арк. 28.

Озері (школу), дві синагоги у Меджибожі (культосвітні заклади), у Новій Ушиці (клуб фізкультурників), Козятині (робітничий клуб), дві синагоги у Погребищі (клуб, хату-читальню)¹.

Чи на «прохання» населення закривались синагоги? На нашу думку, такі рішення були, і основна причина – відданість найбіднішої частини єврейського суспільства комуністичним ідеалам. Секуляризація цієї частини подільського єврейства проходила на тлі віри у краще майбутнє, позбуття злиднів, покращення життя. Важливе значення мало те, що влада ці події намагалася подати як не стільки боротьбу із релігією, як покращення життя конкретної національної меншини: єврейський клуб, єврейська хата-читальня, будинок єврейської культури, клуб ремісників тощо.

Паралельно велася боротьба з релігійними навчальними закладами, проводились суди над рабинами, влаштовувались пропагандистські акції. Так, у листопаді 1921 р. у Липовці відбувся суд над хедером і сіоністами².

Боротьба з релігією крок за кроком ставала все успішнішою. Закриття синагог в Україні, як і релігійних установ інших конфесій була на підйомі: у 1924 р. закрито – 1 синагогу, 1925 – 10 синагог, 1926 – 8, 1926 – 21, 1927 – 33 синагоги³.

Протягом 20-30-х рр. ХХ ст. на території Поділля, як і у цілому по республіці кожного року закривалися десятки культових установ, проте до виконання завдання було ще далеко. Основна причина – велика їх кількість. Так, навіть після закриття у грудні 1928 р. двох синагог у м. Жмеринці (працююче єврейське населення «просило» закрити 3, про що свідчать підписи 916 осіб) продовжувало діяти 4 синагоги⁴.

У цілому у 1927 р. в Україні продовжувало діяти 1034 синагоги (у 1914 р. було 1400), що лише на 23,8 % було менше дореволюційного рівня.

Навіть після широкомасштабної кампанії по закриттю іудейських синагог та молитовних будинків за інформацією «Довідки про ураженість Вінницької області церковниками і сектантами» від 20 березня 1937 р. у області функціонувало ще 439 храмів (на початку

¹ ДАВіО, ф. Р-489, оп. 1, спр. 330, арк. 30-31.

² Коммунистическая власть против религии Моисея... – С. 44.

³ Там само. – С. 129-130.

⁴ ДАВіО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 2323, арк. 17.

30-х рр. – 2613) – 245 православних церков, 185 синагог й 9 молитовних будинків протестантів та сект¹.

Проте вже у цьому році було закрито синагогу у Волочиську, у 1940 р. – дві проскурівські синагоги, по одній – в Купелі, Меджибожі, Кам'янці-Подільському, а напередодні німецької-радянської війни 1941 р. на Поділлі не залишилося жодного діючого єврейського молитовного будинку².

Повному знищенню і релігійного життя іудеїв завадила лише Друга світова війна. Проте німецька окупаційна влада, яка була більш-менш лояльною до релігійного життя інших конфесій, в процесі реалізації політики Голокосту намагалася повністю знищити іудейську релігію та культові споруди як фундамент єврейства, чим виконала ще поставлене комуністами завдання у повній мірі. Хоча й у момент жорстоких страждань єврейський народ більш активніше залучався до релігії. А на території Трансністрії на подільських землях навіть частково розпочалося відродження релігійного життя. Ф. Винокурова наголошує на тому, що є документальні підтвердження функціонування синагог у Красному Тиврівського району, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях³. Проте основна маса євреїв Поділля поверталися до релігії у більшості у формі дотримання релігійної обрядовості та свят.

Отже, до початку Другої Світової війни єврейське населення було поширене у переважній більшості міст і містечок Поділля. Особливість розселення єврейського населення була зумовлена «смугою осілости» та репресивною політикою царської влади стосовно цієї національної меншини. Наявність великої кількості єврейського населення у містах та формування особливого типу організації єврейського суспільства, що базувалося на традиційній високій ролі громади, релігії, дотримання традицій та специфічного соціально-економічного життя, зберігалось навіть в умовах збільшення населення за рахунок українських селян та громадян інших національностей. Ні революція, ні громадянська війна, ні політика «воєнного комунізму», ні політичні репресії за часів довоєнної радянської влади не змогли докорінно зламати традиції штетлів як

¹ Рубльова Н. Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 403.

² Нестеренко В. А. Єврейські релігійні громади на Поділлі... – С. 117.

³ Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області... – С. 163.

місць компактного проживання подільського єврейського населення.

Особливості соціально-економічного життя, зайнятість, повсякденне життя євреїв Поділля формувалися протягом тривалого часу під впливом політики офіційної влади до цієї національної меншини. Навіть соціально-економічні експерименти радянської влади не змогли докорінно змінити їх. Тяжіння до торгівлі, ремесл, сфери надання послуг, чиновництва та несприйняття сільського господарства зберігалось включно до початку Другої світової війни. Крім того, єврейське населення Поділля і в умовах царської влади, і в умовах радянського суспільства мало високий рівень грамотності, що дозволяло їм займати високі щаблі в різних сферах суспільства.

Декласоване єврейське суспільство після революції 1917 р. у своїй більшості повірило у комуністичні гасла, національну політику, особливо у період «коренізації», сподіваючись отримати ті права і свободи, яких не мали в часи обмежень царського уряду. Саме тому, частина з них активно включилася в радянські експерименти та підтримала більшовиків, на відміну від подільського українського селянства.

Після загравань до євреїв, як й інших національностей, та спроб управління єврейським суспільством через єврейські органи управління – «Євсекцію», «Євком», що, мабуть, повинні були нагадати євреям про автономне життя за часів кагалів, з 1929 по 1939 рр. почався період жорсткого тиску на будь-які прояви національно-культурного життя, єврейська національна освіта, релігійні та державні національні заклади освіти, релігія, традиції мали остаточно зникнути як підвалини національного життя євреїв Поділля.

Проте сильні національні традиції, національне самосвідомлення євреїв як національної меншини, особливості духовного життя зберегли єврейське містечко як певний соціальний та економічний феномен, який зумів зберегтись (мова переважно про подільські містечка території Трансністрії), а інколи відновитися у ряді подільських міст і містечок у повоєнний період та проіснувати у різних формах до початку XXI ст.

2.3. Евакуація та втеча єврейського населення з території Поділля на початку німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Довоєнна національна політика радянської влади вплинула на спосіб життя, професійну зайнятість, релігійне життя євреїв. Проте вона у цілому суттєво не вплинула на демографічні показники народу. Більше того, на початку Другої світової війни внаслідок таємних домовленостей Сталіна та Гітлера та включення до СРСР (у тому числі до УРСР) територій, що були у складі Румунії та Польщі до СРСР, кількість єврейського населення республіки збільшилась з 1,5 до 2,5 млн осіб. Якщо приєднання нових територій в основному не вплинуло на чисельність та структуру єврейського населення Поділля, то наслідки Другої світової війни для подільських євреїв були дуже руйнівними, у першу чергу, через великі демографічні втрати внаслідок цілеспрямованого винищення єврейського населення окупаційною владою. План по очищенню окупованих територій від євреїв виконувався вперто та методично. І знищення євреїв Поділля як території, на якій євреї проживали століттями, а більшість невеличких містечок навіть на початку війни сміливо можна називати єврейськими, було невід'ємною частиною цього плану.

На початку Другої світової війни на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, що хоча й неповно, але репрезентують подільський регіон, проживало більше 263 тис. євреїв, що складало 6,4 % усього населення областей. В межах областей на початок німецько-радянської війни (1941 р.) була зосереджена дев'ята частина усіх євреїв УРСР. Проте у повоєнний період тут проживало лише 2/3 євреїв довоєнного рівня.

На нашу думку, варто виділити декілька основних причин суттєвих змін у демографічних показниках єврейського населення в роки війни.

По-перше, найбільша частина єврейського населення Поділля була знищена під час окупаційного режиму. Наслідки політики Голокосту були настільки руйнівними, що фактично призвели до повного зникнення єврейського населення в окремих населених пунктах, у першу чергу, Західного Поділля.

По-друге, евакуація та втеча єврейського населення з окупованих територій, хоч і сприяла збереженню єврейського населення, та все ж таки внесла свої корективи у загальну кількість та структуру єврейського населення краю. Окремі представники єврейського народу залишили Поділля назавжди. Реевакуація євреїв до місць постійного проживання іноді гальмувалася органами влади, а окремі єврейські сім'ї назавжди залишили свої невеликі

містечка і залишилися або в евакуації або рушили до великих міст, інші, втративши все та не витримавши важких побутових умов, змушені були мігрувати в пошуках кращого життя.

По-третє, значна частина подільського єврейського населення загинула на фронті та перебуваючи у русі опору загарбникам. Теза про те, що євреї виключно «воювали в Ташкенті» насправді є лише черговим прикладом проявів прихованої та дискримінаційної до євреїв радянської національної політики та побутового антисемітизму. Як показують дослідження, євреї подільських штетлів як і усі інші, були призвані до лав армії уже з перших днів німецько-радянської війни, і багато хто з них з війни не повернувся.

Голокост став однією з найбільших трагедій для євреїв за усю добу існування єврейських поселень на території України. Він позначився для євреїв не тільки великими демографічними втратами, а й призвів до ментальних змін, змін у національній пам'яті народу. Окрім того, для розкиданих по усьому світу євреїв події Голокосту стали об'єднуючим фактором та причиною росту національного самоусвідомлення належності до народу, який пережив найбільшу трагедію за усю тисячолітню історію.

Однією із причин великих жертв серед євреїв Поділля було те, що переважна більшість із них з різних причин залишилися на окупованих німецькою армією та її союзниками територіях. Серед основних причин були: неефективна та провалена евакуація у перші дні війни, приховування радянською владою інформації про цілеспрямоване винищення єврейського населення, довіра до Радянської армії та віра у її могутність або, навпаки, антирадянські настрої, небажання та неможливість залишити рідні місця літніх людей та хворих та віра у те, що така «висококультурна» нація як німці, не вдасться до «людовбивства».

Питання евакуації євреїв в сучасній історіографії дуже часто виглядає більше політичним і досліджується в контексті «єврейського питання» в СРСР. Оцінки евакуаційної та національної політики радянської влади стосовно євреїв у цей період є різко діаметральними. Одні дослідники вказують на злочинну національну політику сталінського керівництва в роки війни¹, інші прямо звинувачують комуністичну владу у відсутності будь-якої державної під-

¹ Бакунин А. В. История советского тоталитаризма / А.В. Бакунин. В 2-х кн. Кн. 2. – Екатеринбург: Апогей, 1997. – 225 с.

тримки щодо евакуації єврейського населення¹ або визначають, що основна маса євреїв на початку війни рятувалася виключно самостійною втечею². А окремі дослідники цього питання, маніпулюючи цифрами, активно доводять у публіцистичній літературі, що до східних районів СРСР було евакуйовано ледь не все єврейське населення окупованої зони. Лише окремі дослідження розглядають евакуацію євреїв через призму національних аспектів евакуації та відносин у тилу³. На нашу думку, праць, які б комплексно досліджували дану проблему на основі архівних матеріалів, вітчизняних та іноземних праць, на жаль, немає.

Дослідити точну кількість евакуйованих євреїв з Поділля фактично неможливо. Цих даних немає ні в науковій літературі, ні в архівних документах. Це пояснюється рядом причин. По-перше, в офіційних владних документах, що підтверджують партійні звіти та статистика, не ставилось завдання евакуації євреїв чи представників інших національностей, оскільки це б заперечувало основну підвалину радянської влади та СРСР як союзної держави, де, відповідно до ст. 123 Конституції 1936 р., існувала «рівність громадян СРСР, незалежно від національності і раси». По-друге, плани евакуації на початковому етапі війни передбачали евакуацію, у першу чергу, цінних матеріально-технічних, продовольчих ресурсів, державно-партійної еліти та кваліфікованого персоналу (інженерів, лікарів високої кваліфікації, кваліфікованих робітників), щоб зберегти економіку країни в умовах війни. По-третє, евакуація населення у перші дні війни була обмежена та стримувалась, щоб не провокувати паніку серед цивільного населення. По-четверте, евакуація навіть цих ресурсів багато в чому була зірвана швидким наступом німецької окупаційної влади. Саме часовий фактор, на нашу думку, зіграв основну роль проти евакуації та самостійної втечі з окупованих територій переважної більшості єврейського населення Поділля.

Ми не стверджуємо, що евакуації не було, проте вона проходила не за національним принципом і не стосувалася виключ-

¹ Швейбиш С. Эвакуация и советские евреи в годы Катастрофы / С. Швейбиш // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 2(9). – С. 36-55.

² Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года / Д. Левин // Яд Вашем: Исследования. Вып. 1 / Составители Даниил Романовский, Давид Зильберкланг. – Иерусалим, 2009. – 240 с. – С. 43-71.

³ Потемкина М. Н. Эвакуация и национальные отношения в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала) / М. Н. Потемкина // Отечественная история. – 2002. – № 3. – С. 148-156.

но євреїв. На нашу думку, значна частка євреїв серед евакуйованих пов'язана не з тим, що евакуйовували переважно євреїв, або з тим, що єврейська партійна еліта намагалася вивезти переважно своїх одноплемінників, а у тому, що значна частина євреїв Поділля представляли собою керівний, партійний, радянський апарат, інженерний склад, лікарів високої кваліфікації, кваліфікованих робітників. Для прикладу, серед керівних кадрів Вінницького приладоремонтного заводу (13 осіб) навіть на 1959 р. було 10 євреїв¹. З огляду на зазначені вище причини, встановити точну кількість евакуйованих подільських євреїв фактично неможливо. Тому тут ми зможемо лише визначити загальні тенденції впливу евакуації на єврейське суспільство.

Як зазначає дослідник подій Другої світової війни на території України В. Гриневич, особливістю евакуаційної політики на початковому етапі війни було те, що вона через загрозу стрімкого німецького наступу була переважно зорієнтована не на порятунок людей (на це не було ані часу, ані практичних можливостей), а на порятунок техніки, обладнання, сировини тощо². Уже 24 червня 1941 р. було утворено Раду з евакуації (очолював нарком шляхів сполучення Л. Каганович), 26 червня 1941 р. в УРСР створено Республіканську комісію з евакуації на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою, а 27 червня прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу й розміщення людських контингентів», яка була доповнена 5 липня постановою «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Проте у той час, коли склалися плани евакуації, ворог блискавичним ударом захопив Західну та Правобережну Україну. Як зазначає В. Гриневич, здебільшого вдалося евакуювати промислові підприємства м. Києва, Київської області та Півдня України³. Інші дослідники стверджують, що масова евакуація підприємств (65 %) в Україні розпочалася лише з жовтня 1941 р. Як видно із «Інструкції ЦК КП(б)У та РНК УРСР секретарям обкомів і головам облвиконкомів про заходи з евакуації та знищення майна сільського господарства прифронтових областей України» від 3 липня 1941 р., влада передусім звертала увагу

¹ ДАВіО, ф. П-87, оп. 4, спр. 576, арк. 117.

² Гриневич В. Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих українців [Електронний ресурс] / Гриневич В // Український тиждень. – № 34 (199). – 2011. – Режим доступу: // <http://tyzhden.ua/History/28880>. (6.10.2016). – Назва з екрану.

³ Там само.

на евакуацію та знищення майна, але ніяк не прореагувала на вивезення цивільного населення¹.

Серед документів ЦК КП(б) України, які зберігаються у теперішньому архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), на даний час лише одна справа, що стосується питань евакуації. Проте перші документи у ній датуються лише 28 серпня 1941 р. У цій справі містяться звіти про проходження евакуації виключно на території Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Сталінської, Запорізької та Миколаївської областей². Таким чином, дані документи підтверджують нашу думку, що у червні-липні планової евакуації з районів Поділля, які потрапляли в зону окупації не тільки населення (тим більше євреїв), але й матеріально-технічних ресурсів, не було. Проте зі статистичних звітів можна проаналізувати категорії громадян, які потрапляли під евакуацію. Так, згідно з Довідкою про евакуацію населення м. Харкова за час з 18 по 29 серпня 1941 р., з міста було евакуйовано 61314 громадян. З них: 1026 працівників науки і мистецтва, 17266 членів сімей залізничників, 2736 членів сімей партійних працівників і керівних працівників радянського апарату, 13146 членів сімей військовослужбовців (керівного складу), 5038 членів сімей НКВС, 3865 членів сімей обласного і партійного активу, 8100 представників евакуйованих з інших окупованих областей, 8600 членів сімей робітників і службовців м. Харкова, 1537 дітей та педагогічних працівників³. Таким чином, ніякої евакуації за національною ознакою у цей період не було, навіть незважаючи на те, що про факти масового винищення єврейського населення як на території Польщі, так і на території окупованих районів СРСР влада знала заздалегідь.

За підрахунками М. Потьомкіної, що вивчала національний склад евакуйованих на Урал, на 15 вересня 1941 р. серед евакуйованого населення (без дітей з евакуйованих дитячих закладів) доля євреїв була 24,8 %, і були вони на другому місці після евакуйованих росіян, які складали основну частину робітників на заводах⁴.

Підтверджує цю думку і В. Гриневич, який стверджує, що, незважаючи на прорахунки влади при евакуації, євреї серед націо-

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 24, арк. 38-40.

² Там само. – арк. 1-119.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 24, арк. 87.

⁴ Потемкина М. Н. Эвакуация и национальные отношения в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала) / М. Н. Потемкина // Отечественная история. – 2002. – № 3. – С. 150.

нального складу евакуйованих громадян були другими після росіян. Проте значна частка євреїв не покинула своїх домівок, маючи антирадянські настрої й розглядаючи повідомлення влади про знищення євреїв нацистами як прояви радянської пропаганди.

Загалом з України (у кордонах 1939 р.) було евакуйовано у східні райони СРСР до 700 тис. євреїв¹. За оцінками дослідників, кількість євреїв серед усього евакуйованого населення СРСР сягала 26,9 %². Відкритим також залишається питання чи всі із них були евакуйовані, чи влада зараховувала до них також біженців, які тікали під тиском наступаючої окупаційної армії і яких потім розселили в інших регіонах СРСР. М. Потьомкіна підтверджує нашу тезу, що в евакуацію, в першу чергу, потрапили євреї як кваліфіковані робітники (не рахуючи партійно-радянську еліту).

На нашу думку, проти евакуації єврейського населення Поділля зіграв насамперед часовий фактор. Окупанти вже протягом 5-7 липня 1941 р. окупували західні райони Поділля (південно-східні райони сучасної Тернопільської області) (5 липня – Підволочийськ, 7 липня – Бучач, Чортків, Гусятин). З кінця червня 1941 р. по середину липня окупована Кам'янець-Подільська область (8 липня – Городок, Проскурів, 9 липня – Чемерівці, 10 липня – Кам'янець-Подільський, 11 липня – Деражня, Віньківці, Дунаївці, 12 липня – Нова Ушиця, 17 липня – Летичів). З 15 по 29 липня окупована Вінницька область (16 липня – Бар, Жмеринка, 17 липня – Літин, Хмільник, 19 липня – Вінниця, Могилів-Подільський, 22 липня – Шаргород, Немирів, 27 липня – Гайсин, Теплик, 29 липня – Бершадь). 22 липня була окупована Кодима, а 5 серпня 1941 р. була окупована Балта – один із найсхідніших регіонів Поділля. Таким чином, фактично протягом місяця фашистськими та румунськими військами була окупована майже уся територія Поділля.

На нашу думку, кількість евакуйованих євреїв Поділля безпосередньо залежала від відстані від державного кордону СРСР та завзятості опору наступаючим військам ворога Червоної Армії. Окрім того, важливим фактором евакуації була розгалуженість транспортної системи, наявність залізниці та можливість швидко дістатися до залізничних станцій, оскільки основна евакуація відбувала через залізницю. Дуже часто біженці змушені були поверта-

¹ Енциклопедія історії України: Т. 3... – С. 85.

² Альтман І. Жертва ненависти: Холокост в СРСР 1941-1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 389.

тись до покинутих населених пунктів, оскільки німецька армія блискавично захоплювала нові території і відрізала шляхи для подальшого відступу не тільки бойовим частинам, а й населенню.

Є. Розенблат та І. Єленська, що досліджували динаміку змін єврейського населення у Білорусії, стверджують, що у період окупації (а він у часовому проміжку фактично збігається з окупацією досліджуваного нами регіону України, а м. Мінськ було окуповано 28 липня 1941 р.) з районів, захоплених до кінця червня 1941 року, було евакуйовано лише близько 11% євреїв; з районів, окупованих до середини липня 1941 р., – 43-44%, і, нарешті, зі східної частини республіки врятувалося близько 63-64%¹. А якщо користуватися даними, які дані у колективній монографії під редакцією Л. Рибаківського «Трансформація міграційних процесів на пострадянському просторі», кількість евакуйованих євреїв з Поділля буде ще меншою, оскільки, за твердженнями авторів «З липня по грудень 1941 р. з міст України, Білорусії та західних районів Росії було евакуйовано понад 1,5 тисяч лише великих підприємств. З них 1/5 частина була перебазована в Центральну Азію. У тиллові райони було переселено 12 млн осіб. Чисельність евакуйованих на початку війни на схід тільки з України становила 1,9 млн осіб, причому 95% з них були жителями Харківської, Донецької, Луганської та інших східних областей...»². Отже, через швидкий наступ окупаційних військ, під час якого усього за три тижні була окупована більша частина Західного та частина Східного Поділля, більшість єврейського населення не могла бути евакуйована. Підтверджує цю думку і Т. Снайдер, який вважає, що врятуватися втечею вдалося більшій частині євреїв Центральної, Східної та Південної України, до яких дійшла інформація про німецьку політику та які змогли скористатися тимчасовим призупиненням наступу окупантів під Києвом³.

Крім того, Поділля у своїй більшості – аграрний регіон, де підприємств, які б мали стратегічне, оборонне значення у порівнянні зі східними та південними районами України було набагато менше, а отже, кількість кваліфікованої робочої сили, серед яких євреї складали вагомий частку, яка б потребувала евакуації, було не

¹ Розенблат Е., Еленская И. Динамика численности и расселения белорусских евреев в XX веке / Е. Розенблат, И. Еленская // Диаспора. – 2002. – № 4. – С. 42.

² Трансформація міграційних процесів на постсоветском пространстве [Електронний ресурс] / Под ред. Л. Л. Рибаківського. – Режим доступу: <http://rybakovsky.ru/migraciya3a2.html>. (11.20.2016). – Назва з екрану.

³ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – С. 272.

так багато у порівнянні з промисловими регіонами республіки. Тим більше не може йти мова про організовану евакуацію тільки єврейського населення з Подільського регіону. Якщо зважати на те, що більша частина єврейського населення Поділля жила в невеличких містах і селищах, відсоток евакуйованих євреїв з Поділля буде невисокий.

На цьому факті наголошує ізраїльський дослідник Іцхак Арад. Узагальнивши дослідження, він приходить до висновку, що в Україні, як і в Білорусії, досить велика кількість євреїв великих міст виїхала разом з підприємствами і установами в порядку організованої евакуації. Так евакуювалися близько двох третин з 30000 євреїв Житомира, 4000-5000 осіб з 14000 м. Кам'янця-Подільського, у м. Бердичеві з 24000 місцевих євреїв зуміло втекти близько третини, з м. Вінниці з єврейським населенням в 34000 осіб під час організованої евакуації установ і підприємств вдалося вивести 17000 євреїв, з Умані, що була захоплена 30 липня, зуміли вибратися близько 6000 з 14000 євреїв¹. Як бачимо лише близько третини єврейського населення обласних центрів вдалося евакуювати на початку війни.

З огляду на зазначені причини, для більшості єврейського населення єдиним виходом став лише самостійний відхід або просто втеча з зони окупації разом з відступаючими радянськими військовими підрозділами. Але й тут влада іноді не тільки не допомагала, а й заважала. Через деморалізацію окремих керівників швидким відступом Радянської армії, постанови уряду, які були іноді суперечливими, було втрачено час. Так, у Хмільнику Вінницької області евакуація не була організована, а партійна влада пояснювала це небажанням створювати паніку. Для цього навіть пускались плітки, що Червона Армія відбила Львів і навіть захопила багато німецьких полонених. І тільки один єврей, який працював у штабі і знав справжню бойову обстановку, вночі ходив по будинках хмільницьких євреїв і вмовляв тікати².

¹ Арад Іцхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лира ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. –

² Трансформация миграционных процессов на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / Под ред. Рыбаковского Л. Л. – Режим доступа: <http://rybakovsky.ru/migracia3a2.html>. (11.20.2016). – Назва з екрану.

Передусім забезпечувався виїзд компартійно-радянських керівників, діячів науки та мистецтва, кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу.

Як зазначив у своїх спогадах мешканець селища Мурафа Шаргородського району Вінницької області Ф. Гехтман, «районне керівництво свої сім'ї евакуювало, а про сім'ї рядових членів партії на периферії зовсім забули, вони рятували тільки свої шкури»¹. В іншого дослідника читаємо такі рядки: «На час окупації в Шаргороді (містечко Вінницької області – від автора) залишалася більша частина єврейського населення. Лише чоловіки призовного віку та окремі сім'ї встигли евакуюватися. У цілому в окупованому Шаргороді залишалось близько 1800 євреїв»². Мешканка м. Ямпіль Л. Шахмурова, згадуючи евакуацію, наголосила: «Війна увірвалася в наше влаштовану, затишне життя, як буревій, – вигнала з будинків, позбавила майна і погнала по всій величезній країні в пошуках порятунку від насування смерті. І неправда, що евакуація населення була організованою, як писали потім радянські газети. Можливо, для командирів, керівних комуністів, воєнкомів та їх сімей вона і була передбачена і потім похапцем абияк організована, але не для нас, єврейських простолюднів. Разом з нами по нескінченних дорогах, вірніше, по бездоріжжю, бігли тоді тисячі, сотні тисяч таких же вигнаних цим буревієм смерті зі своїх будинків простих людей, гнаних страхом бути винищеними...»³.

Спроби евакуації іноді проходили в суцільному хаосі. Про це згадують учасники тих подій. Так, мешканець м. Немирова Б. Сістер у своїх спогадах повторює наші висновки, що евакуація через стрімкий рух німецьких військ, була не підготовлена, а населення було не попереджене: «...в наш двір влетіла кінна підвода і кучер, забігши в будинок, закричав, звертаючись до мами: «Господиня, збирайтеся швидше! Евакуація!» ... Нас завантажили на підводу, і ми помчали на станцію, розташовану в 5-ти км від міста. На станції нас пересадили на відкриті платформи. Оскільки залізничні колії на станції Немирів були вузькоколійними, наш поїзд доїхав до станції

¹ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / [сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др.]. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 283.

² Нагребцкий А. Н. Шаргород – еврейское местечко / А. Н. Нагребцкий. – Винница: ГП «ГКФ», 2011. – С. 89.

³ Евакуация. Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы, СССР, 1941-1945: 65-летию победы над фашистской Германией посвящается / [руководитель и автор проекта Александр Берман; составитель и редактор Алла Никитина]. – Иерусалим: Союз ученых-репатриантов Израиля, 2009. – С. 13-15.

Вінниця, де нас пересадили в криті товарні вагони (телятники) нормальної колії. Наш потяг з Немирова був перший і останній. Велика частина населення міста, а це були в основному євреї (Немирів (Вінницька область) – колишнє містечко смуги осілости) виїхати не встигли і були розстріляні німцями в рові за містом»¹.

Мешканець Бердичева В. Сокол, згадує, що із початком війни життя в місті різко змінилося – почалася паніка, особливо, коли над містом пролітали німецькі літаки і скидали бомби. Поповзли чутки про шпигунів, яких зловили в місті. З'явилися біженці з прикордонних областей. Від них дізналися, що німці переслідують євреїв. У той же час старі місцеві євреї, які пережили першу світову війну, переконували «не боятися, адже німці – культурні люди». Але все-таки з часом змушені були евакуюватись на відкритій платформі разом з іншими працівниками сільськогосподарського машинобудування «Прогрес» 4 липня 1941 р. до Сталінграду².

У хаосі влада забувала або не могла евакувати навіть ті установи, які підлягали евакуації.

Так, в с. Котюжани Мурованокуріловецького району Вінницької області влада «забула» евакуювати 130 дітей, серед яких були і єврейські діти. Директор дитячого будинку О. Єджієвська ціною величезних зусиль опікувалася дітьми протягом усього періоду евакуації і змогла їх врятувати. Проте вже у 1944 р. була заарештована за доносом, а у 1945 р. розстріляна радянською владою нібито за те, що у 1942 р. видала окупантам з інтернату 6 єврейських дітей, які були розстріляні³.

Якщо котюжанських дітей врятувати вдалося, то 36 єврейських дітей Липовенського дитячого будинку Голованівського району (теперішня Кіровоградська область) у віці від 4 до 9 років у січні 1942 р. було вивезено під виглядом катання на санях за межі села та розстріляно голованівською поліцією. Безпосередню участь у

¹ Систер Б. Евакуация походила на какой-то кошмар [Електронний ресурс] / Б. Систер // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». – Режим доступу: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/73-boris-sister>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Сокол В. Воспоминания о эвакуации [Електронний ресурс] / В. Сокол // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». – Режим доступу: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/60-vladimir-sokol>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

³ Ревуцький В. Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис / В. Ревуцький. – К.: Ін-т перед. технологій, 2011. – с. 224.

розстрілах взяли окружний лікар Отто Шоль та начальник голованівської поліції Корда, поліцай Кацава¹.

Найбільше непокоїла населення подільських єврейських містечок відсутність будь-якої інформації. Переважна більшість єврейського населення не знала, що робити. З одного боку з'являлась неофіційна інформація про винищення євреїв фашистськими військами, з іншого, як згадує іллінецький єврей А. Шарнопольський, «ніколи ще життя не ставило батьків у таке скрутне становище, коли розбіжності в думках навколишніх, страх невідомості, брак необхідної і достовірної інформації про стан справ, розгубленість влади та її байдужість до долі єврейського населення, тієї самої влади, якій це населення звикло довірятися у всьому, – все це змушувало батьків у болісному пошуку виходу із становища покладатися виключно на свою інтуїцію... До від'їзду готувалося кілька сімей, проте велика частина єврейського населення, обтяжена дітьми, людьми похилого віку, інвалідами та хворими, не наважувалася на радикальні зміни у своєму житті»².

Упорядник збірника свідчень і документів «Живими остались только мы. Свидетельства и документы» Б. Забарко (сам колишній в'язень шаргородського гетто) стверджує, що швидкий наступ окупантів поставив перед євреями дилему – залишити все і тікати чи ризикнути та залишитись. Про ці внутрішні переживання розповідають більшість учасників тих подій. І знову брак інформації. Про придушення повстання у Варшавському гетто чи про винищення євреїв на території Польщі інформацію доносили лише біженці з Західної України, офіційна влада мовчала. Євреї ж старшого покоління ще пам'ятали німецьку окупацію України 1918 р. і сподівались на лояльну політику цієї «культурної нації». Велика частина єврейського населення навіть не збиралася тікати, не наважуючись залишити хворих, іноді немічних своїх родичів – людей похи-

¹ Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 372.

² Шарнопольский А. То, что не сотрется с моей памяти [Електронний ресурс] / А. Шарнопольский // Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». Режим доступу: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/46-avraam-sharnopolskij>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

лого віку. І навіть з тих, які спробували втекти, через швидкий рух німецько-радянського фронту змушені були повернутися назад¹.

Б. Хандрос, відповідаючи на питання «Чому з моїх Озаринець (Могилів-Подільський район – від автора), інших містечок і міст, густо заселених євреями, врятувалися одиниці, а більшість залишилось, щоб невдовзі опинитися в гетто, заповнити своїми тілами великі і малі Бабині Яри» вважає, що відповідальність з Гітлером і його бандою розділяє Сталін і його оточення. Система, яка в 1933 р. організувала голод, а потім стала співучасницею геноциду євреїв через замовчування гітлерівських планів по вирішенню «єврейського питання», через мовчання про гетто, табори смерті, масові розстріли євреїв у Польщі, через небажання не тільки сприяти евакуації населення, а й попередити його про небезпеку. Крім того, на його думку, незважаючи ні на що, євреї безмежно довіряли радянській владі – його батько, йдучи на фронт, був переконаний, що «сім'ю у біді радянська влада не залишить»².

З усією відповідальністю можемо запевнити, що влада знала про цілеспрямоване винищення єврейського населення як у самій Німеччині, так і в інших країнах, що потрапили під німецьку окупацію та в зону окупації її союзників. Так, вже 6 листопада 1939 р. у розвідувальному зведенні № 141 Управління Прикордонних військ НКВС КОВО було вказано про факти насилля над євреями з боку німецької окупаційної влади на території Польщі. У ній чітко вказувалось, що «з моменту зайняття німецькою армією польської території німецька влада направила свою політику на пригнічення єврейського населення, застосовуючи до останнього заходи насилля і нечуваного знуцання». У документі також було вказано, що особливо органами гестапо протягом останніх двох місяців від початку війни проводився терор і репресії стосовно євреїв, застосовуючи до них різноманітні винахідницькі методи знуцання та приниження³.

¹ Живими осталися тільки ми. Свідчення і документи / Ред. и сост. Б. Забарко. – К., Задруга, 1999. – С. 14-15.

² Хандрос Б. Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1 / Б. Хандрос. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 101, 106-107.

³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Ред. кол.: Г. Боряк, Вас. Даниленко (відп. ред.), С. Кокін, О. Лисенко, І. Матяш, Н. Миронець; Упорядн.: Вас. Даниленко, С. Кокін. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба безпеки України; Галузевий державний архів. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 385-387.

З'ясувати окремі тенденції евакуації, у тому числі з Подільського регіону, можна, використовуючи матеріали Меморіального музею Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum), де серед колекції документів знаходяться оцифровані архівні матеріали Центрального Державного архіву Республіки Узбекистан (Фонд РГ-Р-864, Реєстрація та довідка бюро комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Узбецької РСР). Фонд складається з оригіналів більш ніж 250000 карток про близько 339250 евакуйованих до Узбецької РСР громадян, у тому числі з УРСР, які були зареєстровані в лютому 1942 р. Серед цих карток були відібрані і оцифровані 156000 реєстраційних карток евакуйованих євреїв та євреїв-біженців. Це були євреї, які прибули в Ташкент і були зареєстровані, а потім переміщені в інші регіони Узбекистану.

Таблиця 6. *Кількість евакуйованих євреїв та євреїв-біженців з окремих населених пунктів Кам'янець-Подільської та Вінницької областей до лютого 1942 р.*

Кам'янець-Подільська область		Вінницька область	
Населений пункт	Кількість евакуйованих	Населений пункт	Кількість евакуйованих
Кам'янець-Подільський	551	Вінниця	2069
Проскурів	905	Жмеринка	122
Нова Ушиця	12	Бар	36
Волочиськ	3	Ямпіль	58
Городок	29	Літин	17
Сатанів	8	Липовець	10
Ярмолинці	21	Шаргород	10
Летичів	5	Бершадь	143
Меджибіж	3	Калинівка	36
Стара Ушиця	29	Браїлів	5
Смотрич	2	Крижопіль	10
Красилів	14	Піщанка	8
Деражня	32	Козятин	22
Чемерівці	0	Турбів	12
Віньківці	9	Брацлав	5
Дунаєвці	32	Томашпіль	12
Довжок	0	Немирів	47

За даними карток (інформацію згенеровано на сайті за критерієм «Вінницька область», «Кам'янець-Подільська область»), усього з евакуйованих євреїв та євреїв-біженців у Узбецькій РСР на лютий 1942 р. було з Кам'янець-Подільської області – 2614 осіб, Вінницької області – 2354 осіб. Більш точну інформацію можна отримати лише після розгляду кожної з 156000 карток. Крім того, у

великій кількості карток назва населеного пункту написана не завжди точно. Так, наприклад, м. Деражня Кам'янець-Подільської області російською мовою мала різні інтерпретації: *Деражня, Деражия, Деражны, Деряжны, Дерезняк*. Очевидно, реєстрація проводилась часом зі слів, а не з офіційних документів.

Картки на евакуйованих були двох видів: одна без назви з відміткою «місце проживання до евакуації» (таких була переважна більшість і, очевидно, вони заповнювались на біженців, які врятувалися самостійно), інша – «Карточка на евакуированного (ную)» з відміткою про дату та партію евакуації у вигляді набору цифр: 123-127-2437; 36-614-10910, 127-80-1690 і т. п).

У зазначений період в Узбекиьку РСР було відправлено лише частину евакуйованих та біженців. Евакуація проходила також в інші райони Середньої Азії, на Урал, Поволжя, до Сибіру та Казахстану. Проте із опрацьованих реєстраційних карток можна зробити певні висновки. По-перше, переважна більшість євреїв з подільських міст, що прибули до Узбекистану, були біженцями, а не евакуйованими. По-друге, до Узбекистану вивезено лише мізерну частину населення у порівнянні з тією кількістю єврейського населення, що були у цих містечках на час перепису 1939 р. По-третє, серед них були представники різних професій, крім представників органів влади, кваліфікованого технічного персоналу, інженерів. Так, із 47 євреїв м. Немирова Вінницької області (2 евакуйованих, і 45 біженців) було 3 керівники установ, 4 бухгалтери, 2 лікаря, 3 фармацевти, 4 педагогічних працівники, 5 робітників, 7 учнів, 1 студент, 2 службовців, 2 працівників сфери послуг, 14 непрацюючих.

Таким чином, можемо стверджувати, що на початку німецько-радянської війни, більшість мешканців-євреїв подільських населених пунктів не були евакуйовані, а рятувалися втечею самостійно і лише згодом були відправлені до інших регіонів СРСР. Також значна частина євреїв через брак інформації або через обтяженість побутовими проблемами залишилася на окупованих територіях, що стало для них фатальною помилкою. На нашу думку, у цілому з подільських регіонів було евакуйовано та врятувалися втечею близько третини подільських євреїв. Це відсоток був дещо вищим на території Східного Поділля. Якщо говорити про певні цифри, то, на думку окремих істориків, у цілому з території, яка була окупована до кінця липня 1941 р. (Мінська, Вітебська, Могилівська, Смоленська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Вінницька, західні райони Київської області (без Києва), вдалося евакуувати або залишили

цю територію з 763000 (24,6 % євреїв СРСР) 304000-308000 євреїв (близько 40 %). Таким чином на окупованій території щонайменше залишилося близько 60 % єврейського населення¹. Проте А. Круглов, який досліджував хронологію та кількість жертв Голокосту, вважає, що змогли евакуюватися не більше 20 % населення Подільського регіону. На його думку, навіть після масштабних злочинів проти єврейського населення протягом літа-осені 1941 р. в межах Поділля було 175-180 тис. євреїв. Лише у Вінниці на 1 січня 1942 р. було 5505 євреїв з 35618 мешканців міста². Г. Костырченко вважає будь-які розмови про те, що Кремль планував спеціальні акції по врятуванню від фашистського терору єврейського населення СРСР «політичною міфотворчістю». На його думку, на територіях, які були приєднані до СРСР після 1939 р., вдалося врятуватися не більше 10-12 % євреїв і значно більше пощастило єврейському населенню, яке проживало східніше кордону 1939 р., де вдалося врятуватися до половини євреїв³.

Як вже було зазначено, значна частина громадян єврейської національності по завершенні війни так і не повернулась з евакуації. За оцінками істориків, з українських євреїв близько 100 тис. не прибули з інших регіонів СРСР⁴. Та й сам процес реєвакуації єврейського населення проходив не завжди організовано, а той саботувався, на що звернуло увагу керівництво Єврейського антифашистського комітету в середині 1944 р., звертаючись до заступника голови РНК СРСР зі словами, що «у розпорядженні Комітету також є відомості про те, що трудящі євреї, тимчасово евакуйовані Радянською владою у глибокий тил, зустрічають перешкоди у реєвакуації на рідні місця»⁵. Крім того, повернення євреїв в Україну було пов'язане з матеріальними проблемами (найгостріша – житлова), а також з ростом антисемітизму наприкінці Другої світової війни та у перші повоєнні роки. Ну а національна політика влади знову була пов'язана з маніпуляцією долями цілих народів – потре-

¹ Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 143, 146.

² Круглов А. Хроника Холокоста в Украине / А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – С. 72.

³ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина [Текст]: Власть и антисемитизм / Костырченко Г. В.; РАН, Ин-т россий. истории. – Междунар. Отношения. – М.: Междунар. отношения, 2001. – С. 223.

⁴ Енциклопедія історії України: Т. 3... – С. 85.

⁵ Потемкина М. Н. Эвакуация и национальные отношения в советском тылу... – С. 156.

ба була, в першу чергу, у місцевих національних кадрах, ідеологічних комуністах, з якими можна було проводити повоєнну відбудову.

2.4. Євреї регіону у період окупації

Окупація німецькими та румунськими військами території Поділля відбулася протягом липня – початку серпня 1941 р. З самого початку окупаційний режим був орієнтований на вичавлення з окупованої зони людських та матеріальних ресурсів, проте напад Німеччини та окупація території подільського регіону німецькими і румунськими окупаційними військами мали для єврейського населення надзвичайно трагічні наслідки. На нашу думку, з причин зазначених вище, більша частина подільських євреїв все-таки не змогла залишити окуповану територію, а отже, залишилася під безпосередньою загрозою повного винищення.

Німецька національна політика, що була спрямована на винищення цілих народів, уже протягом тривалого періоду є об'єктом наукового дослідження вітчизняних та закордонних істориків. Дискусійним залишається питання щодо точної кількості знищеного радянського єврейського населення під час Другої світової війни. Надзвичайна комісія з розслідування та встановлення злочинів німецько-фашистських окупантів та їх пособників також не дала відповіді на ці питання. Вона називала загальні масштаби трагедії, у тому числі винищення цивільного населення, не роблячи акценти на національності. Незважаючи на різні підходи щодо оцінок кількості винищеного єврейського населення, незмінним залишається факт цілеспрямованої політики німецького режиму на фізичне винищення єврейського населення в підконтрольних німецьких територіях. Не відставав у своїх планах і лідер союзної до Німеччини Румунії Й. Антонеску. Проте він у першу чергу вимагав очищення від євреїв території Румунії, Бессарабії та Північної Буковини, на теренах яких мала бути побудова «Велика Румунія», а території між Південним Бугом і Дністром розглядалася як територія для тимчасової концентрації єврейського населення до остаточного розв'язання «єврейського питання».

Процес переслідування і масового знищення євреїв під час Другої світової війни, що отримав назву «Голокост», назавжди кардинально змінив кількість та структуру єврейського населення Поділля, вплинув на його повоєнне соціально-економічне, духовне та культурне життя.

Територія Поділля потрапила у декілька зон окупації. Південно-західні території Поділля (південно-східні райони Тернопільської області) були включені до Дистрикту «Галичина», приєднаного до польського Генерального Губернаторства у складі «Великої Німеччини» (1 серпня 1941 р.). Південні території Вінницької області та подільські землі сучасної Одещини (Балтський, Кодимський, Савранський райони) та Миколаївщини (Кривоозерський район) були включені до «Трансністрії». Ці землі Румунія отримала за договором з Німеччиною від 30 серпня 1941 р. під тимчасову румунську цивільну управу. Більша частина території Поділля потрапила в зону німецької окупації рейхскомісаріат «Україна» (20 серпня 1941 р.).

Найбільш жорсткі акції по винищенню єврейського населення проводились у німецьких зонах окупації подільських земель. Дослідниця В. Лауер вважає, що територію північно-східного Поділля разом із Житомирщиною Німеччина розглядала як основу колонізації Сходу. Саме тому вона стала центром діяльності нацистської еліти в Україні та лабораторією із питань переселення, а навколо Вінниці та Житомира розміщувалися бункери ідеологів расистської теорії знищення євреїв і німецької колонізації на Схід Гітлера, Герінга та Гімmlера¹.

Дещо інші форми розв'язання «єврейського питання» застосовувались в «Трансністрії», оскільки каральні акції до єврейського населення, як правило, проводили румунською жандармерією та військовими підрозділами. Незважаючи на те, що тут зуміла вижити значна частина єврейського населення ми не можемо стверджувати про більш «м'який» режим до єврейського населення, оскільки знищення євреїв відбувались з використанням тих самих способів і форм, проте не з такою інтенсивністю. Окрім того, сюди були переведена значна частина євреїв Румунії, Бессарабії та Північної Буковини. І. Арад вважає, що поведінка румунської влади була тісно пов'язана з антисемітизмом, а також з розвитком подій на політичному та військовому фронтах². Ф. Винокурова прямо вказує, що у тих районах Вінницької області, які

¹ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – С. 23.

² Арад Іцхак. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941-1945) / Іцхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 328.

входили до складу Трансністрії (повіти Могилів, Тульчин, Ямпіль, Балта), з осені 1941-го по 1944 р. масові розстріли не проводилися¹.

Винищення єврейського населення регіону розпочалося на окупованих територіях фактично з перших днів війни. Перші вбивства подільських євреїв відбулися 5 липня 1941 р. у Підволочиську (40 вбитих), Козовій та Бучачі (2 вбитих) Тернопільської області. Цього ж дня декілька десятків євреїв були убиті в с. Купель Волочиському районі Хмельницької області. Масові вбивства на Тернопільщині розпочалися 14 липня 1941 р., коли у м. Чортків були розстріляно 309 євреїв². Великі акції по знищенню єврейського населення у південно-східних районах Тернопільщині (що відносяться до Поділля) продовжувалися до кінця літа 1943 р.: у Борщові – 13 березня, 19 квітня, 9 червня, 14 серпня (відповідно вбито 400, 800, 1800 та 360 осіб), у Бучачі – 13 квітня, 11 червня, 26 червня (відповідно 1250, 500 та 100 осіб)³. Окрім того, єврейське населення Тернопільської області вивозилось на знищення до польських таборів. Зокрема, за окупаційний період було вивезено та вбито до 40 тис. громадян єврейської національності⁴.

Південно-східні райони Поділля були окуповані протягом кінця липня – початку серпня 1941 р. (22 липня – Кодима, 30 липня – Саврань, 5 серпня – Балта). Перші акції по винищенню євреїв тут розпочалися 1 серпня, коли було розстріляно 97 євреїв у Кодимі, а 8 серпня вбито біля 200 євреїв у Балті⁵.

На території окупованої Вінницької області масові акції по винищенню євреїв розпочалися в перший місяць війни. Уже тоді на території області було розстріляно більше 3,5 тис. євреїв, створено 35 гетто, де утримувалось більше 106 тис. осіб⁶.

Окремі дослідники вказують на суттєвих відмінностях в організації гетто в Україні у німецькій зоні окупації. Усі вони мали тим-

¹ Винокурова Ф. 1.4.4.2. Трансністрія [електронний ресурс] / Ф. Винокурова // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. – Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Круглов А. Хроника Холокоста в Украине / А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – С. 11, 14.

³ Там само. – С. 153-170.

⁴ Круглов О. 1.4. Винищення єврейського населення [Електронний ресурс] / О. Круглов // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. – Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_v.htm. (15.10.2016). – Назва з екрану.

⁵ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине... – С. 20, 22.

⁶ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / [сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др.]. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 41.

часовий характер і виконували завдання концентрації єврейського населення з подальшим його знищенням. Тоді як євреї гетто у Польщі зберегли певні елементи обшинного життя: єврейські ради, єврейську поліцію, соціокультурні заклади, економічні установи¹. Подібна модель гетто застосовувалася і у Трансністрії.

Масові акції по винищенню єврейського населення супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією. Листівками антисемітського спрямування були обклеєні людні місця не тільки на окупованих територіях, їх скидали з літаків при наступі й на території, що були під контролем радянської влади. За розрахунком влади, це повинно було привести до початку антиєврейських погромів.

Проте маємо твердження, що більшість українців на території Поділля (принаймні, яка знаходилась в генеральній окрузі Житомир) була зайнята пошуками шляхів виживання в нових умовах. А із тисяч, які пішли працювати на німецьку владу, до акцій у винищенні єврейського населення вдалася меншість, проте впливова меншість – українська поліція. Усі спроби підштовхнути населення до активних антиєврейських погромів залишилися марними².

Безпосередньо винищенням єврейського населення на території Поділля займалася ейнзатцгрупа С, що діяла у складі групи армій «Південь» і поширювала свою діяльність в Україні і південно-західних регіонах Росії і складалася із зондеркоманди 4b, ейнзатцкоманди 5 і 6. Уже на 3 листопада 1941 р. ейнзатцгрупа С знищила біля 80 000 громадян, значна частина з яких були євреями³.

Ейнзатцкоманда 5 лише 7 грудня 1941 р. і 12 січня 1942 р. знищила близько 10 000 євреїв. Підрозділ даної команди, що базувався у Вінниці під командуванням оберштурмфюрера Теодора Зальманцига, розстріляв 200 євреїв у Новому Дашеві, 2000 євреїв у Літині, 60 євреїв у Новій Залужній (Літинського району)⁴.

Серед наймасштабніших акцій по винищенню євреїв, що були проведені на території Вінницької області (німецька зона окупації), стали: 19 вересня 1941 р. – Вінниця, загинуло близько 20 тис. осіб; 7 листопада 1941 р. – Немирів, 2680 осіб; 12 листопада

¹ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні... – С. 42.

² Там само. – С. 116-117.

³ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941-1943 гг. / А. Круглов // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1. – С. 55.

⁴ Там само.

1941 р. – Нова Прилука (колишній Турбівський район), 2500 осіб; 12-14 грудня 1941 р. – Польове (колишній Дашівський район), 1960 осіб; 12-14 грудня 1941 р. – Літин, 1986 осіб; 9 і 16 січня 1942 р. – Хмільник – 7400 осіб; 21 серпня 1942 р. – Муровані Курилівці, 2314 осіб. У румунській зоні окупації масштабні акції із винищення єврейського населення пройшли в Жабокричі, Чернівцях, Озаринцях, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Усього за період червень-серпень 1941 р. в румунській зоні окупації було винищено близько 4 тис. представників єврейського населення¹. Окрім того, у румунській зоні окупації Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованого й місцевого єврейського населення².

Наприклад, у селі Печера (колишнього Шпиківського району) було організовано табір для євреїв, що отримав назву в місцевого населення «Острів смерті», а у в'язнів «Мертва петля», через який за роки окупації пройшло близько 10 000 осіб. При звільненні живими залишилося лише 350 осіб.

За оцінками найновіших досліджень щодо Голокосту, лише у Вінницькій зоні окупації внаслідок геноциду було знищено 105296 євреїв, тоді коли в Трансністрії вижило близько 15 тис. місцевих євреїв та 80 тис. депортованих³. Усього в Трансністрію було вислано із Бессарабії, Буковини за період з 1941 по 1943 рр. 147 тис. євреїв⁴. На 1 вересня 1943 р. у 88 населених пунктах Вінницької області за переписом румунських окупантів залишалось 47522 євреї (місцевих та депортованих із Бессарабії та Буковини), у тому числі 13184 – у Могилів-Подільському, 5216 – у Бершаді, 2971 – у Шаргороді, 2871 – у Джурині, 2605 – у Мурафії⁵.

Винищення єврейського населення на Вінниччині завдало цій національній меншині фатальних втрат. Якщо на 1939 р. у Вінницькій області проживало 142 тис. євреїв⁶, а у Вінниці їх було 33 150 осіб, то на 1 квітня 1944 р. в обласному центрі їх залишилося

¹ Жизнь в оккупации. Винницкая область... – С. 41.

² Винокурова Ф. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941-1944 гг.) / Ф. Винокурова // Проблемы истории Голокоста: научный журнал. Выпуск II. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – С. 28.

³ Жизнь в оккупации. Винницкая область... – С. 41, 42.

⁴ Там само. – С. 41.

⁵ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине... – С. 172.

⁶ Жизнь в оккупации. Винницкая область... – С. 9.

лише 76 осіб¹. А. Круглов вважає, що на території Вінницької області було знищено близько 160 тис. євреїв (включно зі 45 тис. євреїв з Буковини та Бессарабії)², що складало близько 80 % єврейського населення у довоєнний період. Авторитетний дослідник Голокосту на Вінниччині Ф. Винокурова вважає, що втрати розстріляних, померлих від голоду та інфекційних хвороб на Вінниччині сягають до 180 тис. осіб єврейської національності³. Очевидно включаючи у цю цифру євреїв, депортованих до області з інших регіонів.

Акції щодо винищення єврейського населення іноді проходили в декілька етапів. Так, у м. Хмільнику, в якому напередодні війни проживало близько 6000 євреїв, перші вбивства євреїв відбулися 12 серпня 1941 р. – вбито близько 400 євреїв-чоловіків, яких звинуватили у терорі проти українського населення, розповсюджені пліток про швидке повернення радянської влади та блокування доріг. 9 січня 1942 р. було вбито близько 7000 хмільницьких євреїв та євреїв з навколишніх сіл, що утримувалися у хмільницькому гетто, а 16 січня 1942 р. вбито ще 1200 євреїв, затриманих в результаті обшуків та за доносами. На січень 1942 р. в гетто залишилося лише 400-500 євреїв та їх сімей⁴.

В окремих випадках помітні розходження у оцінці жертв Голокосту. Так, аналізуючи жахливу трагедію по винищенню євреїв Вінниці 19-20 вересня 1941 р. Іцхак Арад («Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941-1945)», 2007 р.), вважає вбитими близько 10 тис. євреїв, а автори «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг.», що видана у 2010 р., дотримуються думки, що загинуло близько 20 тис. осіб⁵. Дотримується думки про вбивство у Вінниці у ці дні близько 10 тис. євреїв і А. Круглов⁶.

Сумна доля чекала і євреїв Кам'янець-Подільської області. На території Хмельниччини було утворено 27 гетто⁷. Наприкінці серпня 1941 р. лише в Кам'янці-Подільському було знищено 23 тис.

¹ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине... – С. 42.

² Там само. – С. 181.

³ Каширина Г. Даже в гетто евреи сопротивлялись / Г. Каширина // Новости Кармизля. – 2014. – 14 апреля. – № 1003. – С. 3.

⁴ Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях... – С. 246-247.

⁵ Там само. – С. 247; Жизнь в оккупации. Винницкая область... – С. 41.

⁶ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине... – С. 36.

⁷ Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни / П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 124.

євреїв¹. 1 вересня 1941 р. в Полонському районі Хмельниччини фашисти знищили 4000 євреїв (до війни їх у районі проживало 10 тис. осіб). Дещо пізніше біля містечка Понінка було страчено 2400 євреїв, а 25 червня 1942 р. було замордовано 1270 заручників єврейського гетто. За підрахунками П. Слободянюка, на території Дунаєвецького району Хмельницької області було знищено 31 серпня 1941 р. у Миньківцях 1840 євреїв, 1 вересня під Соکیلцем – 1224, у Смотричі – 1441, у Балині – 264, у Шатаві і Макові – 1218, на залізничній станції Дунаєвці – 117².

У грудні 1941 р., за відмову вантажити зерно у Дунаєвцях, повісили на телеграфних стовпах 20 єврейських юнаків, а потім розстріляли ще 200 осіб. Живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янкавецьких фосфоритних шахтах, 600 засипали землею у льосі, біля 1000 розстріляли під Чаньківським лісом, майже 1600 євреїв розстріляно у Віньківцях, 20 тис. громадян, серед яких була велика кількість євреїв, було закатовано у Старокостянтинові³. За ствердженням П. Слободянюка, загалом на території колишньої Кам'янець-Подільської області було вбито й закатовано 222 тис. громадян і близько 256 тис. військовополонених⁴. На думку А. Круглова, євреїв було вбито на території області близько 115 тис. осіб (очевидно, включно з 14-16 тис. угорських євреїв знищених у Кам'янці-Подільському – *від автора*)⁵. Це складає близько 82 % довоєнного єврейського населення області.

Вкрай кардинально різняться оцінки загальної кількості втрат євреїв в Україні. Б. Кравченко у одній із перших праць, у якій аналізував соціальні зміни в Україні, опирається на цифру до 600 тис. осіб⁶. А за оцінками А. Круглова, тільки в Україні, без Східної Галичини, що за німецькими звітами належала до польського генерал-губернаторства, за півтора року з 1941 р. по січень 1943 р. було знищено близько 750 тис. євреїв⁷. І. Альтман вважає, що число єврейських жертв громадян України було найбільшим в СРСР та включало близько четвертої частини всіх знищених євреїв Європи

¹ Жиль в оккупации. Винницкая область... – С. 9.

² Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі... – С. 125.

³ Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі... – С. 125.

⁴ Там само. – С. 126.

⁵ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине... – С. 181.

⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – Київ: Основи, 1997. – С. 198, 221.

⁷ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941-1943 гг... – С. 63, 64.

– більше 1 млн. 400 тис. осіб¹. Дотримується цієї думки і І. Арад, що вважає, що з 1475000-1550000 євреїв, що залишилися на окупованій території України, загинуло від 1452000 до 1518000 євреїв².

Врятуватись від знищення переважній більшості євреїв було неможливо. Одні рятувалися втечею на підконтрольну румунам територію – Трансністрію, інші переховувалися у партизанських загонах, декого врятували від неминучої смерті небайдужі громадяни. Так, директор Староміського дитячого будинку м. Вінниці Л. Постоловська врятувала під час окупації 19 єврейських дітей, переховуючи їх та дві сім'ї євреїв-співробітників у дитячому будинку, на відміну директора Калинівського дитячого будинку, який видав дітей-євреїв окупантам. Проте вже у повоєнний період Л. Постоловська була звинувачена у співробітництві з фашистами та відправлена до табору³.

Одиниці з єврейських громадян уціліли переховуючись у підвалах, на горищах за підтримки не байдужих людей. Так, відомий єврейський письменник Наум Ципис в автобіографічній повісті «Білет до Вінниці» описуючи своє воєнне та післявоєнне дитинство, згадує свого товариша Д. Барана, який зумів вижити після розстрілу своїх батьків, переховуючись на горищі їхнього чотириповерхового будинку завдяки колишній служниці Марії⁴.

У даному параграфі дослідження ми фокусуємо свою увагу, у першу чергу, на впливові окупації та Голокосту на демографічні, соціальні показники єврейського населення Поділля та традиційне життя єврейських подільських штетлів, які, незважаючи на попередні експерименти радянської влади, продовжили своє існування та зберегли більшість елементів національно-культурного життя до початку війни. Проте варто зазначити, що вивчення питання Голокосту та впливу окупаційного режиму на життя єврейських громад піднімає ряд інших питань, які потребують додаткового вивчення, і які не мають однозначної відповіді: чому стали можливими злочини проти людства у середині ХХ ст., яка роль у вбивствах виконавців, що виправдовували свої злочини (у тому числі вбивства жінок і дітей) наказами, які необхідно було виконувати, якими були українсь-

¹ Альтман І. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941-1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 298.

² Арад Йцхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях... – С. 798.

³ Каширина Г. Даже в гетто евреи сопротивлялись... – С. 3.

⁴ Ципис Н. Билет до Вінниці. Повесть в рассказах / Н. Ципис // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 116.

ко-єврейські відносини в регіоні у період окупації, яка роль колаборантів у винищенні єврейського населення, яка позиція єврейського населення щодо нацистів була на початковому етапі окупації, чи все зробили самі євреї для опору ворогові, боротьбі з ним та недопущення масового винищення тощо.

Насамперед, необхідно зазначити, що «людовбивство» можливе лише у тоталітарній державі, де суспільство, обдурене та заангажоване ідеологією, живе в умовах жорсткого примусу, та якщо й прямо не підтримує, то принаймні не протестує проти таких акцій. Толерантність – ознака ліберального суспільства. При тоталітаризмові більшість населення, і навіть убивці, виправдовували себе тим, що «вони діяли відповідно до існуючих при нацизмові законах, а за ними вони не вчиняли нічого протиправного»¹. Німецький тоталітаризм відрізнявся від інших тоталітарних режимів ще й одержимою расовою теорією, в основі якої була німецько-єврейська боротьба як боротьба за гегемонію у світі².

Вкрай складним залишається питання вибору моральних орієнтирів та поведінки людей в умовах війни та окупаційного режиму, що вчиняв геноцид. До того ж, питання морального вибору прямо стояло як перед українцями, так і перед євреями.

Серед українців одні повірили у німецьку пропаганду, що усі євреї є комуністами, а тому несуть відповідальність за попередні злочини радянської влади і мають бути знищеними, інші – намагалися пристосуватися до нового режиму, а тому намагалися відверто не показувати свою позицію, а ще інші – засуджували та виступали проти масових акцій по знищенню єврейського населення або рятували євреїв, ризикуючи своїм життям та життям рідних. М. Гон вважає, що поведінка спостерігачів процесу геноциду визначалася двома факторами: високим рівнем упередженості стосовно «чужих» та результативністю пропаганди расистських ідей. На думку дослідника, своїм вчинком чи бездіяльністю окремих індивідів в умовах геноциду вирішував долю не тільки інших, а й свою, оскільки він стояв перед вибором – занепасти своє «я» чи підтвердити моральне право називатися людиною³. Крім того, ця поведінка визна-

¹ Арентс Х. Банальність зла... – С. 42.

² Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні... – С. 42.

³ Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу / М. Гон // Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни), міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів (2009); ред. кол.: П. В. Білоус ; ред. кол.: [та ін.] [та ін.]. – Дніпропетровськ: Ткума, 2010. – С. 6, 13.

чалася позицією влади стосовно «єврейського питання». Маємо яскраві випадки підтримки єврейського населення та протидії Голокосту в окупованій Данії, де на захист євреїв виступила королівська родина та піддані, в Болгарії, що була союзником Третього рейху у Другій світовій війні, де проти геноциду єврейського населення виступила влада та церква, Боснії¹. Важливого значення у таких випадках має позиція не тільки влади, а й духовних авторитетів, лідерів суспільства. Наслідки Голокосту в Україні були ще б трагічніші, якби не особиста позиція щодо винищення єврейського населення митрополита Української греко-католицької церкви А. Шептицького.

Питання вибору було й перед єврейським населенням. Ще у 1962 р. Х. Арендт вказувала на факти співпраці єврейських лідерів з окупаційною владою та про готовність єврейських громад на ранніх етапах гітлерівського режиму до переговорів з нацистами². Так, серед тих, хто вітав окупаційну владу у липні 1941 р. у м. Вінниці були й відомі євреїв, у тому числі й духовні авторитети громади³. На нашу думку, серед основних причин такої поведінки окремих представників єврейського населення були як брак інформації про нацистську політику щодо євреїв, віра в «висококультурну» німецьку націю, так і сподівання знайти спільну мову з окупаційною владою. Єврейське населення перед окупантами представляли юденрати – адміністративні органи єврейського самоуправління, роль яких теж не завжди була однозначною, а діяльність визначалася їх моральними орієнтирами їх лідерів.

Проте, в оцінках фашистської німецької влади помилялися як українці, так і євреї. З часом, перші зрозуміли, що для влади вони «унтерменші», а інші – що місця при «новому порядку» їм немає взагалі. Одним словом, місцеве населення вже через декілька тижнів окупації усвідомило, як визначає В. Лауер, що «німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька Kultur та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями»⁴.

¹ Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу... – С. 5.

² Арендт Х. Банальность зла... – С. 16, 25.

³ Винокурова Ф. А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941-1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401.

⁴ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні... – С. 52.

На нашу думку, протверезіння подільського населення в оцінці німецької окупаційної влади було тісно пов'язане безпосередньо з колонізаторською політикою останньої. Усвідомлення цього вело не тільки до переоцінки суті окупаційного режиму, а й до зміни ставлення до єврейського населення, позбавлення пропагандистської заангажованості та вибору нових моральних орієнтирів.

З наростанням масових акцій у багатьох представників єврейського народу з'являлося почуття безвиході, приреченості. І тут не варто звинувачувати євреїв у тому, що вони були «жертвними ягнятами», оскільки у придушенні людської волі, знищенню бажання спротиву та повному контролю над поведінкою людей проявлялася уся суть нацистського режиму. Така тактика, наприклад, застосовувалась до військовополонених, де вся німецька політика зводилась до того, що ті «не були рівноправними людськими істотами», а тому мають бути знищені голодом¹. Німецькі табори для військовополонених утворювались для морального та фізичного знищення людей. Факти морального пригнічення, божевілля, здичавіння, труподства і навіть канібалізму були його неодмінними супутниками.

Не заперечуючи факти співпраці окремих українців з окупаційним режимом у винищенні єврейського населення Поділля, варто звернути увагу на тих, хто, ризикуючи життям, рятував євреїв від смерті. Проявляли людяність та йшли на допомогу євреям не тільки окремі подільські громадяни, а й навіть окремі села.

Так, ще у перші повоєнні роки відомим став факт врятування євреїв мешканцями с. Яруга, на основі якого, голова ЄАК С. Міхоелс хотів написати п'єсу. Невеличке подільське єврейське село Яруга, де протягом тривалого часу жили євреї і українці у мирі та злагоді, виручаючи один одного у важкі хвилини, де переплелись культури обох народів, показало приклад загального співчуття. Коли німецька влада спробувала знищити євреїв Яруги, українці декілька разів піднімалося на їх захист, наголошуючи, що ці люди такі самі трударі, як і вони. Завдяки українцям та через те, що ця зона з часом потрапила у зону окупації румунів, більшості євреям села вдалося вижити². Активну участь у рятуванні євреїв брав голова колгоспу, а за сумісництвом керівник районної поліції Федір Крижевський та староста села Іван Коров'янка. Завдяки їхнім діях, та

¹ Снайдер Т. Кровавые земли... – С. 235-237.

² Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом / Г. Полянкер // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 3/4. – С. 367-369.

діям усього села, яке переховувало єврейські сім'ї по домівкам були врятовані декілька сотень євреїв, хоча 56 осіб вберегти не вдалося. А вже після війни вдячні євреї, зібравши 300 підписів, добилися перегляду справи та визволення з радянських таборів І. Коров'янка, якого звинуватили у співпраці з фашистами¹. А у с. Джурин місцеві українці намагалися допомогти євреям, які підтримали їх у роки колективізації².

Уродженка м. Красного (Тиврівського району) Г. Пахольчук згадувала, як її сім'я, яка сама жила у злиднях, ледь пережила голод 1930-х рр., у 1941 р. на печі переховувала дві єврейські сім'ї: працівника торгівлі Глікмана з дружиною та донькою та сім'ю перукаря Гройсмана (дружину Соню, доньку та сина). А коли одного дня до містечка пригнали багато євреїв з Румунії, селяни, вражені жалюгідним станом останніх, самі попросили, щоб поліцаї розселили євреїв по сільських хатах, дали одяг та нагодували³.

На 2011 р. з 2363 праведників світу було 460 представників Вінниччини та 169 з Хмельниччини. Абсолютну першість по кількості Праведників народів світу на українських теренах посідає сучасна Вінницька область – близько 20%. Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та у Криму разом⁴. Крім того, на думку І. Щупака, який провів обрахунок кількості праведників за матеріалами меморіального комплексу жертвам Голокосту у Єрусалимі, саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їхнього переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

Колишній мешканець с. Станіславчика, в'язень місцевого гетто Д. Юдчак у своїх спогадах про життя у період окупації наголошує, що він не пам'ятає ні одного випадку антисемітизму у селі з боку українського населення⁵.

¹ Мельник В. Село праведників / В. Мельник // Україна молода. – № 36. – 25 лютого 2010. – С. 9.

² Книга Праведников / сост.: И. А. Альтман, А. Е. Гербер, Д. И. Полторак. – М.: Холокост : МИК, 2005. – С. 14.

³ Пахольченко Г. Красне / Г. Пахольченко // Винницкая Иерусалимка. – № 20. – Октябрь. – 1999. – С. 5.

⁴ Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту / І. Я. Щупак // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 34. – С. 133.

⁵ Юдчак Д. В Станіславчике жили євреї / Д. Юдчак // Подільський єврейський альманах. – № 7. – 2011. – С. 59.

Винищення єврейського населення відбувалося паралельно з його експлуатацією. Окупаційна влада проявляла «гуманізм» в залежності від завдань, які стояли перед нею. Особливо непокоїло гітлерівський режим засилля євреїв серед ремісників та в промисловості. Наприклад, питання про використання єврейських фахівців у м. Вінниця вивчалось на спеціальному засіданні німецької влади на початку 1942 р., де зазначалося, що в місті на це час було близько 5 тис. вінницьких євреїв, у чиїх руках «всі промисли..., і що вони працюють також на всіх важливих підприємствах». У квітні 1942 р. близько 28 000 євреїв-в'язнів вінницького гетто було знищено. Були залишені живими лише 150 євреїв-фахівців, яких знищили в серпні 1942 р.¹

В окремих містечках Поділля єврейські ради, які були посередниками між окупантами та єврейським населенням, сприяли залученню євреїв до ремісництва. Знаходимо відомості про існування єврейських ремісничих артілей у Шепетівському, Ярмолинецькому гебітах (округах) генеральної округи «Волинь-Поділля». Послугами євреїв-шевців продовжували користуватися навіть тоді, коли ті були переведені до гетто. Так, у с. Великий Жванчик Кам'янецького гебіту окупати залишили в живих 36 майстрів-євреїв і організували навіть швейну майстерню². На початковому етапі війни окупанти не гребували користуватися послугами єврейських ремісників, тим більше, вони зазначали у звітах, що в усіх обласних центрах та великих містах Волині та Поділля відкрито єврейські майстерні, в яких виробляють продукцію та навчають учнів³.

Експлуатувались євреї й на інших примусових роботах: прибирали приміщення, відбудовували будинки, видобували камінь, відбудовували шляхи, працювали на залізницях (розвантажували вагони, підсипали щебінь, розвантажували шпали). Проте, як правило, після використання праці євреїв до повного виснаження останніх вбивали.

Не варто забувати, що значна кількість євреїв Поділля брала участь у боротьбі з фашизмом у складі військових частин та

¹ Вінниця [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия - Режим доступу:

<http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10929&query=%C2%C8%CD%CD%C8%D6%C0>. (6.10.2016). – Назва з екрану.

² Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – С. 85-86.

³ Там само. – С. 85.

партизанських загонах. Довгий період радянська цензура намагалася приховати факт масової участі євреїв у війні. Дослідник ролі у вирішенні «єврейського питання» радянської цензури А. Блюм вважає, що в публікаціях вже в роки війни поступово зникли згадки про героїв війни з єврейськими прізвищами. Зникає ця «незручна нація» зі статистичних даних про національний склад нагороджених бойовими нагородами (тоді як на 1943 р. євреї складали 4 місце за кількістю нагороджених після росіян, українців і білорусів)¹.

Сучасні дослідники стверджують, що серед воїнів Червоної Армії в роки війни було від 350 до 501 тис. євреїв. У зіставленні з кількістю росіян, що складали 65,4 % особового складу, українців (17,7 %), білорусів (3,2 %), євреїв було лише 1,4 %², проте це було більше, ніж ряд інших національностей, що серед населення СРСР мали вищу питому вагу ніж євреї. В роки війни у бойових діях загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7 % від усіх втрат особового складу)³. Воїни-євреї мужньо виконували свій військовий обов'язок.

У місцях компактного проживання єврейського населення євреї, як і представники інших національностей, були мобілізовані до Радянської Армії. Лише у період з 23 червня по 21 липня 1941 р. з Вінницької області було призвано в армію 9500-9900 євреїв, а з січня 1944 по вересень 1945 р. близько 40 тис. євреїв, переважно зі звільненої румунської зони окупації⁴.

Так, у 1941 та 1944 рр. у Шаргородській селищній раді було мобілізовано на фронт 620 осіб, з яких євреями були 345, у Джурилинській сільраді євреїв було 245 з 1000, у Мурафській – 175 з 805. Чималими були втрати євреїв на фронтах. Так, по Шаргородській селищній раді загинуло 248 осіб, з них євреї – 138 (55,6 %), по Джу-

¹ Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917-1991 [Електронний ресурс] / Блюм А. В.; Отв. ред. Д. А. Эльяшевич. Петербургский еврейский ун-т. – СПб., 1996. – С. 45. – Режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537>. (12.10.2016). – Назва з екрану.

² Солженицын А. 200 лет вместе. – Ч.2. В советское время [Електронний ресурс] / А. Солженицын. – Режим доступу: <http://www.jewniverse.ru/RED/Solzhenitsyn/dvesti21.htm>. (10.2016). – Назва з екрану.

³ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Г. Ф. Кривошеев (отв. ред.); [и др.]. – М.: Олма-Пресс, 2001. – С. 238.

⁴ Винокурова Ф. А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3. Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла / НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского, Гос. архив Винниц. обл., Ф. А. Винокурова. – Винница: Антекс, 2000. – С. 13, 16.

ринській сільраді загинуло 479 осіб, з яких євреї склали 118 (24,6 %), по Мурафській – відповідно 323 та 73 (22,6 %)¹.

Б. Хандрос відповідаючи на питання, «де відсиджувалися «хитрі євреї» під час війни і чи не з «ташкентського» фронту принесли вони свої ордени і медалі, наводить статистику по Могилеву-Подільському, де з 1337 прізвищ осіб, що загинули в роки війни 405 єврейських (близько третини), по Ярузі з 238 прізвищ – 82. Крім того, зустрічаються явно єврейські прізвища, але без вказівки національності, або окремі євреї названі представниками інших національностей².

На Подільській землі народилося 211 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині, 80 – на Хмельниччині і 6 – Тернопільщині. За національним складом 193 особи – українці, 9 – євреї, 6 – росіяни, 3 – поляки³.

Лише на Вінниччині народилось 6 євреїв – Героїв Радянського Союзу: молодший лейтенант Абрам Зіндельс, старший лейтенант Семен Сельський, майор Віктор Хасин, майор Мойсей Шварцман, молодший лейтенант Михайло Шнайдер, підполковник Рафаїл Мілнер⁴. Наприклад, уродженець смт Липовець Вінницької області А. Зіндельс 18 жовтня 1943 р., діючи на чолі трьох штурмових груп, вибив противника з двох кварталів м. Мелітополя Запорізької області, проте при відбитті контратаки потрапив в оточення і, підпустивши фашистів на близьку відстань, підірвав себе і їх протитанковою гранатою. Уродженець міста Хмельницького Вайсер Володимир Зельманович, командир танка 111-ї танкової бригади, у складі роти вів важкий бій із 30-а ворожими танками. Позицію утримав, загинувши у бою⁵.

Серед 12 євреїв – повних кавалерів ордена Слави – двоє були вінничанами: В. Пеллер та Д. Сидлер. До того ж, В. Пеллер став кавалером ордена Слави, відбуваючи покарання у штрафній роті за «невиправдану великодушність до ворога»⁶.

¹ Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – К.: ВНН Техніка, 2002. – С. 281.

² Хандрос Б. Местечко, которого нет... – С. 321.

³ Гальчак С. Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / Сергій Гальчак; [відп. за вип. і ред. І. П. Гаврилишин]. – Київ: Вид. дім «АДФЕ-Україна», 2010. – С. 45, 82.

⁴ Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3... – С. 36-53.

⁵ Гальчак С. Герої Поділля... – С. 45, 82.

⁶ Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3... – С. 55-56.

Загальні втрати євреїв-подолян на фронтах війни оцінити складно. Наприклад, Ф. Винокурова вважає, що втрати серед мобілізованих євреїв – солдатів і офіцерів, що народилися у Вінницькій області, складали до 5000 осіб¹.

Таким чином можемо стверджувати що наслідки Другої світової війни для подільських євреїв особливо були непоправними в демографічному плані.

Встановити точну кількість вбитих в окупації, замучених в гетто, померлих від хвороб, погіблених у боях євреїв Поділля не так просто, як і представників інших національностей. Довгий період справжні втрати народів СРСР у роки Другої світової війни приховувались, і лише з часом були оголошені масштаби трагедії для народів СРСР. Тим більше важко провести облік втрат єврейського народу під час Голокосту – цілеспрямованої масштабної акції по винищенню цілого народу. Злочинці насамперед намагалися приховати сліди злочину, справжні масштаби «акцій» по винищенню цілої нації.

Довгий період приховувала масштаби трагедії й радянська влада. На думку Т. Снайдера, Голокост не міг стати частиною радянської історії, оскільки влада не могла визнати, що євреї у порівнянні з іншими народами, які теж пережили жахливі наслідки війни, постраждали особливо, а також через те, що до вбивства євреїв причетні радянські громадяни – колаборанти, що підривало міф про згуртованість радянських народів².

Про загальні втрати Поділля у німецько-радянській війні можна говорити на основі офіційної довідки «Про територію і населення УРСР на 1 квітня 1944 року», за якою населення України становило 21990 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. воно сягало 41657 тис. осіб³. З часом ця цифра виросла до 27 млн. осіб за рахунок повернення демобілізованих, евакуйованих та вивезених на роботу громадян. У Вінницькій області станом на 1 квітня 1944 р. проживало 1563 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. було 2406 тис. осіб, а населення Кам'янець-Подільської області складало відповідно 1214,4 тис. у 1941 р. та 1786 тис. осіб у 1944 р. За роки війни населення Вінниці зменшилось з 92,8 тис. до 36,8 тис., Кам'янець-

¹ Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3... – С. 55-56. – С. 16.

² Снайдер Т. Кровавые земли... – С. 443-444.

³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 3.

Подільського – з 19,5 до 14,5 тис. осіб¹. До цих цифр включено як прямі втрати під час війни, так і евакуйоване та насильно вивезене окупантами населення.

Окрім того, варто зазначити, що частина подолян єврейської національності була знищена під час політичних репресій у довоєнний період. Як стверджує О. Берштейн (дослідник не наводить методологію отримання відомостей – *від автора*), у період 1920-1930-х рр. 264 тис. євреїв були засуджені по політичних і 87 тис. – по кримінальних справах². Наприклад, серед розстріляних у 1937-1940 рр. 791 військових командирів 234 були євреями³. За межі України були вислані як «вороги народу» близько 70 тис. дорослих і 35 900 дітей⁴. А у повоєнний період ряд з них були розстріляні за звинуваченнями у єврейському буржуазному націоналізмі, «низькопоклонстві перед Заходом» тощо. На січень 1953 р., відповідно до довідки про спецпоселенців, серед 1 810140 дорослих спецпоселенців (від 17 років і старше) було 5168 осіб єврейської національності⁵.

Внаслідок зазначених вище причин загальна чисельність єврейського населення Поділля різко зменшилась. Найбільші втрати серед єврейського населення спостерігаємо у західній частині Поділля. З усією відповідальністю можемо стверджувати, що єврейська національна меншина південно-східних районів Тернопільської області та західних районів Хмельницької області фактично була знищена повністю внаслідок швидкого просування фронту та окупації цієї території у перші тижні війни. Найбільше євреїв уціліло на території Трансністрії, у першу чергу, на території півдня Вінницької області. Тут єврейський штетл не тільки не припинив своє існування, а й співіснував з радянською владою протягом другої половини ХХ ст. Загальні ж втрати єврейського населення Поділля оцінюємо у межах 60-70 % від довоєнного рівня єврейського населення регіону. Перші більш-менш об'єктивні

¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 5, 6.

² Берштейн О. 1.1. Чисельність. Розселення. Структура зайнятості [Електронний ресурс] / О. Берштейн // Еврейская энциклопедия. История евреев Украины. История Холокоста. – Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iv.htm. (15.10.2016). – Назва з екрану.

³ Винокурова Ф. А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. Т. 3... – С. 13.

⁴ Берштейн О. 1.1. Чисельність. Розселення. Структура зайнятості... Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iv.htm. (15.10.2016). – Назва з екрану.

⁵ Бугай Н. 20-50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР / Н. Бугай // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 184.

підрахунки загальної кількості єврейського населення були проведені лише за Всесоюзним переписом населення 1959 р. Унаслідок зазначених вище причин на території України кількість єврейського населення в повоєнний період скоротилася до 2 % і складала 840,3 тис., тоді як до війни в Українській РСР і західних регіонах українських етнічних земель їхня кількість становила щонайменше 2,5 млн. У межах Тернопільської області проживало лише 1,1 тис. громадян єврейської національності. На території Вінницької області у цей період проживало 50,2 тис. євреїв (- 64,6 % від довоєнного рівня), Хмельницької – 19,1 тис. (- 84,3 % від довоєнного рівня). Більш-менш чисельні єврейські громади на Поділлі збереглися лише у обласних та великих районних центрах регіону, у місцях їхнього традиційного поселення.

Проте, незважаючи на жахливі наслідки війни, єврейська громада в досліджуваній період продовжувала займати чільне місце в національній структурі населення України і відігравала відчутну роль у суспільному, економічному та культурному житті регіону. А у місцях скупчення єврейського населення (особливо південні райони Поділля) залишилися не тільки елементи національного життя, а зберіг своє існування штетл як особлива форма організації українського єврейства.

РОЗДІЛ 3

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Єврейська національна меншина Поділля як об'єкт повоєнної національної політики СРСР

Національна політика радянської влади у наприкінці війни та у повоєнний період сталінського тоталітаризму мала двоякий характер: з одного боку ілюзія – розширення прав національних республік, з іншого – навальний ідеологічний наступ сталінізму, який був зупинений лише смертю Й. Сталіна.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни основним змістом ідеологічної боротьби на «національному фронті» стало затвердження радянського патріотизму, що з легкої руки сталінського керівництва отримав яскраве російське забарвлення. Підкреслювалася велич тільки російського минулого. Згадки про героїчних предків інших народів багатонаціонального Радянського Союзу оголошувалися націоналістичними збоченнями. Наприклад, кіноповість О. Довженка «Перемога» була заборонена тільки тому, що всі військовослужбовці військової частини виявилися українцями.

У повоєнний період сталінського тоталітарного режиму національна політика влади відповідно до головного завдання – встановити контроль над свідомістю громадян, що був втрачений у роки війни – знову почала набирати репресивних рис. Звинувачення у націоналізмі, космополітизмі стали звичним явищем. Крім того, не слід забувати, що внаслідок Другої світової війни була змінена політична карта світу. Чи не найбільше цих змін торкнулися саме УРСР. Зокрема, внаслідок двосторонніх угод між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та УРСР до останньої була включена величезна територія, що у своєму складі мала цілий конгломерат національних меншин, які абсолютно не підпадали під типовий образ «радянської людини». Наприклад, німецький історик українського походження Р. Сольчаник називає Україну, Білорусь, Молдову та Прибалтійські республіки частиною особливої територіальної, політичної і культурної спільноти в межах СРСР, що характеризується політичною культурою західного, європейського типу¹.

¹ Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання / Р. Сольчаник // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 124.

Об'єктивно, що все це вимагало, за уявленням влади, цілеспрямованої, гнучкої національної політики. Виходячи з догматичного постулату тоталітарної ідеології про пріоритетність інтернаціонального над національним, адміністративна система повністю відкидала все, що якоюсь мірою було пов'язане з виявами національної самосвідомості народу¹. Система намагалася виштовхнути із країни населення, яке не пройшло радянізації у 1920-1930-х рр. та за своїм менталітетом було ближче до Європи ніж Кремля. Через ці процеси пройшли румуни, угорці, чехи, поляки та інші народи, що опинилися у складі СРСР. Окрім того, разом з новоприєднаними територіями в межах СРСР збільшилась кількість єврейського населення країни. Євреї були одними із перших із цих територій, яких підштовхували до виселення з території СРСР. Особливо це стосувалося євреїв Північної Буковини, яка у 1940 р. була приєднана до Радянського Союзу. Переживши Голокост в румунській зоні окупації під час Другої світової війни з меншими втратами, ніж євреї німецької зони, дані громадяни у основній своїй масі були чужими радянській системі, тому значна частина з них бажала залишити СРСР. Тільки у Чернівцях на 30 квітня 1940 р. проживав 17341 євреїв, що складало 42 % усього населення міста. Через кілька місяців населення Чернівецької області складало 662844 особи, з яких євреї склали 52570 осіб (7,9 % усього населення області)². Вже у перші дні визволення від німецької окупації розпочалася нелегальна еміграція єврейського населення. Лише у період з березня по червень 1944 р. 14 000 депортованих під час окупації євреїв, не чекаючи ніяких офіційних рішень, нелегально перебралися до Румунії. Серед них були не тільки північнобуковинські євреї, а й їх значна частина з Південної Буковини, частина бессарабських, польських³. У першу чергу, їхали євреї, які не сприйняли «радянізацію» новоприєднаних радянських територій, колишні члени єврейських політичних партій та сіоністських організацій, громадяни, які розглядали Румунію як плацдарм для виїзду до Палестини. За даними секретаря Чернівецького обласного комітету КП(б)У

¹ Шевченко Л. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50-х рр. / Л. Шевченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 43.

² Altshuler M. The Soviet "Transfer" of Jews to Romania / M. Altshuler // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 2(36). – р. 57.

³ Яворська І. Репатріація буковинського єврейства до Румунії в 1944-1946 рр. / І. Яворська // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2013. – Вип.676 – С. 37.

І. Зеленюка, до середини літа 1945 р. у Румунію з Чернівецької області виїхало 12 тис. осіб.¹

Після прийняття 8 серпня 1945 р. постанови РНК СРСР № 2026-525-сс, а потім рішення РНК УРСР № 1398-102-сс від 31 серпня 1945 р. був дозволений вихід з радянського громадянства та виїзд з Чернівецької області до Румунії тих осіб єврейської національності, що були мешканцями Північної Буковини та не перебували до 28 червня 1940 р. в громадянстві СРСР². За звітом секретаря Чернівецького обкому КП(б) У в порядку організованої евакуації румунській владі було передано 22307 осіб єврейської національності, серед яких 7133 – чоловіки, 10 072 – жінки, 5102 – діти³.

За підрахунками сучасних дослідників, кількість осіб єврейської національності, що емігрували до Румунії з радянської Буковини та Бессарабії до кінця серпня 1946 р., сягає близько 40 000 осіб⁴.

Проте події Другої світової війни та її катастрофічні наслідки для усіх сфер суспільного життя все-таки змусили владу йти на окремі поступки у внутрішній політиці, у тому числі у національній. Відверте нехтування інтересами окремих націй, огульний наступ на національну освіту, культуру, релігію з метою створення нового суспільного утворення – радянського народу змінилося певним заграванням до окремих народів, підняття їхньої ролі у суспільних процесах, пом'якшенням, стосовно них, національно-культурної політики. На нашу думку, зміни у національній політиці радянської влади у роки війни були продиктовані кількома причинами: страхом втратити в умовах війни суспільну підтримку народу; бажання нівелювати наслідки німецької пропаганди про комунізм як ярмо народів; частково розчинити, приховати попередні жахливі наслідки антинаціональної політики; знайти додаткову підтримку міжнародної спільноти у боротьбі з ворогом та внутрішніми проблемами, у першу чергу – економічними. І якщо загравання с союзними республіками йшло в контексті Конституції 1936 р., де вони проголошувалися суверенними утвореннями, суверенітет яких обмежувався лише в частині положень статті 14 (питання, які відносяться до відома Союзу Радянських Соціалістичних Республік) і за якими, відповідно до статті 17, навіть зберігалось право на вихід з СРСР, то

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2620, арк. 23.

² Там само. – Арк. 1.

³ Там само. – Арк. 18.

⁴ Яворська І. Репатріація Буковинського єврейства до Румунії в 1944-1946 рр... – С. 40.

зміна національної політики стосовно євреїв мала певною мірою кон'юнктурний характер.

У даних час влада розглядала євреїв не просто як впливову внутрішньо-національну групу радянських людей (нагадаємо, що за Всесоюзним переписом населення від 17 січня 1939 р. у межах СРСР проживало 3028538 євреїв¹, а після включення до СРСР протягом 1939-1940-х років території Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії та Північної Буковини євреїв було близько 5 млн 200 тис. осіб²), а й як важливий елемент міжнародної політики та економіки.

У роки війни стало зрозуміло, що кампанія по залученню єврейського населення України до землеробської праці, яка розпочалася постановою ВУЦВК від 29 листопада 1924 р., була провалена. Переселення єврейського населення на південь України, в контексті створення єврейських землеробських колоній на території Криму, Білорусії, в Грузії, на Північному Кавказі та в Середній Азії, ставило за мету включити частину євреїв, що залишилися за межами традиційного способу життя, без засобів існування і громадянських прав, у соціальну структуру, передбачену радянською владою, використати сільськогосподарську колонізацію як альтернативу сіонізму, використати кошти зарубіжних єврейських організацій. Щоб заручитися симпатіями з боку міжнародного єврейського співтовариства та посилити вплив в єврейському середовищі 20 серпня 1930 р. у складі Далекосхідного краю був утворений Біробіджанський національний район, який 7 травня 1934 р. був перетворений на Єврейську автономну область. Проте усі ці заходи влади не допомогли остаточно розв'язати «єврейське питання», оскільки були, у першу чергу, проектами влади і не відповідали ні історичним передумовам, ні бажанням самих євреїв.

У повоєнний період вже ніхто не намагався відновлювати єврейські колгоспи, яких в Україні на 1 січня 1937 р. було 133 та ще 85 у Криму³. У перші повоєнні роки в республіці їх було декілька, та й ті згодом були закриті. Ізраїльський дослідник єврейської сільсь-

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 57.

² Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 81.

³ Лихачев В. Еврейская община Украины – 5768 (2007-2008): двадцать лет возрождения / В. Лихачев Евроазиатский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008) год / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). – М.: Паллада, 2008. – С. 27.

когосподарської колективізації М. Безлер називає цей проект короткотривалим тактичним успіхом та стратегічною помилкою в перспективі. На його думку, влада не врахувала, що розвиток будь-якої країни супроводжується напливом сільського населення до міст, а у генах євреїв закладено прагнення до освіти та кращого медичного обслуговування, що можна було отримати лише у містах¹. Повоєнні демографічні процеси наочно підтверджують слова дослідника. За переписом 1959 р. у містах проживало – 96,4 % євреїв, а у 1989 р. – 99,2 %.

Жахливі наслідки гітлерівської окупації, які проявилися стосовно єврейського населення у масовому винищенні і які певною мірою були на совісті радянської влади (незможність чи небажання організувати евакуацію сотень тисяч представників єврейського народу та інших груп населення, які в ідеології нацизму підлягали винищенню) і які були настільки масштабними, що, навіть попри спроби їх приховати самою владою, стали очевидними для радянського суспільства та міжнародної спільноти, сприяли пошуку нових шляхів залучення єврейського населення країни та єврейської міжнародної спільноти до суспільно-політичних процесів у СРСР.

Голос радянських євреїв прозвучав з дозволу влади ще 24 серпня 1941 р., коли відомим представникам єврейської культури – І. Еренбургу, С. Ейзенштейну, П. Маркішу, Д. Бергельсону та іншим – було дозволено не тільки відкрито заявити, що вони представники єврейського народу, а й звернутися до євреїв всього світу і заявити про біди, «які приніс фашизм людству, і з особливим завзяттям – єврейському народу...»².

У 1942 р. було утворено ЄАК, який об'єднав єврейських суспільних діячів і представників культури в СРСР та який під час Другої світової війни був спрямований на формування підтримки СРСР у боротьбі проти гітлерівської Німеччини євреїв усього світу. В ЄАК увійшли політичні діячі С. Лозовський, М. Бородін, письмен-

¹ Бейзлер М. Трудности «Дистанционного управления» в истории «Джойнта» на примере его работы в России-СССР / М. Бейзлер // Труды по еврейской истории и культуре: Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике: Академическая серия: Выпуск 50. – М.: [б. в.], 2014. – С. 26-27.

² Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917-1991 [Электронный ресурс] / Блюм А. В.; Отв. ред. Д. А. Эльяшевич. Петербургский еврейский ун-т. – СПб., 1996. – С. 44. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537>. (12.10.2016). – Назва з екрану.

ники І. Еренбург і І. Бергельсон, поети С. Маршак, П. Маркіш, Л. Квітко, кінорежисер С. Ейзенштейн, музиканти Д. Острайх, Е. Гіллельс, актор В. Зускін, генерали Я. Кайзер і А. Кац, Герой Радянського Союзу командир підводного човна І. Фисанович, академіки А. Фрумкін, П. Капіца, Л. Штерн, засновник камерного театру, актор, режисер А. Таїров. Очолив ЄАК актор і головний режисер Московського єврейського державного театру С. Міхельс, секретарем став Ш. Епштейн. ЄАК, що більше виконував пропагандистську роль, мав на меті залучитися політичною та фінансовою підтримкою єврейської міжнародної спільноти, на початковому етапі успішно справлявся зі своїми завданнями: в США було утворено Єврейську раду з надання допомоги Росії на чолі з А. Енштейном, а в Палестині було створено Суспільний комітет допомоги СРСР у боротьбі з фашизмом на чолі з Ш. Капланським («Ліга Ві»).

За час своєї діяльності для радянських збройних сил ЄАК зібрав 16 мільйонів доларів у США, 15 мільйонів у Англії і Канаді, 1 мільйон в Мексиці, 750 тисяч у британській Палестині, а також надав іншу допомогу: машини, медичне обладнання, санітарні машини, одяг¹. На гроші зібрані комітетом було придбано для Червоної Армії 1 тис. танків, 500 літаків та інше обладнання².

Проте з часом, ЄАК у єврейському суспільстві починає відігравати ширшу роль, ніж це представляла влада. Відчуваючи підтримку єврейського населення СРСР, він перебирає на себе роль представника єврейства СРСР, свого роду національного представницького органу, посередника між широкими масами єврейських трудящих та центральними органами радянської влади. Зрозуміло, що до відновлення єврейського культурно-національного життя його діяльність не привела. Проте, навіть діючи у межах дозволених офіційною владою, наслідки його діяльності для відновлення суспільного, культурного, релігійного життя єврейських громад під час війни та у перші повоєнні роки (1945-1948 рр.) були надзвичайно глибокими.

Очевидно, побоюючись зростаючого впливу ЄАК, Й. Сталін ще у 1943 р. заявив: «...Деякі товариші ще не розуміють, що головна сила в нашій країні – велична великоросійська нація. Деякі това-

¹ Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013. – С. 134.

² Енциклопедія історії України: Т. 3... – С. 88.

риші єврейського походження думають, що ця війна ведеться за врятування єврейської нації. Ці товариші помиляються, Велика Вітчизняна війна ведеться для порятунку, за свободу та незалежність нашої Батьківщини на чолі з великим російським народом»¹.

З ініціативи ЄАК почала видаватися три рази на місяць газета на їдиш «Ейнікайт» («Єдність» – у перекладі з їдиш), що розповсюджувалася не тільки в СРСР, а й за його межами і містила інформацію про життя євреїв СРСР і про події війни. Дана газета була єдиним друкованим органом на мові їдиш після закриття у 1938 р. в СРСР центральної єврейської газети «Дер Емес» («Правда» – у перекладі з їдиш) та розстрілу її головного редактора М. Литвакова. В матеріалах газети висвітлювались теми геноциду єврейського народу і звірств нацистів, єврейського спротиву, героїзму євреїв на фронтах і в партизанських загонах, праці в тилу, дружби народів СРСР, взаємодію євреїв з світовим єврейством, діяльність і рішення ЄАК.

Фактично, у той період це була єдина газета, у якій переважала національна тематика. Влада готова була це терпіти заради допомоги з-за кордону та підтримки міжнародної єврейської спільноти. «Ейнікайт» стала ланцюгом, каналом інформації між ЄАК і єврейським населенням. До комітету та газети кожного дня йшли листи з усіх регіонів СРСР, де читачі, висвітлювали проблеми життя єврейського народу. Багато з євреїв сприйняли відкриття газети початком відродження національного життя єврейського народу і вимагали розбудувати його.

Мешканець м. Києва Б. Кіперман у листі в редакцію газети «Ейнікайт» зазначає, що до війни в Києві кожного дня видавались єврейські газети, щомісячний літературний журнал, сотні єврейських книг, а у повоєнний період (на 1946 р. – *від автора*), незважаючи на величезний інтерес єврейського населення, цього не було». Спересердя автор листа стверджує: «Єврейської культури в Києві на сьогоднішній день немає! ... Але ж в такому стані перебуває єврейська культурна робота по всій країні...»².

Слід зазначити, що у перші повоєнні роки в єврейському суспільстві певною мірою навіть була ілюзія того, що найгірші часи позаду та наступить відродження національно-культурного життя

¹ Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр. / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 16.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2803, арк. 2.

єврейського народу. Так, рабин Кам'янець-Подільської релігійної громади А. Липин звернувся в Раду зі справ релігійних культів з пропозицією про скликання у Москві всесвітньої єврейської конференції з приводу перегляду ставлення до івриту та введення його викладання у старших класах та вузах¹.

В очах євреїв, у тому числі й подільських, Єврейський антифашистський комітет перетворюється на легітимний орган їхнього представництва у владі. До нього зверталися з листами єврейськовослужбовці з фронту з приводу важкого становища своїх родичів, перед ним піднімалися питання відновлення національно-культурного життя, до нього приходили скарги на жорстке становище євреїв в щойно визволених районах республіки.

12 травня 1944 р. ЄАК звертається до заступника голови Ради народних комісарів СРСР В. Молотова з інформацією про надзвичайно складне становище єврейського населення у визволених районах України. В основному комітет акцентував увагу на необхідності термінового вжиття заходів щодо надання допомоги євреям визволених районів Поділля – у Могилеві-Подільському, Жмеринці, Вінниці, Хмільнику, Балті, Жмеринці. «Кожного дня ми отримуємо із визволених районів тривожні відомості про надзвичайно складне моральне і матеріальне становище євреїв, які уцілили від фашистського винищення»². І лише після втручання ЄАК була призначена державна перевірка, яка підтвердила наведені у листі факти та вжила ряд заходів для виправлення ситуації.

Окремі члени ЄАК намагалися підтримувати релігію. Комітет став структурою, яка в окремих випадках була духовним центром іудаїзму, а її члени змушені були реагувати на болючі питання віруючих. Це підтвердив на суді після розгрому ЄАК один із його лідерів І. Фефер, який заявив: «Я дуже люблю єврейські традиції... Не можу сказати, що я регулярно відвідував синагогу, але у нас (ЄАК – *від автора*) був зв'язок з єврейською релігійною громадою»³.

В інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за 4 квартал 1946 р. зазначалося, що релігійні організації намагаються

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 253.

² Там само. – Спр. 385, арк. 3-4.

³ Костырченко Г. В. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование / Костырченко Г. В. – М.: Международные отношения, 1994. – С. 39.

до керівництва підбирати людей «впливових», які могли б встановити тісний зв'язок з відомими діячами єврейської громадськості, з керівними працівниками, з працівниками місцевих радянських установ, підприємств, організацій, ведуть переписку з письменником І. Еренбургом, з окремими членами ЄАК¹. Так, віруючі Кам'янець-Подільської області через відомих у Москві людей особисто зверталися до І. Еренбурга з питання виділення їм будівлі для молитви².

Єврейський антифашистський комітет потрапив у середовище складної внутрішньої та геополітичної політики. Його роль, статус і становище змінювалося в залежності від політики і особистого бачення Й. Сталіна. Одним із перших епізодів, який негативно вплинув на його імідж в очах вищого радянського керівництва, став проєкт створення в Криму Єврейської республіки. 15 лютого 1944 р. керівники ЄАК направили Й. Сталіну записку, в якій пропонувалось створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. Як вважає В. Даниленко, це викликало невдоволення Й. Сталіна, проте розмови про Кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли «викачуванню» грошей з американських євреїв³. Крім того, вище радянське керівництво було зв'язане у своїх активних діях стосовно євреїв країни складною геополітичною боротьбою по створенню незалежної єврейської держави і активним діалогом з лідерами сіоністських організацій. І сіоністи, і радянська влада у цей період шукали шляхи співробітництва. У «Меморандумі про СРСР і цілі сіоністів», переданому послу СРСР у Великобританії І. Майському 2 березня 1942 р. Президентом Всесвітньої сіоністської організації Х. Вейцманом, було зафіксовано, що «не можна дозволити минулим непорозумінням стати перешкодою для розвитку нових відносин між СРСР і сіонізмом»⁴, а постійний представник при ООН А. Громико на спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН з питання Палестини 14 травня 1947 р. фактично підбив підсумок діалогу з сіоністами і заявив, що «та обставина, що ні одна з західноєвропейських держав не змогла забезпечити захист елементарних прав єврейського народу і відго-

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 253.

² Там само. – Спр. 1640, арк. 176.

³ Даниленко В. Проєкти єврейської автономії у радянському Криму / В. Даниленко // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 253.

⁴ Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I... – С. 43.

родити його від насилля з боку фашистських катів, пояснює стремління єврейського народу до створення своєї держави. Було б несправедливо не рахуватися з цим і заперечувати право єврейського народу на втілення такого намагання. Заперечення такого права не можна виправдати, особливо враховуючи все те, що він пережив у Другу світову війну»¹. Радянський Союз фактично визнав право на існування сionізму та незалежної держави євреїв.

Державу Ізраїль було утворено 14 травня 1948 р., що викликало піднесення серед радянських євреїв. Фактично утворення держави Ізраїль стало «символом відродження єврейської нації»². Б. Сандлер, завідувач архіву Інституту «Укрлісбудпроект», так висловив почуття більшості євреїв: «...Відродження єврейського народу, утворення держави Ізраїль і важка боротьба, що відбувалася у зв'язку з цим, викликали велике піднесення у середовищі єврейського населення і пробуджували в багатьох серцях гарячі почуття любові і повної готовності йти на допомогу своїм братам в Палестині... Треба було чекати близько 2000 років, щоб збулося таке велике чудо, коли древній народ знову воскрес до нового життя і героїчної боротьби за своє існування»³.

Відродження єврейської національної держави привело до консолідації євреїв та зародження нової хвилі єврейського національного руху в республіці, що підштовхувався, окрім того, відкритими та прихованими антисемітськими кампаніями, наявною дискримінацією євреїв і як наслідок цього, – хронічною юдофобією серед населення⁴. А це вже була пряма загроза існуючому політичному режиму.

Зрозуміло, що переважна більшість подільських євреїв проявляла обережність і стриманість. Висловити в голос свою думку одиниці. Проте фраза, яку євреї говорили на Песах, «у наступному році – у Єрусалимі», набувала вже видимих рис. Все частіше громадяни зверталися до влади з проханнями відпустити їх до Ізраїлю. Так, до ЄАК звернулися мешканці м. Жмеринки, які також відреагували на створення держави Ізраїль. 7 червня 1948 р. на засіданні Президії ЄАК, де обговорювалось питання реакції ЄАК на початок першої арабо-ізраїльської війни (1948-1949 рр.), член Пре-

¹ Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I... – С. 216.

² Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк; НАН України, Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – С. 353.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 89.

⁴ Бажан О. Опозиція в Україні... – С. 353.

зидії, голова історичної комісії при ЄАК Л. Шейнін зазначав: «Ми тут заслухали багато листів, які прибувають на адресу комітету. Було зачитано лист і від громадян м. Жмеринки. На ньому, на настроях, які виражені в цьому листі, необхідно серйозно зупинитися. Це шкідливі настрої, що дискредитують нас, не тільки більшовиків, але й радянських громадян. Євреї знайшли тут свою Батьківщину, тільки в Радянському Союзі вони почувають себе рівноправними громадянами. І тут приходить лист із Жмеринки від групи євреїв, які просять дозволу виїхати до себе на батьківщину, до Палестини. Це ж нечувана, обурлива річ. Потрібно боротися з такими настроями». А інший член Президії, професор-медик Б. Шимелович навіть запитав: «Що робить американська влада і Жмеринський місьвиконком?»¹.

На відміну від єврейського неєврейське населення іноді відверто вороже сприймало утворення нової держави. Так, у протоколі допиту І. Лівшиць, що був заарештований за сіонізм, зазначав, що «у 1948 р., коли була утворена держава Ізраїль, я як єврей, проживаючи у м. Жмеринці, зі сторони громадян української національності відчував ненависть до євреїв та утиски, тому хотів виїхати з СРСР»².

Остаточно співпраця з сіоністами припинилася, коли Радянський Союз втратив вплив на Ізраїль та не зміг реалізувати своїх потуг по встановленню свого впливу на Близькому Сході. Офіційну владу вже ніщо не зупиняло у намаганні знову остаточно розв'язати «єврейське питання». ЄАК був не потрібен, а у знищенні особливо активних у суспільно-політичному та національно-культурному житті євреїв вже ніщо не зупиняло. Початком відкритої державної антисемітської кампанії переломним став саме 1948 р. – рік утворення держави Ізраїль.

Перед початком антисемітської кампанії Сталін добре вивчив громадську думку населення, а вона була далеко не однозначною. Побутовий антисемітизм був яскраво виражений фактично на всій території СРСР, у тому числі в Україні. Ще в 1944 р. в Україні почали наростати антисемітські настрої. Про це знаходимо свідчення в архівних документах. Так, у «Спеціальному повідомленні про антисемітські виступи на Україні», направленому на ім'я тодішнього секретаря ЦК КП(б) У М. Хрушова, читаємо: «По мірі визволення території України органами НКВС майже повсюдно

¹ Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I... – С. 318, 321.

² ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4., спр. 10889, арк. 45.

в містах стали фіксуватися випадки різних антисемітських проявів з боку місцевого населення. Останнім часом у ряді населених пунктів УРСР нашими органами відзначається наростання антисемітських проявів, в окремих випадках прослідковується тенденція до відкритих виступів погромного характеру... В основі цього, в першу чергу, лежать сліди німецько-фашистської пропаганди і пропаганди українських націоналістів, які велись по відношенню до євреїв під час окупації»¹. Важко не погодитись з визначеними в даному документі причинами поширення антиєврейських настроїв в Україні. Незважаючи на те, що переважна частина українського народу засуджувала практику масового знищення євреїв під час війни та рятувала останніх, ризикуючи своїм життям, окремі громадяни все ж повірили німецькій пропаганді. Насамперед, це були ті, хто ненавидів більшовизм. Директива Верховного головнокомандування вермахту (вересень 1941 р.) говорила: «Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій, насамперед, проти євреїв, які є головними носіями більшовизму»². У цьому ж були переконані і представники українського національного руху, які радянську владу трактували як «єврейсько-московську неволю», ярмо, що нещадно експлуатувало український народ³. Підштовхувала до антисемітизму й відкрита та прихована антисемітська політика влади. Певною мірою шовіністична пропаганда використовувалася владою для підняття патріотизму у країні, яка була в руїнах після війни. Відволікання від нагальних економічних та соціальних проблем можливе було при переключенні уваги на внутрішні ворогів. Такий шлях не був новим для тоталітарного суспільства. Згадаймо пошук змови євреїв у Німеччині. Євреї стали гарною мішенню для критики, випускання пари та консолідації суспільства.

У повоєнний період радянська влада вперто намагалася замовчувати масштаби трагедії війни для всього радянського суспільства, а про масове знищення євреїв намагалася не згадувати взагалі. Очевидно, причинами такої поведінки було бажання приховати справжню ціну виграної війни та небажання визнавати власні прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці, особливо на початковому етапі німецько-радянської війни. Масштаби Голокосту приховувалися фразою «мирні радянські громадяни». Для прикла-

¹ ЦДАГО України, ф. 1., оп. 24, спр. 1363, арк. 1-5.

² Коваль, М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Т. 12 / М. В. Коваль. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 163.

³ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1., спр. 29, арк. 1, 5.

ду, керівник політичного управління 1-го Українського фронту генерал-майор С. Шатилів доповідав у центральні органи партії України, що при визволенні м. Славути (Кам'янець-Подільська область) були відкриті нові злочинства фашистського режиму, де «навколо табору для військовополонених поховано близько 120 тис. радянських людей» та ні одного слова про масові акції знищення тут єврейського населення¹. Очевидно, приховування факту винищення євреїв в офіційних документах було пов'язане також з небажанням підсилювати німецьку пропаганду, які повсякчас заявляли, що борються не з російським чи українським народом, а з «жидобільшовиками» чи з «жидовсько-комуністичною владою». Навіть у внутрішньо-партійних документах питання щодо винищення євреїв не піднімалось. Так, у «Переписці щодо встановлення злочинів німецько-фашистською владою, вчинених у період окупації районів України» ЦК КП(б)У (230 аркушів), ні одного слова не було про масове винищення єврейського населення на території України². Так само відсутня будь-яка інформація про геноцид євреїв у «Довідці про завдану шкоду і здійсненні злочини німецько-фашистськими окупантами та їх пособниками на території Кам'янець-Подільської області», де євреї згадані кількома реченнями лише при аналізі масового знищення громадян у м. Кам'янці-Подільському, у якому наприкінці серпня 1941 р., за сучасними підрахунками, було знищено 23 тис. євреїв (з яких близько 14 тис. депортованих угорських євреїв, більша частина яких була з Закарпаття). У довідці знаходимо лише слова свідка громадянина Н. Фидяка, колишнього мешканця м. Ужгорода, який наводить свідчення про масові депортації угорською окупаційною владою з Закарпаття на Поділля осіб української, польської, румунської, єврейської національності (тоді як депортовані були в основному євреї), але не про факти знищення єврейського населення³.

Секретар Бердичівського райкому партії у своєму звіті за 1945 р. зупинився на питаннях сівби, насіння, відбудови житла, на матеріальних збитках від окупації, проте абсолютно обійшов питання людських жертв від війни⁴. Практика замовчування масового винищення не тільки єврейського, а й усього радянського населен-

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1062, арк. 11.

² Там само. – Арк. 1-230.

³ ДАХМО, ф. П-487, оп. 4, спр. 33, арк. 6.

⁴ ДАЖО, ф. П-120, оп. 2, спр. 4, арк. 1-120.

ня і приховування справжніх наслідків війни існувала в Радянському Союзі фактично до періоду перебудови.

В окремих випадках члени комісій по розслідувань німецького окупаційного режиму на місцях ігноруючи загальні вказівки фіксували знищення саме єврейського населення. Так, члени комісії, які склали «Акт про звірства німецько-фашистських загарбників та про завдані матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941-1945 років по с. Хащевате» Гайворонського району доповідали про масове знищення євреїв, які проживали у селі, у лютому 1942 р. та захоронення їх в яру за двісті метрів від місцевої школи¹. Члени комісії, яка встановлювала звірства німецько-фашистських загарбників та завдані матеріальні збитки по Голованівському району цієї ж області, вживали термін «розстріляні мирні громадяни – старі, жінки, діти», але додала список закатованих громадян, де вказані виключно єврейські громадяни цілими сім'ями².

У «Доповідній записці Одеської обласної комісії сприяння роботі Надзвичайній державній комісії» зазначала, що «в нагороду за постачання румунським урядом гарматного м'яса, нафти, хліба, худоби та іншого гітлерівський уряд дозволив кліці Антонеску грабувати і винищувати населення на окупованій радянській території між Бугом і Дністром»³. У висновках комісії вказано, що за роки окупації в області «розстріляно, повішено, спалено, поховано живими, замучено та загнано в рабство і гетто 279631 радянського громадянина»⁴. У цій довідці жодного разу не вжито слова «національність», «єврей» і лише один раз використано слово «гетто», хоча лише в одному селі Богданівка Одеської області було знищено біля 54 тис. євреїв Одеси, Одеської області та Молдавії. Комісія вказує також дані винищення єврейського населення по окремих районах області. Наприклад, за її підрахунками в Савранському районі було знищено 182 особи, Балтському – 1380, Гайворонському – 2258 осіб⁵. Проте факти винищення єврейського населення у Транс-

¹ Витяг з акту про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941-1945 років по Голованівському району [Електронний ресурс] // Державний архів Кіровоградської області (Ф.Р-6656, оп. 2, спр.1, арк. 30) // <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/3V/d112.html>. (12.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само. – Арк. 126.

³ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 52, арк. 11.

⁴ Там само. – Арк. 27.

⁵ Там само. – Арк. 25.

ністрії були загальновідомими. Так, професор Одеського державно-го університету П. Павлов у одному зі своїх виступів у 1944 р. зауважив, що «десятки тисяч євреїв було розстріляно, спалено, заморожено, а їхнє майно було конфісковане на користь держави»¹.

Про факти масових злочинів проти євреїв у СРСР було відомо й за кордоном. Так, директор Інституту єврейських досліджень при всесвітньому і американському конгресах Я. Робінсон на засіданні американської надзвичайної сіоністської ради 19 листопада 1946 р. називає міфом те, що СРСР врятував життя 5 млн. євреїв – «фактично ні одного. Правда в тому, що з 2 млн. євреїв, які проживали на території України та Білорусії, тільки 200 – 300 тис. осіб були врятовані, а інші були знищені фашистами. Тільки 400 тис. осіб було евакуйовано, а 1 млн. 600 тис. осіб залишилися і були знищені»².

Небажання розголошувати масштаби трагедії приводять до того що на місцях масових страт не було організовано перепоховання, не облаштовано могили чи поховальні ями та їх надійне збереження. Так, у місці масових страт радянських громадян у Бабиному Яру не було організованої охорони, в окремих місцях яр продовжував використовуватися як кар'єр, в деяких місцях внаслідок розмиття могил дощами трупи вбитих були на поверхні, окремими громадянами проводились розкопки могил з метою пошуку цінних речей³.

Паралельно влада намагалася усіляко зупинити процес вшанування пам'яті жертв Голокосту. Знайти офіційні документи про факти, які б чітко забороняли вшановувати пам'ять загиблих євреїв, не вдалося. Проте М. Міцель, який детально дослідив зазначену проблему, зазначає, що республіканська і місцева влада реалізовувала негласні директиви вищого партійного керівництва, які відповідали післявоєнній антисемітській політиці ВКП(б)⁴. А. Подольський вважає, що проблема лежала також у тому, що за радянських часів комуністична ідеологія формувала офіційну політику історичної пам'яті, базуючись виключно на пріоритетах політичного режиму та не враховуючи національну історію та переживання не

¹ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 159, арк. 11.

² Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I... – С. 72.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 63.

⁴ Міцель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра / М. Міцель // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1. – С. 10.

тільки українців, росіян, але й євреїв, кримських татар, поляків тощо¹.

У липні 1948 р. віруючі Кам'янець-Подільської релігійної громади звертається до Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б) У зі скаргою на місцеву владу зі словами: «Коли ми просили голову міськвиконкому дати нам можливість відзначити траурний день, коли наші матері, батьки і безневинні діти були масово розстріляні і замучені, нам у цьому питанні відмовили»².

Саме віруючі взяли на себе основну відповідальність за вшанування пам'яті загиблих євреїв. Так, керівник Бердичівської релігійної громади у розмові з Уповноваженим Ради у справах релігійних культів заявляв: «Я працюю і для віруючих, і для євреїв взагалі... Ми будемо пам'ятник Герою Радянського Союзу, ми будемо будувати пам'ятник жертвам фашизму, ми огородимо кладовище...»³. Громада виконала свою обіцянку, і пам'ятник за кошти місцевих мешканців був встановлений у 1953 р. на місці масового розстрілу євреїв поблизу аеродрому. Проте монумент простояв лише один день та за наказом аеродромного начальства був демонтований і вивезений у невідомому напрямку. Знайшли його тільки через чверть століття на єврейському кладовищі⁴.

Влада не могла допустити не тільки виокремлення євреїв серед жертв війни, а й боялася написів на пам'ятниках на івриті та ідиш та зображення національної символіки. Усі ініціативи місцевих єврейських громад по встановленню пам'ятних знаків на місцях масових страт євреїв зазнавали рішучого опору місцевого керівництва. Так, коли на початку 1960-х років з ініціативи місцевого єврейського активіста Г. Лернера в с. Печері (Вінницька область) єврейське населення поставило пам'ятник вшанування загиблих у гетто, він невдовзі був знесений з ініціативи місцевої влади⁵. Мешканці Меджибожа зуміли поставити пам'ятник євреям, що загинули під час Голокосту, тільки у 1967 р. лише за умови зняття

¹ Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан / А. Подольський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012 / 4 (60). – С. 195.

² Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста... – С. 10.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 233.

⁴ Коган Л. Голокост на Житомирщині / Л. Коган // Історія міст і сіл Великої Волині: у 2 ч. / ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Косенко М. Г. – Т. 25, Ч. 1. – С. 303.

⁵ Веселая АлефБетка от Герша Лернера // Подільський єврейський альманах. – № 7. – 2011. – С. 17-18.

таблички мовою ідиш, залишення тексту тільки російською мовою і заміни в тексті слова «євреї» на «в'язні меджибізького гетто»¹.

Широкомасштабний наступ на єврейство розпочався з 1948 р. Саме цього року в Мінську було вбито відомого театрального режисера, лідера ЄАК С. Міхоелса. Тоді ж розпочалися перші арешти членів Єврейського антифашистського комітету. Починаючи з 1949 р., пройшла кадрова «чистка» в усіх міністерствах і відомствах, наукових організаціях, редакціях газет і журналів: звідусіль виганяли євреїв. Серед архівних матеріалів цієї пори є багато прикладів антисемітизму. На хвилі боротьби з «космополітизмом» в Україні заарештовують єврейського письменника та перекладача української поезії Д. Гофштейна, поетесу Р. Балясну, письменника, критика і літературознавця А. Веладницького, літераторів І. Друкера, Н. Забару, М. Пінчевського, Г. Полянкера, М. Альтмана, А. Губермана, В. Гутянського, Л. Квітко, П. Маркіша та інших².

У цьому ж році було закрито державний єврейський театр, а до 1951 р. в СРСР були ліквідовані всі єврейські культурні установи, періодичні видання та альманахи. На підставі листа ГОЛОВЛІТу секретарю ЦК ВКП(б) М. Маленкову «Про очищення бібліотечного фонду від єврейської літератури» від 12 лютого 1949 р., у якому було вказано на «засміченість буржуазно-націоналістичною, сіоністською та клерикальною літературою» навіть каталогів Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна, та пропозиції «з огляду на особливу актуальність цих заходів важливо, щоб ЦК КП(б) союзних республік, крайкоми та райкоми ВКП(б) взяли під свій контроль всю роботу з перевірки та очищення фондів єврейської літератури на місцях»³ та наказу ГОЛОВЛІТу № 620 «Про вилучення видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування і книготоргової мережі», куди був включений список, що складався приблизно з 500 назв «сіоністських» і «націоналістичних» єврейських книг російською мовою. Почалося масове вичищення бібліотек та книгарень від шкідливої єврейської літератури⁴.

¹ 100 єврейских местечек Украины. Вып.1. Подолия... – С. 165.

² Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – серед.50-х рр.) / Л. Шевченко // Історія в школі. – 1999. – №7. – С. 5.

³ История России, 1917-1995. Т. 2: Утопия у власти, 1945-1985: В 4 т. / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – Москва: МИК: АГАР, 1996. – С. 517-518.

⁴ Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917-1991 [Електронний ресурс] / Блюм А. В.; Отв. ред. Д. А. Эльяшевич. Петербургский еврейский ун-т. – СПб., 1996. – С. 55. – Режим доступу:

У січні 1949 р. було заарештовано члена-кореспондента АН УРСР, мовознавця І. Співака, який очолював Кабінет по вивченню єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук УРСР. У 1950 р. Кабінет було ліквідовано. В рамках розгрому даної наукової установи були заарештовані завідувач літературним відділом Кабінету Ю. Лойцкер, а також співробітники М. Берегівський, Б. Вайсман, М. Майданський, А. Веледницький, Р. Лернер, Х. Кин-Каргородський, І. Спектор та ін. Карально-репресивна машина намагалася пов'язати справу І. Співака зі жмеринською молодіжною групою «Ейнікайт», члени якої були у цей самий час заарештовані, оскільки по ній було заарештовано місцевого студента Михайла Співака, далекого родича І. Співака.

У загальній боротьбі з інтелігенцією стає зрозумілим наступ на євреїв – вони були значною частиною радянської еліти. Крім того, євреї завжди шанували власні традиції і культуру і виявилися нездатними зрадити свою мову і культуру.

М. Хрущов у своїх спогадах відповідальність за репресії проти євреїв безпосередньо покладав на Й. Сталіна: «Великим недоліком Сталіна було неприязне ставлення до єврейської нації. Він як вождь і теоретик у своїх працях і виступах не давав навіть натяку на це. Боронь Боже, коли б хтось зіслався на його висловлювання, від яких несло антисемітизмом. Зовні все виглядало пристойно. Але коли у своєму колі йому доводилось говорити про якогось єврея, він завжди говорив з підкреслено утрируваною вимовою. Так у побуті висловлюються несвідомі, відсталі люди, котрі з презирством ставляться до євреїв й навмисно перекручують російську мову, витинаючи єврейську вимову або якісь негативні риси. Сталін любив це робити, і виходило у нього типово»¹.

Звертають, однак, на себе увагу міркування М Хрущова про те, що Каганович, сам єврей, у цей час виявляв активні проти-єврейські дії і що виникла реальна небезпека, що створена ним політико-ідеологічна атмосфера могла сприяти загостренню відносин євреїв і українців².

<http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537>. (12.10.2016). – Назва з екрану.

¹ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева / Н. С. Хрущов // Вопросы истории. – 1991. – № 2/3 – С. 66.

² Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. С. Хрущев – М.: Вагриус, 1997. – С. 211.

Антисемітська політика в Україні, як стверджував М. Хрущов, стала відвертою після його переведення до Москви (1949 р.), коли влада перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова та Голови Ради Міністрів Української РСР Д. Коротченка. У найбільших містах України – Києві і Харкові – були навіть випадки єврейських погромів¹. У цей період радянське керівництво організувало широкомасштабну перевірку установ, організацій, закладів з метою боротьби проти єврейського націоналізму та невірної кадрової політики. Наприклад, були перевірені апарат та система установ і організацій Вінницького обласного відділу охорони здоров'я, де станом на 1 лютого 1949 р. працювало 5611 осіб. Управління МДБ по Вінницькій області констатувало, що у відділі працюють особи, які «не справляли враження політично благонадійних»². Багато з них вели антирадянські розмови, розповсюджували антирадянські анекдоти, критикували суспільний лад, а 348 чол. з них проживали на окупованій території. Про те, що основна увага була спрямована на євреїв, свідчить аналіз названих прізвищ у звіті, більшість з яких належали особам єврейської національності³.

Паралельно прокотилася серія повторних арестів євреїв, які вже були звинувачені у антирадянській роботі. Так, у лютому 1949 р. був заарештований мешканець м. Гайсина Є. М. Вайсман, який вже відбув протягом 1940-1946 рр. п'ятирічний термін у таборах за участь у троцькістській групі 1929-1931 рр. та за участь у діяльності «антирадянської шкідницької організації правих», нібито за завданням якої, перебуваючи на посаді директора Теплицької ТЕС Вінницької області, проводив «шкідницьку роботу по ослабленню МТС та колгоспів»⁴. У квітні 1949 р. громадянин Вайсман був повторно звинувачений в «участі в антирадянській шкідницькій організації, за завданням якої проводив роботу по шкідництву у сільському господарстві» та за ст. 54-2 та 54-11 КК УРСР Особливою нарадою МДБ 15 червня 1949 р. був відправлений на поселення до Красноярського краю без вказання терміну перебування⁵. У 1956 р. постановою Президії Вінницького обласного суду був ви-

¹ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 272.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 29, спр. 213, арк. 3.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 29, спр. 213, арк. 3.

⁴ ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4575. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Арк. 40-43.

правданий за звинуваченнями у 1940 р. та 1949 р. та звільнений з поселення.

Заключним етапом переслідування євреїв стала «Справа лікарів», що мала викрити змову кремлівських медиків проти керівників партії і країни. Далеко не всі повірили в нісенітницю про «вбивць у білих халатах», але в цілому реакція суспільства була різко негативною стосовно євреїв, яких почали обвинувачувати у багатьох бідах післявоєнного життя. Працівник редакції «Вечірній Київ» Ю. Кац з приводу публікації в центральній і республіканській пресі хроніки ТАРС «Арешти групи лікарів-шкідників» висловився так: «Ця хроніка завдала в десять разів більше шкоди, ніж її завдав Гітлер, тепер почнуться перегини»¹.

Поділля, як й інші регіони, країни активно включилося в боротьбу з лікарями-шкідниками єврейської національності після оголошення повідомлення ТАРС від 13 січня 1953 р. «Про арешт групи лікарів-шкідників». На виконання рішень обласних комітетів партії в областях були проведені заходи по підвищенню «пильності у боротьбі з неухважністю» (російською мовою вживався радикальний термін – у боротьбі з «ротозейством») у зв'язку з повідомлення ТАРС. Зокрема, Кам'янець-Подільський обком КПУ звітував про проведені збори секретарів первинних партійних організацій обласних, міських лікувально-профілактичних закладів, збори керівників цих закладів, нараду перших секретарів міськомів і райкомів партії, збори в медичних закладах. Не обійшло його увагу й повідомлення про оцінки громадян повідомлення та їх реакцію на нього. Так, лікар Кам'янець-Подільського туберкульозного госпіталю громадянка Мінштейн заявила, що «цей випадок приведе до обмежень стосовно євреїв» і що вона «наряд чи зможе дати вищу освіту своїй донці», а працівник санітарної станції м. Кам'янця-Подільського громадянин Шклярс взагалі вважав, що «після цього повідомлення почнуться погроми»².

Підсилені постійною пропагандою в газетах та радіо паралельно по республіці були зафіксовані випадки відмови лікування у лікарів-євреїв. У проскурівській районній поліклініці були зафіксовані факти, коли хворі, щоб потрапити на прийом до лікаря-українця чи росіянина, очікували їх чергування, не бажаючи відвідувати лікарів-євреїв³. А мешканці с. Погурець Уланівського району

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 5.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3060, арк. 28-30.

³ Там само. – Арк. 31.

Вінницької області з листом про «бездушне і злочинне ставлення головного лікаря Уланівської районної лікарні Вайсмана до хворих» звернулися аж до ЦК КП(б) У¹. Ми можемо допускати факти певних зловживань лікарями єврейської національності, як і представниками будь-якої іншої, проте з проаналізованих документів видно, що йшла цілеспрямована кампанія по дискредитації саме євреїв, велось акцентування уваги на таких фактах для створення у свідомості людей відповідного сприйняття осіб єврейської національності. Як наслідок, утворилася загальна атмосфера недовіри до євреїв, що проявлялося навіть у школі серед учнів. Так, 14 січня 1953 р. кілька учнів 5-Б класу школи № 71 м. Києва побили свого товариша з класу Новака, мотивуючи це тим, що він єврей, а вороги-євреї вбили товаришів Жданова та Щербакова (партійні лідери СРСР – *від автора*), а один з учнів школи № 54 до початку уроків написав на класній дошці заклик бити євреїв².

Усі повоєнні антиєврейські акції були добре спланованими і мали шалену пропагандистську підтримку контрольованих владою засобів масової інформації. Не обходилися рішення партії і без мітингів, демонстрацій, зборів, що були необхідним елементом комуністичного виховання. У боротьбі з єврейськими лікарями-шкідниками, сіоністами, космополітами партійні гасла впадали в родючу землю побутового антисемітизму. В. Даниленко вважає, що, «надаючи гласності «Справі лікарів», сталінське керівництво прагнуло підготувати громадську думку до майбутнього публічного процесу». На його думку, навіть офіційні формулювання повідомлень ТАРС були вдало оформленні фразами про лікарів-вбивць, проти яких «слідство буде завершено найближчим часом»³. Оголошення дати суду над лікарями на 5 березня 1953 р. та публічної страти на 12 березня 1953 р. (дата страти оголошена до суддівського вироку, бо вороги вже були відомі) працювали на розповсюдження в країні антиєврейського психозу та панічних настроїв серед євреїв, у тому числі про їх масову депортацію на Далекий Схід.

Маніпулюючи масовими настроями, влада змогла надати каральній кампанії характеру «всенародного схвалювання».

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2817, арк. 3.

² Там само. – Спр. 2773, арк. 28.

³ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 117.

Суспільство, підготовлене морально до кампанії терору, в основному легко повірило в підступи «безрідних космополітів» і в «лікарів-убивць». У 1953 р. в окремих містах України було зафіксовано численні випадки антисемітизму, причому географія їх поширення була надзвичайно широкою. Наприклад, у січні цього ж року після повідомлення преси про злочини лікарів у місті Києві на кількох трамвайних вагонах були виявлені антиєврейські написи¹.

Боротьба з євреями-шпигунами чи євреями-шкідниками одночасно підсилювалася гаслами у центральній та місцевій пресі про необхідність «повсякденно працювати з пропагандистами»² та «покінчити з ротозійством»³.

У ці роки активізувалася боротьба з сіонізмом та контрреволюційною діяльністю «єврейського підпілля». Особливо зручно було висувати звинувачення у сіоністській діяльності активним віруючим. Сама фраза, якою закінчувалася молитва на свято Песах – «в наступному році в Єрусалимі» і яку неодноразово можна було чути у синагогах, давала підстави для підозри у сіоністській діяльності. Так, за контрреволюційну діяльність був заарештований у 1950 р. органами МДБ голова єврейської громади м. Проскурова Г. Остатнегрош та група віруючих цієї громади: З. Фріцман, А. Грузмак, І. Шафель, Ш. Гольцман, Я. Мільштейн, М. Шаміс, Б. Вайсман, М. Клопух-Мільштейн, Б. Вахалевський, В. Фаерман⁴.

У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття і арешт членів 8 «єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій» в м. Києві⁵.

У контексті боротьби з сіонізмом 16 березня 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів: Б. Бродського, І. Гробмана, П. Гробмана, З. Деховича, У. Лернера, М.-Х. Лівшиця, М.-Л. Лунера, І. Новака, Л. Спектора, У. Співака, Я. Співака, Б. Трахтенгерца, Х. Фейгіна, Ш. Ходорова, І. Шапіро, Х. Шойхета. Цих релігійних діячів, які активно спряли відновленню релігійної діяльності євреїв у повоєнний період, звинуватили до приналежності до антирадянської сіоністської клерикальної організації. Детальний аналіз матеріалів справ заарештованих провели укладачі праці

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 100.

² Повсякденно працювати з пропагандистами // Вінницька правда. – 1953. – 16 січня. – С. 1.

³ Покінчити з ротозійством в наших рядах! // Вінницька правда. – 1953. – 20 січня. – С. 1.

⁴ ДАХМО, ф. Р-338, оп. 9, спр. 22, арк. 38.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 88.

«Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг.», де дійшли до висновку, що основною підставою арешту була віра в релігію батьків, а звинувачення були настільки надуманими та безпідставними, що одразу ж після смерті Й. Сталіна їх відпустили, навіть не знявши обвинувачень¹. У матеріалах допитів Гробмана Пейсаха Лейбовича, якого державні органи безпеки визначили як одного із організаторів та керівників «антирадянської групи єврейських клерикалів у м. Вінниці», слідчий регулярно та методично ставив одне й теж питання: «Ви заарештовані за участь в антирадянській сіоністській організації. Розкажіть про вашу практичну антирадянську діяльність» (допит від 15 березня 1953 р.), «Вам повторно пропонується відверто розповісти слідчим органам про свою приналежність до єврейської антирадянської буржуазно-націоналістичної організації та антирадянську роботу» (допит від 16 березня 1953 р.), «Ще раз вимагаю від вас правдивих показів про свою приналежність до єврейської націоналістичної організації та свою антирадянську роботу» (допит від 19 березня 1953 р.)². Заарештованого методично допитували з 14 березня по 2 квітня 1953 р., а 9 квітня 1953 р. прийняли рішення звільнити з-під варті через відсутність підтвердження антирадянської націоналістичної діяльності, хоча ще раніше, не отримавши «добровільних» показів від заарештованого Гробмана П.Л., старший лейтенант держбезпеки Іванічкін прийняв рішення про звинувачення останнього у вчиненні злочинів за ст.ст. 54-10 ч. II (агітацію, яка полягала в закликів до повалення, підриву або ослаблення радянської влади) та 54-11 (організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення контрреволюційних злочинів, участь в організації, утвореній для підготовки або вчинення контрреволюційних злочинів) Кримінального кодексу УРСР 1934 р., оскільки, на його думку, «достатньо викривається в тому, що він є активним учасником антирадянського сіоністського угруповання, в зборищах якого брав активну участь і під виглядом відправлення релігійних культів проводив серед них антирадянську націоналістичну пропаганду»³.

¹ Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-пресс, 2005. – С. 253.

² Там само. – С. 253-270.

³ Там само. – С. 266.

Переслідування за національною ознакою в сталінську добу, у тому числі і повоєнну, набувало здебільшого форм депортацій. Однак єврейська національна меншина – одна із тих, до якої така форма репресій фактично у повоєнний радянський час не застосовувалась, хоча й серед євреїв активно ходили плітки про їх масову депортацію на Далекий Схід. Наступ проти євреїв, як правило, проходив у формі арештів, звільнення з роботи (у тому числі відомих фахівців академічних, наукових установ), закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури. Владі не вдалося остаточно знищити вплив єврейської нації на суспільні процеси, оскільки останні були важливою складовою української радянської культури, науки, освіти тощо. Проте вдалося обмежити його, зробити підконтрольним і безпечним для державної машини.

Лише смерть головного ідеолога боротьби с космополітами та єврейськими буржуазними націоналістами – Й. Сталіна – призвела до згорання активної фази антиєврейської кампанії і до певного затухання антисемітських настроїв в українському суспільстві.

Зі смертю Й. Сталіна та з початком «десталінізації» було засуджено методи та форми сталінського керівництва, проте не змінені цілі та завдання стратегічного курсу комуністичної партії. Євреї продовжували залишатися об'єктом національної політики, форми і методи якої були іншими при незмінній загальній сутті.

3.2. Особливості духовного та культурного життя подільських євреїв.

Після Другої світової війни продовжився цілеспрямований репресивний вплив влади на знищення єврейської національної освіти. Якщо у 1930-х рр. основна увага була спрямована на усунення із вжитку івриту, відхід від релігійної єврейської національної освіти до радянської національної освіти, обмеження впливу іудаїзму, залучення широких мас населення до пролетарської культури ідиш, то у повоєнний період державна політика влади була направлена на знищення фактично усіх елементів національно-культурної автономії. Активна фаза знищення єврейської культури припала на 1948-1953 рр., і розпочалася вона зі знищення ЄАК. Основна увага була зосереджена на знищенні єврейської національної літератури, національного театру, музики, усунення євреїв з культурного життя країни.

Однією із перших була знищена єврейська національна освіта. Якщо для титульних націй у цей період принаймні гарантувалось право на національну освіту, то для євреїв це право збереглося тільки у Єврейській автономній області (ЕАО).

Єврейські діти виділялися в українському освітньому просторі хіба що за графою національності. На всю Україну з визволення території України від окупантів була відкрита лише одна єврейська школа у м. Чернівцях, яка була закрита вже у 1948 р. під час боротьби з космополітами і націоналістами. Надалі в УРСР освітня діяльність євреїв відродилась лише у формі ульпанів – гуртків з вивчення мови іврит, що діяли в республіці в найбільшій містак з 1960-х років¹. У деяких ульпанах вивчали єврейську історію і основи іудаїзму.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів та усунення національних відмінностей у культурі стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах ще з кінця 1930-х років, коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах (Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей»)². Вона активізувала прийняття нормативних актів у республіках, якими згорталася система національної освіти. 10 квітня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло Постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій було зазначено: «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх на вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей»³.

Остаточо було ліквідовану систему національної освіти відповідно до Постанови РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного

¹ Енциклопедія історії України: Т. 3... – С. 87.

² Стецовский Ю. И. История советских репрессий: 2 т. Т. 2. История советских репрессий / Стецовский Ю. И.; Знак-СП. – М.: Знак-СП, 1997. – С. 484.

³ Войналович Л. Згорання та ліквідація освітніх закладів для національних меншин в Україні в 30-х роках ХХ століття / Л. П. Войналович // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки: збірник / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – Вип. 48. – С. 55.

інституту і особливих національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР» (29 червня 1938 р.).

Русифікація була неможлива без звуження дії національної мови. Для українських як і для більшості європейських євреїв, рідною мовою був ідиш. У період між двома світовими війнами в Україні існували освітні та культурні установ на ідиш, а в ряді населених пунктів, де компактно проживало єврейське населення, де було утворено єврейські національні ради, ця мова була офіційною у суді та в діяльності місцевих органів влади. Статус ідиш було визначено Постановою Наркомату освіти УРСР «Про використання ідиш для викладання в єврейських школах» у жовтні 1920 р. За цією постановою ідиш, а не іврит (давньоєврейська мова), визначався «материнською мовою єврейських мас». Ідиш визначався мовою викладання в єврейських школах на усій території УРСР, а іврит, як древньоєврейська мова, що забезпечувала існування єврейської традиції та використовувалася в основному у релігії, була виключена з навчальної програми трудових шкіл. Цілком зрозумілою є логіка таких дій. Радянізація єврейського суспільства була неможлива без позбавлення тисячолітньої основи його національного життя – релігії, традиції та мови. Знищення традиційної єврейської освіти, що була невід'ємно пов'язана з релігією, та заборона іврити були необхідними кроками по асиміляції євреїв. Навіть санкція на існування ідиш була тимчасовою, оскільки із кінця 1930-х років із припиненням політики коренізації, що передбачала культурну автономію національних меншин, кількість навчальних закладів на ідиш почала швидко скорочуватися. Результати не забарилися. За переписом 1939 р. лише 39,7 % євреїв СРСР вважали рідною мову своєї національності, тоді як 54,6 % вважали рідною мовою – російську¹.

На 1941 р. в більшості єврейських шкіл викладання велося російською або українською мовами, викладання на ідиш збереглося лише в національних районах півдня України та Криму. У другій половині 40-х років ліквідація ідишу набула репресивних форм, оскільки цю мову намагалися не тільки викинути з освітньо-культурних установ, а й ліквідувати літературу, пресу, театр, заарештувати, а іноді й знищити відомих представників культури ідиш.

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 80.

Красномовно підтверджують відсутність навчання по Вінницькій області на ідиш «Відомості про національний склад учнів з виділенням мови навчання по школах на початок 1945-1946 навчального року». Так, у містах і міських поселеннях Вінницької області серед учнів 1-10 класів було українців – 17245, росіян – 4249, євреїв – 6735. Для переважної більшості з них мова національності була рідною: українців – 17164 (99,5 %), росіян – 4219 (99,3 %), євреїв – 6190 (91,9 %). Проте учнів, що навчалися рідною мовою, було серед українців – 16147 (93,6 %), росіян – 2840 (66,8 %), євреїв – не було¹. Звертаємо увагу на те, що учні-євреї серед даної категорії учнів (міст і міських поселень) у цей період мали високий рівень визнання рідною мовою мову ідиш – 91,9 %, проте реалізувати своє право на навчання рідною мовою не могли. Серед, опрацьованих статистичних звітів Вінницького відділу народної освіти це був єдиний звіт, у якому давався детальний аналіз учнів за національністю. У наступних звітах таких даних не було, оскільки, на нашу думку, вони показували явно дискримінаційний характер діяльності влади та нехтування національними інтересами щодо освіти для деяких національних меншин, у тому числі для євреїв.

Надзвичайної активізації набрав процес русифікації у повоєнний період. Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС журнал «Комуніст» пропагував ідею, за якою «на вищих стадіях комуністичного суспільства невідворотним є зникнення національних відмінностей та злиття націй. Майбутнє злиття націй призведе до виникнення єдиної мови для всіх народів». Зрозуміло, що єдиною мовою мала стати, звичайно, російська².

Русифікація набрала шалених обертів. Навіть у невеличких подільських містечках – місцях традиційного проживання євреїв, молодше покоління, яке росло навіть у традиційних єврейських сім'ях, більше орієнтувалось на російську мову. Так, у лютому 1953 р. жмеринський єврей Е. Лівшиць був звинувачений у націоналістичній діяльності та наклепах на радянський лад через те, що з болем у душі у листі до своєї сестри у Палестину писав, що «ось мої діти хоч і живуть у єврейському будинку, релігійному будинку, націоналістичному будинку, але вони звикли у школі, з товаришами

¹ ДАВіО, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 117, арк. 25.

² Даниленко В. «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.) / В. Даниленко // Проблеми історії України ХІХ- початку ХХ ст. – 2004. – №2. – С. 234.

розмовляти виключно російською», через що заздрив своїм родичам, що їхні діти виховані по-іншому¹. А у іншому листі писав про те, «що у нас народ сильно асимільований. Немає сім'ї, в якій би не відчувалась асиміляція»².

З часом переважна кількість єврейських дітей навчається російською мовою. На кінець 1960-1961 навчального року у Вінницькій області було 1486 школи: 533 – початкові, 612 – восьмирічних, 341 – середня. Серед них 1445 шкіл з українською мовою навчання, 41 школа з російською³.

Із знищенням національних закладів культури та національної освіти фактично єдиним легітимним органом, що представляв національно-культурне життя євреїв, стала релігійна громада.

У роки Другої світової війни в Україні спостерігається активне зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя на окупованих територіях, відновлення храмів, що були знищені радянським режимом у довоєнний період під час політики «войовничого атеїзму», зародження та розвиток релігійних громад нового спрямування. Серед основних причин даних процесів слід назвати намагання звичайних людей в умовах військового лихоліття знайти підтримку у Бога, у тимчасовому припиненні антирелігійної політики радянської влади, більш-менш лояльному ставленні до релігії німецької окупаційної влади тощо. Майже не зазнало антирелігійного впливу населення приєднаних західноукраїнських земель.

Проте зазначені процеси характерні, вперш за все, для християнських конфесій. Іудейська релігія в роки війни, навпаки, не могла розвиватися. Внаслідок злочинної політики гітлерівських окупантів, що була спрямована на винищення єврейського народу, матеріальному та духовному світу євреїв на території України було завдано непоправних втрат. Наприклад, у м. Вінниці чи не одними із перших нацистами були знищені духовні наставники єврейського населення. Показовим тут може стати доля відомого рабина м. Вінниці Елі Кордонського, що служив у Вінниці рабином до закриття синагоги у 1930-му році радянською владою, а в 1941 р. був викристаний і знищений нацистами⁴. За наказом командира

¹ ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 10889, арк. 12.

² Там само. – Арк. 7.

³ Там само. – Ф. Р-4897, оп. 1, спр. 1460, арк. 2.

⁴ Винокурова Ф. А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941-1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-

айнзатцкоманди рабин зобов'язаний був протягом доби зібрати всю єврейську інтелігенцію нібито для реєстрації. Таким чином було виявлено і знищено 146 єврейських інтелігентів Вінниці. Через декілька днів був знищений із сім'єю і сам Е. Кордонський¹. Будівля синагоги (сучасна вулиця – Соборна, 62) нацистами цинічно була перетворена на склад пограбованого майна, одягу знищених євреїв.

Лише в одній частині окупованої території Поділля в умовах панування загарбників в якійсь мірі релігійне життя не затухало – Трансністрії. У окупаційний період функціонували синагоги у Красному Тиврівського району, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях². Проте, для переважної більшості євреїв віра проявлялася, у першу чергу, в дотриманні обрядовості та свят.

Проте навіть трагічні наслідки Голокосту не допомогли уникнути євреям СРСР репресій у релігійному житті у повоєнний період.

У перші повоєнні роки влада уважно вивчала питання релігійного життя, намагалася контролювати процес, проте активно у нього не втручалася. Проте, з активізацією релігійного життя в Україні вона стає на перешкоді офіційній комуністичній ідеології. У тоталітарному суспільстві не мав права на існування позадержавний центр впливу на людину. Тому було два шляхи у відносинах з церквою: або знищити її, або співпрацювати з нею. В умовах, коли сталінізм тримався на всеохоплюючому впливі на свідомість людини, влада намагалася якщо не знищити, то звести вплив релігії до мінімуму. Через те, що в роки війни відбувся поворот суспільства до релігійних цінностей, які багато в чому визначають моральний стан людини, то для відновлення втраченої довіри владі потрібно було або повернути церкву на свій бік, або знищити її. Це не можна було зробити через страх народного протесту одним рішенням, тому на релігію почався цілеспрямований поступовий тиск.

Проте до іудаїзму була особлива увага, оскільки це була не просто релігія, а одна із підвалин збереження самобутності єврейського населення та національної самоідентифікації.

практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401.

¹ Там само. – С. 402.

² Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел / Ф. Винокурова // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23-24 червня 2005 р.) – К.: Сфера. – С. 163.

Слід зазначити, що іудеї і в Україні, і в СРСР на відміну від інших релігійних конфесій не мали власного духовного центру, що значно ослаблювало роботу по відстоюванню своїх інтересів з центральною владою. І якщо у перші повоєнні роки віруючі активно зверталися до Єврейського антифашистського комітету або відомих єврейських діячів науки, культури з проханнями сприяти реєстрації релігійних громад та відкриттю нових чи збереженню існуючих синагог, то з розгромом останнього у 1948 р. та з посиленням боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом, сіонізмом громади залишилися без зовнішньої підтримки. Саме тому іудейські релігійні громади існували та діяли в Україні на автономних засадах, а робота з цими релігійними громадами в основному відбувалася на рівні місцевої влади. Загальний контроль над питаннями реєстрації, зняття з реєстрації, відкриття-закриття синагог та молитовних будинків здійснювала Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, що була утворена 19 травня 1944 р. та мала своїх уповноважених у кожному обласному центрі УРСР. На думку дослідника О. Гури, основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їх ліквідація. Тобто в Радянському Союзі у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично керував діяльністю релігійних об'єднань¹.

У перші повоєнні роки віруючі, у тому числі й іудеї, переважали органи влади проханнями про відкриття культових споруд. Щоб якось впорядкувати цей процес, а на нашу думку, більш ускладнити його, було прийнято Постанову РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів». Формально визнаючи можливість повернення культових споруд, радянська влада зробила цю процедуру надто складною: до прийняття рішення були залучені обласні виконавчі комітети рад депутатів трудящих, уповноважені Ради у справах релігійних культів РНК СРСР, сама Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, яка погоджувала відкриття і надсилала своє рішення Раді Народних Комісарів СРСР, і лише після повідомлення останнього облвиконкоми передавали будівлю віруючим.

Правові засади діяльності молитовних будинків регулювали також Постанова РНК від 28 січня 1946 р. «Про молитовні будинки

¹ Гура О. Обмеження діяльності іудейських громад на центральному Сході України у післявоєнний період / О. Гура // Історична пам'ять. – 2015. – № 32. – С. 79-80.

релігійних громад» та Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміни порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів».

У середині 1950-х років серед віруючих активізувалася релігійна діяльність за межами культових споруд, паломництво та поклоніння віруючих святим місцям, що почало активно ширитися й серед іудеїв. З метою виправлення зазначених проблем у 1959 р. було прийнято Постанову «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанову Президії ЦК КПРС «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць».

Одним із перших дослідників, який детально проаналізував радянське законодавство про релігійні культу, був відомий дисидент І. Шафаревич. Вже у 1973 р. у Доповіді Комітету прав людини ООН «Законодавство про релігію в СРСР» він звернув увагу на те, що законодавство даного періоду не забезпечувало достатніх гарантій нормального розвитку релігійного життя, проголошеного в Конституції СРСР принципу свободи совісті; інструкції, які повинні були роз'яснювати застосування законів (мається на увазі Декрет 1918 р. та Постанову 1929 р.) містять нові положення, що не сліднують із законів, а в деяких випадках їм протирічать. Крім того, на його думку, «є вагомі підстави остерігатися, що на практиці порушуються і інструкції, і закони про релігію»¹.

Детальний аналіз законодавства, підтверджують думку І. Шафаревича. Зокрема, у Постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. не були прописані підстави відмови у реєстрації релігійних громад та процедура оскарження цього рішення, що робило органи, уповноваженні приймати дані рішення, єдиною інстанцією та породжувало зловживання. Також не були детально прописані підстави припинення їх реєстрації, а підстави розірвання договору оренди молитовного приміщення іноді були виключно формальними. А у 1940-1960-х рр. найчастіше формальною підставою закриття синагог та молитовних будинків було їх перетворення на «зборище торгашно-спекулятивного елементу» чи на «гнізда поширення сіонізму» (порушення пункту про користування наданим майном виключно для задоволення релігійних потреб).

¹ Шафаревич И. Р. Полное собрание сочинений: в 6 т. Т. 1. / И. Шафаревич / Предисл. И. С. Шишкин / Отв. редактор О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – С. 116.

Деталізували положення Постанови від 1929 р. ряд підзаконних нормативно-правових актів: Циркуляр Наркомату комунального господарства РРФСР «Про порядок передання комунальним органам і включення в муніципальний фонд ліквідованих молитовних будівель» (9 серпня 1931 р.), Інструкція Постійної комісії при Президії ВЦВК з питань культів «Про порядок введення в життя законодавства з культів» (30 січня 1931 р.), «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культу» (16 березня 1961 р.), «Інструкція про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і будівель, а також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу» (31 жовтня 1968 р.).

З відновленням радянської влади на колишніх окупованих територіях після розгрому Німеччини влада знову підходить до вирішення національного питання на імперських принципах. Наступ на етноконфесійні осередки став одним із основних засобів здійснення національної політики в Україні у другій половині 1940-х – у 1950-х рр. Становище єврейських національних громад ускладнювалося ще й тим, що антирелігійна політика проти єврейського населення співпала з політикою державного антисемітизму в СРСР. Незважаючи на жахливі страждання в гетто і таборах смерті, переважна більшість євреїв залишилися вірними іудаїзму та сповідували концепцію готовності віддати життя в ім'я Бога¹.

Зі визволенням території України від окупантів, користуючись послабленням тиску на релігію з боку радянської влади, євреї Поділля, як і представники інших конфесій, активно повертаються до іудаїзму. В місцях компактного проживання єврейського населення виникають іудейські громади, переважна більшість яких не була зареєстрована у встановленому порядку. Причому кількість громад з кожним роком збільшувалася. На початковому етапі дані релігійні громади влада змушена була реєструвати по факту, і у перші повоєнні роки навіть послабила жорсткий контроль над віруючими або була змушена шукати різноманітні причини для відмови у реєстрації релігійної громади. Паралельно перші повоєнні роки євреї зареєстрованих релігійних громад масово звертаються про відкриття синагог. Так, у 1945 р. звертаються з проханням про відкриття синагоги іудеї м. Вінниці.

¹ Подольський А. Е. Катастрофа європейського єврейства: релігійний аспект / А. Е. Подольський // Катастрофа і Опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С. Я. Єлісаветський. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 283.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області, вивчивши питання, прийшов висновку про неможливість передачі будівель колишніх молитовних будинків по вулиці Братській, 7 (знаходилась дитяча спортивна школа), Дем'яна Бедного, 8 (на другому поверсі будівлі знаходився медичний заклад) та доцільність передачі приміщення колишньої синагоги по вул. Козицького, 24, де на той час були розміщені склади та знаходилась шевська майстерня¹. Протягом другого кварталу 1945 р. від іудеїв м. Проскурова та м.Славути Кам'янець-Подільської області надійшло 3 звернення про відкриття синагог².

На 1 грудня 1945 р. в Україні було взято на облік 59 діючих синагог. Проте відкритих за рішенням Ради у справах релігійних культів було тільки 5. Інші були відкриті до створення інституту Уповноваженого у справах релігійних культів у другій половині 1944 – на початку 1945 рр. під час масового повернення євреїв до місць постійного проживання³. Уповноважений відзначав активізацію діяльності релігійних громад іудейського спрямування по відкриттю нових синагог.

На 1 січня 1946 р. в Україні вже було взято на облік 65 іудейських громад, з яких за рішенням Ради залишалось відкритими тільки 5. Лише у 1944 р. виникли релігійні громади у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці, Старокостянтинові Кам'янець-Подільської області, а у першій половині 1945 р. було взято на облік 13 релігійних громад у Вінницькій області як діючих⁴. Крім того, Уповноважений акцентував свою увагу на зв'язок релігійних громад зі Московською синагогою як «центральною», ЄАК та окремими відомими діячами єврейської громади і з державно-партійними керівниками. Так, віруючі Кам'янець-Подільської області зверталися через Берлянда Якова, що працював у Москві, зі ЄАК і особисто з його головою І. Еренбургом з питання виділення їм будівель для молитви⁵.

Проведена впродовж 1945-1947 рр. робота по виявленню діяльності релігійних культів, реєстрація їх по факту, відмова у

¹ Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-пресс, 2005. – С. 160.

² Там само.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 102.

⁴ Там само. – Арк. 176.

⁵ Там само.

відкритті нових громад та передачі синагог була лише підготовчою роботою до нового наступу на іудаїзм.

З відновленням ідеологічного контролю над суспільством та початком «ждановщини» розпочався цілеспрямований процес по зняттю з реєстрації іудейських громад та закриттю синагог і молитовних будинків, який продовжувався навіть у період після смерті Й. Сталіна протягом 1950-1960-х рр., за винятком короткої паузи протягом 1954-1956 рр., пов'язаної з періодом десталінізації радянського суспільства.

Як видно із аналізу архівних матеріалів, початком активного наступу на іудейські релігійні громади слід вважати другу половину 1949 р. Включно до першої половини 1949 р. у цілому по СРСР навіть спостерігалось невелике збільшення кількості іудейських релігійних громад. Відповідно до доповідної записки Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР від 23 квітня 1949 р. на 1 січня 1947 р. в СРСР було 162 іудейські релігійні громади, на 1 січня 1948 р. – 181, на 1 січня 1949 р. – 180. Із 180 молитовних будинків 70 діяли в УРСР, 36 – в РРФСР, 13 – в Молдавській РСР, 8 – в Узбецькій РСР, 31 – в Грузинській РСР, 7 – в Латвії, 4 – в Литві, по 3 – в Таджикиській і Азербайджанській РСР, 2 – в БРСР, по 1 – в Естонській, Казахській і Киргизькій РСР¹. У даній доповідній записці було наголошено, що «...діяльність синагог відрізняється підвищеною активністю і підтримується не стільки релігійними переконаннями віруючих, скільки активною діяльністю націоналістично налаштованих клерикалів й інших осіб, що спекулюють на національних почуттях. Вони намагаються, називаючи себе «представниками єврейського народу», надати діяльності синагог суспільно-національного характеру, перетворити синагоги в свого роду «єврейські клуби» і намагаються проводити в них всякого роду націоналістичну діяльність, що нічого спільного не має ні з іудаїзмом, ні з релігійним культом». Проте в УРСР наступ на іудаїзм став проявлятися з 1947 р.

Вже на початок 1947 р. визначалися профілактичні та упреждувальні дії влади стосовно релігійних громад (у тому числі їх ліквідацію), оскільки в інформаційному звіті апарату Ради у справах

¹ Совет по делам религиозных культов при СМ СССР о деятельности иудейских общин в 1947 – начале 1949 г. 23.04.1949 г. [Електронний ресурс] // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ожесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68566>. (8.10.2016). – Назва з екрану.

релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР на квітень-червень 1947 р. визначалось, що «проведенням цієї роботи ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад»¹. Впродовж першої половини 1947 р. в Україні було закрито 9 синагог².

Якщо на 1 січня 1949 р. в Україні нараховувалось 70 іудейських релігійних громад, з яких 52 були зареєстровані у встановленому порядку (18 незареєстрованих громад діяли на Закарпатті)³, то на 1950 р. – 45 діючих громад, на 1951 р. – 43, на 1953 р. – 37 релігійних громад⁴. Протягом 1960-1980-х років кількість зареєстрованих іудейських громад в Україні трималася в межах 40.

У 1949 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області прийняв рішення про призупинення діяльності синагоги у м. Вінниці. Підставою стали численні порушення законодавства про релігійні культу: відвідування синагоги для вивчення Тори у часи, коли не було богослужінь, існування похоронного товариства, продаж місць у синагозі і за читання Тори, існування комітету допомоги бідним «Биккер Хойлим» (голова – Шойфет Хаїм). Рішенням Вінницького обласного виконавчого комітету від 4 травня 1949 р. синагога була закрита⁵.

У Кам'янець-Подільській області з 1945 по 1948 рр. діяло 7 зареєстрованих та незареєстрованих релігійних громад⁶. Проте за короткий період їх кількість була зменшена до 4. Так, у першому кварталі 1948 р. була закрита Кам'янець-Подільська іудейська релігійна община, як така, що не мала власного молитовного приміщення, а свої зібрання проводила в приватних будинках⁷. На кінець 1948 р. релігійні громади діяли у Проскуріві (зареєстрована 06.07.1945 р.), Славуті (30.01.45 р.), Старокостянтиніві (05.03.1946 р.) та Шепетівці (10.01.1945 р.)⁸.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 358.

² Там само.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 58.

⁴ Там само. – Оп. 24, спр. 3000, арк. 17.

⁵ ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 42, арк. 50.

⁶ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО) / І. М. Боголюбова // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокшко. – Хмельницький: [б. в.], 2004. – 208 с. – С. 142.

⁷ Там само. – С. 141.

⁸ ДАХМО, ф. Р-338, оп. 9, спр. 11, арк. 33.

На думку влади, «націоналістичні барви» діяльності багатьох єврейських релігійних громад стали ще яскравішими після утворення в Палестині держави Ізраїль. Деякі синагоги відслужили з цього приводу святкові богослужіння. Наприклад, на такому богослужінні в Московській хоральній синагозі зібралось більше 10 тисяч осіб¹.

Активізувалася боротьба з єврейськими релігійними громадами під час боротьби з «космополітами», що мала відверто антисемітське забарвлення. Саме в цей період відбувається масове закриття синагог та звуження практичної діяльності іудейських релігійних громад в Україні. У період з 1949 по 1953 рр. в Україні було скорочено 17 зареєстрованих релігійних громад.

Таблиця 7. *Скорочення іудейських релігійних громад у період з 1949 по 1953 рр.*²

Було релігійних громад та служителів культу							
1949		1950		1951		На 1.01.1953	
громад	священиків	громад	священиків	громад	священиків	громад	священиків
51	66	45	41	43	43	37	37

На території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей з 1948 по 1953 рр. було закрито 4 зареєстровані іудейські релігійні громади і на 1 січня 1953 р. їх діяло 4 у Вінницькій та 1 у Кам'янець-Подільській області.

Таблиця 8. *Скорочення іудейських релігійних громад у період з 1948 по 1953 рр. на території Вінницької та Кам'янець-Подільської областей*³.

Кількість релігійних громад по роках					
	1948	1949	1950	1951	1.01.1953
Вінницька область	5	4	4	4	4
Кам'янець-Подільська область	5	4	4	2	2

¹Совет по делам религиозных культов при СМ СССР о деятельности иудейских общин в 1947 – начале 1949 г. 23.04.1949 г. [Электронный ресурс] // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ожесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68566>. (8.10.2016). – Назва з екрану.

²ЦДАГО України, оп. 24, спр. 3000, арк. 17.

³Там само. – Арк. 18.

На 1953 р. на території Вінницької області діяли синагоги в районних центрах Чернівцях, Бершаді, Жмеринці та Ямполі¹. До того ж усі рабини були місцевого походження. Синагоги залишалися діючими з кількох причин. По-перше, вони відновили свою діяльність ще у роки окупації. По-друге, на території Трансністрії, куди входили дані міста, втрати серед єврейського населення були найменшими на Поділлі. По-третє, населення цих містечок зберігало високий рівень релігійності.

Також у цьому ж році Вінницька міська рада, враховуючи постійні прохання віруючих міста про відновлення діяльності синагоги та те, що була постійна група віруючих, як виняток дозволила проведення богослужіння в дні осінніх релігійних свят на приватній квартирі. Легалізація міньяну привела до різкого зростання кількості віруючих. Якщо 18 вересня на богослужінні були присутніми від 55 до 70 осіб, то 19 вересня вранці – до 400 осіб, ввечері – близько 600 осіб².

Практика проведення богослужінь у приватних домоволодіннях була притаманна й іншим регіонам України. Зокрема у другому кварталі 1953 р. з 40 молитовних приміщень іудеїв, 11 знаходились на приватних домоволодіннях³.

На території Кам'янець-Подільської області на 1953 р. діючими залишалися лише синагоги Славути та Шепетівки, які територіально до району Поділля ми не відносимо. Проскурівська релігійна громада була розпущена в кінці 1950 р. у зв'язку з «чисельними порушеннями законодавства протягом останніх років», а релігійна громада Староконстантинова була закрита у 1951 р. через відсутність молитовного приміщення⁴. Прохання віруючих області на відновлення діяльності релігійних громад Віньковець, Ізяслава, Дунаєвець, Полонного не були задоволені.

На інших територіях Поділля у повоєнний період відновили свою діяльність синагоги у м. Балті та Бердичеві. Час від часу вони піддавались жорсткій критиці. Наприклад, на думку Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового, «Бердичівська єврейська релігійна громада перетворилася на торгівельно-спекулятивну контору, яка займалася чим

¹ ЦДАГО України, оп. 24, спр. 2741, арк. 129.

² Там само. – Арк. 85.

³ Там само. – Спр. 3000, арк. 85.

⁴ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО)... – С. 143.

завгодно, тільки не релігією», оскільки на нижньому поверсі синагоги була організована артіль по випічці маці зі 17 осіб (була офіційно зареєстрована), влаштовувались систематично концерти за участю канторів і артистів, продавались місця у синагозі, збиралися кошти за межами синагоги серед єврейського населення, релігійна громада взяла участь у створенні сітки міньянів. Окрім того, цю синагогу відвідували комуністи та комсомольці. Так, дану синагогу в «Судний день» 1949 р. відвідали комуністи і комсомольці: Гланц А. Л. – член ВКП (б), заступник директора швейної фабрики, Балин М.-С. А. – член ВКП (б), секретар партійної організації райспоживспілки, директор заготівельної контори, Корко Х. І. – член ВКП (б), заввідділом райспоживспілки, Фурер А. М. – член ВЛКСМ, заступник секретаря комсомольської організації¹. Над синагогою було встановлено пильний контроль з боку органів державної безпеки, а про усі факти її відвідування комуністами та комсомольцями Бердичівське міське відділення МДБ одразу ж повідомляло секретаря районної партійної організації². Очевидно, тільки завдяки певній лояльності партійного та державного апарату та через значну кількість єврейського населення у місті синагога продовжила своє існування. Лише під час нової антирелігійної кампанії на початку 1960-х рр. синагога у м. Бердичеві була закрита, а приміщення було передано швейній фабриці.

Особливістю антирелігійної політики стосовно юдейського культу даного періоду стало те, що вона мала неприховану антисемітську політику, що була спрямована не просто на знищення релігійних громад, а на знищення способу життя євреїв, де релігійна громада завжди посідала вагоме місце. У квітні 1949 р. П. Вільховий зазначав: «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»³.

Розпочата Ждановим боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом дуже швидко перетворилася на кампанію боротьби проти «космополітизму», що мала на меті кримінально-політичне переслідування єврейських організацій, у тому числі релігійних.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 362-371

² ДАЖО, ф. П-120, оп. 4, спр. 13, арк. 85.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 93.

Чітко спланованих форм державний антисемітизм набув з ліквідацією ЄАК, який звинуватили у «антирадянській пропаганді» та «надаванні інформації іноземній розвідці». Так, коли євреї Меджибожа (у містечку проживало близько двох десятків сімей євреїв) на початку 1950-х рр. зібралися, щоб зустріти свято Песах, одразу ж були заарештовані на кілька місяців за «сіоністську пропаганду»¹.

Тим не менше, навіть в умовах репресій іудейські релігійні громади у повоєнний період перетворилися на активні центри відновлення національного життя громади, осередки благодійності, центри сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення України. Факти благодійної діяльності юдейських громад були зафіксовані у Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську, Бердичеві, Вінниці та раді інших міст України. Влада намагалася зупинити ріст такої діяльності іудейських громад, оскільки це сприяло зростанню авторитету релігійних громад серед єврейського населення та перетворенню їх на представницький соціальний інститут єврейської національної меншини. Як ми згадували, існування комітету допомоги бідним «Биккер Хойлим» у Вінницькій релігійній громаді стало однією з причин її закриття.

Іншим способом знищення релігії став постійний тиск на віруючих громадян. Жорстке покарання чекало за відправлення та дотримання релігійних культів євреїв – членів комуністичної партії та ВЛКСМ, профспілкових організацій. Так, у 1948 р. інспектору по набору робочої сили Брацлавського району Каліхману М. Ф. за здійснення релігійного обряду (обрізання сина) було оголошено догану, працівника Ялтушківського цукрового району Барського району Вайсермана Ш. А. за ті самі дії виключили із партії. Як доповідала влада у Вінницькій області тільки за 1948 р. було виявлено 110 фактів хрещення або обрізання дітей². Євреї-працівники за невихід на роботу у релігійні свята карались відповідно до трудового законодавства. Боротьба з нелегальними міньянами велась, у першу чергу, через застосування адміністративного законодавства. Школярі та студенти були під пильним контролем педагогічних колективів. Особливо активних завжди була нагода притягнути до кримінальної відповідальності, звинувативши у «сіоністській пропаганді». А над усією цією пірамідою кругової поруки стояли органи карально-репресивної системи: КДБ, МВС, прокуратура. Все це

¹ 100 єврейських містечек України. Вып.1. Подолия: исторический путеводитель... – С. 166.

² ДАВіО, ф. П-136, оп. 16, спр. 1052, арк. 5, 9, 13.

вело до того, що особливо активними віруючими залишалися люди переважно похилого віку.

Якщо у цілому ситуацію вдавалося тримати під контролем, то у дні великих іудейських свят спроби залякати віруючих зазнавали поразки. Максимальна кількість віруючих припадала саме на найбільші єврейські свята (навесні та восени) і в так званий «судний день»¹. У дні великих єврейських свят у республіці масовими ставали порушення трудової дисципліни, особливо в торгівлі та промисловості.

Скорочення кількості зареєстрованих юдейських громад вело до збільшення кількості незареєстрованих релігійних організацій – міньянів. В республіці діяли десятки таких громад. Нелегальні міньяни збиралися, як правило, на приватних квартирах або в будинках. В окремих випадках громади навіть купували приватні квартири для здійснення релігійних обрядів.

Боротьба з міньянами велася шляхом обкладення податками осіб, на квартирах яких відбувалися богослужіння, застосуванні до останніх адміністративних заходів, якщо міньяни влаштовувалися в державних чи комунальних будівлях. Але, як зазначала влада, ці заходи не дали бажаних результатів. Тому число нелегальних діючих релігійних об'єднань було доволі високим. Лише в одній Вінницькій області на 1949 р. було більше 40 міньянів². На 1 січня 1952 року із 244 діючих без реєстрації релігійних об'єднань в СРСР в Україні діяло – 148. Як зазначалось владою, «ці дані, безумовно, не могли відображати наявності справжньої кількості міньянів, які існували всюди, де проживали віруючі євреї»³.

Таким чином, можемо стверджувати, що у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму після короткого ліберального періоду у взаєминах влади з релігією 1944-1946 рр., наступив період планового та неухильного нищення іудаїзму в контексті акцій державного антисемітизму як однієї з основних підвалин націо-

¹ Совет по делам религиозных культов при СМ СССР о положении в иудейских общинах в 1951 г. 01.01.1952 г. [Електронний ресурс] // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ожесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68567>. (8.10.2016). – Назва з екрану.

² Совет по делам религиозных культов при СМ СССР о деятельности иудейских общин в 1947 - начале 1949 г. 23.04.1949 г. [Електронний ресурс] // Государственный антисемитизм СССР. Иудаизм: ожесточение государственного контроля. Фонд А. Яковлева. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68566>. (8.10.2016). – Назва з екрану.

³ Там само.

нально-культурного життя єврейського населення Поділля, що ще діяла у повоєнний період. На початковому етапі були знищені іудейські релігійні громади обласних центрів Поділля та великих міст (Вінниці, Проскурова, Кам'янця-Подільського), незважаючи на те що там була зосереджена значна частина єврейського населення краю. За нашими підрахунками, до 1953 р. на території Поділля залишилось офіційно зареєстрованих тільки 7 іудейських релігійних громад, що діяли у районних центрах. Більша частина цих громад (4) діяла на території півдня Вінницької області, що входили у колишню зону окупації – Трансністрію.

Проте, навіть незважаючи на постійний тиск та контроль над релігійним життям, іудейські громади у даний період залишалися фактично єдиним легітимним органом єврейського населення, який представляв інтереси євреїв перед владою. Релігійні громади опікувалися не тільки релігійним життям населення, а й перебрали на себе функції духовного просвітництва, збереження національної спадщини, активізації національної пам'яті, підтримки бідних, встановлення пам'ятників жертвам Голокосту, впорядкування єврейських кладовищ тощо. Поряд із єврейською народною культурою, іудаїзм залишався основною підвалиною національної самоідентифікації навіть для тих євреїв, які не дотримувались релігійних культів.

3.3. Повсякденне життя єврейської громади Поділля у повоєнний період

Війна кардинально вплинула на загальну чисельність, професійну структуру та соціально-побутові умови населення України. Розорення, карткова система на продукти харчування, голод, відсутність елементарних побутових умов, житла – основні ознаки повоєнного суспільства. Війна змінила звичне життя усіх. Проте, для євреїв вона стала тим періодом, після якого більшість єврейських громад назавжди втратила своєрідність організації суспільного та суспільного життя. Якщо в довоєнний період євреї все-таки проживали єврейською національною, хоч і радянською громадою, то у більш пізній період традиції, побут серед багатьох євреїв, ті ознаки, що відрізняли їх від інших, навіть в умовах радянської дійсності, були майже знищені. Поділля залишалось фактично певним феноменом серед місць традиційного поселення єврейського населення не тільки в Україні, а й в СРСР. З одного

боку, єврейська національна меншина зазнала значних демографічних втрат, проте продовжила своє існування. З іншого – на території Поділля, яскраво прослідковуються загальні тенденції життя єврейського суспільства у повоєнний період: наростання русифікації євреїв у містах, долучення їх, у першу чергу, до російської культури та збереження елементів традиційного життя, єврейської народної культури (або ідишської культури) у містечках та поєднання її з українською культурою їх переважного оточення – українців.

Друга світова війна позначилася для єврейського населення не тільки глибокими демографічними наслідками, а й фактично повним зникненням, за винятком окремих регіонів, культури «штетлів». Значних демографічних втрат зазнали всі покоління єврейського населення. Зникли цілі покоління. Як наслідок – збереження та передача єврейської традиції нащадкам стала фактично неможливою¹. Проте внаслідок того, що територія Поділля була розділена на декілька зон окупації – Трансністрію та Рейхскомісаріат – Україна, наслідки окупаційного впливу в них на єврейське населення дещо різняться. Так, на території Трансністрії (куди входили Балтський, Могилівський, Тульчинський, Бершадський повіти Поділля) окупаційний режим стосовно єврейського населення мав дещо іншу форму аніж німецький. На думку Ф. Винокурової, румунська адміністрація після грудня 1942 р. у здійсненні політики стосовно єврейського населення орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у певних створених умовах, що, у свою чергу, призвело до того, що в місцях зосередження єврейського населення зберігалися певні елементи общинного життя: діяли дрібноремісничі майстерні, артіль, створювалися певні соціальні структури². У цю зону окупації потрапили такі подільські єврейські містечка, як Бершадь, Шаргород, Могилів-Подільський, Томашпіль, Джурин, Жмеринка, Мурафа, Тиврів, Балта та ін. В окремих селах і містечках зони, де компактно проживало єврейське населення, продовжували діяти навіть синагоги: у с. Красному Тиврівського району, м. Ямполі, с. Дзигівці, м. Жмеринці³.

¹ Кушнір М. Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля) / М. Кушнір // Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 20.

² Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел / Ф. Винокурова // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23-24 червня 2005 р.) – К.: Сфера. – С. 158.

³ Там само. – С. 163.

Саме релігія багато в чому допомогла збереженню існування єврейства в цей трагічний період. Ф. Винокурова наводить слова колишнього в'язня Томашпільського гетто Я. Цаповського: «Під час життя в гетто багато з євреїв почали повертатися до єврейства. Якщо до війни не всі євреї були релігійними, то тепер кожен єврей щоденно молився»¹.

Унаслідок зазначеного вище, у повоєнний період у деяких районах Поділля, що входили в зону окупації «Трансністрія», що перебувала в управлінні румунською окупаційною адміністрацією, єврейській громаді вдалося частково зберегти свою структуру й чисельність. Як згадував у своєму виступі підполковник Радянської Армії, єврей за національністю, С. Фридман на мітингу на честь визволення містечка Шаргорода Вінницької області від німецько-фашистських загарбників 21 березня 1944 р., це було перше місто, де він зустрів живих євреїв².

Скупчення не тільки подільського єврейського населення, а й євреїв з Бессарабії, Північної Буковини та Румунії на території Трансністрії привело до їх складного становища.

Інформація про надзвичайно важке становище єврейського населення на визволених від окупантів територіях почала надходити до вищих органів влади республіки ще з осені 1943 р. У деяких регіонах євреї протягом тривалого часу не могли покинути гетто, їм не завжди повертали житло й власність, часто створювалися штучні перешкоди в поверненні зі східних регіонів СРСР, вони не завжди отримували гуманітарну допомогу, що надсилалася з-за кордону³. У травні 1944 р керівники Єврейського Антифашистського Комітету (ЕАК) направили доповідну записку заступникові голови Ради народних комісарів СРСР В. Молотову, у якій зазначали: «Кожного дня ми отримуємо зі звільнених районів тривожні відомості про вкрай важке моральне і матеріальне становище євреїв, що залишилися живими й уціліли від фашистського винищення. У ряді місцевостей (Бердичів, Могилів-Подільський, Балта, Жмеринка, Вінниця...) багато з тих, хто врятувався, продовжують залишатися

¹ Там само. – С. 163.

² Винокурова Ф. Пять кругов ада / Ф. Винокурова // Подільські джерела: Шалом, Вінниця! Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАВДА АРТ», 2012. – С. 82.

³ Міцель М. Євреї України у 1950-1990-х роках ХХ ст. / М. Міцель // Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге / Упорядники та редактори Л. Фінберг, В. Любченко. – Дух і література, 2008. – С. 206.

на території гетто. Житло їм не повертається. Не повертається їм також упізнане розграбоване майно»¹.

Влада змушена була відреагувати на звернення голови ЄАК С. Міхоелса про становище єврейського населення – РНК УРСР провела інспекційну перевірку місць концентрації єврейського населення в УРСР і підготувала доповідну записку від 28 червня 1944 р.². Фактично, були перевірені основні центри зосередження єврейського населення в Україні, що в основному співпадають з межами південного Поділля. Зокрема, інспекційній перевірці підлягали такі населені пункти як Бердичів, Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Шаргород, Томашпіль, Ямпіль, Тульчин, Балта. За результатами перевірки, комісія відзначила, що на цей час у Вінниці проживало 754 особи (341 з них з Чернівецької області та Румунії), у Могилеві-Подільському – 4127 (1829 осіб – з Північної Буковини та Румунії), у Балті – 1795 осіб (175 з Північної Буковини), у Жмеринському районі – 1165 (60 осіб – з Північної Буковини, 163 – з інших регіонів СРСР), у Шаргородському районі – 7208 осіб (2541 з Північної Буковини та інших регіонів СРСР), у Томашпільському районі – 1308 осіб (9 осіб з Північної Буковини), у Ямпільському районі – 686 (19 осіб з інших регіонів СРСР), у Тульчинському районі – 624 особи (8 осіб з інших регіонів СРСР).

На півдні Вінницької області відбулась значна концентрація єврейського населення з інших регіонів УРСР та СРСР. Основна причина – близькість фронту та відсутність стабільної переправи (мосту) через р. Дністер. Комісія вважала, що основною проблемою для значної частини єврейського населення на цій території стала відсутність житла. Наприклад, у м. Бердичеві було спалено і зруйновано 40000 кв. м. житлової площі з 89000 кв. м., у м. Вінниця 44000 кв. м. з 116000 кв. м., у м. Могилів-Подільському 10000 кв. м. з 29000 кв. м. житлової площі. Щоб пересилити євреїв із гетто та з метою вирішення житлової проблеми, влада розселила єврейське населення шляхом ущільнення, підселення до інших мешканців, у тому числі по селах.

¹ Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). – Т.6. – М.: Мосты культуры, 2007. – С. 16.

² Доповідна записка (про інспекційну перевірку РНК УРСР місць концентрації єврейського населення) від 28 червня 1944 р. [Електронний ресурс] // Особистий сайт П. Гай-Нижника. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944\(06\)28.jews..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944(06)28.jews..php). (11.10.2016). – Назва з екрану.

Іншою проблемою для єврейського населення стало їхнє розграбоване майно. Під час винищення євреїв дуже часто місцеві мешканці сіл, містечок розграбовували помешкання, забирали майно, мотивуючи тим, що «воно їм більше не знадобиться». Грабували майно не тільки убитих євреїв, а й переміщених у гетто та тих, що евакуювалися або втекли з зони окупації. Державні органи влади постійно отримували скарги, прохання щодо підтримки єврейського населення. Слід, зазначити, що, із дослідження архівних матеріалів, влада оперативно розглядала запити та прохання військовослужбовців, по можливості намагалася виправити проблему, і це стосувалося не тільки єврейського населення. Справи щодо повернення майна громадянам розглядалися у судовому порядку. Так, наприклад, народний суд Погребищенського району Вінницької області розглянув справу по позову громадянки Голдфарб проти громадянки Калашнікової про повернення речей на суму 31600 карбованців і позов задовільнив¹.

Окремо комісією зверталася увага на роботу щодо влаштування безпритульних дітей. Тільки в дитячому будинку м. Могилева-Подільського було 82 єврейських дітей з 85. У м. Балті було організовано дитячий будинок для єврейських дітей, де влаштували 58 осіб, а 14 осіб взяли мешканці під патронування. По 26 районах Вінницької області було розміщено в дитячих будинках 316 єврейських дітей².

Уже в жовтні 1944 р. Л. Берія наказав ЦК КП(б)У та Раднаркому України (персонально М. Хрущову) вжити «необхідних заходів щодо працевлаштування та побутового облаштування у визволених районах євреїв, що були репресовані німецькими окупантами (концтабори, гетто тощо)», проте республіканська влада фактично ігнорувала такі заклики³.

Для виправлення ситуації щодо складного становища єврейського населення вказівки отримали голови виконавчих комітетів Вінницької, Чернівецької, Одеської, Рівненської обласних рад

¹ Доповідна записка (про інспекційну перевірку РНК УРСР місць концентрації єврейського населення) від 28 червня 1944 р. [Електронний ресурс] // Особистий сайт П. Гай-Нижника. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944\(06\)28.jews..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944(06)28.jews..php). (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Доповідна записка (про інспекційну перевірку РНК УРСР місць концентрації єврейського населення) від 28 червня 1944 р. [Електронний ресурс] // Особистий сайт П. Гай-Нижника. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944\(06\)28.jews..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944(06)28.jews..php). (11.10.2016). – Назва з екрану.

³ Міцель М. Євреї України у 1950-1990-х роках ХХ ст... – С. 207.

трудящих. Проте іноді органи влади так кардинально намагалися розв'язати питання, що це не сприймалося самим єврейським населенням. Так, у постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 15 червня 1944 р. «Про побутові умови єврейського населення, переселеного з Північної Буковини в райони Вінницької області, що постраждали від німецько-румунських окупантів», пропонувалося відправляти євреїв не до місць звичного проживання, а у «Донбас та інші промислові центри». Очевидно, за задумом влади, це вело до того, що «їдишкайт» (єврейство) остаточно забудеться, розчиниться в масі «єдиного радянського народу»¹. Іноді самі євреї відмовлялися від запропонованої роботи, особливо у сільській місцевості. Так, коли 400 євреїв Шаргорода намагалися направити на роботу в радгоспи Соснівського та Дербчинківського цукрових заводів, останні відмовилися і почали у масовому порядку виїжджати до визволених районів Північної Буковини та Бессарабії, а у м. Могилеві-Подільському більше 300 румунських євреїв залишили місто протягом однієї ночі, не бажаючи бути мобілізованими на роботу в інші регіони СРСР².

Протягом десятиліть, особливо у скрутні часи, становище єврейського населення ставало об'єктом уваги Американського Єврейського Об'єднаного розподільчого комітету, що утворився ще під час Першої світової війни в 1914 р. і відомий більше як фонд «Джойнт». Наприкінці Другої світової війни «Джойнт» надавав допомогу СРСР через міжнародну організацію «Червоний Хрест». За угодою з радянським урядом допомога повинна була розподілятися на територіях, де масово було представлено єврейське населення з розрахунку на те, що значна частина допомоги потрапить євреям. Проте насправді так виходило не завжди. Зокрема про це повідомлялося в листі голови ЄАК С. Міхоелса і відповідального секретаря ЄАК Ш. Епштейна секретарю ЦК ВКП (б) і голові Радінформбюро О. Щербакову³.

¹ Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв у гетто та таборах Трансністрії в період 1941-1944 рр. (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області /Ф. Винокурова // Голокост і сучасність. – 2010. – № 2. – С. 17.

² Доповідна записка (про інспекційну перевірку РНК УРСР місць концентрації єврейського населення) від 28 червня 1944 р. [Електронний ресурс] // Особистий сайт П. Гай-Нижника. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944\(06\)28.jews..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1944(06)28.jews..php). (11.10.2016). – Назва з екрану.

³ Рибаккофф Юджин Дж. История «Джойнта» в России, СССР и СНГ / Юджин Джи Рибаккофф // Общественная жизнь. – 2004. – листопад. – № 1. – С. 7.

У листопаді 1945 р. для допомоги євреям України й Білорусії «Джойнт» перенаправив 1 млн доларів, які в середині 1945 р. були виділені для відновлення єврейського сільського господарства в Криму¹. Від завершення війни до 1948 р. «Джойнт» сам направляє допомогу релігійним громадам та приватним особам у СРСР. Але надалі допомога євреям СРСР надавалася переважно через посередників. Після фабрикування «Справи лікарів» та «викриття» групи «лікарів-шкідників», в основному євреїв за походженням, що завдяки «шкідливому лікуванню» знищили високопоставлених радянських державних чиновників О. Щербакова та А. Жданова, «Джойнт» було визнано шпигунською терористичною сіоністською організацією, що працювала на американську та англійську розвідку. Проте допомога у вигляді посилок продовжувала надходити. За даними «Джойнта», навіть на 1963 р. серед євреїв, що проживали в СРСР (без республік Прибалтики), такої допомоги потребували 25 тис. євреїв. Щомісячно фонд надсилав їм до 1000 посилок².

До підтримки радянських євреїв долучалися єврейські організації інших країн. Так, Палестинським комітетом допомоги євреям у вересні 1944 р. було передано радянському посольству у Тегерані першу партію благодійних посилок для євреїв СРСР, яка складалася з 2507 пар взуття, 1172 пуловерів, 1600 пар панчо, 1388 комплектів білизни, 8000 піжам³.

У перші повоєнні роки у СРСР діяла карткова система розподілу продовольчих та промислових товарів. Саме за рахунок цього вдавалося виживати значній частині єврейського населення. Наприклад, державне забезпечення хлібом поширювалося на робітників і службовців промислових підприємств, будов, організацій, установ, дитячі будинки, лікарні, будинки інвалідів та сільську інтелігенцію – учителів, лікарів, працівників районних підприємств та установ, серед яких звично був великий відсоток єврейського населення, але ця система не поширювалася на працівників колгоспів та ремісничих артелей.

¹ Костырченко Г. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г. Костырченко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 314.

² Там само. – С. 8.

³ Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I: 1941-1953: В 2 кн. Кн. 1: 1941 – май 1949 / Министерство иностранных дел Российской Федерации; Министерство иностранных дел Государства Израиль. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 108.

Перші повоєнні роки позначилися фактами побутового антисемітизму, що особливо загострювався на фоні негативних соціально-економічних процесів та економічних промахах влади. В умовах непослідовної соціальної політики уряду євреями було незадоволене міське населення, яке бачило в них, насамперед, представників торгівлі та спекулянтів. Ще під час грошової реформи 1947 р. можна було почути, «що нам, росіянам, все одно краще не буде. Це покращення не для нас, а для євреїв, вони були з грішми і будуть, а ми будемо злидарювати» або «...робітникові тепер прийшов капут. А це тому, що наш уряд дав життя лише євреям, які на сьогоднішній день живуть, а робітничий клас бідує»¹. А окремі мешканці м. Києва протестували проти того, що «українська столиця перетворилася в єврейську»². В унісон їм працівник залізничної станції Котовськ Одеської області М. Запорожець стверджував: «Уся влада в нас єврейська...»³.

У травні 1945 р. в бюлетені «Joint Rescue Committee» при Єврейському агентстві для Палестини зазначалося, що українці вороже зустрічають євреїв, що повертаються. Наприклад, у Харкові, навіть через декілька тижнів після звільнення, ніхто з євреїв не наважувався показуватися на вулиці вночі поодиночі. Було багато випадків побиття євреїв на базарах. Євреї, що поверталися у свої будинки, знаходили там тільки частину свого майна, але коли вони зверталися до суду, то українці, часто фальшиві свідки, свідчили проти них. Окрім того, державні органи були проінняті антисемітизмом⁴.

Проте навіть у злиднях євреї Поділля не наважувались покидати рідні місця і на заклики влади їхати до Єврейської автономної області реагували вкрай мляво. Так у період впродовж грудня 1946 – травня 1947 рр. (нагадаємо, що цей період позначився піком голодомору) до Біробіджану виїхало лише 466 єврейських родин Вінницької області загальною чисельністю 1671 особа⁵. М. Міцель стверджує, що в повоєнний період від'їжджали в основному фахівці, а також значно збільшилася кількість євреїв, що була готова зайнятися сільським господарством. З 1770 єврейських родин,

¹ ДАВіО, ф. П-87, оп. 3, спр. 441, арк. 27.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1477, арк. 15.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ Книга о русском еврействе. 1917-1967 / Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк: Союз русских евреев, 1968. – С. 146.

⁵ Міцель М. Євреї України у 1950-1990-х роках ХХ ст... – С. 209.

що прибули в 9 ешелонах з території України (Вінницької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської областей, Кримської області РРФСР) 830 пішли працювати до колгоспів, радгоспів та МТС¹.

Чи не найгострішою проблемою повоєнного суспільства була житлова проблема. Із поверненням до попередніх місць проживання з полону, евакуації, армії, євреї натрапляли на типову картину – їхній будинок чи квартира були або зруйновані або заселені іншими людьми. На думку історика М. Міцеля, саме реєвакуація супроводжувалася антисемітськими спалахами, спричиненими дуже часто найгострішою проблемою – житловою кризою².

В Україні фашистські загарбники зруйнували сотні населених пунктів, знищили більше 40 млн. м² житла, що складало 50 % довоєнного житлового фонду, майже 10 млн. людей залишилося без даху³. Житловий фонд великих міст України був зруйнований фактично наполовину: вийшли з експлуатації понад 28,2 млн. м² будівель різного типу. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення в містах СРСР катастрофічно впав, 31,8 % городян проживали на площі менше 5 м². На кожну цілілу міську квартиру припадало 1,5-2 сім'ї. На чужій житловій площі (самовільне займання квартир під час окупації, заселення за тимчасовими орде-рами) на кінець війни проживало 400 тис. громадян⁴. І найбільше це стосувалося евакуйованого або тимчасово переміщеного населення, тобто у значній масі євреїв.

Розпочалася боротьба за повернення житла або за його надання. Йшли скарги до партійних органів. Через неможливість розв'язання цього питання на місцях мешканці зверталися до вищих органів влади. Лише в 1945 р. в приймальні Президії Верховної Ради СРСР було зареєстровано 10 148 звернень громадян із житлового питання, серед яких 45,2 % були скаргами колишніх мешканців квартир. У 1946 р. число звернень збільшилось до

¹ Книга о русском еврействе... – С. 210.

² Там само. – С. 208.

³ Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія політика: [зб. наук. ст.] / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 117.

⁴ Коляструк О. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947) / О. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2012. – С. 132.

133405 і тільки в 1947 р. різко зменшилося – до 4 875 звернень¹. Як стверджує О. Зубкова, це не означає, що проблема була розв'язана, оскільки масове будівництво житла розпочалося лише із середини 1950-х рр. Радше ці проблеми перейшли на рутинний рівень, перетворились в побутову проблему². Зауважимо, що влада вживала певних заходів щодо відновлення житлового фонду республіки. Наприклад, за звітами влади у містах Вінницької області на кінець 1945 р. було відремонтовано значну кількість наявної житлової площі: Вінниця – 41%, Могилів-Подільський – 53%, Жмеринка – 51%, Гайсин – 14%, Козятин – 43%, Тульчин – 23%, Бар – 8%. Проте, при плані відремонтувати 10180 м², фактично було відбудовано лише 4162, тобто 40,8 %³.

До 1948 р. радянська влада, що була зацікавлена в підтримці міжнародного іміджу стосовно єврейського питання, змогла забезпечити доволі високий соціально-політичний статус єврейської громади, принаймні, на державному рівні. У цей період продовжували існувати деякі єврейські навчальні заклади, збільшувалася кількість студентів-євреїв, представництва євреїв у наукових, культурних, мистецьких колах. Після початку втілення в життя політики «ждановщини» розпочалося планомірне витіснення євреїв із керівних органів, наукових установ, було введено негласне обмеження прийому до вузів абітурієнтів єврейського походження, особливо на престижні спеціальності. Проте навіть у подальші десятиліття євреї залишалися високоосвіченою нацією. На 1959 р. доля осіб із вищою освітою серед євреїв складала – 12,6 %, тоді як серед росіян – 7,1 %, серед українців – 5,2 %, серед білорусів – 4,8 %⁴.

Уродженець м. Вінниці С. Вайштейн, згадуючи повоєнні роки, стверджує що державний антисемітизм був помітний тільки серед партійної та радянської верхівки області та міста. Але серед керівників організацій євреїв було чимало. Так, у м. Вінниці телефонну станцію очолював Майзенберг, Ощадкасу – Зільберт, Союздрук – Зарудий, різні лікарні – Солітерман, Гааз, Кадиш, Мар'янчик, «швидку допомогу» – Бродська, обласну станцію переливання крові – Коган, стоматологічну поліклініку – Поляченко, ме-

¹ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – С. 55.

² Там само.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 266, арк. 89.

⁴ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов – Иерусалим: [б. в.], 2007. – С. 212, 213.

дичне училище – Лойферман, кінотеатр ім. М. Коцюбинського, а потім Парк культури і відпочинку ім. М. Горького – Шереметкер, в медінституті завідували кафедрами професори Брітван, Левін, Лекарєв, Мілімовка, Шкляр, Шраєр, Ярославський, доцент Ройзман, обласним аптечним управлінням завідував Едельман, лабораторією галенових препаратів керував Аківісон, будівельним трестом – Рузман, воєнним будівельним трестом – Добровинський, директором музичної школи Гирзон, заступником головного редактора рупора Комуністичної партії Вінницької області «Вінницької правди» був Ландер і навіть два «придворних» фотографи, які фотографували вище партійне та радянське керівництво області, були євреями – Попелянський та Копит¹.

Особливо активно було представлено єврейство серед промислової еліти. Так, на початок 1950-х рр. серед 13 керівників Вінницького приладоремонтного заводу 10 були євреями, серед 11 керівників протезного заводу – 5, серед 11 керівників кондитерсько-макаронної фабрики – 8, серед 28 керівних кадрів на Трест-площадці м. Вінниці – 15, серед 36 керівників Вінницької швейної фабрики – 21².

Картина широкого представлення євреїв серед господарської еліти та інтелігенції спостерігалася фактично в усіх населених пунктах Поділля у перші повоєнні десятиріччя, де збереглось єврейське населення. Пояснення цьому дав ізраїльський історик М. Альтшуллер у передмові до видання «Червоний штетл..» Ч. Гоффмана: «Шаргород – як і подібні йому містечка – зберіг взаємовигідний симбіоз між місцевою господарською адміністрацією, в якій працювали переважно євреї, і комуністичним режимом»³.

За переписом населення 1959 р. структура зайнятості єврейського населення дещо змінилася порівняно з довоєнним періодом. Більшість євреїв республіки була зосереджена в промисловості, торгівлі, громадському харчуванні, охороні здоров'я та освіті. До сільського та лісного господарства було залучено лише 1,5 % євреїв, тоді коли в сільському господарстві було зайнято 40,6 % усього населення країни.

¹ Вайштейн С. Моя Винница / С. Вайштейн. – Norderstedt: Books on Demand, 2014. – С. 18-22.

² ДАВіО, ф. П-87, оп. 4, спр. 576., арк. 57, 58, 64, 65, 79, 98, 100, 117.

³ Hoffman, Charles E. Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism. – New York: American Jewish Joint Distribution Committee, 2002. – p. ix.

Таблиця 9. Галузева структура зайнятого єврейського населення за переписом населення 1959 р. За даними В. Константинова¹

Галузі	Євреї (у СРСР, %)	Євреї (в УРСР, %)	Усе населення (у СРСР, %)
Промисловість	37,8	41,1	24,6
Будівництво	8,0	7,4	5,7
Сільське та лісне господарство	1,3	1,5	40,6
Транспорт	3,3	3,4	5,6
Зв'язок	1,0	1,0	0,5
Торгівля та громадське харчування	12,6	14,7	5,4
Житлово-побутові послуги	4,0	4,4	1,5
Охорона здоров'я та спорт	9,8	9,5	3,5
Наука	4,9	2,0	1,6
Освіта	10,4	9,0	4,5
Культура та мистецтво	1,5	1,2	0,7
Державні установи	5,5	4,7	3,5

Зосередження євреїв у торгівлі та у закладах громадського харчування, очевидно, дань структурі професійної зайнятості євреїв, яка складалася віками. Про значний відсоток представників даного народу у торговельних організаціях Поділля свідчать доповідні записки керівників торговельних організацій Вінницької області за 1952 р., де прослідковується явно антиєврейська спрямованість і стурбованість кадровою політикою. Так, серед працівників мережі Змішторгу (російською – Смешторг)² Жмеринського району з 176 працівників 83 (47,2 %) були українцями, 63 (35,8 %) – євреями, 23 (13,1 %) – росіянами, 7 (4,0 %) – представниками інших національностей; серед працівників ВРП (російською – ОРС)³ з 405 працівників 298 (73,6 %) були українцями, 57 (14,1 %) – євреями, 51 (12,6 %) росіянами, 4 (1,0 %) – представниками інших національностей; се-

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 221.

² Радянська торговельна організація, яка відповідала за змішану торгівлю промисловими та продовольчими товарами.

³ Відділ робітничого постачання – заклади роздрібної торгівлі в СРСР.

ред 263 працівників Райспоживсоюзу¹ 115 (43,7 %) були українцями, 85 (32,3 %) – євреями, 13 (4,9 %) – росіянами².

На 1 березня 1955 р. у центральному магазині Укрспортторгу у м. Вінниця працювало 11 українців, 6 євреїв та 1 росіянин, а на 1 березня 1956 р. – 10 євреїв, 8 українців, 2 росіянина³.

Значна концентрація єврейського населення у торгівлі прослідковується і в Одеській області, куди входять Балтський, Кодимський, Савранський райони Поділля, а до середини 1950-х рр. у її складі були також теперішні Гайворонський, Голованівський та Ульяновський райони Кіровоградської та Кривоозерський район Миколаївської областей. Так, у складі системи одеського універмагу на 1 січня 1955 р. працювало 277 євреїв (52,2 %), тоді як росіян 129 (24,3 %), українців – 111 (20, 9 %). У системі «Головоторгодяг» із 65 працівників євреями були 42 (64,6 %), українцями – 14 (21,5 %), росіянами – 8 (12,3 %). Серед працівників одеської контори «Головбакалія» (всього 91 особа) було 28 євреїв (30,8 %) ⁴.

Чищення рядів торгівлі від «зловживань», а фактично від євреїв, розпочалося ще за часів «ждановщини». Так, у 1948 р. влада Кодимського району вважала, що у системі торгівлі «процвітає розкрадання соціалістичної власності, розтрата, хабарництво, обмірювання, обважування та спекуляція» і як приклад було наведено справу голови кодимського сільпо гром. Шрайберга, який влаштував як заготівельника свого тестя і платив йому протягом 11 місяців 1947 р. зарплату по 7-8 тис. крб., тоді як іншим заготівельникам від 300 до 500 крб.⁵.

Таблиця 10. Соціально-професійна структура зайнятого єврейського населення за переписом населення 1959 р.⁶

Зайнятість за групами професій	1939 р.	1959 р.
Партійно-державний апарат	1,3	0,4
Керівники середньої ланки	8,3	8,7
Науковці та викладачі ВНЗ	0,8	1,2
Інші спеціалісти вищої кваліфікації	12,8	20,1
Спеціалісти середньої кваліфікації	16,8	20,0

¹ Районний споживчий союз – організація, що об'єднувала заклади роздрібної торгівлі в СРСР.

² ДАВіО, ф. П-51, оп. 3, спр. 494, арк. 4, 5.

³ Там само. – Ф. Р-2355, оп. 13, спр. 9, арк. 140.

⁴ ДАОО, ф. П-11, оп. 15, спр. 170, арк. 6, 25, 113.

⁵ Там само. – Ф. П-579, оп 2, спр. 151, арк. 34, 44.

⁶ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 221.

Службовці найнижчого рангу	10,2	9,2
Працівники торгівлі та послуг	11,4	8,4
Кваліфіковані робітники	24,2	25,7
Некваліфіковані робітники	11,2	5,8
Робітники сільського господарства	3,2	0,6

Із аналізу професійної зайнятості видно, що євреї продовжували займати чільне місце серед науковців та освітян. У 1947 р. у СРСР євреїв серед науковців було 26,2 тис. осіб (18,0 % від усіх науковців). В Україні на цей період євреїв-науковців було 5234 особи. Доля українських євреїв серед науковців та викладачів вузів у 1947 р. склала 26,4 %, і цей показник поступався лише білоруським євреям-науковцям – 27,1 %. Проте в подальші роки відсоток євреїв серед науковців Радянського Союзу неухильно зменшувався: 1950 р. – 15,5 %, 1955 р. – 11,0 %¹.

Традиційно євреї Поділля продовжували займати чільне місце серед вчителів шкіл. Так, серед вчителів 1-10 класів (всього 13898 осіб) по Вінницькій області у 1953 р. було 12319 (88,6 %) українців, 882 (6,3 %) євреї, 540 росіян (3,9 %) і лише 157 (1,1 %) вчителів інших національностей. Висока кількість вчителів єврейської національності була у місцях компактного проживання євреїв: у м. Вінниці – 99 з 538 (18,4 %), у Жмеринському районі – 31 з 377 (9,8 %), у Могилів-Подільському районі – 62 з 442 (14 %), у Тростянецькому – 27 з 263 (11,4 %), у Томашпільському – 27 з 312 (8,7 %), у Хмільницькому – 37 з 430 (8,6 %), у Шаргородському – 43 з 281 (15,3 %). Вінниця була фактично єдиним містом на Вінниччині, де педагоги-євреї поступалися чисельністю педагогам-росіянам (111 осіб, 20,6 %), а педагогів-українців було лише 59,5 %)².

Слід зазначити, що даний звіт щодо якісного складу вчителів з акцентом на національному складі серед матеріалів роботи Вінницького відділу народної освіти у повоєнний період з'явився лише у 1953 р., що черговий склад підкреслює пильність органів державної влади до кадрового складу установ та організацій, які формують світогляд людини у період боротьби з буржуазним націоналізмом як українського, так і єврейського зразка. У цей період серед працівників райвно (191 особа) працювало 164 українці (85,9 %), 17 євреїв (8,9 %), 8 росіян (4,2 %), 2 представники інших національностей (1 %)³. Серед працівників шкіл Вінницької області (2254

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 224-226.

² ДАВіО, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 1460, арк. 2.

³ Там само. – Арк. 4.

особи) було 2091 українців, 77 євреїв, 58 росіян та 28 представників інших національностей¹.

Євреї були представлені в системі освіти й в інших регіонах Поділля. Так, серед директорів середніх шкіл Одеської області (до Поділля включаємо Балтський, Кодимський, Савранський, Гайворонський, Голованівський, Ульяновський, Кривоозерський райони) на 1 січня 1945 р. євреї склали 14,4 %, серед директорів неповно-середніх шкіл – 3,0 %, серед завідувачів початковими школами – 6,8 %². Фактично такий же відсоток склали євреї серед студентів педагогічних училищ. Так, серед студентів Балтського педагогічного училища євреї на 1 січня 1945 р. склали 5,6 %³. Проте найбільше євреїв було серед студентів вищих навчальних закладів Одеси. Так, у цей же період серед студентів державного університету євреї склали 10,5 % (114 осіб), педагогічного інституту – 13,8 % (103), інституту консервної промисловості – 13,0 % (115), медичного інституту – 21,0 % (419), сільськогосподарського інституту – 1,3 % (7), інституту інженерів водного транспорту – 10,3 %, інституту інженерів мукомельної промисловості та мукомельного обладнання – 25,9 % (141). Всього серед студентів вищих навчальних закладів Одеси (9353 особи) євреї склали 1348 осіб (14,4 %) ⁴.

Структура професійної зайнятості єврейського населення пояснюється високим рівнем освіти єврейського населення та культом знання, намаганням отримати добру освіту, що завжди традиційно високими були серед єврейського населення. Як згадувала один із активістів відродження єврейського національного життя в часи незалежної України м. Жмеринки Белла Мершон, в їхній сім'ї був культ книги, а батько був високоосвіченою людиною: екстерном закінчив гімназію, знав шість мов – древньоєврейську, ідиш, російську, українську, німецьку, французьку, отримав диплом зубного лікаря у Новоросійському імператорському університеті, а пізніше закінчив Харківський стоматологічний інститут ⁵.

У місцях компактного проживання євреї часто представляли більшу частину сільської інтелігенції. Так, наприклад, у селі Мура-

¹ ДАВіО, ф. Р-4897, оп. 1, спр. 1460, арк. 4.

² ДАОО, ф. П-11, оп. 93, спр. 49, арк. 1.

³ Там само. – Арк. 5.

⁴ Там само. – Арк. 4-5.

⁵ Белла Мершон – настоящий друг «Винницкой Иерусалимки» // Винницкая Иерусалимка. – 2004. – № 15-17. – С. 6.

фа Шаргородського району Вінницької області, де в перші повоєнні роки нараховувалося 788 господарств, 87 були єврейськими, з чисельністю кожного господарства 8-9 осіб за рахунок того, що воно складалося з кількох поколінь¹. І. Батирева, проаналізувавши господарські книги за 1947-1949 та 1950-1952 рр., дійшла висновку, що єврейська громада зберегла свою національну монолітність і навіть деяку замкненість, оскільки в ці роки шлюбів між українцями та євреями зафіксовано не було². Частина єврейського населення с. Мурафа входила до національного єврейського колгоспу, інша частина займалася ремісництвом у єврейських артілях. Зовсім невелика частина єврейського населення працювала в українських колгоспах, але на посадах агронома, рахівника, комірника, контролера тощо. Серед учителів і медсестр с. Мурафи найбільшу частку складали жінки-єврейки. Значна частина євреїв була службовцями: голова сільради, секретар сільської ради, бухгалтер, завідувач буфетом, завідувач бібліотекою, голова сільпо, завідувач ковбасного цеху. Євреями були також заготівельник сільпо, комірник, базарком, завідувач дитячим садком, завідувач районним промисловим комбінатом³. Більшість євреїв були безземельними (2-3 сотки), і лише ті євреї, які працювали у артілях, мали 15-20 соток землі, де вирощували городину, особливо велику кількість квасолі та кукурудзи, а от розведенням худоби фактично ніхто не займався⁴. Таким чином, можемо стверджувати, що навіть при радянській владі єврейське населення багатьох подільських містечок зберегло традиційну структуру професійної зайнятості.

У повоєнний період євреї невеличких містечок були більше пов'язані з єврейською мовою, традиціями, музикою, фольклорними традиціями, ніж євреї інших міст⁵. Єврейські громади Вінниччини жили компактною радянізованою системою традиційного єврейського містечка, що дало змогу Ч. Гоффману ввести до наукового обігу таке поняття як «радянський штетл». Проте у цей період від-

¹ Батирева І. Етносоціальна структура населення с. Мурафа Шаргородського району Вінницької області 1940-1950-х рр. / І. Батирева // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2012. – С. 230.

² Там само.

³ Батирева І. Етносоціальна структура населення с. Мурафа Шаргородського району Вінницької області 1940-1950-х рр... – С. 231.

⁴ Там само. – С. 231-232.

⁵ Фінберг Л. Українсько-єврейські взаємини в ХХ сторіччі / Л. Фінберг // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С. 46.

бувається поступова заміна традиційної культури, що зберігалася в національній освіті та релігії, народною єврейською культурою, що швидше змогла пристосуватися до радянської дійсності та витримала дискримінаційні, антисемітські форми радянської національної політики з середини 1930-х рр. Окремі дослідники вважають, що почався новий етап історії радянського єврейства, коли для євреїв опорою передусім стала єврейська сім'я. А. Кантор вважає, що якраз єврейська сім'я стала «стіною» та «опорою» етнічності. Вона стала єдиним єврейським «містечком» цілого етносу, оскільки зберегла риси етнічної культури: чадолюбство, повагу до освіти та знань, підвищену особисту відповідальність, орієнтацію на інтелегентні професії: вчитель, лікар, адвокат тощо)¹.

Єврейське життя в різних містечках мало певні свої особливості. І, якщо у більшості великих міст радянський повоєнний період асоціюється з якщо не з повним знищенням єврейського національно-культурного життя, то значним тиском на нього, то у окремих містах збереглися основи традиційного життя. Так, як стверджує А. Львов, учасник експедиції Центру «Петербурзька юдаїка» до колишніх єврейських містечок України, у м. Тульчині цей час асоціюється вперше з тезою «було багато євреїв». У місті, незважаючи на значне знищення єврейського населення, єврейське життя тривало і, в першу чергу, було впов'язане з вул. Леніна (Главне-гос). «Тут євреї, як кажуть, збиралися групками, домовлялися про справи, обмінювалися новинами та плітками, просто гуляли вечорами»².

У містах, де була велика кількість єврейського населення, навіть закриття синагог не зупиняло дотримання традицій. Так, Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області І. Шумков доповідав секретарю Вінницького обкому КПУ(б) В. Лойкову у 1950 р., що в районах Вінницької області, де синагоги зачинені або віруючим відмовлено у відкритті синагог, служителі культу використовують посади різників курей у системі облхарчопрому та облспоживсоюзу. Головними відвідувачами птахорізок є віруючі євреї, «які спостерігають, як радянські робітники ріжуть курей з дотриманням релігійного культу».

¹ Кантор А. Советские евреи: психоаналитический очерк [Електронний ресурс] / А. Кантор // Сумма психоанализа. Том XVII. – № 28. – 2005. – С. 56-57. – Режим доступу: http://www.pseudology.org/Psychology/Freid_SummaPsicoanaliza/17.pdf. (6.10.2016). – Назва з екрану.

² Львов А. Разговоры на улице Ленина: еврейский Тульчин в полевых записях 2005-2006 годов / А. Львов // Винницкая Иерусалимка. – 2006. – № 15-18. – С. 3.

Зокрема, у Вінниці на новому базарі різав курей колишній рабин закритої синагоги Бортник Абрам Янкелевич, а на базарі «Каліча» – кантор розпущеної громади Спектор Лейб Мошкович¹.

Внаслідок «ждановщини» та наступу державного антисемітизму на євреїв у повоєнний період значно знизилось представлення євреїв серед партійного та державного керівництва республіки, а в окремих випадках він був зведений нанівець. У 1946 р. серед секретарів міськкомів та райкомів партії було 1918 українців (70 %), 739 росіянин (27 %) і лише 4 євреї (0,15 %). Проте серед первинних партійних організацій по установах, закладах та підприємствах цей відсоток був значно вищим. Так, на 1 лютого 1946 р. 5 євреїв очолювали первинні партійні організації Балтського району – міськторгу, районного відділу здоров'я, педучилища, промсистеми та райуповнаркомзагу. Всього було 37 організацій, серед яких секретарями було 26 українців, 6 – росіян, 1 – болгарин, 1 – молдаванин. А вже на 1 жовтня 1946 р. євреї очолювали 9 первинних партійних організацій з 60 (українці – 39, росіяни – 12, молдавани – 1)². Серед 55 первинних партійних організацій Кодимського району євреї очолювали парторганізацію спиртзаводу та районного відділу охорони здоров'я (С. Даненберг та Р. Койфман)³.

На 1 січня 1953 р. в МВС України нараховувався 21081 українець (59,3 %), 11753 росіянина (33 %), 1521 єврей (4,3 %)⁴. Станом на 10 липня 1950 р. серед відповідальних працівників апарату Вінницького обласного комітету ЛКСМУ євреями було лише 2 особи (інструктор відділу комсомольських органів та інструктор відділу пропаганди й агітації) з 23 осіб⁵. Проте, представленість євреїв серед рядового складу партійних та громадських організацій залишалася високою.

Так, згідно зі «Статистичним звітом про склад комсомольської організації...» на 1952 р., комсомольська організація Вінницького району нараховувала 9061 особи, з них 1414 були єврейської національності (15,6 %)⁶.

Впливовою силою євреї залишалися і в ВКП(б). На 1 січня 1946 р. у ній було 202878 (3,7 %) євреїв при загальній чисельності

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 30, спр. 180, арк. 51.

² ДАОО, ф. П-869, оп. 5, спр. 57, арк. 3-4, 40-41.

³ Там само. – Ф. П-579, оп. 2, спр. 237, арк. 3.

⁴ Кандель Ф. Книга времен и событий... – С. 46, 58.

⁵ ДАВіО, ф. П-457, оп. 3, спр. 480, арк. 10, 11.

⁶ Там само. – Спр. 1372, арк. 5.

партії 5513649 осіб, це було дещо менше, ніж на 1 січня 1941 р. – 176884 (4,6 %) при загальній чисельності членів 3872465¹. Проте на Поділлі відсоток євреїв, які були в рядах ВКП(б) був вищим. Так, серед комуністів Вінницької області (членів партії та кандидатів) на 1 січня 1947 р. було 3099 (11,7 %) євреїв при загальній кількості комуністів 26560. Слід зазначити, що чисельність комуністів-євреїв поступалася чисельності в партії росіянам – 4493 (16,9 %), але була вищою, ніж представників інших національностей, наприклад, білорусів – 239 (0,9 %), поляків – 192 (0,7%)². У Проскурівському міському комітетові КП(б)У Кам'янець-Подільської області на 1 січня 1945 р. серед 1102 комуністів євреями були 184 (16,7 %), у Кам'янець-Подільському міському комітетові КП(б)У було 64 єврей-комуніста на 375 осіб (17 %), тоді як у Кам'янець-Подільському РК КП(б)У на 102 комуніста не було жодного єврея³. Серед комуністів південно-східних районів Поділля, які входили у повоєнні роки до складу Одеської області, євреї також становили вагомую кількість. Так, серед комуністів Балтського районного комітету КП(б)У на 1 січня 1947 р. євреями були 68 осіб (12,4 %), Кодимського – 54 (12,2 %), Кривоозерського – 28 (7,7 %), Савранського – 34 (11,7 %), Голованівського – 15 (3,2 %) ⁴. На Бердичівщині відсоток євреїв-комуністів у перші повоєнні роки навіть дещо підвищувався. Очевидно це пояснюється поверненням євреїв із евакуації. Якщо у 1945 р. їх було 15 осіб (8,2 %) серед 158 комуністів районного комітету партії (українців – 116 (73,4 %), росіян – 26 (16,5 %) ⁵, то у 1950 р. серед 404 членів партії району їх було 42 (10,2 %) (українців – 296 (73,3 %), росіян – 56 (13,7 %) ⁶.

На нашу думку, кількість євреїв в партії, навіть на перші повоєнні роки у цілому відповідає загальній чисельності єврейського населення у цих регіонах, та аж ніяк не відповідає тезі про високу партійну активність євреїв. Для прикладу, росіян у Проскурівському МК КП(б)У було 423 особи (38,4 %), а у Кам'янець-Подільському

¹ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Костырченко Г. В.; РАН, Ин-т росий. истории. – Междунар. Отношения. – М.: Междунар. отношения, 2001. – С. 352-353.

² ДАВіО, ф. П-136, оп. 16, спр. 671, арк. 41.

³ ДАХМО, ф. П-487, оп. 4, спр. 49, арк. 1, 2, 14.

⁴ ДАОО, ф. П-11, оп. 12, спр. 208, арк. 16, 22, 27, 31, 42.

⁵ ДАЖО, ф. П-120, оп. 2, спр. 48, арк. 33.

⁶ Там само. – Оп. 7, спр. 15, арк. 81.

міському комітетові КП(б)У – 180 (48 %), у чому однозначно прослідковується слід «старшого брата»¹.

Зменшення частки євреїв в органах партійного та державного будівництва, серед керівників підприємств, установ і організацій – прямий наслідок політики вищого керівництва СРСР. Незважаючи на те, що євреї продовжували займати вагомому частку серед населення подільського регіону, їх вплив поступово звужувався.

Високим залишалося представлення євреїв у закладах культури. Так, на 1 травня 1956 р. серед кадрів районних будинків культури Вінницької області (завідуючі районними відділами культури – 44 особи, заступники завідуючих районними відділами культури із експлуатації кінострічки – 44 особи, інспектори районних відділів культури – 36 осіб, усього – 124 особи) працювало 11 євреїв (8,9 %), в обласному музично-драматичному театрі з 58 осіб 3 (5,2 %), в обласній філармонії – 4 з 32 (12,5 %), і найбільше серед кадрів музичних шкіл – 15 з 41 особи (36,6 %)².

Євреїв, які не представляли партійну та державну номенклатуру, продовжували цінувати за якісно виконувану роботу і навіть в окремих випадках відкрито ставали на їх захист. Так, коли у 1950 р. (а це період активного сталінського державного антисемітизму) в Бердичівському районі стався конфлікт між місцевим прокурором Метельським і завідувачем районним фінансовим відділом Прейгерманом, секретар Бердичівського РК КП(б)У К. Губарець став на захист останнього, характеризуючи його виключно як добросовісного і відповідального працівника, хоча й змушений був оголосити йому сувору догану із записом в облікову картку за грубе ставлення до прокурора району³.

У багатьох випадках ставлення до євреїв визначалося особистою позицією керівників району або активністю антисемітської кампанії. Так, секретар Балтського РК КПУ у 1953 р. пояснювала завідуючому обласного відділу здоров'я, що завідуюча районним відділом здоров'я Ерліхман Р. А. не рекомендується кандидатом в депутати районної ради депутатів трудящих, оскільки не забезпечує керівництво роботою відділу, хоча остання на цій посаді працювала протягом тривалого повоєнного періоду. Позиція секретаря Балтського РК КПУ А. Вінницької стає зрозумілою після аналізу дати документу. А це було 13 січня 1953 р., коли в центральній

¹ ДАХМО, ф. П-487, оп. 4, спр. 49, арк. 1, 2.

² ДАВІО, ф. П-136, оп. 43, спр. 282, арк. 18-20.

³ ДАЖО, ф. П-120, оп. 7, спр. 12, арк. 29.

пресі було оголошено про арешт групи лікарів-шкідників, шпигунів міжнародної сіоністської підпільної організації «Джойнт»¹.

У цілому, слід зазначити, що у перше повоєнне десятиліття загострюється політика державного антисемітизму, яка розпочалася ще з 1930-х рр. Основний акцент був зроблений на усунення євреїв з партійно-державної номенклатури. Проте, якщо серед керівних кадрів партії та державного апарату кількість євреїв істотно зменшилась, то серед господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції відсоток євреїв був залишався високим. Він був значно вищим загального представлення єврейського населення серед населення Поділля. Фактично залишалася традиційною структура зайнятості єврейського населення. Проте помітно, що зростає представленість євреїв серед інженерного складу та складу кваліфікованих робітників.

Загострення державного антисемітизму не стало причиною остаточного знищення єврейського штетлу. Євреї невеличких містечок, особливо південних районів Поділля, відчували, що живуть у єврейському містечку серед євреїв, а наступ на традиційні форми соціального, економічного культурного їх життя, призвів до того, що штетл, зберігався у першу чергу у сімейному вихованні, єврейській народній культурі. Істотні риси самобутності єврейського народу у цей період більше проявляються серед соціально-побутової, звичаєво-традиційної, професійної сфер.

3.4. Єврейський націоналістичний молодіжний рух на Поділлі у перші повоснні роки

Німецько-радянська війна 1941-1945 рр. для суспільства СРСР стала не тільки важким випробуванням, але й подією, яка змінила окремі підвалини функціонування самої держави та призупинила, нехай на деякий час, ідеологічні репресії, що розпочались у 1930-х рр. Загравання до національних почуттів народів, які склали СРСР, і які влада намагалася використати у боротьбі з ворогом, сприяли росту їх національного самоусвідомлення навіть в умовах радянської дійсності, хоча й не в тих масштабах, як це було при «коренізації» 1920-х рр. Євреї, як і інші нації, відчули на собі особливості національної політики радянської влади. Проте на розвиток цієї національної меншини у перші післявоєнні роки вплинули

¹ ДАОО, ф. П-869, оп. 10, спр. 2, арк. 1.

ряд інших чинників як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Так, їм довелося пережити одну з найбільших національних трагедій – Голокост, внаслідок якого єврейському населенню було завдано як фізичних, так і моральних невиліковних травм. Проте цей злочин проти цілого народу призвів до консолідації радянського та світового єврейства. Геноцид євреїв збігся з послабленням тиску на євреїв в роки війни з боку влади через намагання використати їхні зв'язки зі світовими євреями для боротьби з фашизмом. Однак навіть з визволенням території України від окупантів, звільненням їх з таборів, гетто, поверненням з евакуації життя десятків тисяч представників цієї громади залишалось складним і в матеріальному, і в моральному плані. Зокрема, й на території Поділля, де в окупаційній зоні Трансністрії була зосереджена значна частина єврейського населення не тільки з подільського регіону, а й з Буковини та Бессарабії. Багато євреїв вважали, що навіть з визволенням їхні випробування не припиняться. Усі ці чинники сприяли росту не просто націоналістичних, а й дещо радикальніших настроїв – сіонізму, особливо в молодіжному єврейському середовищі. Яскравим прикладом існування молодіжного єврейського націоналістичного руху на Поділлі є діяльність підпільної молодіжної організації «Ейнікайт» («Єдність» – на ідиш) у м. Жмеринці.

Сучасна українська історіографія даного питання представлена більше у контексті досліджень боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, низькопоклонством перед Заходом, космополітизмом та антисемітською політикою радянської влади наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр.¹ Крім того, довгий час діяльність організації «Ейнікайт» розглядалася як повністю сфабрикована органами державної безпеки справа проти єврейської молоді в рамках антисемітської державної політики у повоєнний період. Проте, новітні дослідження та інформація самих учасників організації свідчать, що це була реально діюча підпільна організація, хоча й не позбавлена певного дитячого та юнацького романтизму у способах реалізації поставлених завдань. Закордонна історіографія акцентує свою увагу на «Ейнікайт» в контексті розвитку сіоністського руху у повоєнній Україні та СРСР, оскільки один із членів організації М. Гельфонд був одним із лідерів сіоністського руху в СРСР включно

¹ Даниленко В. Коли і як виникла ідея єврейської автономії у Криму? / В. Даниленко // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 221.

до виїзду у 1971 р. до Ізраїлю¹. Недостатньо представлена і джерельна база даного питання. Зокрема, в Державному архіві Вінницької області, на теренах якої і діяла дана організація, навіть в офіційних повідомленнях влади немає інформації про діяльність цієї організації, і лише знайдена одна справа заарештованого студента Вінницького медичного університету Й. Альтермана, у якій стверджувалось про його зв'язок з одним із лідерів «Ейнікайт» М. Співаком. З огляду на серйозність питання та через те, що заарештовували учасників єврейського підпілля в різних регіонах СРСР (колишні школярі стали студентами цілого ряду вузів країни), слідство проводилось у Москві. Саме тому основним джерелом дослідження багатьох аспектів діяльності організації стали спогади її учасників. Зокрема у дослідженні викладенні мемуари учасників організації М. Гельфонда², Є. Вольфа³, співкамерника М. Гельфонда – Ц. Прейгензона⁴, Б. Мершон⁵.

З визволенням території України єврейська національна меншина намагається повернутися до мирного життя. Одиниці з них уціліли у вирі винищення німецькою окупаційною владою, інші пройшли через гетто, треті поступово поверталися з евакуації. Проте навіть із закінченням війни повернутися до звичного життя було не просто. І причиною була не стільки важка економічна ситуація, повоєнна розруха, як офіційна державна політика. Крім того, Україною прокотилася хвиля антисемітизму, про що було неодноразово зазначено вищими партійними органами, а владу все частіше почали турбувати випадки націоналістичної та сіоністської діяльності євреїв. У своїх роздумах колишній малолітній в'язень жмеринського гетто Белла Мершон, що у період незалежної України активно відроджувала єврейське життя м. Жмеринки, написала:

¹ Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах. Т. VIII. Сирия – Фашизм. Гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1996. – 1343 с.

² Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем. – Иерусалим, Лира, 2008. – 182 с.

³ Вольф Є. Невольные встречи. Книга вторая [Електронний ресурс] / Є. Вольф // Альманах «Єврейська старина». – 2013. – № 2 (77). – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer2/EWolf1.php>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

⁴ Прейгерзон Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника (1949-1955) / Ц. И. Прейгерзон. – М.: Возращение, 2005. – 304 с.

⁵ Мершон Белла. После гетто. Послесловие Игоря Деслера [Електронний ресурс] / Б. Мершон // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. – № 48. – 2004. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitk48.htm>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

«Війна залишила глибокий слід не тільки в житті вчителів, але й змусила замислитися про майбутнє і 14-15-річних підлітків, їх учнів. А інакше і бути не могло! Справа в тому, що коли єврейські сім'ї після визволення почали повертатися в свої будинки, вони зіткнулися з ворожим ставленням неєврейського населення. Багато місцевих за роки окупації звикли до думки, що євреї ніколи не повернуться з гетто, не вимагатимуть своє майно. Вони з великою неохотою звільняли квартири, відмовлялися повертати речі. Пам'ятаю, мама розповідала, як важко нашій родині вдалося повернутися в свою квартиру, в якому жадливому стані повернули нам квартиру люди, які прожили в нашій квартирі всю війну. Серед євреїв з'явилося побоювання, що Катастрофа може повторитися»¹. Ось саме ці побоювання, очевидно, стали основою росту стихійного сіонізму.

Державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, який прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів. Все частіше лунають думки серед євреїв про необхідність відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї національної меншини ратують за створення свого національного державного утворення, як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На їхню думку, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну Батьківщину – Ерець-Ізраїль (Землю Ізраїльську), або створенні справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Біробіджані.

Цві-Гірш (Григорій Ізраїльович) Прейгензон, інженер, вечний, відомий єврейський письменник, що писав твори на давньоєврейській мові – івриті, яка була виведена з життя національної меншини ще на початку 1920-х рр. і який був ув'язнений у 1949-1955 рр. за «антирадянську націоналістичну діяльність» та особисто був знайомий по таборах з багатьма членами жмеринської групи «Ейнікайт», згадує, що навіть в евакуації було складно. Крім фізичних страждань – голоду, важкої праці, найчастіше неймовірного холоду – були страждання й душевні: загибель близьких людей, переживання за тих, хто залишився в окупації, страх, що їх уб'ють, труднощі звикання до важких умов, нове незвичне середовище, а іноді і розгнуждане антисемітське цькування. На його думку, все це

¹ Мершон Белла. После гетто... – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitk48.htm>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

гнітило, було для багатьох важким тягарем. Окрім того, серед них не було жодного, хто не відчував би додаткового пригнічення як євреїв¹.

Підтверджує думку про повоєнний антисемітизм в Україні В. Костырченко, який у праці «Сталин против космополитов. Власть и еврейская интеллигенция в СССР» наводить слова із звернення демобілізованих євреїв-фронтовиків м. Києва, яке восени 1945 р. надійшло в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна, Л. Берії та редактора «Правди» П. Поспєлова: «Тут сильно відчувається вплив німців. Боротьби з політичними наслідками їх політичного шкідництва тут не ведеться ніякої. Тут розперезалися різного роду націоналісти, іноді з партійним квитком в кишені... Тут лютує ще небачений у нашій радянській дійсності антисемітизм. Слово «жид» або «бий жидів» ... соковито лунає на вулицях столиці України, у трамваях, в тролейбусах, в магазинах, на базарах і навіть в деяких радянських установах»².

На думку Ц. Прейгензона, єврейське питання у повоєнний період стояло дуже гостро. Гітлер довів і підтвердив, що асиміляція не є виходом, захистом: він знищував навіть полукровок. Тому залишилось одне – Ерець-Ізраель. Стати як усі народи. Національне почуття охопило усі верстви єврейського народу. Відкритий антисемітизм, утиски і переслідування, тим більше фізичне знищення, завжди є причинами відродження національного почуття³.

Каталізатором націоналістичних настроїв серед єврейського населення стало створення держави Ізраїль. Багато радянських євреїв вважали своїм обов'язком взяти посильну участь у підтримці молодій державі. Одні готові були поїхати добровольцями і взяти участь у війні за її незалежність з арабами та англійцями, інші готові були допомогти фінансово, треті сподівались, що СРСР відкриє кордони для масового виїзду на свою історичну Батьківщину. Так, близько 500 євреїв м. Жмеринки звернулось до влади щодо можливості організованої еміграції до Ізраїлю усією громадою⁴. Проте масовий виїзд з СРСР євреїв, створення нового національного державного утворення чи розбудова вже існуючої Єврейської автономної області не входило у плани влади. Всі зусилля були спря-

¹ Прейгерзон Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника... – С. 227.

² Костырченко Г. Сталин против «космополитов»... – С. 138.

³ Прейгерзон Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника... – С. 72.

⁴ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 404.

мовані на одне – остаточне розв'язання єврейського питання в СРСР.

Внаслідок цього, в країні виникають перші єврейські підпільні організації. Так, у Москві діяла група студентів, яка розповсюджувала сіоністські ідеї серед студентів-євреїв і вела підготовку до нелегального виїзду в Ізраїль під керівництвом М. Маргуліса і В. Свечинського. Члени групи були заарештовані у 1950 р. та були засуджені до 10 років таборів. Підпільні групи студентів-євреїв існували в Ленінграді (група Л. Тарасюка), в Брянську (група В. Левітіна і А. Фарберова). На території України діяла група Х. Співаківського в Харкові, «Спілка єврейської молоді» у Львові, група старшокласників «Сун-2» у Києві на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Діяльність усіх цих груп була припинена, а її члени були заарештовані протягом 1949-1950 рр. Переважна більшість членів підпільних єврейських молодіжних організації була засуджена до тривалих строків ув'язнення за підпільну антирадянську діяльність, і звільненні були лише після смерті Й. Сталіна у 1955-1956 рр.

Підпільна молодіжна організація «Ейнікайт» у м. Жмеринці виникла наприкінці 1944 р. Засновниками організації були жмеринські школярі Меір Гельфонд, Володимир Керцман, Михайло Співак, Олександр Ходоровський. У 1945 р. до організації приєдналися Тетяна Хорол, Клара Шпігельман, які навчались в одному класі з Володимиром Керцманом, учнем школи № 2 м. Жмеринки, де директором школи був батько Олександра Ходоровського Лейб Яківлевич Ходоровський. Членами організації також були школярі Олександр Сухер, Давид Гервіс, Ілля Мішпатман, Мойсей Гейсман. Улітку 1945 р. до організації вступив Єфраїм Вольф¹.

Основу організації склали колишні в'язні жмеринського гетто (М. Співак, В. Керцман, Є. Вольф, О. Сухер, Д. Гервіс) та школярі, що повернулися з евакуації. Один із організаторів підпільної групи Михайло Співак згадував: «Після звільнення декілька хлопців мого віку, років по чотирнадцять-п'ятнадцять, які пройшли через гетто, задумались над тим, чому нас, євреїв, так переслідують, знищують, чому ми виявились беззахисними... Якби у євреїв була своя держава, то нічого подібного з єврейським народом відбутись би не могло... Ми взнали, що в Палестині євреї ведуть боротьбу за створення своєї держави, і вирішили якось взяти участь... Це був сти-

¹ Мершон Белла. После гетто... – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitk48.htm>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

хійний сіонізм... реакція на пережите, побачене і вистраждане...»¹. Інший лідер організації Меір Гельфонд вважає, що основна причина їхньої діяльності – «потрясіння від масового винищення євреїв на окупованих територіях та неприхований антисемітизм радянської влади»².

Ніхто із дорослих до організації не був залученим, а батьки не знали про їхню діяльність. Члени групи вважали, що потрібно діяти підпільно, проте існуючий режим в країні потрібно підтримувати, а єдиним вирішенням єврейського питання є створення своєї держави в Палестині. За основну мету члени організації поставили агітацію за виїзд до історичної Батьківщини єврейського народу, на крайній випадок – створення власної держави на будь-якій іншій території. За форми роботи школярі обрали індивідуальні бесіди з надійними людьми, написання та розповсюдження листівок російською мовою та на мові ідиш. Листівки розповсюджувались у Жмеринці, Вінниці, Києві в місцях проживання або скупчення єврейського населення – синагозі, базарі, вокзалі, чергах в магазинах, поштових ящиках єврейських квартир. Перекладав листівки на ідиш Д. Гервіс, який виріс у традиційній єврейській сім'ї та володів цією мовою³. Перші листівки були роздані на свято Симхат-Тори в жмеринській синагозі. Були й спроби залучити дорослих. Як згадує один із лідерів організації М. Гельфонд, «перші кроки – розповсюдження листівок під час Симхат-Тори – переконали нас, що без керівництва старших товаришів наша діяльність залишиться безрезультатною. В місті було багато євреїв із Румунії та Польщі; серед них, без сумніву, були люди, які могли допомогти нам. Могли, але не захотіли – побоялися. Місцевий рабин, до якого ми звернулися за допомогою, вигнав нас. Атмосфера страху, пам'ять про розправи над сіоністами в тридцятих роках створили вакуум навколо нас»⁴.

На початку 1946 р. організація розкололася на дві групи – групу М. Співака та групу М. Гельфонда. В Пейсах (свято звільнення єврейського народу з єгипетського рабства) 1946 р. у м. Жмеринці сталася подія, якою зразу зацікавились органи державної безпеки. На навчання у школі № 2 не вийшли учні 8 та 9 класів, в

¹ Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). – Т. 6. – М.: Мосты культуры, 2007. – С. 137.

² Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем... – С. 5.

³ Мершон Белла. После гетто... – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitk48.htm>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

⁴ Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем... – С. 6.

яких навчались члени групи «Ейнікайт». Очевидно, саме після цих подій органам стало відомо про діяльність групи. В зраді члени групи М. Гельфонда запідозрили комсорга 9 класу, тому свою діяльність обмежили індивідуальними бесідами з людьми.

У 1947 р. Є. Вольфом було підготовлено брошуру «Наш шлях» – нарис з історії єврейського народу. Саме Єфраїм Вольф пізніше на допиті у МДБ сформулював своє бачення вирішення єврейського питання в СРСР: «1) повсюдно створюються, в основному, молодіжні, ГСП (Групи сприяння переселенню), члени яких вивчають історію єврейського народу, мову ідиш і готують себе до фізичної праці; 2) коли число членів ГСП наблизиться до тисячі, буде скликано I з'їзд ГСП, який звернеться до радянського уряду з проханням провести ряд заходів щодо перетворення ЄАО (Єврейської автономної області – *від автора*) в ЄРСР (Єврейської радянської соціалістичної республіки – *від автора*); 3) радянський уряд відправить до Біробіджана ряд комісій та на основі їх доповідей складе п'ятирічний і десятирічний плани розвитку Біробіджана; 4) протягом перших п'яти років в Біробіджані буде прокладена розгалужена мережа доріг, будуть закладені нові сільськогосподарські поселення, індустріальні об'єкти та прилеглі до них житлові масиви; 5) протягом наступної п'ятирічки буде здійснено переселення в Біробіджан майже всіх євреїв СРСР»¹. Про те, що організація мала серйозні наміри, свідчить вилучене при обшуку із письмового стола Є. Вольфа: щоденник, текст брошури «Наш шлях», «Типовий статут ГСП», дві книги афоризмів, «Лютневі тези»².

Організація «Ейнікайт» активно існувала до 1947 р. Протягом 1947-1948 рр. більшість колишніх членів групи стали студентами і поїхали зі Жмеринки до інших міст для навчання у вищих навчальних закладах. Саме тому арешти членів групи відбувались по різних регіонах СРСР: М. Співака у Львові, Є. Вольфа та О. Сухера у Києві, М. Гельфонда у Вінниці, В. Керцмана в Ленінграді, О. Ходорковського в Одесі, І. Мішпатмана в Челябінську, Т. Хорол у Саратові.

Арешти членів групи «Ейнікайт» проходили в контексті боротьби з «єврейськими націоналістами» – широкомасштабної кампанії в межах усієї країни. Для розправи з «єврейськими націона-

¹ Вольф Є. Невольные встречи... – С. 387. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer2/EWolf1.php>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само – С. 401.

лістами» в масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» було віднесено членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня-лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, поетів, журналістів, театральних діячів, учених¹. Справа «Ейнікайт» розглядалась у контексті «єврейської змови» безпосередньо у Москві і була переплетена зі справами інших «єврейських націоналістів», у тому числі зі справою ЄАК. Є. Вольф згадував, що при ознайомленні зі показами інших підозрюваних у справі «Ейнікайт» на допитах у справі М. Співака він помітив протокол допиту Співака Іллі Григоровича (Елі Гершовича) – мовознавця, ідишиста, член-кореспондент АН УРСР, директора Кабінету єврейської культури АН УРСР та члена Президії ЄАК, що був далеким родичем М. Співака. На думку Є. Вольфа, саме через Співаків справу «Ейнікайт» хотіли пов'язати з ЄАК. Була там і копія протоколу допиту підозрюваної зі справи «Спілки єврейської молоді» м. Львова, з відомостями про виступ Михайла Співака на засіданні «СЕМ» про необхідність переселення євреїв на єдину територію, але не в Палестину, а до ЄАО². Як згадував сам М. Співак, він був найбільш придатною фігурою на роль виконавця «злочинних задумів» свого родича І. Г. Співака і ЄАК. На допитах його усіяко намагалися схилити до визнання цього факту та підписати протокол, але він уперто відмовлявся це робити³. Очевидно саме за це М. Співака як «злісного ворога радянської влади» засудили до 25 років таборів. Окрім того, його було визнано одним із керівників львівської групи «СЕМ»⁴.

Після слідства, що тривало більше 5 місяців, члени групи були засуджені Особливою нарадою до тривалих термінів ув'язнення (8-25 років). Лише після смерті Сталіна та початком періоду десталінізації майже усі члени групи були звільнені восени

¹ Вольф Є. Невольные встречи... – С. 298. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer2/EWolf1.php>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само. – С. 434.

³ Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970)... – С. 139.

⁴ ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 5945, арк. 78.

1954 р.¹. Лише М. Співак, який отримав найбільше покарання (25 років), був звільнений у 1956 р. Слід зазначити, що із заарештованих лише 9 осіб мали відношення до «Ейнікайту»². Інші троє були засуджені за принципом «МДБ ніколи не помиляється».

За спогадами Є. Вольфа, по справі «Ейнікайта» були притягнуті до відповідальності 12 осіб: одинадцять жмеринчан та один вінничанин (І. Мішпотман). М. Співака, М. Гельфонда, А. Ходорковського, В. Керцмана, О. Сухера, Т. Хорол, Д. Гервіса, І. Мішпотмана, Є. Вольфа звинуватили у безпосередній участі у підпільній організації «Ейнікайт», а М. Блуменфельда та С. Кеніса – що вони не повідомили про злочинну організацію до відповідних органів.

17 травня 1949 р. ухвалою Вінницького обласного суду був засуджений до виправних трудових таборів строком на 10 років уродженець м. Жмеринки, студент другого курсу Вінницького медичного університету Альтерман Йосип Ісакович. У ході досудового слідства він був звинувачений в участі в антирадянській націоналістичній організації «СЄМ» (Союз єврейської молоді) та у тому, що був особисто завербованим одним з лідерів «Ейнікайт» М. Співаком, якому у цей час приписували лідерство у Спілці єврейської молоді, оскільки він навчався у Львові. Й. Альтермана звинуватили у вербовці до організації інших представників єврейської молоді та розповсюдженні наклепу на національну політику Радянської держави. У протоколі допиту від 18 березня 1949 р. він зазначив, що, за словами М. Співака, у «СЄМ» на 1948 р. входило 15-20 осіб зі Львова, Одеси та інших міст³. Підставою для вироку Й. Альтермана стало особисте визнання провини, показання кількох свідків, про спробу їх вербовки та один-єдиний лист, написаний до М. Співака, у якому він наголошує на небажанні багатьох молодих євреїв брати участь в організації та вербовці лише одного члена – Ізі Вайнера⁴. Й. Альтерман був звільнений з таборів у 1955 р. достроково, а його

¹ Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013 – С. 137.

² Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах. Т. VIII. Сирия – Фашизм. Гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат.–Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1996. – С. 240.

³ ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 5945, арк. 18-19.

⁴ Там само. – арк. 74.

справа Верховним судом СРСР була закрита 29 листопада 1959 р. за відсутністю в його діях складу злочину¹.

На нашу думку, ми не можемо говорити про організованих характер діяльності «Ейнікайту» в межах сіоністського руху в СРСР, та варто цілком погодитися з твердженням Є. Вольфа, що це був «стихийний сіонізм» як прояв бажання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і владного антисемітизму. Така реакція молоді на процеси, які відбувалися у радянському суспільстві, була характерною для усього багатонаціонального суспільства СРСР. Учні-старшокласники, студенти, вірили, що причина усіх негараздів в країні – відхід від справжнього «марксистсько-ленінського вчення».

Так, ще у лютому 1941 р. Джалал-Абадський обласний суд Киргизької РСР покарав ув'язненням терміном від 8 до 10 років учнів 10 класу школи № 1 м. Джалал-Абад, що утворили «контрреволюційний гурток» «Справжніх комуністів» і ставили собі за мету «боротьбу з партією та радянським урядом»². У вересні 1946 р. був викритий «Военно-трудоий союз», що був створений в школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Ситого Юрія³, а середній школі № 1 м. Шепетівки Кам'янець-Подільської області учнями 8-Б класу була організована нелегальна юнацька організація «Гвардія юних», до складу якої входило 14 учнів⁴.

Новітні дослідження розкривають інформацію про існування учнівських та студентських підпільних молодіжних організацій у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Казані, Мінську та інших містах СРСР. Про характер діяльності свідчать їх назви: «Справжні комуністи», «Военно-трудоий союз», «Гвардія юних», «Комуністична партія молоді», «Союз боротьби за справу революції», «Юні комуністи», «Армія революції». Юні романтики сподівалися змінити в умовах радянської влади і комуністичного ладу основні принципи функціонування держави. Проте якщо для більшості молодіжних організацій основним питанням було повернення до справжнього марксистсько-ленінського вчення, то для молодіжних сіоністських організацій

¹ Там само. – Арк. 112-113.

² Печуро С., Булгакова В. Дело джалал-абадских школьников. К истории молодежных антисталинских организаций / С. Печуро, В. Булгакова // Звенья. Исторический альманах. Вып. 1. М.: Прогресс – Феникс – Atheneum, 1991. – С. 528-535.

³ ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 99, арк. 102.

⁴ ДАХМО, ф. П-136, оп. 4, спр. 1214, арк. 24.

стояло питання створення або власної держави, або свого національного утворення в межах СРСР. У цьому плані діяльність молодіжних сіоністських організацій була подібна до діяльності молодіжних націоналістичних рухів у повоєнний період в Україні та Прибалтиці. Різниця полягала лише у тому, що одні вели свою боротьбу за відновлення своєї державності, а інші – за її втілення.

Після звільнення з таборів активну діяльність продовжив М. Гельфонд, який у 1963 р. в м. Москві організував видавництво сіоністської літератури, створив підпільну сітку по розповсюдженню «самвидаву», посібників по вивченню івриту та єврейської історії. М. Гельфонд репатріювався до Ізраїлю у числі перших радянських євреїв у 1971 р. За його віддану діяльність справі інший активний діяч руху за повернення на свою історичну Батьківщину відомий радянський правозахисник А. Якобсон назвав останнього «героєм сіонізму»¹. У 1973 р. виїхав до Ізраїлю Є. Вольф. Проте переважна більшість членів організації змогли реалізувати свою мрію тільки на початку 1990-х рр., із розпадом Радянського Союзу: у 1990 р. репатріювалися О. Сухер та А. Ходорковський, у 1991 р. – Д. Гервіс, у 1993 р. – Т. Хорол.

Таким чином, можемо стверджувати, що єврейська молодіжна організація «Ейнікайт» стояла на позиціях сіонізму як єдиного можливого способу, на думку членів організації, зберегти свою культуру, історію, релігію та інші особливості свого національного життя та як реакцію на ті державні та суспільні процеси, які відбувалися у перші повоєнні роки.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що становище єврейської національної меншини наприкінці війни та у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму визначалося загальними тенденціями у сфері національних відносин. З одного боку, законодавча система декларувала права і свободи національним спільнотам, продовжують діяти союзні конституції, а законодавство навіть «розширило» деякі права, зовнішню декларативну самостійність та незалежність союзних республік, розширило їх права у сфері зовнішніх зносин тощо. Однак за умов подальшої централізації держави, зміцнення командно-адміністративної системи, наростання культу особи Й. Сталіна, проголошення курсу на «зближення» та «злиття» націй фактично відбувається втрата союзними республіками ознак власної державності і перетворення їх на зви-

¹ Якобсон А. А. Почва и судьба / А. А. Якобсон. – Москва-Вильнюс: Весть, 1992. – С. 238.

чайні провінції, керовані з центру, а становище націй, які не мали ознак суверенітету, залишалось невітшим. Якщо одних чекала депортація, то інші повинні були зникнути внаслідок русифікації, асиміляції, заохочення змішаних шлюбів тощо. Нарешті починається масований наступ на національну свідомість та самосвідомість народів СРСР, переслідування за національною ознакою тощо.

Стосовно єврейського народу у повоєнний період помітна активна діяльність влади по формуванню негативного образу єврея. З одного боку, це вело до росту антисемітських настроїв у суспільстві, з іншого – виховувався комплекс меншовартості у єврейському суспільстві. Все частіше з'являлося бажання приховати свою національність, змінити своє ім'я та прізвище на менш примітне, відмовитись від рідної мови тощо. Не кожен був готовий йти на конфлікт з політичною системою, більшість воліла зайняти комфортну нішу у суспільстві. Для євреїв, як і для більшості радянських громадян, звичним станом стає конформізм, пристосування до тих обставин, які склалися на той момент. Менша частина обрала шлях спротиву «імперському» алгоритму радянської влади, основним результатом якого повинно було стати «розпорошення» етносу, що врешті-решт відкривало шлях до його «радянзації», «інтернаціоналізації», заміні етнічної ідентичності на самоідентифікацію з владою, її цілями і цінностями.

Основна мета повоєнної національної політики стосовно євреїв була спрямована на те, щоб залишити їх поза етнічною і соціальною самоорганізацією. Проте, якщо у великих містах цей процес був успішним, то у невеличких містечках владі необхідно було докладати зусиль для виконання поставлених завдань, оскільки навіть в умовах тоталітарного режиму існував протестний рух.

У цілому слід зазначити, що єврейська національна меншина Поділля внаслідок Голокосту зазнала суттєвих демографічних втрат, що вплинуло на загальну чисельність та розселення єврейського населення, його соціальну та професійну структуру. Найбільше збереглася довоєнна соціальна, економічна та культурна особливість організації єврейського населення на території Південного Поділля, найменше – на Західному Поділлі.

Єдиним легальним інститутом, який цементував національно-культурне життя євреїв, залишалася релігія, що була під постійним тиском. Починаючи з 1947 р., йшов цілеспрямований процес зменшення кількості іудейських релігійних громад та закриття молитовних будинків.

Повоєнна тоталітарна національна політика стосовно єврейського населення була направлена на знищення проявів національно-культурного життя та впливу на процеси національної самоідентифікації. Єврейське населення Поділля зазнало усіх форм дискримінаційної та антисемітської за формою національної політики, не оминули її й повоєнні ідеологічні процеси та політичні репресії. Проте якщо у великих містах єврейська національна меншина втратила більшу частину елементів національного життя, то у невеличких єврейських містечках Поділля єврейська громада змогла зберегти свою самобутність навіть в умовах політичного тиску.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х – 1980-Х РР.

4.1. Євреї як об'єкти національної політики в умовах десталінізації та неосталінізму.

Смерть Й. Сталіна поклала початок десталінізації у всіх сферах суспільного життя. Проте вона не зачепила основи радянського ладу, тим більше, не ставила перед собою завдання змінити основи внутрішньої та зовнішньої політики. Змінились, у першу чергу, форми та методи роботи партійних, керівних та правоохоронних органів в регулюванні суспільних відносин при незмінності стратегічних цілей. Національна політика радянської влади даного періоду не стала винятком. Вона як один із аспектів внутрішньої політики держави була невід'ємною частиною стратегічного курсу правлячої комуністичної партії та владних структур СРСР¹.

Доктрина комуністичної партії у національному питанні була суперечливою і значною мірою залежала від політичної кон'юнктури даного періоду. Цілком закономірним є те, що зміни у національній політиці у постсталінську добу в умовах десталінізації носили часом незавершений, половинчастий характер. Тим більше не може йти мова про якісь докорінні зміни суспільного ладу після 1953 р. У першу чергу, відбувається зміна форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів². Тут слід погодитись з оцінкою В. Данилюка та О. Бажана, які вважають що «ідеологічно заангажованими стали твердження про розв'язання в СРСР національного питання». На їхню думку, ці наукові обґрунтування здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатомістових традицій народів, що входили до складу СРСР³. Ми маємо усі підстави вважати, що у ці перші роки після смерті «вождя, вчителя і батька народів» не стільки

¹ Нагорна Л. Радянська національна політика / Л. Нагорна // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 160.

² Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – С. 219.

³ Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк; НАН України, Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – С. 17.

змінилися основні принципи національної політики, скільки підходи до регулювання національних процесів. У газеті «Правда» у січні 1954 р. зазначалось, що «ленінські програмні вказівки з національного питання знайшли свій подальший розвиток у творах великого продовжувача безсмертної справи Леніна – Сталіна»¹. Є всі підстави стверджувати, що до XX з'їзду КПРС зміни, що відбувалися у суспільному житті, все ще перебували у ореолі культу особи Сталіна, що як і раніше, ототожнювався офіційною пропагандою з класиками марксизму-ленінізму². Фактично у період 1953-1956 рр. проходив перший етап десталінізації, що був періодом обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського мінусуло ще домінували в політичній практиці та суспільній свідомості³.

Про те, що стратегічний курс у національній політиці залишиться незмінним, свідчить той факт, що влада не стала змінювати сформульовану ще 24 травня 1945 р. у своєму відомому тості «за здоров'я російського народу» Й. Сталіном ідеологічну установку, в якій назвав російський народ «керівною силою Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни», оскільки росіяни вирізнялися своїм «ясним розумом», «сильним характером» і «терпимістю», і ніколи не зраджували радянський уряд у найважчу хвилину⁴. Ця теза продовжувала працювати на ідеологічну міфологему про злиття націй у «радянський народ» та виправдовувала русифікацію. Р. Сольчаник стверджує, що ідеологема, що нації СРСР становлять єдину наднаціональну «нову історичну спільність» – «радянський народ», набула значного поширення саме у 1960-х рр.⁵.

Нова програма КПРС, що була прийнята у 1961 р., фактично продовжила основні тенденції національної політики, оскільки знову ратувала за «непримиренну боротьбу проти проявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної

¹ Под знаменем нерушимой дружбы // Правда. – 1954. – 14 января. – С. 1.

² Тимцуник В. Своєрідність викриття культу особи як головного знаряддя у боротьбі за владу напередодні XX з'їзду КПРС / В. Тимцуник // Вісник Академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 1. – С. 54.

³ Баран В. Десталінізація в Україні: перша спроба / В. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 110.

⁴ Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. Выступление товарища И.В.Сталина // Правда. – 1945. – 25 мая. – С. 1.

⁵ Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання / Р. Сольчаник // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 124.

обмеженості і виключності»¹. Тема була розвинута на Всесоюзній конференції «Розвиток національних відносин за умов переходу від соціалізму до комунізму» в кінці 1963 р., де вказувалось на обов'язок кожної радянської людини «непримиренно боротися з усіма проявами націоналізму, але передусім з проявами націоналізму власної нації»².

Відліком десталінізації слід вважати смерть Й. Сталіна і арешт одного з його найближчих соратників Л. Берії. Саме Л. Берія зробив останню спробу еволюції тоталітарної держави, намагаючись поступово відмежуватися від злочинів Й. Сталіна. Можливо, сам Л. Берія одним із перших зрозумів необхідність перемін, в тому числі і в національній політиці, або ж намагався використати національне питання у внутрішній партійній боротьбі за владу. Саме цим можна пояснити зміну місцевих керівних кадрів у національних республіках³.

Саме з цих позицій слід розглядати доповідну записку Л. Берії у Президію ЦК КПРС, присвячену становищу в західних областях УРСР. 26 травня 1953 р. ЦК КПРС прийняв по ній спеціальну постанову, де вказав «на грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики». До недоліків керівництва було віднесено «порочну практику... висування на керівну та партійну роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР»⁴.

У республіці фактично відбувалася політика «прихованої коренізації», яка сприяла посиленню національного елемента в політичному керівництві. 26 березня 1954 р. Пленум ЦК КП України обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців (членами – О. Кириченко, М. Гречуху, Н. Кальченко, О. Корнійчука, Д. Коротченко, І. Назаренка, М. Підгорного, І. Сеніна, кандидатами у члени – Г. Гришка, І. Конєва, Б. Чуйкова), а до складу Секретаріату ЦК

¹ Програма Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 116.

² Основные законодательные акты по советскому государственному строительству и праву. Т. 1 / Сост.: Косицын А. П., Недавний А. Л., Помыкаева Т. А. - М.: Мысль, 1972. – С. 118.

³ Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950-60-і роки [Текст] / В. Баран // Сучасність. – 1997. – № 7-8. – С. 117.

⁴ Ветрова М. Л. Вища школа Західної України в умовах лібералізації суспільно-політичного життя / М. Л. Ветрова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. Проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. – С. 289.

увійшли лише українці (О. Кириченко, М. Підгорний, М. Бубновський, І. Назаренко)¹. Проте прихована «коренізація» не зачепила євреїв. Ніхто не наважувся поновлювати на роботі євреїв, що були звільнені у період загострення боротьби зі єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом. Вищі партійні посади, що на республіканському рівні, що на місцевому рівні для єврейського населення фактично були закриті. Серед вищого керівництва республіки на даний час євреїв не було. Проте вони складали вагомий відсоток комуністів, були широко представлені серед інтелігенції, господарської еліти, серед кваліфікованого інженерно-робітничого персоналу, тому об'єктивно були представлені, у першу чергу, в державному керівництві нижчої ланки. Так, М. Шестопал стверджує, що обидва помічники голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка були євреями. Також євреї очолювали окремі відділи (юридичний та адміністративно-господарчий). На інших посадах працювали також євреї, які ще у добу активної антисемітської політики воліли приховувати свою справжню національність. На думку М. Шестоपालа, аналогічне становище було у апараті Ради Міністрів і Держплану УРСР, у численних міністерствах та відомствах, і лише у ЦК КПУ їх вдалося потіснити, проте їх місце зайняли росіяни².

На нашу думку, не слід шукати тенденційності у тому, що євреї були широко представлені у державній та господарській еліті. Навіть після Голокосту євреї України були другою національною меншиною республіки і поступалися тільки росіянам. Євреї України представляли у переважній більшості міське населення, яке активно намагалося отримати вищу та середню спеціальну освіту. Серед членів партії євреї України ненабагато поступалися росіянам. У 1940 р. у складі КП(б) У було 521 тис. комуністів, з яких 63,1 % були українцями, 19,1 % росіянами, 13,4 % євреями. В Україні доля євреїв серед комуністів з 1927 по 1940 рр. зросла з 12,1% до 13,4%³. За підрахунками В. Константинова навіть в умовах післявоєнного державного антисемітизму кількість євреїв у партії неухильно зростала. Він вважає, що з 1945 по 1961 рр. кількість євреїв в КПРС зросла з 203 до 260 тис., а на кінець 1966 р. досягнула максимуму – 307 тис. осіб. Зменшення кількості євреїв у партії

¹ Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950-60-і роки... – С. 109.

² Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка) / Упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К.: МАУП, 2002. – С. 154.

³ Енциклопедія історії України: Т.4: Ка - Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – С. 514.

розпочалося лише після 1967 р., коли були розірвані дипломатичні відносини з Ізраїлем і розпочалася нова хвиля антисіоністської кампанії. З цього моменту кількість євреїв в Комуністичній партії постійно падала і до 1989 р. скоротилася майже на 200 тис. осіб¹.

Висновки В. Константинова цілком підтверджуються аналізом статистичних даних складу Вінницького обкому КПУ. Так, на 1 січня 1967 р. у складі Вінницького обкому КПУ було 70224 членів та кандидатів у члени партії. Серед них: 56629 осіб (80,6 %) – українців, 7768 (13,7 %) – росіян, 4479 (6,4 %) – євреїв². Проте вже на 1 січня 1986 р. у складі обласної партійної організації було 104266 членів партії та 3679 кандидатів у члени партії, але чисельність євреїв-комуністів впала до 3179 осіб (2,9 %), тоді як українців у складі обласної партійної організації було 91392 (84,7 %), росіян – 11622 (10,8 %)³. Нагадаємо, що на 1 січня 1947 р. серед комуністів Вінницької обласної організації КП(б) У євреїв було 11,7 %. Зменшення кількості євреїв-комуністів в обласній партійній організації відбулося з кількох причин. По-перше, кількість євреїв області за період з 1959 р. до 1989 р. зменшилась у двічі. По-друге, лояльність євреїв до Комуністичної партії в умовах прихованої антисемітської політики, наростання алії та опозиційного руху до влади з кожним роком падала і на кінець 1980 рр. була вкрай низькою.

Подібні процеси характерні були і для інших районів Поділля. Так, якщо серед комуністів Балтського району на 1 січня 1947 р. євреї складали 12,4 % (68 осіб з 547)⁴, на 1 січня 1950 р. – 13,7 % (107 осіб з 658)⁵, то на 1 січня 1972 р. їх у складі районної партійної організації було 3,8 % (98 осіб з 2600 комуністів)⁶.

Смерть Й. Сталіна у єврейському суспільстві сприймалася неоднозначно. З одного боку, євреї складали вагомую частину партійної системи держави, вони представляли державну номенклатуру та господарську еліту, і для них смерть вождя – це закінчення цілої епохи. З іншого, вони пройшли через антиєврейську політику влади у 1930-х рр. та наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і відчували на собі тоталітарну національну політику. Вони вважали,

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов – Иерусалим: [б. в.], 2007. – С. 240.

² ДАВіО, ф. П-136, оп. 55, спр. 195, арк. 6.

³ Там само. – Оп. 78, спр. 89, арк. 6.

⁴ ДАОО, ф. П-11, оп. 12, спр. 208, арк. 16.

⁵ Там само. – Ф. П-869, оп. 5, спр. 148, арк. 34.

⁶ Там само. – Оп. 28, спр. 14, арк. 7.

що з його смертю припиняться переслідування євреїв і сподівалися на зміну життя на краще. Так, у березні 1953 р. була засуджена учениця 7 класу середньої школи № 50 м. Львова єврейка Л. Огоринська, яка на траурному мітингу у зв'язку зі смертю Й. Сталіна заявила, що «туди йому дорога», а на допитах вказала, що це результат домашніх розмов, у яких її вітчим заявляв, що «всюди високі пости займають росіяни і українці, а євреїв з керівних постів знімають»¹. Багато з них боялися, що антисемітизм переросте у відверту боротьбу з ними та в погроми, звинуваченнями у смерті вождя. Тим більше, що антиєврейські настрої посилювалися ще при повідомленні про важку хворобу Й. Сталіна. Питання «а чи не доклали до його здоров'я руку євреї?», або констатація факту, що винні лікарі-вбивці (зрозуміло якої національності) достатньо часто лунали у цей час. Так, у березні 1954 р., після смерті Сталіна, Ізмаїльський обком КПУ повідомляв про знайдені в Білгород-Дністровську листівки з текстом, де євреїв обвинувачували у смерті «батька і вчителя товариша Сталіна»².

Бажання певною мірою відмежуватися від злочинних дій свого попередника, у тому числі й в антисемітизмі, спонукали Л. Берію у числі перших повернутися до «єврейського питання». Саме за постановою Л. Берії як міністра внутрішніх справ СРСР вже 31 грудня 1953 р. було закрито справу Антифашистського єврейського комітету, а вже за рішенням Президії ЦК КПРС 3 квітня 1953 р. за його пропозицією «усіх заарештованих лікарів і членів їх сімей повністю і негайно з-під арешту звільнити», було звільнено заарештованих у рамках даної справи³.

У 1954 р. створюється комісія Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна. Важливе значення мала амністія громадян, що співробітничали з фашистською окупаційною владою. Посилення контролю за органами МВС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР, спроби усунути порушення законності, широка увага до дій сприяли суттєвому зменшенню чисельності засуджених громадян за контрреволюційні злочини. Як стверджує В. Земсков, за

¹ Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост.: В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; Под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. Министерство культуры и массовых коммуникаций РФ; Федеральное архивное агентство; Государственный архив РФ. – М.: Материк, 2005. – С. 84.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 101.

³ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос / Г. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2012. – С. 16.

період з квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. кількість політв'язнів скоротилась у 40,7 рази, а їх частка в складі всіх ув'язнених – з 33 до 1,2 %¹. Даний процес стосувався представників різних народів, які були засуджені за «націоналістичні розмови», «контрреволюційні випадки проти вождя народів» та інші прояви «антирадянської агітації і пропаганди». Зрозуміло, що у дану категорію справ потрапили і євреї, які були засуджені за даними статтями. Зокрема, протягом 1955-1956 рр. були звільнені учасники молодіжної підпільної організації «Ейнікайт» та інші євреї Поділля, засуджені за антирадянські злочини.

Масштабна перевірка справи Антифашистського єврейського комітету була проведена вже після розстрілу Л. Берії, якого звинуватили у шпигунстві, а окрім того, натякали на його лояльність до «єврейського питання», зокрема у ратуванні за відновлення єврейського театру та випуску єврейської газети.

У 1955 р. проведена перевірка показала, що висунуті обвинувачення по справі ЄАК були сфабриковані. Верховний суд СРСР 22 листопада 1955 р. розглянув висновок Генерального прокурора СРСР та відмінив вирок по відношенню до усіх засуджених за даною справою і припинив справу через відсутність у їх діях складу злочину. Було реабілітовано 110 осіб, яких звинувачували у справі ЄАК, та поновлено у складі КПРС С. А. Лозовського, І. С. Фефера, І. С. Юзефовича, Л. М. Квітко, П. Д. Маркіша, Е. І. Теуміна, С. Л. Брегмана, Л. С. Штерна. Слід наголосити, що реабілітація засуджених у справі ЄАК відбулася без оголошення у пресі. Лише після висновків 29 грудня 1988 р. Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, що пов'язані з репресіями, які мали місце в період 1930-1940-х рр. і на початку 1950-х рр., було дозволено оприлюднити інформацію з даного питання. Проте результати перевірки справи були опубліковані у газеті «Известия ЦК КПСС» у 1989 р.

Якраз намагання обійти увагою єврейську проблему, небажання вести публічну полеміку, офіційно оголошувати будь-які зміни стосовно політики щодо євреїв були характерними для періоду десталінізації.

25 лютого 1956 р. М. Хрущов виголосив доповідь XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки», де зазначив, що «кри-

¹ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 154.

чущими є дії, ініціатором яких був Сталін, і які являють собою грубе попряння основних ленінських принципів національної політики Радянської держави», акцентувавши свою увагу на масових депортаціях народів¹. Проте вже із аналізу тексту доповіді щодо порушень і перекручень національної політики видно вибірковий підхід до критики сталінської політики. М. Хрущов згадав про депортованих карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, проте ні слова не сказав про кримських татар, повертати яких на історичну батьківщину ніхто не збирався.

У доповіді не піднімалося питання державного антисемітизму чи антиєврейської політики, проте М. Хрущов не оминув увагою «Справу лікарів», акцентуючи увагу на тому, що ніякої «справи» не було, а усю відповідальність за боротьбу з лікарями-шкідниками та арешт групи відомих спеціалістів радянської медицини покладав особисто на Сталіна, який за словами Хрущова, «сам давав вказівки, як вести слідство, як допитувати заарештованих», а також «сам викликав слідчого, інструктував його, вказував на методи слідства, а методи були одні – бити і бити»².

У республіці, як і в усій країні, було організовано обговорення доповіді «Про культ особи та його наслідки», проголошеної М. Хрущовим та однойменної постанови ЦК КПР. Окрім того, що було проведене роз'яснення постанови на відкритих та закритих зборах первинних партійних організацій, організовувались збори та мітинги, на яких оратори висловлювали підтримку «рідній партії». Було прочитано 43 лекції і доповіді. Так, у Бердичівському районі 21 липня 1956 р. були проведені збори інтелігенції, де були присутніми близько 200 осіб, а з доповіддю виступив секретар райкому³. По Кодимському району Одеської області у період з 19 по 31 березня 1956 р. було проведено 43 закритих зборів первинних партійних організацій, де одногосно підтримали доповідь М. Хрущова, бо він «націлює первинні партійні організації на подальше покращення колективного керівництва»⁴.

Незважаючи на те, що на окремих зборах іноді лунали критичні запитання («Чому при житті Сталіна ніхто не виступив проти культу особи?», «Чому вказівку В. І. Леніна про недоліки Сталіна і

¹ Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 93-94.

² Там само. – С. 98-99.

³ ДАЖО, ф. П-120, оп. 17, спр. 246, арк. 32.

⁴ ДАОО, ф. П-11, оп. 15, спр. 291, арк. 59.

його дій не взяли до уваги при виборах його генсеком?»), переважна більшість питань стосувалась того, що робити з портретами, бюстами Сталіна, як використовувати його твори та що пояснювати безпартійним¹. Зрозуміло, що питання про зміни в національній політиці КПРС на зборах не піднімались, тим більше, не було закликів до про припинення антисемітської кампанії.

Окрім того, вірити в щирість слова комуністів на таких зборах вкрай складно. Так, Кодимська районна партійна організація в липні 1953 р. аплодисментами зустріла заходи Комуністичної партії «по ліквідації злочинних антипартійних та антидержавних дій Л. Берії, як єдино правильне рішення»².

Замовчування антисемітської політики Сталіна не могло пройти безслідно. У середовищі радянських євреїв виникали питання, на які влада не бажала давати відповіді, оскільки не мала наміру змінювати політику стосовно євреїв, у тому й числі через особисті переконання нового лідера країни М. Хрущова.

У доповідній записці академіка АН СРСР А. М. Панкратової в ЦК КПРС по наслідках виступу з лекціями в Ленінграді і доповідями на тему «XX з'їзд КПРС і завдання історичної науки» (написана, очевидно, у березні 1956 р.) зазначалося, що при виступах велика група питань стосувалася питань антисемітизму та боротьби з ним. Характерними були питання, які звучали по всій країні: «Чому у нас до цих пір продовжується антисемітизм? Чому до цих пір прямо і відкрито ЦК не виступив проти цього чужого марксизму явища? Чому накази про зняття євреїв з роботи не вилучені зі секретних сейфів? Чому у вузи на окремі факультети не приймають євреїв?» Крім того, ставились питання щодо покарання винних у хвилі антисемітизму, про збочення у боротьбі з низькопоклонством перед Заходом та космополітизмом наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр.³

Ні одна масштабна кампанія в СРСР не проходила без вивчення громадської думки та реакції населення на ті чи інші події. Радянська влада фактично поіменно знала: хто, і як реагував на дії партії. Органи Комітету державної безпеки вивчали настрої і серед єврейського населення, особливо з огляду на те, що після смерті Сталіна починає різко зростати кількість радянських євреїв, як хоті-

¹ ДАОО, ф. П-11, оп. 15, спр. 291, арк. 60, 87.

² Там само. – Ф. П-579, оп. 6, спр. 8, арк. 4

³ Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 439.

ли виїхати на постійне місце проживання в Ізраїль. Якщо у 1951 р. таких заяв у республіці була лише одна, то у 1955 р. – 315, а за дев'ять місяців 1956 р. – 1260 заяв¹.

У період хрущовської відлиги на декілька років була призупинена активна боротьба з іудаїзмом. 10 листопада 1954 р. було прийнято «Постанову ЦК КПРС про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», якою влада наголосила на тому, що останнім часом в науково-атеїстичній пропаганді серед населення були допущені грубі помилки і, як висновок, вказала на необхідність у «проведенні глибокої систематичної науково-атеїстичної пропаганди, не допускаючи при цьому образ релігійних почуттів віруючих, а також служителів культу»². Прийняття цієї постанови було одним із кроків деякого послаблення антирелігійної політики, проте не зміни стратегічного курсу по «подоланню релігійних пережитків». Окрім того, на думку Г. Костирченка, на даний компроміс М. Хрущова заставили піти внутрішня боротьба за владу проти групи Г. Малинкова та протести впливових іноземних політичних і громадських кіл, але це зразу відобразилось на іудаїзмі³. Треба віддати належне розумінню віруючих євреїв, що послаблення може у будь-який момент змінитися на «закручування гайок» та адміністративний тиск, що вилось в їхню «схвальну» оцінку постанови та загравання до влади, як-то у молитвах за здоров'я керівників держави чи у подяках віруючих за можливість відправляти релігійні культу. Так, рабин Київської синагоги А. А. Панич та члени правління синагоги А. Б. Злобинський, Я. І. Карлштейн та М. Л. Юровецький заявили: «Ми дуже задоволені постановою, ми вважали і вважаємо своєю Батьківщиною Радянський Союз, а не державу Ізраїль. Нам, старим, дали можливість молитися в синагозі, і ми вдячні нашому урядові. Правильно написано в постанові, що «корінна відмінність науки і релігії очевидна». Але партія правильно враховує і те, що нам віруючим євреям, в силу звички доводиться виконувати і старі обряди, ті що перейшли від діда, від батька...»⁴. У цей час іноземні дипломати, представники Ізраїлю, хоч і під контролем відповідних органів, та знову змогли

¹ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 296.

² Спутник атеїста / Отв. редактор С. И. Ковалев. – М.: Издательство политической литературы, 1959. – С. 477.

³ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 67.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3533, арк. 11.

зустрітися зі своїми одновірцями. Так, у 1959 р. перший та другий секретар посольства Ізраїлю в СРСР Еліаф та Горев відвідали синагоги Коростеня, Бердичева, Житомира та Вінниці, де зустрілися з віруючими, передали їм релігійні книги, надали грошову допомогу та розпитували про життя віруючих¹.

Реабілітація ЄАК не зупинила державну машину у антиєврейській політиці. Тепер євреї ставали «агентами імперіалізму», а КДБ отримав від КПРС пряму вказівку посилити боротьбу з агентурою розвідок імперіалістичних держав². У грудні 1958 р. ЦК КПУ поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зажадав від нього «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки»³.

Відділ адміністративних органів ЦК КПУ інформував 18 вересня 1959 р. про низький рівень боротьби з викриттям і припиненням ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів. Постанова ЦК КПУ від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» зобов'язувала це відомство усунути виявлені недоліки, в тому числі розширити сітку агентури, здатної проникати в середовище антирадянських елементів, особливо сіоністів⁴. Пленум Чернівецького обкому КПУ, розглядаючи 29 серпня 1962 р. питання про масово-політичну роботу серед населення, відзначив необхідність посилити боротьбу проти ворожої ідеології сіонізму⁵.

Побоюючись втратити контроль над суспільно-політичною ситуацією у державі, влада продовжувала практику придушення будь-якого «вільнодумства», застосовуючи практику попереднього режиму (критика та тиск на окремих діячів культури та мистецтва через засоби масової інформації та збори, звинувачення у «антирадянській діяльності», арешти) та, модернізуючи її новими формами роботи (усунення від суспільно-політичного чи громадського життя, заборона працювати за фахом представникам інтелігенції,

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 26.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). Т.8. 1959-1965. – Київ: Політвидав України, 1981. – С. 374.

³ Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 93.

⁴ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 326, 327, 320-323.

⁵ Там само. – С. 541.

звільнення з роботи, постійний тиск та контроль з боку КДБ, примусове лікування тощо). Особливо небезпечними були будь-які реформаторські рухи, які особливо активно зароджувалися серед молоді. Молодіжна фронда (за О. Зубковою), або младореформатори-неомарксистки (за Г. Костирченко) зі своїм притаманим молодіжним радикалізмом реально бажали змін у державі. Зароджувався цей рух і у єврейському середовищі.

Навесні 1956 р. були заарештовані кияни єврейського походження А. М. Парташников, А. Ш. Фельдман, М.-Р. Ш. Гарцман та росіянин В. М. Шахматов за звинуваченнями у створенні на початку 1956 р. «Соціалістичного союзу за свободу». Розповсюджуючи листівки вони стверджували, що «придушення всілякої вільної думки і творчої ініціативи веде до застою в усіх сферах науки, культури і мистецтва»¹.

Восени 1956 р. був заарештований киянин К. Стерник, а в липні 1957 р. у Києві відбувся судовий процес по обвинуваченню в сіоністській діяльності Б. Вайсмана, М. Діаманта, М. Дрезніна, Б. Лейбензона, Х. Ременика та інших українських євреїв.

В останні роки діяльності М. Хрущова владна машина перейшла до відкритого державного антисемітизму. Наслідком цього стало видання книги Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас» у 1963 р. Книга, яка написана у формі простих розповідей, «викриває» іудаїзм та сіонізм як зброю американського імперіалізму, а ілюстрації до книги, які були підготовлені художником М. Савченком, були не просто юдофобськими, а й принизливими за своєю суттю для усього народу для якого іудаїзм є одним із найважливіших елементів національного самоусвідомлення. Видання книги в Україні спричинило скандал далеко за її межами. Міністерство закордонних справ УРСР інформувало першого секретаря КПУ П. Шелеста про негативну реакцію на книгу Комісії з прав людини ООН, що незабаром вилилось у засудження праці Т. Кичка ідеологічною комісією ЦК КПРС².

Тим не менше, послаблення на короткий період ідеологічного тиску в епоху М. Хрущова дало можливість прорости паросткам єврейської культури. Намагаючись збити хвилю критики закордон-

¹ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 77.

² Шпак Д. О. Іудаїзм та єврейський національний рух на Півдні України у другій половині 1950–х – 1980–х років: взаємозв'язок з українським опозиційним рухом / Д. О. Шпак // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – вип. 24. – К. : ВІР УАН, 2009. – С. 126.

ного єврейства щодо становища євреїв у країні, радянська влада частково дозволила відновлення єврейської культури. Проте в масштабах країни та відносно до кількості євреїв в ній цей процес був настільки мізерним, що це було швидше імітацією відновлення національної культури єврейського народу. Для прикладу, з 1959 по 1967 р. в країні було видано 19 книг єврейською мовою, тоді як лише в одному 1962 р. було видано 34 книги удмуртською, 49 – марійською 116 – башкирською¹.

З 1961 р. на їдиш видається журнал «Советиш Геймланд» (Радянська Батьківщина). Проте його тираж поступово зменшувався. Якщо у 1961 р. було видано 25 тис. примірників, то у 1966 р. – 16 тис., 1971 р. – 10 тис., 1991 р. – 4 тис. Розквіту їдишської єврейської культури не відбулося не тільки через офіційну політику влади, а й через позицію самого єврейства у цей час. У першу чергу – через масову русифікацію єврейського населення, особливо у містах, де на 1959 р. проживало 97 % євреїв України. Якщо на кінець 1950-х років мову своєї національності рідною вважали 17,7 % євреїв СРСР, а рідною російську вважали 78,2 % євреїв, то у 1979 р. мову своєї національності назвали рідною лише 14,2 % євреїв СРСР, а російську мову – 83,3 %. Протягом усього цього періоду влада продовжила дискримінаційну політику стосовно євреїв у можливості вивчати та навчатися рідною мовою. Навіть у Єврейській автономній області, де єврейська національна освіта була остаточно знищена у 1949 р., питання про відновлення національної компоненти в школі не виникало, і усі прояви єврейської національної культури зводились до короткотривалих радіопрограм на їдиш та видання газети «Біробіджан штерн». Їдиш як мова як у Біробіджані, так і в інших радянських містах залишилася лише серед літніх людей. Лише у 1988 р. у Біробіджані до 50-річчя утворення ЄАО було видано буквар на їдиш для початкової школи та починається факультативне вивчення мови їдиш у двох школах.

В Україні, як і інших республіках СРСР, питання про відновлення єврейської національної освіти взагалі не стояло.

Внаслідок арабо-ізраїльського конфлікту (шестиденної війни) 10 червня 1967 р. дипломатичні стосунки між СРСР та Ізраїлем були розірвані з ініціативи радянського уряду. СРСР не підтримував політичних, економічних та культурних контактів з Ізраїлем до середини 1980-х рр. Антиізраїльська, антисіоністська компанія

¹ Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). – Т.6. – М.: Мосты культуры, 2007. – С. 399.

СРСР на міжнародній арені, яка продовжувалася увесь цей період, зрозуміло, вплинула на внутрішню політику стосовно євреїв. Тим більше, що перемога Ізраїлю у шестиденній війні сприяла росту національного самоусвідомлення навіть у асимільованих радянських євреїв. Намагаючись приборкати наростання єврейського національного руху, який тільки посилювався у зв'язку з відмовами тисячам єврейським громадянам залишити СРСР, влада вдалася до нової антисіоністської компанії, яка зачепила усі сфери суспільного життя та особливо інформаційну. Лише в УРСР у 1967-1984 рр. було опубліковано 135 антиізраїльських та антисіоністських книг. В одному 1981 р. їх було видано 18¹. Шалена інформаційна кампанія була відповіддю на наростання інтересу серед євреїв до вивчення мов іврит та ідиш, до повернення до релігійних традицій, поширення єврейської літератури через самвидав.

Ще з початком «відлиги» та з відновленням діалогу між СРСР та Ізраїлем єврейська міжнародна спільнота сподівалася у знятті заборони радянським євреям на виїзд закордон, оскільки усі попередні спроби схилити радянський уряд до більш лояльної еміграційної політики були провальними. За період 1948-1953 рр. з Радянського Союзу виїхали за ізраїльськими візами лише 18 осіб². Незважаючи на те, що, починаючи з 1950-х рр., потік євреїв-емігрантів значно зріс (1951-1960 рр. кількість євреїв, що виїхала склала 1199 чоловік, у 1961-1970 рр. – 10062 особи³), загальна риторика СРСР на чолі із М. Хрущовим залишилася незмінною – будь-які розмови про масовий виїзд євреїв, про дозвіл вести пропаганду серед єврейського населення про виїзд, про встановлення контактів між сім'ями, що опинилися по обидва боки кордону, розглядалися як втручання у внутрішні справи СРСР.

Незважаючи на заборону та постійний тиск, з середини 1950-х рр. рух за виїзд з СРСР починає наростати. Окремі дослідники даного питання вважають, що коріння виїзду євреїв з СРСР лежало не тільки у національній площині, а й значно ширше – у соціально-економічній та політичній⁴. До виїзду, у першу чергу, прагнули науковці, творча інтелігенція, кваліфіковані працівники, які

¹ Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1953–67 гг. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15419>. (6.07.2016). – Назва з екрану.

² Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 44.

³ Наулко В. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні / В. Наулко // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 5.

⁴ Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг... – С. 124.

були незадоволені відсутністю свободи, так і зрівнялівкою в оплаті праці. Проте у єврейському середовищі це бажання підсилювалось зростаючою сіоністською пропагандою, побутовим антисемітизмом та дискримінацією з боку влади.

Активно зростаюча кількість бажаних залишити СРСР та відмова у задоволенні даного бажання призвели до росту кількості «відмовників», які з 1950-х рр. починають об'єднуватись та координувати свої дії та відверто тиснути на владу заради дозволу на виїзд до Ізраїлю. Рух відмовників став фактично фундаментом підпільного радянського сіонізму, росту єврейського самвидаву особливо у 1960 – першій половині 1980-х рр., а усі спроби влади придушити його – отримували опір. Тоді для радянської влади залишалося фактично два основних варіанти розв'язання даного питання: випускати за межі СРСР невеликими партіями особливо активних діячів єврейського руху або спробувати придушити його арештами.

У 1970-1971 рр. відбулися судові процеси над єврейськими активістами по усьому Радянському Союзу, у тому числі й в Україні. У цей час засудили Рейзу Палатник з Одеси, Ігоря Гольця з Луцька. Судили не за «сіонізм», що було звичною практикою для сталінізму, а за «антирадянську пропаганду», «шпигунство». Нові підходи до цього озвучив А. Мікоян ще у 1956 р.: «Ми переслідуюмо не за сіонізм, і це не сіоністські судові процеси. Якщо сіоністи є американськими шпигунами чи шпигунами інших країн, то їх можливо... карати за шпигунство, а не за сіоністську діяльність»¹. Саме за звинуваченнями у шпигунстві був засуджений у 1973 р. слюсар з м. Вінниці І. Школьник. А невдовзі в Києві «за хуліганство» був засуджений А. Фельдман (1973 р.), у Вінниці «за хабарництво» – М. Штерн (1974 р.), в Одесі «за спротив владі» Л. Ройтбурд (1975 р.), за відмову від служби в армії у цьому ж році були засуджені активісти з Києва та Харкова². Очевидно, що метою арештів та переслідувань було, у першу чергу, намагання зупинити ріст кількості бажаних євреїв до виїзду до Ізраїлю та покарання особливо активних громадян, які виступали за алію.

На Поділлі вони вилились у таких два показових судових процесах над І. Школьником і М. Штерном. Вінницький інженер Іцхак Школьник був заарештований у 1972 р. за звинуваченням у

¹ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 52.

² Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд., стер. / Л. М. Алексеева. – М.: Московская Хельсинкская группа, 2012. – С. 126.

шпигунстві на користь Ізраїлю. У 1973 р. був засуджений до 10 років покарання у виправно-трудовах таборах, пізніше в порядку касації термін був зменшений до 7 років. Інший вінницький єврей Михайло Штерн, який з 1963 р. працював завідувачем консультативно-поліклінічного відділення у Вінницькому ендокринологічному диспансері, 31 грудня 1974 р. Вінницьким обласним судом був засуджений до 8 років колонії посиленого режиму з конфіскацією майна за хабарництво та шахрайство. Зі слів прокурора слідчого відділу Вінницької обласної прокуратури Кравченко, «пред'явлення обвинувачення пов'язане з бажанням сім'ї виїхати в державу Ізраїль». Мова йшла про меншого сина обвинуваченого – Августа Штерна, медика-біолога, кандидата технічних наук, який разом з дружиною отримав дозвіл на виїзд у травні 1974 р.¹

Євреї вдавалися до різних форм боротьби за свої права. Якщо спочатку це було переважно підпільне поширення самвидаву, вивчення івриту, то з часом вони все частіше вдавалися до ненасильницьких акцій спротиву – голодування, демонстрацій, вшанування пам'яті євреїв – жертв фашизму.

Саме рух за вшанування пам'яті жертв єврейського народу, що всіляко намагалася заборонити влада, став однією із наймасштабніших акцій євреїв СРСР даного періоду.

Для євреїв України однією з найбільших трагедій стало винищення євреїв в урочищі Бабин Яр м. Києва. Вже 29 вересня 1966 р. відбувся один із перших пам'ятних мітингів на місці масового розстрілу. Як доповідали органи державної безпеки «...сюди самовільно зібралися жителі Києва, переважно єврейської національності. Перед присутніми різні особи проголошували промови, в яких разом із закликами вшановувати пам'ять загиблих висловлювалось незадоволення, що досі на цьому місці немає пам'ятника, що у державі нібито євреї перебувають у нерівних умовах стосовно інших національностей, посилаючись на відсутність єврейських шкіл, театрів, друкованих органів тощо»².

І якщо один з перших мітингів відвідало декілька десятків киян, то невдовзі сюди стали їхати євреї з інших міст СРСР. У 1968 р. у траурних заходах взяли участь 50-70 осіб, у 1969 р. – 300-

¹ Суд над Штерном // Хроника текущих событий. – Вып.34. – 31 декабря 1974 г. – С. 16.

² Колесник О. Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків / О. Колесник // Acta studiosa historica. – 2014. – Ч. 4. – С. 148.

400, у 1970 р. – 700-800, а у 1971 р. близько 1000 осіб, у тому числі представники з Москви, Ленінграда, Свердловська, Тбілісі¹.

З часом владі було все важче стримати наростаючий рух за виїзд з СРСР, який особливо у 1970-1980-х рр. ставав масовим. У цілому з СРСР протягом 1970-1980 рр. виїхали за ізраїльськими візами близько 250 тис. осіб, і з кожним роком кількість дозволів збільшувалася: 1975 р. – 13 тис., 1976 р. – 14 тис., 1977 р. – 17 тис., 1978 р. – 36 тис., 1979 р. – 51300 осіб. Проте значна частина євреїв цих дозволів не отримала. Лише в Києві на 1979 р. було близько 2 тис. відмовників².

9 січня 1979 р. була прийнята Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди», яка в Україні була втілена за допомогою постанови Секретаріату ЦК КПУ від 19 березня 1979 р. «Про організацію виконання Постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого викриття реакційної суті міжнародного сіонізму і антирадянської сіоністської пропаганди». Метою даної постанови було активізувати боротьбу із сіонізмом в умовах його наростаючих тенденцій в УРСР. Областями прокотилась хвиля проведених заходів у боротьбі із сіонізмом та сіоністською пропагандою.

Так, план по організації виконання та контролю за виконанням цієї постанови ЦК КПУ Вінницьким обкомом КПУ складався з 6 пунктів і передбачав наступні заходи: 1. Проведення наради секретарів міських комітетів та районних комітетів партії з питань посилення боротьби з сіоністською пропагандою. 2. На засіданні обласної комісії заслухати хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК Компартії України з цих питань. Розробити рекомендації. 3. Направляти міським комітетам та районним комітетам партії матеріали на допомогу промовцям з критики міжнародного сіонізму. 4. Проаналізувати висвітлення боротьби з буржуазною пропагандою на сторінках обласних, Могилів-Подільської та Жмеринської міських, Хмельницької, Бершадської і Шаргородської районних газет. 5. Вивчити роботу міської організації товариства «Знання» по боротьбі з сіоністською пропагандою в м. Вінниці. 6. Проінформувати ЦК Компартії України по виконанню заходів по подальшому викритті реакційної

¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР... – С. 128.

² Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР... – С. 139-140.

сутності міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди¹.

У довідці про виконання заходів Вінницький обком Компартії України детально звітував про проведену роботу. Окрім прочитаних лекцій групами лекторів та агітаторів із числа євреїв-комуністів, проведених зборів трудових колективів, індивідуальних бесід з єврейськими сім'ями, статей у пресі, виступів на радіо, були проведені й інші заходи. Зокрема, були вилучені з бібліотек області праці звинуваченого у сіоністській діяльності одеського письменника Аркадія Львова (Бинштейна). Також були вилучені з бібліотеки книги київського письменника Віктора Некрасова, який у статтях активно наполягав на необхідності вшанувати пам'ять радянських людей, які були розстріляні у Бабиному Яру, за що був звинувачений у закликах до «масових сіоністських зборищ». У контексті боротьби зі сіонізмом були вилучені також книги українського письменника, правозахисника, керівника і засновника Української Гельсінської групи Миколи Руденка, а також українського письменника-фантаста, одного із засновників даної організації Олеса Бердника.

Очевидно, шляхом «перевиховування», індивідуальних бесід та, насамперед, постійним тиском наприкінці 1970-х рр. владі дещо вдалося збити хвилю євреїв, що бажали виїхати за кордон. Якщо у 1979 р. таких звернень по Вінницькій області було 749, то у 1980 р. – 42, а за чотири місяці 1981 р. – лише 2². Тиск на бажаючих виїхати за кордон був постійний. Так, секретар Томашпільського райкому Компартії України І. Стеблина з гордістю доповідала, що за період з 1971 по 1979 рр. з району виїхало лише 2 особи єврейської національності³.

У рамках антисіоністської пропаганди та агітації країною у кінці 1970 – на початку 1980-х років прокотилася хвиля виступів лекторських груп з різноманітною тематикою: «Нам з сіоністами не по дорозі», «Сіонізм – ілюзії і реальність», «Реакційна сутність ідеології і політики міжнародного імперіалізму», «Сіоністська пропаганда на службі імперіалізму», «Сіонізм у системі імперіалізму», «Сіонізм – ідеологія антикомунізму», «Українські буржуазні націоналісти та сіоністи – вороги миру, прогресу і соціалізму» тощо. Як правило, доручали боротися з сіоністською пропагандою євреям-комуністам, представникам творчої інтелігенції. Так, вчитель Бар-

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 74, спр. 148, арк. 1.

² Там само. – Арк. 21.

³ Там само.

ської середньої школи № 2 А. І. Гонтмахер лише у 1979 р. виступив з критикою «міжнародного сіонізму» близько 40 разів¹. Алію вдалося загальмувати, проте не зупинити. У цілому по СРСР у 1979 р. виїхало 51333 особи². Цей рік був одним із наймасовіших років у плані виїзду євреїв з СРСР до періоду перебудови.

З початку 1980-х рр. становище українських євреїв погіршилось. На тлі загострення міжнародних відносин владу вже ніщо не зупиняло у знищенні внутрішньої опозиції. У цей період відбулося різке скорочення дозволів для виїзду за кордон, почалися гоніння учасників єврейського руху, знову пройшли судові процеси над єврейськими активістами.

У цей час в Україні відбулися судові процеси над В. Кислицьким (1981 р.), С. Зубком (1981 р.), А. Парицьким (1981 р.), Ю. Тарнопольським (1983 р.), І. Беренштейном (1984 р.), Я. Левиним (1984 р.), М. Непомнящим (1985 р.)³.

Продовжувалася антисіоністська пропаганда у пресі та книгах. У 1982 р. за рубрикою «Критика ідеології і політики і Антикомунізму» у Києві була видана книга О. Коренева «Класова сутність сіонізму».

На прикладі розв'язання «єврейського питання» помітні суттєві зміни форм національної політики у постсталінський період радянської влади. Євреї даної епохи були активними учасниками правозахисного та релігійного дисидентства. Тому до них застосовували увесь арсенал заходів впливу, як і до інших учасників руху. Засудження та примусове «лікування» в психіатричних лікарнях були чи не найтяжчими. Проте єврейський рух переплітався зі суто своїми національними завданнями. Сіонізм став реакцією євреїв на заборону виїзду з СРСР. Серед основних форм роботи з єврейським населенням варто виділити наступні: показові судові процеси над євреями-активістами, дозвіл на еміграцію за кордон, позбавлення радянського громадянства, «переконливі» індивідуальні бесіди правоохоронних органів, взяття на контроль окремих представників єврейського населення, внесення до списку неблагонадійних, прикріплення до окремих єврейських сімей євреїв-комуністів. Відсутність широкомасштабних репресій, основна відмінність хру-

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 74, спр. 148, арк. 5.

² Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1953–67 гг. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15419>. (6.07.2016). – Назва з екрану.

³ Там само.

щовської та брежнєвської епох від тоталітарного режиму Й. Сталіна. Те, за що колись можна було отримати десятки років за «антирадянську діяльність» замінювалось більш «м'якими» формами роботи. Так, група єврейської молоді Вінницького медичного інституту імені М. І. Пирогова (Б. Гуревич, М. Двойрис, А. Масежник) була звинувачена у тому, що вела проізраїльські сіоністські розмови, слухала голос Ізраїлю, займалась компрометацією радянського способу життя. Коли ж вони «розкаялись у своїй поведінці, відриклися від своєї діяльності, запевнили колектив інституту, що надалі такого не повториться» – продовжили навчання в інституті¹.

У контексті прихованої антисемітської політики розглядаються питання боротьби з економічними злочинами, що активно розпочалася за керівництва державою М. Хрущовим та активно продовжувалася за часів Л. Брежнєва. Проте думки дослідників розділилися і не завжди є однозначними щодо того, чи була це суто антиєврейська акція. Автори «Єврейської електронної енциклопедії» вважають, що кампанія боротьби з «розкраданням соціалістичної власності» носила відверто антиєврейський характер². С. Шварц вважає, що «немає ніяких підстав вважати, що ця нова політика задумана була як система антиєврейських заходів. Але з самого початку застосування нового законодавства йому був наданий антиєврейський характер»³. Один із авторів «Книги про російське єврейство. 1917-1967» Л. Шапіро, що була написана саме у період активного розгортання боротьби з економічними злочинами, звертає увагу на те, «що радянські газети стали підкреслювати єврейське походження обвинувачених у різних злочинах майнового характеру», та робить висновок, що «очевидно хотіли створити враження, що більшість спекулянтів і шахраїв – євреї»⁴. Г. Костирченко на неоднозначність даного питання натякає у своїй праці вже у назві розділу «Чи були «економічні процеси» антиєврейськими?» Проте, вказуючи, що євреї складали значну кількість серед засуджених за економічними злочинами у цей період, а то й 50 % від усіх засуджених, робить висновок, що «версія про те, що етнічний або, точніше, антисемітський чинник

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 73, спр. 245, арк. 8.

² Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1953–67 гг. [Електронний ресурс] // Електронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15419>. (6.07.2016). – Назва з екрану.

³ Книга о русском еврействе. 1917-1967 / Под редакцией Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона и А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк: Союз русских евреев, 1968. – С. 330.

⁴ Там само. – С. 370.

був головним провокувальним моментом в цих переслідуваннях, немає під собою скільки-небудь вагомої фактичної основи»¹.

На нашу думку, широке представлення українських євреїв серед засуджених за економічні злочини пов'язане у першу чергу із загальною кількістю єврейського населення в республіці та з тим, що в силу певних об'єктивних та суб'єктивних обставин вони навіть у 1960-х – 1970-х рр. широко були представлені в торгівлі, сфері побуту, в управлінні організаціями та закладами, або, як зазначає Л. Шапіро, «в Радянському Союзі до певної міри збереглася знайома єврейській соціології тенденція концентрації євреїв у специфічних галузях економічного життя країни»².

За даними КДБ, тільки за незаконні валютні операції в СРСР у 1960-1966 рр. до кримінальної відповідальності була притягнена 1061 особа. В той же час євреїв, за ці самі злочини, у період 1961-1967 рр. було засуджено 497³.

Очевидно, що центральна та регіональна радянська преса, яка не побачила офіційного засудження сталінського антисемітизму та відчувала настрої побутового антисемітизму на початку 1960-х рр., певною мірою упереджено висвітлювала у фейлетонах та повідомленнях із суду про процеси, які були пов'язані з євреями. Тим більше вона звикла працювати такими методами ще у попередній період. Так, «Вінницька правда» 14 лютого 1953 р. у сатиричній статті «Як Хазін з води сухим вийшов (хвилююча повість з прологом і без епілога)» сатирично оповідала про керуючого колгоспними ринками у Томашпільському районі, який «спритно перетворив звичайний брухт чорного металу в солідну суму грошей», але був викритий ревізорами. Особливо акцентувалася увага на підписах у документах людей, з допомогою яких було скоєно злочин: Хазін, Гейсман⁴. Ця ж газета 3 березня 1953 р. у фейлетоні «Скандал в Чечельнику» розповідала, як голова місцевої Райспоживспілки відмовився приймати на роботу комірником у чайну районного центру Соломона Ісаковича Вількіса із заявою, що він йому не довіряє. Газета підкреслювала, що останнього настирливо рекомендували голова виконкому Чечельницької районної ради

¹ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 417-436.

² Книга о русском еврействе. 1917-1967... – С. 362.

³ Костырченко Г. Тайная политика Хрущева... – С. 433.

⁴ Як Хазін з води сухим вийшов (хвилююча повість з прологом і без епілога) // Вінницька правда. – 1953. – 14 лютого. – С. 4.

депутатів трудящих Маруненко та секретар райкому КПУ Мельник¹. Зрозуміло, що вплутувати у справу з євреями вище керівництво Чечельницького району Вінницької області автор фейлетону міг тільки за санкції вищого партійного керівництва.

Варто зазначити, що формування образу єврея-хапуги, казнокрада, лицеміра було звичною практикою у часи загострення «єврейського питання». Іноді самої назви фейлетону було достатньо, щоб сформувавши у читачів певну думку. Наприклад, достатньо було прочитати «Бережіться перукаря Ласмана» та ще й чітко вказану адресу (м. Вінниця, вул. Леніна, 91), щоб більше не виникало бажання йти до єврея-перукаря².

Боротьба з економічними злочинами продовжувалася і у період керівництва Л. Брежньєва. Так, 22 липня 1972 р. Вінницький обласний суд, розглянувши справу про розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах, засудив до різних термінів ув'язнення з конфіскацією майна працівників Ялтушківського радгоспробкоопа Барської райспоживспілки та працівників плодо-овощебази оптово-роздрібної контори Шевченківського району м. Києва євреїв Баргу І. Г (15 років ув'язнення), Лехтгольца І. І. (12 років), Падву Ш. М. (10 років), Храпка Й. С. (8 років), українців Савчук Л. П., Боднара І. П. (8 років) Косаківського В. І., Бугу А. П., Яська О. С., Корчинського О. А. (4 роки), Сокола І. Е., Ковалю П. Є. (3 роки), Шемчук Є. М. (2 роки), болгар Гарановського В. А. (3 роки), Гарановську А. П. (2 роки), і лише українець Невидничий І. Н та єврейка Фішман А. М. були виправдані³.

З вищевикладеного можемо стверджувати, що національна політика радянської влади стосовно єврейського населення протягом другої половини 1950 – першої половини 1980-х рр. була незмінною за завданнями, проте була новою за формою. Не слід заперечувати суттєвих змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму з одного боку, а з іншого – фактично не змінювались основні напрямки та принципи національної політики. Державний антисемітизм, що у цей період офіційно існував у формі антисіоністської пропаганди та боротьби з сіонізмом, підкріплювався прихованою дискримінацією єврейського населення України в освіті, кар'єрному рості, партійному будівництві, знищенням національної культури та освіти, утисків

¹ Май Ю. Скандал в Чечельнику/ Ю. Май // Вінницька правда. – 1953. – 3 березня. – С. 3.

² Бережіться перукаря Ласмана // Вінницька правда. – 1953. – 10 травня. – С. 4.

³ ДАВіО, ф. П-136, оп. 60, спр. 326, арк. 49-52.

релігійного життя, заохочення русифікації, асиміляції та міграційних процесів тощо.

4.2. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля від 1959 до 1989 рр.

Демографічні процеси в українському суспільстві у повоєнний період були повністю залежними від соціальної та національної політики влади та її підходів до побудови радянського суспільства як історичної спільності людей в нових суспільно-політичних умовах – соціалізмові, який згодом повинен був трансформуватися в комунізм. Інтернаціоналізм, боротьба з націоналізмом, асиміляція, примусова та заохочувана міграція населення в межах величезної країни, заохочення укладання міжнаціональних шлюбів, русифікація поряд із природним приростом населення були лише окремими формами та методами управління владою суспільно-демографічними процесами як у масштабі усієї країни, так і окремого народу. Проте цей інструментарій управління був доповнений суто «національними» підходами до розв'язання «єврейського питання»: майже повне знищення релігії як основи національного життя, заборона івриту як ланцюга, який поєднував радянських, європейських, американських і палестинських євреїв. Але самим дієвим способом впливу на національну самоідентифікацію євреїв у другій половинні ХХ ст. став антисемітизм: коли відверто державний (як-то боротьба з єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, з лікарями-шкідниками), коли прихований (введення квот на студентів-євреїв, обмеження у службі в органах і армії, чистка кадрів керівних та партійних органів, цілого ряду установ та організації), коли побутовий (звинувачення євреїв у своїх бідах, формування образу єврея-торгаша, поширення анекдотів, неприховане висміювання тощо).

Саме через постійний тиск антисемітизму багато представників цієї нації, починаючи з 1950-х рр., «соромилися» бути євреями, намагалися приховати свою національність, а то й змінити її на іншу. Характерними ці процеси були і для євреїв Поділля.

При дослідженні демографічних процесів серед євреїв Поділля автор опирався, у першу чергу, на опубліковані та архівні результати всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. Проте названі цифри кількісних характеристик єврейського на-

селення Поділля не будуть остаточно достовірними з кількох причин. У першу чергу, мова йде про тих євреїв, хто вважав себе євреєм, був євреєм за офіційним документом, а це були в основному ті, у кого обоє батьків були євреями. За твердженням В. Константинова оскільки лише 5-10 % дітей від змішаних шлюбів у СРСР записувались євреями, говорити про «розширене єврейське населення» на відміну від «власне єврейського населення» у більшості випадків складно з огляду на відсутність даних щодо його соціально-демографічної структури¹. Й. Зисельс при дослідженні проблем чисельності єврейського населення України оперує такими поняттями як «ядро єврейської популяції», яке визначається власне переписами та «розширена єврейська популяція», яка включає в себе як «ядро» меншини, так і «маргіналів»². На думку М. Куповецького, динаміка чисельності єврейського населення України у другій половині ХХ ст. визначалася трьома основними факторами: природним рухом, міграцією і асиміляцією, і вплив кожного із цих факторів на процес зменшення єврейського населення змінювався протягом даного періоду³.

Для об'єктивності дослідження та усвідомлення масштабів зміни демографічних показників єврейського населення Подільського регіону у другій половині ХХ ст. варто зацентувати увагу на окремих показниках останнього довоєнного Всесоюзного перепису населення 1939 р. в СРСР, який містить дані про переважну частину етнографічного регіону Поділля (Вінницька, Кам'янець-Подільська області, частина Київської, Одеської областей та Молдавської АРСР (Балтський та Кодимський район), за винятком територій, які ряд українських істориків відносять до регіону, і які перебували у складі Польщі та Румунії (південно-східні райони сучасної Тернопільської області та Заставнівський район і північна частина Хотинського району Чернівецької області).

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов – Иерусалим: [б. в.], 2007. – С. 9.

² Зисельс И. Динамика численности еврейского населения Украины [Електронний ресурс] / И. Зисельс // Асоціація єврейських організацій та громад України. – Режим доступу: <http://www.vaadua.org/analitika/dinamika-chislennosti-evreyskogo-naseleniya-ukrainy>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

³ Куповецкий М. С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века / М. С. Куповецкий // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 5-6. – С. 165.

У цей період євреї були однією з найбільших національних меншин СРСР, яка була активно представлена в республіках європейської частини країни і особливо компактно на тій території, яка входила у так звану «смугу осілості», у тому числі на Поділлі. За даними перепису, на території СРСР проживало 3028538 євреїв (1,8 % усього населення країни). В УРСР на даний період проживало 1532776 євреїв, що складало майже 5 % населення республіки та 50,6 % усіх євреїв Радянського Союзу. Уже цей період дана національна меншина була переважно міською, оскільки міське населення складало 1310336 (85,5 %), тоді як сільське – лише 222440 (14,5 %)¹. На території Вінницької області у цей період проживало 141825 (6,0 % населення області), а євреї Кам'янець-Подільської області складала 121335 осіб (7,0 % населення області)². Зазначимо, що розрив між кількістю єврейського населення Вінницької та Кам'янець-Подільської областей був у цей період мінімальним і складав лише трохи більше 20 тис. осіб, а питома вага євреїв серед населення Кам'янець-Подільщини була навіть вищою, ніж на Вінниччині, тоді як, починаючи з повоєнного періоду, різниця у кількості єврейського населення між областями суттєво збільшується. Вже у 1959 р. вона складала 2,6 раза, що підтверджує нашу тезу про те, що масштаби винищення єврейського населення окупаційною владою в роки Другої світової війни були більшими, чим далі на захід республіки, і мінімальними у її східних регіонах. Подальші відмінності у демографічних процесах серед єврейської національної меншини у цих областях у другій половині ХХ ст., на нашу думку, визначалися у першу чергу особливостями соціально-економічного розвитку даних регіонів, природних процесів серед цієї національної меншини, міграції, а з часом і імміграції. Результати перепису свідчать, що серед населення багатьох міст Поділля у цей період євреї складала вагому частину населення, а в окремих з них – навіть переважаючи, а їх розселення навіть на кінець 1930-х р. було тісно пов'язано зі смугою осілості євреїв, визначеною ще царським урядом. Для прикладу, євреї становили значну частину населення Бердичева – 23266 (37,5 %), Любара – 1857 (70,3) (північні регіони Поділля), Вінниці – 33150 (35,6 %), Бершаді – 4271 (73,6 %), Гайсина – 4109 (27,7 %), Шаргорода – 1664 (74,4 %), Могилів-

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1992. – С. 57, 68.

² Там само. – С. 68, 69.

Подільського – 8703 (39,8 %), Кам'янець-Подільського – 13796 (38,1 %), Проскурова – 14518 (38,7 %), Деражні – 2651 (40,6 %), Меджибожа – 1347 (51,6 %) та ряду інших міст та містечок Західного та Східного Поділля, тоді як відсоток питомої ваги євреїв серед усього населення був значно нижчим у південних районах даного етнографічного регіону (Голованівськ – 1393 (21,2 %), Криве Озеро – 1447 (15,9 %), Балта 4711 (26,3 %), Кодима – 1641 (25,6 %), Саврань – 1101 (21,2 %)) та мінімальним у північно-східних районах (Христинівка – 405 (7,4 %), Гайворон – 811 (8,8 %))¹.

Уже у цей період проявилась тенденція русифікації євреїв країни. Лише 39,7 % євреїв СРСР вважали рідною мову своєї національності, тоді як 54,6 % вважали рідною мовою – російську. Для порівняння: у поляків цей показник складав 29,3 %, а у німців – лише 9,7 %².

Перший повоєнний перепис, що відбувся через 20 років після попереднього, засвідчив, що у демографічних показниках цієї національної меншини відбулися колосальні зміни через вплив ряду чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Якщо у цілому населення країни і республіки поступово відновлюється після величезних демографічних втрат, отриманих внаслідок Другої світової війни, у першу чергу, через природний приріст населення, то у середовищі радянських євреїв розпочалися процеси по зменшенню чисельності цієї національної меншини, а в окремих регіонах навіть йдеться про її повне зникнення.

За переписом 1959 р., населення Української СРСР складало 41869046 осіб, з яких більшість представляло сільське населення 22721627 (54,3 %), а 19147419 (45,7 %) – міське. Навіть незважаючи на втрати в роки війни, урбанізаційні процеси неухильно відбувалися в республіці. Якщо у 1939 р. частка міського населення складала 33,5 %, то у 1959 р. вона збільшилась більше ніж на 12 %³.

Відбулися суттєві зміни у кількості населення серед областей, які репрезентували подільський регіон, а це, насамперед, Вінницька та Хмельницька області. Якщо у довоєнний період населен-

¹ Всесоюзная перепись 1939 г. Приложение [електронний ресурс] // Демоскоп Weekly. – № 685 – 686. – 9-22 мая 2016. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=2>. (24.05.2016). – Назва з екрану.

² Всесоюзная перепись населения 1939 года... – С. 80.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К. А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 16.

ня Вінницької області поступалося лише промислово розвиненим областям (Донецькій та Харківській обл.) та Львівській обл., а населення Хмельницької області було більшим ніж населення Запорізької, Сумської, Волинської, Житомирської та навіть Київської областей, то за переписом 1959 р., населення даних областей не досягло довоєнного рівня і особливо поступалося промисловим регіонам Сходу республіки. На даний час населення Вінницької області складало 2142045 осіб, з яких 363135 осіб (17 %) складало міське населення та 1778910 (83 %) – сільське. Населення Хмельницької області складало 1611412 осіб, з яких – 304880 (19 %) міське та 1306532 (81%) сільське населення¹.

Найбільшими містами Поділля на даний час були Вінниця – 121854 мешканці, Хмельницький – 62473, Бердичів – 53206, Кам'янець-Подільський – 40299, Жмеринка – 29368, Козятин – 22784, Могилів-Подільський – 21208, Гайсин – 17680, Балта – 17922, Чортків – 15294, Хмільник – 13288, Тульчин – 12492, Гайворон – 11239².

Єврейська громада у досліджуваний період продовжувала займати чільне місце в національній структурі населення як СРСР, так і України, хоча його чисельність істотно зменшилась. У межах Радянського Союзу на 1959 р. проживало 2267814 осіб єврейської національності³. Це була одна з найбільших національних меншин, яка була представлена фактично в усіх регіонах СРСР та не мала (за винятком Біробіджанської АРСР) свого національно-територіального утворення. Переважна більшість радянських євреїв була зосереджена у містах – 2161702 (95,3 %), тоді як у межах сіл проживало лише 106112 євреїв (4,7 %)⁴. За переписом населення 1959 р., в межах УРСР проживало 840311 осіб єврейської національності, що складало 2 % від усього населення республіки⁵. Незважаючи на те, що внаслідок Голокосту у роки Другої світової війни та державний антисемітизм у повоєнні роки чисельність громади зменшилась, вона залишалася третьою національною громадою після українців та росіян, та другою національною меншиною в республіці. Однак питома вага євреїв України в масштабах СРСР

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР... – С. 16.

² Там само. – С. 19-23.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Т. IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: Госстатиздат, 1973. – С. 184.

⁴ Там само. – С. 190, 196.

⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Т. IV... – С. 206.

зменшується. Якщо за переписом населення 1926 р. у тогочасних межах України з 2601 тис. євреїв Радянського Союзу в республіці проживало 1574 тис. (60,4 %), тоді як у Російській Федерації – 567 тис. (21,8 %), Білорусії – 407 тис. (15,7 %), у 1939 р. – 1533 тис. (50,6 %) (без урахування євреїв Західної України та Північної Буковини, що були приєднані у 1939 та 1940 р.), то на 1959 р. вона складала лише 37,1 % усього єврейського населення країни. Основними причинами зменшення єврейської національної громади на території України у 1940 – 50-х рр. були знищення євреїв у роки війни, військові втрати, неповернення з евакуації, міграційні та асиміляційні процеси, які посилювалися під тиском антисемітської політики влади у повоєнний період. Еміграційні процеси для цієї громади у повоєнний період ще не були характерними (навіть після утворення держави «Ізраїль»). У 1951-1960 рр. з СРСР виїхало всього 1199 осіб єврейської національності¹.

Головним чином єврейська громада залишалася переважно міською. За проведеним переписом, у містах проживало 810 тис. громадян єврейської національності (97 %), тоді як у сільській місцевості 30 тис. осіб (3 %). Серед регіонів України найбільше представників цієї меншини проживало у Києві та Київській області (153,5 тис і майже 15 тис. відповідно), Одеській області (121 тис.), Харківській області (84 тис.), Дніпропетровській області (73 тис.)².

Вінниччина за кількістю єврейського населення займала 5 місце у республіці. На даний період у межах області проживало 50157 осіб єврейської національності³. Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах – 41 648 осіб (83,0 %), тоді як у сільській місцевості проживало лише 8509 осіб (17 %)⁴. Проте варто зауважити, що у цілому питома вага сільського єврейського населення Вінниччини була однією з найбільших у республіці і поступалася у відсотковому співвідношенні до всього населення області тільки Закарпатській області, де євреїв у сільській місцевості проживало 24,2 %.

На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниця (16497 (13,7 % від населення міста)), Бершаді (2238), Гайсині (1554), Жмеринці (3256), Тульчині (2268), Могилів-Подільському

¹ Наулко В. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні / В. Наулко // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 5.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР... – С. 170-179.

³ Там само. – С. 170-179.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР... – С. 180, 186.

(4445)¹. В основному єврейське населення проживало у обласному центрі та районних центрах.

Таблиця 11. Розподіл єврейського населення по районних центрах Вінницької області на 3 січня 1959 р.².

Населений пункт	Кількість	Населений пункт	Кількість
Бар	763	Муровані Курилівці	164
Бершадь	2238	Немирів	426
Брацлав	444	Піщанка	387
Вороновиця	104	Погребище	228
Гайсин	1554	Теплик	159
Жмеринка	3256	Томашпіль	1001
Іллінці	305	Тростянець	246
Козятин	1118	Тулчин	2268
Калинівка	194	Турбів	55
Копайгород	504	Гнівнень	267
Крижопіль	937	Хмільник	1072
Липовець	189	Шаргород	1107
Літин	282	Ямпіль	647
Могилів-Подільський	4445	Вінниця	16497
Всього			40857

Усього лише в межах обласного та районних центрів Вінницької області проживало 40 857 осіб єврейської національності (81,5 %), причому, що 16497 з них проживало у м. Вінниці (40,4 %). Тут варто погодитись з М. Куповецьким, який вважає, що після Другої світової війни якраз на території Хмельницької, Вінницької та Житомирської областей найбільше євреїв проживало у колишніх містечках, переважна більшість з яких складала районні центри. За його підрахунками, у 1959 р. ця категорія єврейського населення складала 60,7 % (11,6 тис осіб) у Хмельницькій, 60,2% (25,3 тис.) у Житомирській та 50,0% (25,1 тис.) у Вінницькій областях. Проте до 1979 р. цей показник впав відповідно до 51,5% (6,8 тис. осіб), 54,8% (15,9 тис. осіб) і 43,3% (14,7 тис. осіб)³.

У межах Хмельницької області у даний період проживало 19050 євреїв. Переважна більшість євреїв області була зосереджена у містах – 17733 особи (93,1 %, проте у ці дані включені євреї міст, які не відносяться до регіону Поділля). У сільській місцевості проживало лише 1317 (6,9 %)⁴. Нагадаємо, що за даними 1939 р. на території області проживало 121,3 тис. євреїв. За 20 років чи-

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 48, спр. 48, арк. 1-4.

² Там само.

³ Куповецький М. С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины... – С. 172.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР... – С. 184, 190.

сельність єврейського населення зменшилась більше ніж у 6 разів. В окремих районах Хмельницької області євреїв не було зовсім або проживало по декілька сімей. Так, Виконавчий комітет Староушицької Ради депутатів трудящих доповідав Уповноваженому Ради зі справ релігійних культів при Хмельницькому виконавчому комітету Ради депутатів трудящих, що на квітень 1955 р. у Староушицькому районі проживало тільки 2 сім'ї євреїв, члени яких працювали на керівних посадах району, а виконком Базалійської Ради депутатів трудящих (район був ліквідований 23 вересня 1959 р.) доповідав, що у районі на цей самий період проживало 4 єврейські сім'ї¹. А керівництво Плучнянського виконкому доповідало, що «єврейського населення в Плучнянському районі немає, а є два євреї, комуністи, які працюють на відповідальних посадах і живуть у комунальних квартирах»².

Найбільша питома вага євреїв у населенні серед найбільших міст Поділля, за підсумками перепису, була у Могилеві-Подільському (21,2%), у Тульчині (18,4%), Козятині (13,4%), Вінниці (13,1%), Бердичеві (11,8%), Балті (11,2%), Жмеринці (10,9%), Хмельницькому (10,4%).

Переважна більшість єврейського населення республіки була російськомовною – 79,9 %. Причому, цей показник сягав 81,4 % у містах, та навіть у сільській місцевості складав – 41 %. Лише 2,8 % українських євреїв назвали українську мову рідною, тоді як серед поляків цей показник складав 68,4 %, білорусів – 9,1 %, молдаван – 6,6 % і лише серед росіян цей показник був ще нижчим – 1,8 %³.

Переважна більшість євреїв Вінниччини були російськомовним населенням – 24633 особи (49,1 %), тоді як мову своєї національності рідною назвали – 18927 (37,7 %), а українську – 6575 (13,1 %) євреїв⁴. У Хмельницькій області рідною мову своєї національності визнали 4976 єврея (26,1 %), тоді як російську – 12179 (63,9 %), а українську лише – 1889 (9,9 %) ⁵.

Слід зазначити, що, аналізуючи демографічні процеси серед подільських євреїв автор, не аналізує відомості по південно-східних районах Тернопільської області, які відносяться до Поділля, з огляду на те, що у цілому в області на 1959 р. проживало близько

¹ ДАХМО, ф. Р-338, оп. 9, спр. 32, арк. 31, 35.

² Там само. – Спр. 26, арк. 47.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР... – С. 168-173.

⁴ Там само. – С. 180, 186.

⁵ Там само. – С. 178.

1,1 тис. євреїв, на 1970 р. – 1,5 тис., на 1979 р. – 1,0 тис., на 1989 р. – 0,7 тис. Причому, основна маса євреїв проживала саме в обласному центрі.

Однак перепис 1959 р. лише підкреслив складні демографічні процеси, які відбувалися всередині єврейської національної меншини України. У подальші роки кількість єврейського населення на Поділлі, як і у цілому в Україні, постійно зменшується. Розпочалися процеси активного переселення євреїв у великі адміністративні, промислові та наукові центри. Міграція подільських євреїв проходила не тільки в межах області чи республіки, а й в межах СРСР. Внаслідок послаблення національних традицій, особливо у великих містах, підштовхуванні та заохочуванні владою євреї стали частіше укладати міжнаціональні шлюби. В. Константинов також вважає, що причиною міжнаціональних шлюбів став переїзд євреїв з містечок у великі міста, інтеграція їх на великі підприємства, держустанови та вузи. За його підрахунками, вже у 1939 р. доля змішаних шлюбів серед євреїв України складала 18 % серед чоловіків та 17 % серед жінок, а на кінець 1950-х років доля дітей, народжених матерями-єврейками від батьків-не євреїв, становила 17,4 %. У подальші роки доля міжнаціональних шлюбів тільки збільшувалася. Так, у 1970 р. доля змішаних шлюбів серед єврейських чоловіків і жінок України складала відповідно 37,6 % і 31,6 %. На 1978 р. дані показники зросли до 44,7 % і 34,2 %, а на 1988 р. складали 54,1 % і 44,7 %. Відповідно вирости показники і народження дітей матерями-єврейками від батьків іншої національності: 1968 р. – 29,6 %, 1979 р. – 37,1 %, 1989 р. – 46,8 %¹.

Проведений перепис населення у 1970 р. зафіксував збільшення кількості населення регіонів, як республіки у цілому, так і регіонів, які репрезентували подільський регіон. Так, загальна чисельність УРСР на цей час складала 47126517 осіб, з яких сільське населення складало 21437957 осіб (45,5 %), міське населення – 25688560 (54,5 %)². Якщо у цілому по республіці кількість сільського населення поступалася міському, то Вінницька та Хмельницька області продовжували залишатися аграрними, незважаючи на збільшення міського населення. Так, населення Вінницької області

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 69-71.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.] Т. 4: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – Москва: Статистика, 1973. – С. 158, 164.

на цей період складало 2131902 (міське населення – 542127 (25,4 %), сільське – 1589775 (74,6 %)), а населення Хмельницької області – 1615373, з яких міське населення складало – 431654 особи (26,7 %), сільське населення – 1183719 (73,3 %)¹.

У 1970 р. в межах СРСР проживало 2150707 єврея (0,9 % усього населення країни), з яких в Україні проживало 777126 (36,1 % від усіх євреїв СРСР, та 1,5 % від усього населення республіки)². Кількість українських євреїв лише на 30789 осіб поступалася кількості євреїв РРФСР, територія якої та склад населення значно перевищували показники УРСР. Переважна більшість євреїв проживала у містах – 764238 осіб (98,3 %), тоді як у сільській місцевості проживало лише 12888 осіб (1,7 %)³. Переважна більшість українських євреїв, а це більше 467 тис., що складало 60 % єврейського населення республіки, була зосереджена в межах кількох областей: у Дніпропетровській області – 69287 (68776 (99,3 %) – міське населення і лише 511 (0,7 %) – сільське), у Києві та Київській області – 164634 (причому переважна більшість були мешканцями Києва – 152006 (92,3 %), а в області проживало лише 12626 (7,7 %), з яких 12251 (97 %) – міське населення і лише 377 (0,3 %) – сільське), у Одеській області – 117233 (116218 (99,1 %) – міське населення і лише 953 (0,9 %) – сільське), у Харківській області – 76487 (76211 (99,6 %) – міське населення і лише 216 (0,4 %) – сільське), у Донецькій області – 39988 (39834 (99,6 %) – міське населення і лише 154 (0,4 %) – сільське)⁴. Єврейське населення Вінницької області у цей період складало 42251 особу, причому 17984 з них проживали у м. Вінниці (42,6 %), хоча кількість єврейського населення Вінниці у порівнянні з 1959 р. зросла майже на 1500 осіб у відсотковому відношенні до усього населення доля єврейського населення міста впала майже удвічі – до 8,5 % з 13,1 %. На теренах Хмельницької області у даний період проживало лише 16089 єврея, з яких 15684 (97,5 %) проживало у містах та лише 404 (2,5 %) у сільській місцевості⁵.

Містами з-понад 10% євреїв у населенні залишались Могилів-Подільський (16,9%), Томашпіль (16,3%), Бершадь (15,8%), Тульчин (13,7%), Шаргород – 29,4 %.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.] Т. 4... – С. 189.

² Там само. – С. 9, 10, 12.

³ Там само. – С. 158, 164.

⁴ Там само. – С. 172-191.

⁵ Там само. - 171, 189.

Мову своєї національності назвали рідною лише 17,7 % євреїв СРСР, а рідною назвали російську мову – 78,2 %. 13,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, а 84,2 % – російську і лише 2,3 % – українську¹. На Поділлі показники володіння рідною мовою були ще нижчими. Так, лише 2,4 % євреїв Хмельницької області рідною назвали мову своєї національності, тоді як російську – 67,5 %, а українську – 7,5 %.

Результати перепису 1970 р. підтвердили зниження єврейського населення на Поділлі. Якби це був результат виключно міграційних процесів в межах області (із села в місто), республіки (міграція у основному у великі адміністративні та промислові центри) та СРСР (міграція у інші великі міста країни та республіки), то загальна цифра єврейського населення СРСР та республіки була б незмінною, а той дещо вищою, враховуючи, що до початку 1959 р. єврейське населення СРСР майже не змінилося, та був хоча і низький природний приріст населення даної національної меншини.

Однак, на думку В. Константинова, у демографічних процесах серед єврейського населення з 1960-х рр. переважали старіння та асиміляція населення, внаслідок чого загальна чисельність єврейського населення почала неухильно знижуватися, а внаслідок того, що у багатьох інших народів СРСР продовжувався природний приріст населення, питома вага євреїв серед населення областей, республіки, та країни поступово зменшувалася².

За даними перепису, подільські міста, які традиційно були густонаселені євреями, продовжували збільшувати свою чисельність, тоді як кількість єврейського населення падала. Так, у цей час у Вінниці проживало – 211572 мешканця, у Жмеринці – 36195, у Козятині – 26649, у Могилів-Подільському – 26051, Гайсині – 23741, у Хмільнику – 18490, у Бердичеві – 71495, у Чорткові – 19183, у Хмельницькому – 112959, Кам'янець-Подільському – 57111³. Слід зазначити, що урбанізаційні процеси в республіці неухильно продовжувалися з 1930-х років. Якщо у 1939 р. у містах проживало лише 34 % населення республіки, то у 1959 р. – 46 %, 1970 р. – 55

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года [в 7 т.] Т. 4... – С. 9, 20, 152.

² Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке... – С. 17.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми т. Т. 1: Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краёв и областей/ ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: Статистика, 1972. – С. 46, 48.

%, 1979 р. – 61 %, 1982 р. – 63 %¹. Єврейське населення республіки, так і подільського регіону зафіксувало стабільну тенденцію збільшення міського населення у відсотковому відношенні до усього єврейського населення. Якщо показник урбанізованості у цілому по республіці на даний час серед росіян республіки складав 84,5 %, білорусів – 76,5 %, поляків – 55,2 %, молдаван – 26,8 %, то у євреїв він складав 98,3 %.

Населення України за переписом 1979 р. складало 49755 тис. осіб, з яких міське населення – 30512 тис. (61,3 %), сільське населення – 19243 тис. (38,7 %)². У Вінницькій області проживало 2 046 тис. осіб (720 тис. (35 %) – міське населення, 1 326 тис. (65 %) сільське населення. У Хмельницькій області – 1 558 тис. (560 тис. (36 %) і 998 тис. (64 %))³.

У СРСР на даний час проживало 1811 тис. євреїв. На нашу думку, саме через внутрішню міграцію збільшився розрив між кількістю єврейського населення РРФСР (701 тис. осіб) та України (634 тис.) до 67 тис. Проте в межах України проживало 35 % євреїв СРСР, а у пропорції до усього населення республіки у 1979 р. євреї в Україні складали 1,3 % від загальної кількості населення, і це була за величиною третя національна група після українців і росіян, тоді як у РРФСР – 0,5 % (більше було лише у Білоруській РСР – 1,4 %, Молдавській РСР – 2,0 %⁴.

Зазначимо, що зменшувалось передусім єврейське населення невеликих містечок. А ось у обласних центрах певний період зберігалась стабільність і навіть відбулось деяке підвищення кількості євреїв. Якщо у Вінниці у 1959 р. проживало 16,6 тис. євреїв, то у 1970 р. – 17,1 тис., 1979 р. – 17,5 тис., і лише у 1989 р. – 15,2 тис. євреїв⁵. Підкреслимо, що Вінниця була єдиним обласним центром УРСР, у якому за період із 1959 по 1979 роки кількість єврейського населення не тільки не зменшувалась, а навіть дещо збільшувалась. Основна причина цього: поступове перетворення Вінниці у промисловий, освітній центр Поділля. Єврейське населення Вінниці поповнювалося переважно за рахунок внутрішньої міграції з невеликих містечок.

¹ Население СРСР. Справочник. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – С. 33.

² Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – С. 8.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 24, 27, 28.

⁵ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 38.

ликих містечок у межах області. Тоді як у інших містах Поділля кількість єврейського населення неухильно падала. Для прикладу у 1979 р. населення м. Балти складало 20504 особи, з яких 759 (3,7 %) були євреями, а у смт Кодими з 10197 осіб євреями були лише 89 (0,9 %), то у 1989 р. 480 (2,1 %) з 23157 та 54 (0,5 %) з 11151¹. Дослідник Ю. Богуславська вважає, що подібні процеси є цілком закономірними і пояснюються внутрішніми міграціями та дією факторів етнічної асиміляції².

За період 1970-х років урбанізаційні процеси на Поділлі стали ще активнішими. Подільські міста поступово збільшувались, але здебільшого за рахунок українського населення із сіл та кваліфікованих кадрів, представників інших регіонів СРСР. Особливо активно розвиваються обласні центри та міста, які стають промисловими у загалом аграрних областях Поділля. Для прикладу, тільки за 1970-1979 рр. населення Вінниці збільшилося на більше ніж 102 тис. осіб і складало 314 тис. мешканців, Хмельницького – на 59 тис. осіб і складало 172 тис. мешканців. Проте єврейське населення переважної більшості міст єврейського регіону продовжувало стійку тенденцію до зменшення.

Найвища частка євреїв була зафіксована у Шаргороді (22,9 %), Могилів-Подільському (12,5 %) та Бершаді (11,9 %). Проте мова йде про невеликі подільські районні центри, з відносно невеликою кількістю населення, а отже, доволі низькою кількістю єврейського населення. Для прикладу, у Шаргороді на даний час проживало близько 800 євреїв, у Могилів-Подільському – 3,9 тис., у Бершаді – 1,5 тис.

У 1989 р. населення УРСР складало 51700 тис. осіб (у 1979 р. – 49755 тис.). Міське населення республіки складало 34588 тис. осіб (66,9 %), а сільське – 17119 тис. осіб (33,1 %). У Вінницькій області – 1933 тис. осіб (857 тис. – міське населення (44,3 %), 1076 – сільське (55,7)), у Хмельницькій області – 1527 тис. осіб (відповідно 723 (47,3 %) та 804 (52,7 %) тис. осіб³.

За переписом населення 1989 р, у СРСР проживало 1 449 тис. євреїв (у тому числі – 1378 тис. євреїв, 19 тис. гірських євреїв,

¹ Богуславська Ю.Ю. Динаміка чисельності єврейського населення Одеської області у другій половині ХХ ст. / Ю.Ю. Богуславська // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник / ред. Г.І. Гончарук; Одеський національний політехнічний університет. Випуск 14. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 85, 86.

² Там само. – С. 87.

³ Болдырев В.А. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гомкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 9, 14, 15.

16 тис. грузинських євреїв, 36 тис. середньоазійських євреїв). Загалом єврейське населення складало 0,5 усього населення країни¹. В Україні на зазначений момент проживало 486326 євреїв. (33,6 % усіх євреїв СРСР). Переважна більшість українських євреїв проживала у містах – 482246 (99,2 %), тоді як у сільській місцевості тільки 4080 осіб (0,8 %). Подільський регіон фактично втратив славу густонаселеного євреями регіону. Так, у Вінницькій області проживало лише 26200 євреїв, з яких у міській місцевості – 25599 (місцевості – 97,7 %), тоді як у сільській лише 601 особа (2,3 %). У Хмельницькій області проживало 10323 євреїв, з яких 10208 (98,9 %) осіб – у містах, і лише 115 (1,1 %) осіб у сільській місцевості. У всій Тернопільській області, південно-східні райони якої ми відносимо до Поділля, проживало лише 693 єврея. У двох основних областях, які репрезентують Поділля і здавна мали велику кількість єврейського населення, у цей період проживала лише 1/13 єврейського населення республіки, це притому, що 1/5 усіх євреїв проживала у Києві (всього 100,7 тис.), 1/7 – у Одеській обл. (69,1 тис.). До того ж більшість євреїв проживала в обласних центрах. Наприклад, у Вінниці проживало 15,2 тис. (58 %) з 26,2 тис.². А єврейське населення колись густозаселених євреями подільських містечок значно зменшилось. Наприклад, у трьох районних центрах півночі Одеської області, які ми відносимо до регіону Поділля – Балті, Кодимі, Саврані проживало усього 608 євреїв (у Балті – 480, Кодимі – 54, Саврані 74), і це тоді, коли всього в Одеській області на даний час проживало 69105 євреїв. Можна не сумніватися, що це фактично всі євреї даної частини Поділля, оскільки у сільських поселеннях проживало лиш 435 євреїв (0,05 %) області³. На цей час у Бердичеві проживало лише 3,5 тис. євреїв, у Кам'янець-Подільському – 0,5 тис., Могилів-Подільському – 2,8 тис., Балті – 0,5 тис., Гайсині – 0,4 тис.

Крім того, у цей період фактично завершився процес русифікації єврейського населення. Євреї разом з росіянами склали найбільшу частку російськомовного населення подільських містечок. Лише 7,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї на-

¹ Болдырев В.А. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г... – С. 37, 38.

² Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 37, 38.

³ Доценко В. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років XX століття / В. Доценко // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – №122. – С. 85, 86.

ціональності, тоді як російську – 90,6 %, українську – 2,1 %. Погджуємось з В. Даниленком, що саме представники національних меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки¹.

Серед подільських міст у 1989 р. найвища питома вага євреїв була зафіксована у Могилеві-Подільському (9,4%), Вінниці (4,1%), Бердичеві (3,9%).

Таким чином загалом в Україні у період із 1959 по 1989 рр. єврейське населення скоротилося на 42 %: із 840,3 тис. до 486,3 тис. Основні зміни у єврейському населенні України, на думку В. Константинова, відбулися переважно за рахунок внутрішніх факторів (природного спаду населення, смертності й міграції між республіками). Якщо загалом єврейське населення республіки зменшилось на 353 тис. осіб, то за рахунок внутрішніх факторів воно зменшилось на 242,9 тис. осіб, і лише на 110,1 тис. – за рахунок зовнішньої еміграції до Ізраїлю, США та до інших країн². Проте, на нашу думку, до цих чинників варто додати асиміляцію єврейського населення, яка активно відбувалася у цей період. В. Скляр вважає, що причиною значного скорочення єврейського населення 1960-1980-х рр. стала не тільки еміграція до інших країн та низький природний приріст населення, а й етнічна асиміляція, що була переважно у формі зросійщення. Антисемітизм, антисіоністська пропаганда призвели до того, що значна частина євреїв відмовлялася не тільки від рідної мови, а й від етнічного походження, реєструючись переважно росіянами³.

Протягом усіх зазначених тридцяти років єврейське населення як України, так і Поділля відбивало негативну динаміку свого розвитку: 1959-1970 рр. (- 63,2 тис. (- 7,52 %)), 1970-1979 рр. (- 142,9 тис. (- 18,39 %)), 1979-1989 рр. (- 147,9 тис. (- 23,32 %)), 1959-1989 рр. (- 354,0 тис. (- 42,13 %)). У 1989 р. євреї становили усього 0,94 % населення України⁴.

Можемо зазначити, що протягом тривалого часу територія України була одним з основних ареалів проживання євреїв. Навіть

¹ Спутник атеиста / Отв. редактор С. И. Ковалев. – М.: Издательство политической литературы, 1959. – С. 83.

² Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 34.

³ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Вівчарик. – К.: Просвіта, 2008. – С. 229, 374.

⁴ Там само. – С. 229, 374.

дискримінаційні обмеження російського самодержавства не могли стримати активний розвиток цієї національної меншини. На демографічні процеси у цій національній меншині у період царизму та перші роки радянської влади у першу чергу впливали внутрішні міграційні процеси. Проте з середини ХХ ст. після різкого зменшення єврейської національної меншини внаслідок Голокосту на розвиток цієї національної меншини впливали, передусім, особливості національної політики радянської влади. Якщо у 1897-1900 рр. в межах території України мешкало 2615,3 тис. євреїв, що становило 8,9% від усього населення і євреї були другими за чисельністю після українців, то за переписом 1926 р. їх питома вага, передусім внаслідок внутрішніх міграційних процесів, зменшилась до 2491,9 тис. (6,5%), а на 1959 р. їх чисельність в УРСР становила 840,3 тис. чол. (2%), а на друге місце вийшли росіяни – 7091,3 тис. чол. (6,9%). За даними перепису 1989 р., на Україні налічувалося 486,3 тис. євреїв, які становили лише 0,9% всього населення республіки. На думку В. М. Кабузана та В. І. Наулка, на 1989 р. залишилося лише 18,6% від тієї чисельності євреїв, яка була у сучасних межах УРСР у 1897-1900 рр.¹.

Єврейське населення Подільського краю, яке традиційно тут віками проживало, спочатку було знищене окупаційною владою, а потім остаточно втратило свої позиції протягом 1960-1980-х рр. Подільські містечка, які протягом тривалого часу були центрами єврейського життя (штетлами), у другій половині ХХ століття у переважній більшості втратили свою єврейську ідентичність і стали типовими радянськими містами. Протягом усього зазначеного періоду чисельність єврейського населення Поділля відображала негативну динаміку. Лише по Вінницькій області з 1939 по 1989 рр. чисельність євреїв впала з 141,8 тис. осіб у 1939 р. до 26,2 тис. у 1989 р. Єврейське населення Хмельниччини зменшилось з 121,3 тис. до 10,3 тис. З усього вищезазначеного можемо зробити висновок, що єврейське населення Української РСР загалом й Поділля зокрема протягом, 40-х – 80-х років ХХ ст. неухильно скорочувалось. Єврейська національна меншина до кінця 80-х років помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

¹ Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 61.

4.3. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейського населення Поділля у другій половині 1950-х – 1980-х рр.

Антиєврейська політика у попередні роки, яка особливо активно була у 1948-1953 рр., та прихований антисемітизм у постсталінську епоху, що фактично не був зупинений навіть у перші роки десталінізації, а далі з кожним роком набирав обертів, суттєво вплинули на усі сфери життя єврейського суспільства. Євреї Поділля, як і представники інших національних меншин та навіть титульних націй, опинилися під жорстким пресом ідеологічної машини, яка була спрямована на ліквідацію національної самобутності та знищення тих інститутів, які її визначали. Єврейське населення у ці роки проявило стійку тенденцію до зменшення загальної кількості населення. І як було зазначено вище, причина не тільки у падінні природного приросту єврейського населення, міграції, імміграції, а й складні та іноді суперечливі процеси в єврейському суспільстві.

Продовжувались активні урбанізаційні процеси, які призвели до того, що на 1989 р. 99,2 % українських євреїв проживало у містах. І навіть у таких аграрно-індустріальних областях Поділля як Вінницька та Хмельницька область відсоток урбанізації складав 97,7 та 98,9 % відповідно (детальний аналіз проведено у попередньому розділі). Перетворення євреїв на виключно міську громаду визначали особливі соціальні характеристики даної громади та складні процеси у національно-культурному житті даної національної меншини.

У цей період єврейське суспільство остаточно поділилося на декілька груп. Більша та переважна частина євреїв, яка проживала у великих містах, зберігаючи певні особливості національного життя, які проявлялися у побутовому житті, у цілому були русифікованими, вихованими на російській культурі та були її типовими представниками. Відсоток тих, хто готовий був підкреслювати свою національну приналежність у даній групі, був невисоким і залежав, у першу чергу, від багатьох внутрішніх та зовнішніх процесів. Як правило, почуття національної гордості та усвідомлення приналежності до єврейського народу було пов'язане з успіхами держави Ізраїль на міжнародній арені (наприклад, перемога у арабо-ізраїльських війнах), а найнижчим були у період чергового приступу антисемітизму у внутрішній політиці, наприклад, з 1979 р., що значно зменшило потік бажаних емігрувати євреїв.

Найбільше зберігали особливості свого національно-культурного життя євреї, які проживали у невеличких містечках, у яких єврейське населення складало значну групу населення. На території Поділля єврейська громада продовжувала виділятися своїми соціальними характеристиками та національно-культурним життям у першу чергу на півдні Вінницької області, у таких містечках як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилів-Подільський, та зберігали окремі елементи національного життя у тих населених пунктах, де євреї у цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирів, Балта, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Гайсин тощо).

Як ми вже зазначали у попередніх розділах дослідження феномену існування паралельних кількох груп радянського єврейського населення, які різнилися у першу чергу ставленням до національно-культурного життя, зародився ще у довоєнні роки. Розкол єврейського суспільства тільки поглиблювався у подальші роки, поки не сягнув свого апогею наприкінці 1970 – на початку 1980 рр.

Це дало можливість досліднику Цві Гітельману (Zvi Gitelman) стверджувати, що переважна більшість пострадянських євреїв підтримували так звану «тонку» культуру (англійською мовою – “thin” culture), що ґрунтувалася, у першу чергу, на почуттях, спогадах, обміну досвідом без так званої більш «насиченої», «товстішої» культури (англійською – «thick culture»), фундаментом якої були мова, релігія, звичаї, харчування, одяг, музика та інші етнічні особливості¹.

А. Штерншис робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої у містах та більш національної у невеличких містечках². Серед основних чинників такої трансформації єврейської культури вона виділяє швидку індустріалізацію, урбанізацію і зміну професій. Проте не відкидає вона й радянські культурні програми, які були спрямовані на євреїв і допомогли «виробити позитивну етнічну ідентичність, пов'язану з радянським режимом», яка була універсальною для

¹ Zvi Y Gitelman; Musya Glants; Marshall I Goldman. Jewish life after the USSR. – Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 2002, p. 49

² Anna Shternshis. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939. – Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006, 281 p.

євреїв у міжвоєнний період та зіграла важливу роль у тому, «яку єврейську свідомість було передано наступним поколінням»¹.

Ю. Кошаровський ділить єврейське суспільство в СРСР на три групи в залежності від часу участі у радянських перетвореннях. Найбільшим змінам піддалися ті євреї, які стали об'єктами революційних перетворень з перших років влади. Другу групу складають східні євреї Грузії, Дагестану і республік Середньої Азії, що знаходились під меншим антирелігійним та антинаціональним тиском влади. До третьої групи відносились євреї західних областей України, Молдавії (очевидно, має на увазі більше Бессарабію та Північну Буковину – *від автора*), Прибалтики, що остаточно були приєднані до СРСР тільки після Другої світової війни і проживали на кінець 1970-х рр. у СРСР протягом одного покоління². Саме грузинські, бухарські та татські (гірські) євреї СРСР, що не відносяться до групи ашкеназійських євреїв, найбільш повно зберегли єврейський спосіб життя, традиційну сім'ю і зв'язок з громадою та синагогою.

Зрозуміло, що єврейське населення Поділля, переважна частина якого з самого початку була під тиском спочатку антиєврейської політики царського режиму, а потім радянських експериментів, опинилася в найбільшій групі ризику, якій загрожувала повна втрата своєї національної самобутності. Проте оскільки значна частина подільських євреїв проживала саме у невеликих містечках, де усі ці процеси не були настільки активними, це допомогло їм уникнути повної асиміляції у зазначений період. Один із факторів життєдіяльності і постійно відновлюваного духовного світу єврейського народу тут, на думку Ф. Браверман-Горбач, була «постійність щодо слідування традиціям в їх просторово-часовому прояві, що й складало специфіку штетлу»³.

На думку Ю. Плясовиці, саме у другій половині 1960-х рр. – першій половині 1970-х рр. розмилося єврейське населення великих міст, коли нарощувався промисловий потенціал. У 1966 – 1975 рр. тільки у місті Вінниці було побудовано десяток нових підприємств – електротехнічний і радіоламповий заводи,

¹ Anna Shternshis. Soviet and Kosher... – p. xiv.

² Кошаровский Ю. Советские евреи: групповой портрет к началу эмиграции [Електронний ресурс] / Ю. Кошаровский // Мы снова евреи. Том 1. – Режим доступу: <http://kosharovsky.com/книги/том1/>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

³ Браверман-Горбач Ф. Штетл пространство и время с еврейским лицом / Ф. Браверман-Горбач // В.Е.К. - № 25. – 1998. – С. 7.

олісжировий комбінат, швейна і галантерейна фабрики, заводи «Кристал», «Термінал», газових аналізаторів, підшипниковий. Промисловість сприяла міграції українського сільського населення до міста, яка крім, того збіглася з масовою еміграцією єврейського населення, що змінювало культурний вигляд міста – він став більш українським, але втратив свою, майже одеську, «родзинку». Населення міста збільшувалося швидкими темпами. Якщо у 1965 р. у Вінниці проживало 165 тис. населення, то у 1972 р. – 240 тис., а у 1979 р. – 274 тис, у 1989 р. – 384 тис. мешканців¹.

Зосередження подільського єврейського населення у містах визначає його соціальні характеристики. За професійною зайнятістю євреї зосереджувалися у цей період серед інтелігенції, насамперед у науковій, педагогічній, культурній та медичній сферах, серед господарської еліти, інженерного складу та кваліфікованих робітників у промисловості. Концентрації євреїв у цих напрямках народного господарства сприяв високий загальний рівень освіти серед єврейського населення.

Так, тільки у період з 1939 по 1959 рр. в Україні доля євреїв з вищою освітою збільшилася у 3, а в Білорусії навіть у 4 рази². З 1959 р. по 1989 р. росла частка євреїв зі середньою спеціальною освітою серед євреїв СРСР старших 20 років: 1959 р. – 12,6 % (росіяни – 7,1 %, українці – 5,2 %), 1970 р. – 15,3 % (росіяни – 10,4 %, українці – 7,9 %), 1979 р. – 17,5 % (росіяни – 15,3 %, українці – 12,4 %), 1989 р. – 21,5 % (росіяни – 21,6 %, українці – 18,9 %)³. Як бачимо, показники зрівнялися тільки наприкінці 1980-х рр. і були пов'язані, у першу чергу, з виїздом з СРСР творчої інтелігенції єврейського походження.

Про широке представлення євреїв у другій половині 1950-х – у 1960 рр. у зазначених напрямках народного господарства свідчать статистичні дані. Окрім того, влада у цей період у своїх звітах послуговувалася показниками «національності», що спрощує нам аналіз, чого фактично вже не було у 1970-х – 1980-х рр.

Так, у другій половині 1960-х рр. тільки у вищих навчальних закладах Києва працювало 7124 науково-педагогічних працівників, з яких докторів наук було 275, кандидатів наук – 2415. Національ-

¹ Плясовица Ю. Эссе о Виннице и винничанах. Ироничный опус истории Винницы (книга в книге) / Юрий Плясовица. – Винница: Эдельвейс и К, 2010. – С. 215.

² Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 90.

³ Там само.

ний склад науково-педагогічних працівників був такий: українці у вишах склали 4163 чол., з них докторів наук – 143, кандидатів наук – 1482; росіяни склали у вишах – 2188 чол., з них докторів наук – 82, кандидатів наук – 691; євреїв всього 368 чол., з них докторів наук – 38, кандидатів наук – 164¹.

Проте до кінця 1950-х рр. євреї фактично були усунені з керівництва вищих навчальних закладів, середніх спеціальних закладів та кафедр суспільствознавчих наук. Наприклад, серед цих категорій керівників по Одеській області на 1 листопада 1958 р. євреї склали лише 2,9 % (2 особи з 68 керівників)².

Мали високі позиції євреї серед науковців і освітян Поділля. Для прикладу, у складі кафедр Вінницького медичного університету у 1958 р. було багато євреїв, а окремі з них були сформовані переважно із представників цієї національної меншини або очолювались ними. Наприклад, на кафедрі біохімії 6 з 8 членів кафедри були євреями³. Євреї-науковці, доктори медичних наук, професори очолювали кафедри біохімії, хімії, патологічної фізіології, загальної гігієни, факультетської терапії, нервових хвороб, шкірно-венеричних хвороб, акушерства і гінекології, психіатрії, госпітальної хірургії даного інституту⁴.

Викладачі-євреї викладали значну кількість дисциплін у Вінницькому медичному училищі: внутрішні хвороби, дитячі хвороби, мікробіологію, фізіологію, інфекційні хвороби, математику, анатомію, військову підготовку, хірургію тощо⁵.

Серед 36 лікарів міської лікарні № 3 м. Вінниці було 16 євреїв (44,4 %), тоді як українців – 14 (38,9 %), росіян – 6 (16,7 %). Серед 93 лікарів міської лікарні № 2 м. Вінниці євреями було 52 особи (55,9 %), українцями – 28 (30,1 %), росіянами – 10 (10,8 %)⁶.

Євреї були чільно представлені серед директорів шкіл, вчителів історії, російської мови (для більшості євреїв вона була рідною мовою)⁷.

¹ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 562.

² ДАОО, ф. П-11, оп. 93, спр. 49, арк. 27.

³ ДАВіО, ф. П-136, оп. 47, спр. 334, арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 7-15.

⁵ Там само. – Арк. 26-27.

⁶ Там само. – Арк. 17, 74.

⁷ Там само. – Арк. 29-37.

Як трактувати названі цифри опрацьованих архівних джерел? На нашу думку, відповідь очевидна, коли досліджуєш проблему комплексно. Перша причина широкого представлення євреїв серед інтелігенції полягала у тому, що Вінниччина за кількістю єврейського населення посідала 5 місце у республіці. На цей період у межах області проживало 50 тис. осіб єврейської національності. Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах – 41 648 осіб, тоді як в сільській місцевості проживало лише 8 509 осіб. На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниці (16 497), а це 13,7 % від населення міста, Бершаді (2 238), Гайсині (1 554), Жмеринці (3 256), Тульчині (2 268), Могилеві-Подільському (4 445). На Хмельниччині за переписом 1959 р., проживало 19 050 євреїв (1,18 % стосовно всього населення області). Іншою причиною широкого представлення євреїв серед інтелігенції була те, що євреї мали один із найбільших показників освіченості серед усіх народів СРСР. Крім того, євреї у цей період традиційно широко були представлені серед студентів середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів, незважаючи на негласний наказ обмежувати прийом їх кількості на навчання. Для прикладу, серед поданих для вступу 1102 заяв до Вінницького медичного інституту у 1957-1958 навчальному році було 885 українців (80,3 %), 141 росіян (12,8 %), 43 єврея (3,9 %). До Вінницького енерготехнікуму у цьому ж навчальному році було подано на перший курс 553 заяви. З них: українців 430 (77,8 %), росіян – 57 (10,3 %), євреїв – 55 (9,9 %), поляків – 6 (1,1 %), білорусів – 3 (0,5 %), вірмен та молдаван по 1 особі (0,2 %). З них стали студентами 210 осіб: 143 українця (68,1 %), 41 росіянин (19,5 %), 22 євреї (10,5 %), по 1 білорусу, молдаванину, вірменину та поляку (0,5 %)¹.

Бажання вчитися сприяло тому, що євреї займали чільні місця в усіх галузях народного господарства. Відповідно до звіту про чисельність і склад фахівців, що мають середню спеціальну освіту в галузях народного господарства на 16 листопада 1970 р., у Вінницькій області було 37271 фахівців з вищою освітою, серед яких українців було 28527 (76,5 %), росіян – 4760 (12,8 %), євреїв – 3363 (9 %). Серед фахівців зі середньою спеціальною освітою (всього 66520 осіб) українців було 54574 (82 %), росіян – 6470 (9,7 %), євреїв – 4455 (6,7 %), білорусів – 327 (0,5 %)².

¹ ДАВіО, ф. П-136, оп. 45, спр. 302, арк. 4, 20.

² Там само. – Ф. Р-2355, оп. 18, спр. 138, арк. 10.

По промисловості традиційно відсоток з вищою та середньою спеціальною освітою євреїв був ще вищим.

Таблиця 12. Євреї з вищою та середньою спеціальною освітою у промисловості Вінницької області на 16 листопада 1970 р.¹.

№ п/п	Національність	Чисельність фахівців			
		З вищою освітою		З середньою спеціальною освітою	
		Всього	У тому числі жінок	Всього	У тому числі жінок
1.	Усього фахівців	4374	1625	10986	5496
2.	Росіяни	994 (22,7 %)	450	1813 (16,5 %)	958
3.	Євреї	520 (11,9 %)	170	933 (8,5 %)	351
4.	Білоруси	40 (0,9 %)	6	60 (0,5 %)	26

І зовсім незначним був відсоток євреїв у будівництві – 7,8 % з вищою освітою та 8,5 % зі середньою спеціальною². Та фактично зовсім не було євреїв у колгоспному господарстві. Так, серед 26 радгоспів Вінницької області (усього 196 фахівців) з вищою освітою працювало 181 українець (92,3 %), 13 росіян (6,6 %), 1 чуваш (0,5 %), жодного єврея³. А серед 1704 фахівців з вищою освітою у колгоспах Вінницької області було лише 11 євреїв (0,6 %), серед 7127 фахівців зі середньою спеціальною освітою євреїв було 8 (0,1 %)⁴.

Безумовно, відсоток євреїв із вищою освітою був би ще вищим, якби негласна норма про встановлення певної квоти для навчання єврейської молоді, яка почала запроваджуватися з кінця 1940-х та діяла аж до 1980-х.

Проведений активістами єврейського національного руху та Московської Гельсінської групи аналіз складу прийнятих до механіко-математичного факультету Московського університету з 1978 р. та протягом кількох наступних років показав, що негласна норма кількості прийому на навчання для євреїв була навіть удвічі нижчою ніж у царський період. Саме це, на думку Л. Алексеевої, була найбільш чутлива з дискримінаційних норм проти єврейського

¹ ДАВіО, ф. Р-2355, оп. 18, спр. 138, арк. 24.

² Там само. – Арк. 34.

³ Там само. – Арк. 94.

⁴ Там само.

населення, «бо бажання дати освіту дітям була єврейською традицією, що збереглася навіть у радянський період»¹.

Окрім того, квота прийому євреїв на навчання залежала від періодів активності у вирішенні «єврейського питання». Так, Ю. Плясовиця згадує, що коли в 1963 р. він вступив до Вінницького будівельного технікуму, ніяких національних непорозумінь не існувало, незважаючи на те, що група складалася з 14 єврейських дітей та 14 українців і росіян. Це було характерно для усього суспільства і тривало до 1970-х рр., коли мала частина єврейського населення домоглася права еміграції в Ізраїль, а влада з допомогою КДБ намагалася збити алію, віддала негласний наказ про скорочення прийому на навчання до вузів осіб єврейської національності та розпочала антиєврейську пропаганду у засобах масової інформації².

У нас є всі підстави стверджувати, що у постсталінський період і при М. Хрущові та й інших керівниках КПРС продовжувалось витіснення євреїв з партійно-державного керівництва та керівництва промисловими підприємствами. Ми проаналізували національний склад номенклатури Балтського, Кодимського та Савранського районів Одеської області у період 1954 – 1959 рр. У справі «Відомості відділу про якісний і кількісний склад працівників номенклатури міськкомів, райкомів партії по районах і узагальнені дані по категоріям працівників області» за 1959 р., що зберігається у ДАОО євреї серед росіян, українців, болгар та молдаван приховані у графу «інші». На нашу думку, виділення цієї національної групи в групу «інші» із паралельним збереженням графи болгар та молдавани, населення яких в області зовсім не набагато перевищувало єврейське (болгари – 153115 осіб, молдавани – 125045 осіб, євреї – 121377³), і які ніколи масово не представляли партійну та промислову еліту області, було спробою не акцентувати увагу на «єврейському питанні». За даними звітів у Балтському районі на 1 жовтня 1959 р., номенклатура, що представляла партійно-державну сферу (всього 267 осіб), складалася лише з українців та росіян і зовсім не було представників інших національних груп. Їх було, відповідно, 144 (53,9 %) та 36 осіб (13,5 %). Тоді як на 1 січня

¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд., стер. / Л. М. Алексеева. – М.: Московская Хельсинкская группа, 2012. – С. 123.

² Плясовица Ю. Эссе о Виннице и винничанах... – С. 225.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К. А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 178.

1954 р. з 269 осіб українцями були 175 (65,0 %), росіянами – 73 (27,1 %), «іншими» – 21 (7,9 %). Болгар і молдаван серед номенклатури не було ні у 1954, ні у 1959 рр. Серед 13 керівників промислових підприємств Балтського району 6 (50 %) були українцями, 4 (33,3 %) – росіянами, 2 (16,7 %) – «іншими». Подібна ситуація спостерігалася й по Кодимському та Савранському районах області¹.

Зовсім іншою була ситуація серед середньої ланки керівників промислових підприємств. Так, серед начальників цехів по одеському обласному управлінні харчової промисловості Раднар-госпу на 1 січня 1956 р. українцями були 32 особи (33,7 %), росіянами – 24 (25,3 %), «іншими» – 39 (41,0 %). На 1 жовтня 1959 р. склад змінився не набагато. Серед 60 осіб українцями були 20 осіб (33,3 %), росіянами – 14 (23,3 %), «іншими» – 39 (65,0 %). Серед керівників цехів по підприємствах одеського управління машинобудівної та хімічної промисловості Раднаргоспу (всього 249 осіб) на 10 жовтня 1959 р. українцями були 51 особа (20,5 %), росіянами – 90 (36,1 %), «іншими» – 108 (43,4 %)².

Загальний колективний портрет радянського єврейства початку 1970-х рр. зробив КДБ, який направив у ЦК КПРС довідкові матеріали щодо становища євреїв в СРСР від 10 травня 1972 р. «для можливого використання на прес-конференціях для іноземних журналістів у період перебування в Радянському Союзі президента США» (мова йде про візит до СРСР президента США Р. Ніксона у травні 1972 р. – *від автора*)³.

У документі, що мав справити враження на іноземну громадськість, зазначалось, що в СРСР на 1972 р. євреї представлені 521 тис. фахівців народного господарства (3,5 % усіх фахівців СРСР). 110,1 тис. євреїв – студенти вищих навчальних закладів (5,1 % усіх студентів ВНЗ СРСР, п'яте місце серед народів СРСР). 63,7 тис. євреїв працювало у сфері науки (7,2 % від науковців СРСР), з яких 3,5 тис. – доктори наук, 20 тис. – кандидати наук, 5,5 тис. – аспіранти (третє місце після росіян та українців, а за кількістю докторів наук – друге після росіян)⁴.

¹ ДАОО, ф. П-11, оп. 17, спр. 174, арк. 12-13, 56-57, 126.

² Там само. – Арк. 179.

³ Еврейская эмиграция в свете новых документов: Сборник / Под ред. Б. Морозова; Центр Каммингса по исследованию России и стран Восточной Европы, Тель-Авивский ун-т; Центр хранения современной документации. – Тель-Авив: Ivrgus, 1998. – С. 139.

⁴ Там само.

8 тис. євреїв було обрано до складу Верховної Ради СРСР, Верховних Рад республік та місцевих Рад. Нагороджені званням Героя Радянського Союзу 117 євреїв, а званням Героя Соціалістичної Праці – 71, з яких двічі Героями Радянського Союзу стали 2, двічі Героями Соціалістичної Праці – 4, тричі Героями Соціалістичної Праці – 3¹.

Серед лауреатів Ленінської премії було 11 євреїв з 116 осіб, в області науки і техніки – 105 з 955 осіб. Лауреатами Державної премії в галузі літератури і мистецтва стали 213 євреїв з 1781 особи, а в галузі науки і техніки – 1180 з 9272 осіб².

Значна кількість євреїв зосереджена у літературі та пресі – 9,8 % від усіх фахівців, мистецтві – 8,1 %, медицині – 5,8 %³.

З початку 1970-х рр. соціальний портрет єврейського населення починає змінюватися. Значні зміни у соціальних характеристиках були пов'язані з різким скороченням кількості українських євреїв, у першу чергу, внаслідок скорочення природного приросту населення, внутрішньої міграції та еміграції.

Мігрували євреї переважно у великі міста, культурні та промислові центри, а також у місця скупчення значної частини єврейського населення, центри національно-культурного життя євреїв. Наприклад, для подільських євреїв, особливо південних районів регіону та євреїв Буковини, окрім великих радянських міст, де концентрувалося єврейське населення (Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Дніпропетровськ), таким центром були Чернівці, де у повоєнний період майже не залишилося місцевих євреїв, а єврейська громада складалася в основному із переселенців: подільських, бессарабських та буковинських євреїв⁴. Однією з причин посилення міграційних процесів в середині СРСР стала нерівномірність економічного розвитку ряду єврейських містечок. Окремі з них з війною втратили свої особливості соціально-економічного розвитку і з колишніх єврейських штетлів перетворилися на нічим непримітні аграрні села, селища Поділля або районні центри. На нашу думку,

¹ Еврейская эмиграция в свете новых документов: Сборник / Под ред. Б. Морозова; Центр Камминга по исследованию России и стран Восточной Европы, Тель-Авивский ун-т; Центр хранения современной документации. – Тель-Авив: Ivrus, 1998. – С. 139.

² Там само. – С. 140.

³ Там само.

⁴ Амосова С., Николаева С. Практики перемены имен у евреев Подолии и Буковины в советский период / С. Амосова, С. Николаева // Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей. Академическая серия. Выпуск 29. – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2010. – С. 260.

це відбулося, у тому числі, через масові втрати єврейського населення в роки війни, що звичайно сприяло міграції єврейського населення. Мігрували, як правило, висококваліфіковані фахівці, здатні облаштуватися на новому місці. Єврейська молодь намагалася отримати якісну освіту і своє життя продовжити принаймні у обласних центрах. Такі процеси були характерними не тільки для єврейської національної меншини. Масово покидали села й невеличкі містечка представники інших меншин та навіть українці, проте в середовищі євреїв ці питання стояли надзвичайно гостро, у першу чергу високий рівень урбанізованості єврейської громади.

Кардинально почав мінятися соціальний портрет також внаслідок масової еміграції єврейського населення. У 1970-1988 рр. з СРСР емігрувало 291 тис. осіб, а доля тільки євреїв України в усій єврейській еміграції у даний період складала 37 %, тоді як євреїв з Російської Федерації лише 11 %¹. До того ж їхали не тільки політично активні громадяни єврейської національності, це, у першу чергу, були висококваліфіковані фахівці різних галузей народного господарства та кращі представники єврейського народу: науковці, кваліфіковані лікарі, інженери, культурні та мистецькі діячі тощо. Варто зазначити, що держава Ізраїль ціленаправлено проводила політику по алії у країну емігрантів, розглядаючи їх не тільки як значний демографічний ресурс, а як інтелектуальний потенціал, необхідний для розвитку держави. Зустрівши жорстку позицію СРСР у питанні репатріації євреїв, Ізраїль виводить це питання на міжнародний рівень, зокрема на обговорення в ООН, а у 1974 р. Конгрес США прийняв поправку Джексона Веника, що накладала значні економічні санкції на торгівлю з СРСР за непоступливість у даному питанні².

У цей період євреї їхали переважно із великих міст, а внаслідок цього змінилися не тільки соціальні характеристики єврейського населення Поділля, а й змінилася етносоціальна структура українських міст.

Значні зміни відбулись у зазначений період в суспільній свідомості єврейського населення України. Не витримуючи державного та побутового антисемітизму значна частина єврейського насе-

¹ Тольц М. Массовая эмиграция евреев из СССР в 1970-е и ее торможение в 1980-е / [Електронний ресурс] // Демоскоп Weekly. – № 303-304. – 2007. – 1-14 октября. – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0303/tem>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Морозов В. Опыт Израиля в привлечении высококвалифицированных мигрантов / В. Морозов // Международные процессы. Том 11. – 2013. – № 3–4 (34–35). – С. 86.

лення намагалася всіляко приховати п'ятий пункт графи паспорта, який вказував на національність. Причини даного явища були різноманітні: боязнь антисемітизму намагання зробити кар'єру, вступити на навчання до престижних вищих навчальних закладів тощо.

Робили це у різноманітний спосіб. Одні, скориставшись повоєнною розрухою, відновлюючи втрачені документи, міняли національність. Інші внаслідок змішаних шлюбів цілком законно вибирали своїм дітям іншу національність. А дехто намагався розв'язати питання і підкупом.

На нашу думку, відчуття себе євреєм залежало в першу чергу від самоповаги, самоусвідомлення, виховання. Як згадував В. Альштетер, коли отримував паспорт, у той час, коли на вулиці розгорнувся антисемітизм, боротьба зі сіонізмом, можна було назватися представником будь-якої національності, тим більше він виріс у дитячому будинку, а у відомостях про батьків стояли прочерки, проте він ніколи не приховував, що він єврей, і не міг зрадити пам'яті своєї родини, яка загинула у війну – батька, матір, сестру, брата¹. Лише внутрішнє переконання визначало остаточний вибір людини.

Починаючи з 1950-х рр. та особливо активно у 1960-1980-х рр. посилювалась практика при виборі імен новонародженим замість традиційних єврейських імен обирати етнічно нейтральні замітники. Не зупинила ці процеси навіть єврейська традиція, що передбачала вибір імені новонародженого на честь померлих близьких родичів. Замість вибору повного імені померлого родича, обирали, як правило, першу букву імені або окремих склад слова і шукали відповідник в неєврейських іменах.

Дослідники Санкт-Петербурзького центру «Сефер» С. Амосова та С. Ніколаєва провели дослідження протягом 2005-2009 рр. шляхом експедицій до подільських містечок Тульчина, Могилів-Подільського, Балти і до Буковини до м. Чернівці та зробили висновок, що у 1950-1980-х рр. існувало два основних шляхи зміни єврейських імен: при виборі імен новонародженій дитині чи заміні імені вже у дорослому віці².

¹ Хандрос Б. Местечко, которого нет. Штетл. Часть 1. / Б. Хандрос. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 153.

² Амосова С., Николаева С. Практики перемены имен у евреев Подолии и Буковины в советский период... – С. 260.

Наприклад, серед єврейських дітей було популярним ім'я Олександр, яке заміняло такі єврейські як Сура, Шабсе, Шая, Шикель і Шимон. Часто зустрічалося ім'я Михайло (Міша), що міняло єврейське ім'я Мойсей (Мойша). Окрім того, створювались інші пари для заміни імен з єврейських на етнічно нейтральні: Абрам – Аркадій, Арон – Анатолій, Беня – Борис, Дора – Діна, Іцик – Ігор, Рахиль – Раїса, Хаїм – Єфим тощо¹.

Практикувало єврейське населення в повсякденному житті, особливо в організаціях, установах, закладах користуватися іншими іменами, «більш слов'янськими» іменами.

Наприклад, мешканка м. Балти Ліза Беніївна Горберг у повсякденному житті завжди називала себе Єлизаветою Петрівною, а в графі побатькові свого сина, який вступав у комсомол і не хотів, щоб його записували «Лейбович», в Органі реєстрації актів цивільного стану за коробку цукерок та 15 карбованців виправила на «Львович», виписавши інше свідоцтво про народження².

Іноді доходило до смішних ситуацій. Так, Ю. Паляниця згадує історію свого товариша, єврея Ізі Генцерберга, який на військовій комісії пояснював відмову від свого повного імені (а звали його Ізраїль) небажанням асоціюватись з ворожою державою, а у військовій частині на першому шикунанні при знайомстві з командирами назвався Ігорем Генцербергом, білорусом за національністю, чим розсмішив увесь взвод³.

Незважаючи на масовість даних явищ у другій половині ХХ ст., варто зауважити, що й були ті, хто відверто підкреслював своє єврейське походження. Одні ніколи його не приховували, і в силу виховання та сімейної традиції користувались традиційними єврейськими іменами, інші починали підкреслювати свою єврейськість в силу окремих причин: зміну самооцінки, включення в опозиційний рух тощо. Такі зворотні процеси особливо активно відбувались після Шестиденної арабо-ізраїльської війни 1967 р., коли перемога Ізраїлю сприяла пробудженню національної свідомості, почуття національної гордості, відчуття приналежності до єврейського народу. У цей час відбуваються навіть зворотні процеси по переписуванні імен.

¹ Амосова С., Николаева С. Практики перемены имен у евреев Подолии и Буковины в советский период... – С. 263, 275-277.

² Там само. – С. 267.

³ Плясовица Ю. Эссе о Виннице и винничанах... – С. 110.

Суттєві зміни сталися у використанні мови ідиш, яка була рідною мовою для подільських євреїв. Переживши розквіт у період коренізації у 1920-х – 1930-х рр. та коротке піднесення у 1944-1948 рр., ідиш витісняється з масової єврейської культури у наступні роки. Витіснення мови ідиш із широкого вжитку, знищення ідишської культури і залишення лише показових елементів використання цієї мови у СРСР, форсована асиміляція зробили свою справу. Для цілих поколінь євреїв, особливо русифікованих міст, ця мова зникла із вжитку і підтримувалася хіба що поколіннями старших людей. Склалася парадоксальна ситуація, коли навіть діти відомих радянських єврейських письменників не володіли цією мовою. Молодше покоління не тільки її не знало, а й дуже часто соромилося її, не бажаючи підкреслювати своє єврейське походження. З часом наступив той момент, коли мовою ідиш розмовляти було навіть непристойно.

Проте мова не була остаточно витіснена із масової практики, оскільки у невеликих подільських штетлах дуже часто використовувалася у побуті та єврейському фольклорі. У зазначений період деякі молоді люди могли розмовляти, могли співати єврейських пісень, проте абсолютно не вміли нею писати. Взагалі в подільських містечках у цей період склалася ситуація, коли українці розмовляли українською, євреї – єврейською, а телевізор – російською мовою. Окрім того, народний, не літературний ідиш активно запозичував слова з української та російської мови. Сучасні дослідники вважають, що до 30 % від того, що вживалося у тогочасній єврейській лексиці, було запозиченнями з української. Як зазначає М. Феллер: «Євреї брали з українських діалектів слова, необхідні для позначення того, серед чого жили, чим користувалися, що споживали»¹.

У даний період єврейські традиції зберігалися, в першу чергу, у невеличких єврейських містах, пристосовуючись до радянської реальності. Наприклад, у Шаргороді після закриття синагоги у 1948 р. релігійне життя перемістилося до молитовного будинку, який був влаштований у приватному будинку. Після його закриття на початку 1960-х рр. під час нової антирелігійної кампанії, релігійне життя

¹ Феллер М. Схожість і відмінність мов української та ідиш в аспекті суржика / М. Феллер // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 87.

тривало у вигляді міньянів, а також через інші обряди, які були пов'язані з релігією: смерть, поховання, народження дитини.

Під тиском обставин релігійні культу трансформувались та зазнавали змін, пристосовуючись до нових умов та виникав, так званий «народний іудаїзм». На думку М. Каспиної, можна виділити три шляхи трансформації релігійних норм: перший – вимушена відмова від дотримання заповідей іудаїзму і народні варіанти, з допомогою яких обходили релігійні норми, другий – свідомо відмова від дотримання заповідей іудаїзму та мінімальний контакт з ортодоксальним іудаїзмом, третій – формування власних норм для вибіркового дотримання релігійних культів¹.

Під тиском цих причин формувалися нові традиції єврейських громад, а то й окремих сімей.

Наприклад, щоб дотриматись обряду семиденного трауру по померлому, в умовах, коли особа не могла залишити своє робоче місце та бути у траурі обов'язково босою, дуже часто насипали у шкарпетки чи у взуття землі з могили, вважаючи, що таким чином особа відвідувала могилу померлого та виконувала умови трауру. Саме так дотримувався трауру мешканець м. Могилева-Подільського М. Койфман та ряд інших, і така практика була поширеною на Поділлі².

Окрім цих, формувалися нові й інші традиції, які явно відходили від жорстких релігійних норм. Наприклад, рахування для міньяну дерев, коли не вистачало чоловіків для початку богослужіння, одягнення померлого у ритуальний одяг для поховання під звичайний тощо.

Проте найбільше зберігалось у даний час єврейських традицій у побуті, наприклад, через традиційну їжу, хоча й тут не відбувалося без змін, у першу чергу пов'язаних з переплетенням єврейських традицій з традиціями українців. Жорстке правило вживати кошерну їжу дуже часто порушувалось, і мешканці містечок вживали навіть ті продукти, які було суворо заборонено, наприклад, свинину. Окрім того, українське населення широко використовувало єврейську кухню. У містечках Поділля, фактично ні одне застілля не обходилося без фаршированої риби, фаршированої гусячої шії, форшмаку чи єврейських солодоців.

¹ Каспина М. Народный иудаизм: варианты религиозных практик (по материалам экспедиций к евреям Украины и Молдавии, 2004-2011) / М. Каспина // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2015. – № 3 (33). – С. 14.

² Каспина М. Народный иудаизм... – С. 16.

Із зазначеного вище можемо зробити такі висновки. Архівні матеріали дають можливість більш-менш точно встановити місце євреїв у народному господарстві, науці, освіті Поділля, їхнє повсякденне життя до середини 60-років ХХ століття, до часу, коли в документах широко вказувалась національність працівників різних сфер господарства. До трактування архівних документів слід підходити, враховуючи особливості демографічних процесів єврейського населення Поділля, рівня освіти, зайнятості, ареалу проживання євреїв. Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської національної громади Поділля як і усєї єврейської громади України у другій половині 1950 – 1980-х рр. зазнали суттєвих змін. Протягом даного періоду відбувалося скорочення впливу єврейського населення в усіх галузях господарства. Якщо у 1960-1970 рр. євреї були широко представлені в освіті, медицині, науці, господарській еліті, то на кінець 1980-х рр. у зв'язку з різким скороченням єврейського населення, що було спричинене падінням його природного приросту, внутрішньою міграцією, еміграцією та асиміляцією, цей вплив значно скорочується. Внаслідок поширення алії сотні кваліфікованих представників єврейського народу добиваються виїзду за кордон.

Повсякденне життя переважної більшості подільських євреїв, особливо обласних центрів Вінниці та Хмельницького, мало чим відрізнялося від повсякденного життя звичайної радянської людини цього періоду. Прихована політика державного антисемітизму, асиміляція, русифікація перетворила більшість євреїв у носіїв, як правило, російської культури, в окремих випадках української, проте негативно вплинуло на єврейську культуру. Єдиним винятком із загальної картини стала наявність значної кількості єврейського населення на півдні Поділля, що й визначало збереження тут певних елементів національного життя у повсякденні єврейської громади, проте й тут сталися суттєві зміни, що призвели до виникнення, наприклад, такого соціального явища як «народний іудаїзм».

Під впливом дискримінаційної політики, побутового антисемітизму, асимілятивної політики єврейське населення іноді свідомо йде до приховання свого національного походження. Конформізм як стиль поведінки більшості радянських людей у євреїв підсилювався суто національними чинниками, спричиненими названими вище причинами. Пасивне відношення до національної

мови, відхід від ідишської культури часто був свідомим вибором більшості представників єврейської громади.

4.4. Релігійне життя як основа національно-культурного життя євреїв Поділля в умовах декларативної радянської демократії у постсталінський період

Після короткотривалої лібералізації владно-релігійних відносин на початку періоду хрущовської «відлиги» вже з кінця 1950-х – на початку 1960-х рр. радянська влада поновила наступ на віруючих. Цілеспрямована політика влади із застосуванням різноманітних методів управління та суспільного впливу (постійний суворий контроль і податковий тиск на зареєстровані релігійні громади, боротьба з нелегальними об'єднаннями віруючих, «профілактичні бесіди» в компетентних органах, притягнення до адміністративної відповідальності лідерів релігійних громад і віруючих, антирелігійна пропаганда і агітація тощо) дала результати: молодь у переважній більшості схилилась до атеїзму, колишні релігійні споруди стали сільськими клубами, складами, конюшнями, а вірними своїм релігійним переконанням залишилися в основному представники старшого покоління. Цей період історії України, час «розвинутого соціалізму», однозначно можна вважати періодом безбожництва.

Становище іудейських громад Поділля у цей період у цілому визначалось антирелігійною політикою радянської влади. Проте становище іудеїв мало ряд суттєвих особливостей. По-перше, євреї не змогли відновити свою релігійну діяльність після фашистського геноциду у повній мірі. По-друге, у повоєнний період фактично було знищено поняття «єврейське містечко» як певний соціальний феномен, де з покоління у покоління передавались національні традиції, звичаї та зберігались особливості релігійного життя. По-третє, євреї активно переживали період урбанізації, мігруючи із сіл та невеликих містечок до великих міст республіки та СРСР, що, безперечно, послаблювало позиції місцевих релігійних громад. По-четверте, маючи високий рівень освіти, представляючи службовців різного ґатунку, євреї поступово ставали менш релігійними, а то й зовсім атеїстами. Усі вищезазначені чинники поступово перетворили релігійне життя євреїв Поділля більше на виняток, ніж на правило.

Проте іудаїзм залишався у даний час фактично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення

регіону. За відсутності інших національних інститутів, з різким скороченням вживання рідної мови за часів асиміляції та русифікації саме іудаїзм став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв. Для цього не обов'язково було йти до синагоги чи міньяну, головне: відчувати себе іудеєм у душі. Навіть різноманітні трансформації релігійних обрядів в радянському суспільстві, відхід від ортодоксального релігійного життя, самотійне уникнення в афішуванні свого релігійного життя залишало в душі людини промінь віри в Бога, єдиний аспект людської свідомості, куди остаточно не дібралася офіційна ідеологія.

Деяке пом'якшення у стосунках між церквою і владою у другій половині 1950-х рр. аж ніяк не означало розширення прав і свобод віруючих, а, швидше, характеризувало зміну форм і методів боротьби з релігією в період лібералізації суспільно-політичного життя в країні. У період хрущовської «відлиги» замість жорстких каральних акцій стосовно віруючих застосовувались більш ліберальні форми роботи. В основі такого «лібералізму» був адміністративний та податковий тиск, що повинен був тримати під контролем релігійні громади. Так, Уповноважений ради зі справ релігії при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області наголошував виконавчому комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих на необхідності дотримання в регулюванні релігійного життя в області постанови ЦК КПРС від 11 листопада 1954 р. «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення» і рекомендував стосовно єврейських релігійних громад, у тому числі незареєстрованих, застосовувати заходи фінансового характеру у вигляді податку на доходи фізичних осіб на основі вказівки Міністерства фінансів СРСР № 19-541-3-С від 23 лютого 1954 р.¹

Чергове послаблення антирелігійної риторики не призвело до масової реєстрації релігійних громад, тим більше, передачі у користування відібраних синагог. Були зроблені окремі кроки, які, на нашу думку, були спрямовані на виправлення міжнародного іміджу СРСР, у тому числі у відношенні до євреїв. Так, у 1956 р. було відкрито Вищу іудейську релігійну школу, студентів до якої відбирали під пильним наглядом КДБ, було дозволено випікати мацу, у тому числі й в домашніх умовах, та було відкрито декілька синагог. Всього за період з 1953 по 1959 рр. в республіці було зареєстровано тільки 4 іудейські релігійні громади. Якщо на 1953 р. їх

¹ ДАВіО, ф. 2700, оп. 5, стр. 494, арк. 73-74.

діяло 37¹, то у 1959 р. – 41 громада². Серед нововідкритих релігійних громад були 2 громади з Поділля – Вінниці та Хмельницького, що, безперечно, свідчить про певне відродження релігійного життя віруючих обласних центрів та послаблення тиску влади. Проте офіційна реєстрація даних релігійних громад та надання їм правового статусу не призвела до повернення синагог. Так, у м. Вінниці богослужіння відбувалися не в повернутій синагозі, а в молитовному приватному будинку, придбаному за кошти віруючих. У цілому ми не можемо констатувати різкого збільшення кількості віруючих громадян. Влада Хмельницької області доповідала, що у порівнянні з 1953 р. кількість віруючих в області не змінилася і становить 450 осіб, а релігійні громади діяли у Хмельницькому, Славуті, Шепетівці³.

На 1 січня 1957 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 іудейських громад (в містах Вінниці, Жмеринці, Бершаді, Ямполі та селі Чернівцях) з загальною кількістю віруючих 4850 осіб. Проте, лише у Чернівцях громаду очолював священнослужитель (рабин)⁴.

Цілком очевидно, що невелика кількість віруючих – прямий наслідок попереднього тиску на релігію та релігійної антипропаганди. У цей час вже виросло нове покоління людей, яке було поза релігією, а інші, як правило, «ідейні» комуністи, навіть виступали проти розширення її впливу та скаржились у місцеві органи влади на діяльність релігійних громад. Так, у травні 1956 р. вінницький пенсіонер Н. І. Гандельман скаржився на своїх сусідів, що винаймали поряд квартиру, через те, що ті влаштували там молебні. Крім того, він зазначав, що «до реєстрації єврейської общини в синагозі було тихо і спокійно»⁵.

З кінця 1950-х – початку 1960-х рр. після Постанови ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» від 4 жовтня 1958 р. ліберальні стосунки Церкви і влади закінчились. Релігія знову оголошувалася одним з найбіль-

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3000, арк. 17.

² Бажан О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих» / О. Бажан // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 221.

³ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО) / І. М. Боголюбова // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокошко. – Хмельницький: [б. в.], 2004. – С. 144-145.

⁴ ДАВіО, ф. 2700, оп. 5, спр. 494, арк. 120-124.

⁵ Там само. – Оп. 6, спр. 1470, арк. 36.

ших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи.

Черговий наступ на іудаїзм в Україні став яскраво проявлятися з 1959 р., коли комісія при Раді Міністрів УРСР по вивченню змісту й громадсько-політичної спрямованості єврейської літератури визнала іудейську релігійну літературу, у тому числі й священні тексти, як такою, що просякнута духом войовничого націоналізму, духовного расизму, основою сіонізму, та такою, що «може широко використовуватись ворожими елементами для пропаганди серед єврейського населення СРСР»¹.

Маючи такий висновок, радянська влада вдалась до тиску на іудейську релігію не тільки адміністративним чи фінансовим тиском, а й до заходів відверто провокаційного характеру, що були спрямовані, у першу чергу, на зниження авторитету як окремих священників, так і іудаїзму в цілому.

Так, 21 квітня 1962 р. завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевель інформував вище партійне керівництво, що «...Львівський обком партії разом із органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львівська правда» було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні та спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова». Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Поклонник пропонував поширити досвід «львівських партійних та радянських організацій» в інших областях УРСР².

Форсований наступ на іудаїзм відбувся у період з 1959 по 1962 рр. Якщо в 1959 р. в республіці діяла 41 релігійна іудейська громада, то на початку 1962 р. їх залишилось тільки 15, а синагоги мали лише 13 громад³.

¹ Жилюк С. І. Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади / С. І. Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. – 2011. – Вип. 21. – С. 347.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 57-58, 231-232.

³ Бажан О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих»... – С. 221.

Не минули ці процеси й Поділля. У 1960 р. була закрита за порушення законодавства про культ синагога в Шепетівці¹. На 1960 р. в Хмельницькій області було зареєстровано лише 2 іудейські громади – у Славуті та Хмельницькому, незареєстрована громада діяла у Красиліві та діяло 8 міньянів, які об'єднували 150-200 осіб². З часом було закрито і нещодавно відновлено релігійну громаду у м. Хмельницькому і до кінця 1980-х рр. в області діяла лише іудейська релігійна громада у м. Славуті, яку територіально до Поділля ми не відносимо.

Уже у середині 1960-х рр. фактично повністю було ліквідоване релігійне життя у Балтському, Кодимському, Савранському районах Одеської області. У звіті про стан науково-атеїстичної пропаганди по Балтському районі було зазначено, що у 1966 р. за 11 місяців було проведено 866 лекцій на науково-атеїстичні теми і вказано про конкретну проведену роботу з віруючими. Так, лектори звертали свою увагу на роботу з віруючими православної церкви, старообрядцями, інокентіївцями, проте абсолютно відсутня будь-яка інформація про роботу з іудеями району³.

Уже на початку 1970-х рр. у складних умовах були всі релігійні громади. Навіть православні віруючі, які складали переважну більшість віруючих на Поділлі, релігійної свободи не мали. Так, серед православних релігійних громад Немирівського району Вінницької області офіційно зареєстрована була лише одна – у селі Велика Бушинка⁴.

Влада всіляко намагалася обмежити діяльність навіть зареєстрованих громад. Релігійна община приходу мала право наймати служителя храму тільки за умови отримання ним реєстраційного посвідчення в Уповноваженого в справах релігії при виконавчому комітеті обласної ради. Священнослужителів позбавляли можливостей контролювати фінансові справи релігійних громад, вони не могли також втручатися в питання їх управлінської діяльності. Культові споруди закривалися внаслідок «слабкої релігійної актив-

¹ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО)... – С. 144.

² Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Держархів Хмельницької області, 2005. – С. 122.

³ ДАОО, ф. П-11, оп. 19, спр. 364, арк. 19-23.

⁴ ДАВіО, ф. Р-5892, оп. 1, спр. 32, арк. 24.

ності населення»¹. Так, вінницька релігійна громада звернулася до виконкому Вінницької міської ради про дозвіл прийняти на посаду кантора (особи, що вела богослужіння в синагозі), громадянина Гамбурга, що приїхав з Чернівецької області, проте отримала відмову. А пізніше представник комісії з релігійних культів перевірів, чи не веде він службу там нелегально².

У Вінницькій області на 1 січня 1971 р. було офіційно зареєстровано лише 2 іудейські громади: у місті Вінниці (1200 віруючих) та Бершаді (850 віруючих) з 5 діючих до 1959 р. Лише у цих містах були діючі синагоги. А от переважна більшість громад були незареєстрованими і діяли нелегально через небажання влади з різних причин ці громади реєструвати. Для прикладу подамо вибірку, що складена за звітом Уповноваженого зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області на початок 1971 р.³.

Таблиця 13. Кількість іудейських громад на Вінниччині станом на 1 січня 1971 р.

№ п/п	Район	Населений пункт	Статус (зареєстрована, незареєстрована громада)	Кількість віруючих
1.	Вінницький район	м. Вінниця	зареєстрована	1200
2.	Бершадський район	м. Бершадь	зареєстрована	850
3.	Барський район	м. Бар с. Ялтушків с. Копайгород	незареєстрована незареєстрована незареєстрована	20 20 20
4.	Гайсинський район	м. Гайсин	незареєстрована	20
5.	Жмеринський район	м. Жмеринка	незареєстрована	20
6.	Козятинський район	м. Козятин	незареєстрована	20
7.	Крижопільський район	м. Крижопіль с. Городківка	незареєстрована незареєстрована	20 16
8.	Літинський район	м. Літин	незареєстрована	20
9.	Могилів-Подільський район	м. Могилів-Подільський с. Чернівці	незареєстрована незареєстрована	40 20
10.	Муровано-Куриловецький район	с. Муровані Курилівці	незареєстрована	20
11.	Теплицький район	с. Теплик	незареєстрована	20
12.	Томашпільський район	с. Томашпіль	незареєстрована	10

¹ Григоренко О. Комуністична диктатура і політика духовного геноциду українського народу / О. П. Григоренко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М.Б. Петрова. – С. 345.

² ДАВіО, ф. Р-5892, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

³ Там само. – Спр. 32, арк. 2-24.

13.	Тутьчинський район	м. Тутьчин с. Шпиків	незареєстрована незареєстрована	20 10
14.	Хмільницький район	м. Хмільник	незареєстрована	20
15.	Чечельницький район	с. Чечельник	незареєстрована	20
16.	Шаргородський район	м. Шаргород с. Мурафа	незареєстрована незареєстрована	20 10
17.	Ямпільський район	м. Ямпіль	незареєстрована	20

Даний звіт Уповноваженого в справах релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області варто сприймати певною мірою критично. На нашу думку, він показує швидше тенденції, особливості функціонування релігійного життя єврейських громад Вінниччини даного періоду, ніж кількісні характеристики. Насамперед, критично сприймається кількість учасників незареєстрованих релігійних громад: 10, 20, 40 і т. п. Без сумнівів, можна погодитись лише з цифрою 10, оскільки у традиційному єврейському праві – це мінімальна кількість громади для молитви (мін'янь – 10 осіб чоловічої статі старших 13 років). Без цієї кількості віруючих не можна було читати найважливіші молитви. Але дивує, що відомості про кількість віруючих у звіті подаються в округлені до десятків.

На 1 січня 1974 р. у м. Вінниці була зареєстрована 1 релігійна громада, яка діяла за адресою – вулиця Некрасова, 17. Але навіть у цієї найбільшої іудейської громади області не було священика. Загалом на 1974 р. у складі двох зареєстрованих громад іудеїв (м. Вінниця і м. Бершадь) було 3500 віруючих. Це було дещо більше ніж у 1971 р. – 2050 осіб¹. Незареєстрованих громад на травень 1974 р. було 20 із загальною кількістю віруючих 340 осіб². Незареєстровані релігійні громади були зосереджені в основному у місцях традиційного проживання євреїв. Переважно у кожному місті чи селищі компактного проживання представників цієї національної меншини діяла одна незареєстрована релігійна громада.

Усі намагання влади розпорошити, дискредитувати юдейські релігійні громади не дали бажаного результату. В подальші роки їх кількість не тільки не зменшувалась, а й збільшувалась. У період з кінця 1950 – до початку 1960-х рр. в республіці навіть з'явилася мережа стаціонарних та пересувних підпільних хедерів (іудейська релігійна початкова школа для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували в цей період такі навчальні заклади на Закарпатті – в м. Ужгороді, м. Виноградіві, с. Середнє Водяне Рахівського району та в ряді

¹ ДАВіО, ф. Р-5892, оп. 1, спр. 43, арк. 10, 14, 15.

² Там само. – Арк. 16-20.

інших населених пунктів республіки¹. Масований наступ на іудаїзм прискорив перехід єврейських релігійних громад на підпільне становище. Апогеєм антирелігійної пропаганди у 1960 рр. стало видання у 1963 р. книги Т. Кічка «Іудаїзм без прикрас», що у першу чергу була направлена на дискредитацію іудаїзму.

Як правило, міньяни діяли, постійно змінюючи місце своїх зібрань, для того щоб не привертати увагу представників органів державної влади. Тому боротися з нелегальними релігійними громадами було складно. Крім того, переважна більшість віруючих були людьми похилого віку та з юридичної точки зору вважались непрацездатними особами, тому до них не можна було застосувати види юридичної відповідальності, визначені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1961 р. «Про антигромадський паразитичний спосіб життя». А кримінальна відповідальність не застосовувалась, оскільки не було складу злочину.

Робота з незареєстрованими релігійними громадами у 1970 – 1980-х рр. велась в основному через притягнення до адміністративної відповідальності лідерів громад та власників житла, де молились віруючі. Підставою адміністративної відповідальності став Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу». Даний указ визначив перелік дій, які підпадали під юридичну відповідальність у вигляді адміністративного стягнення: ухилення керівників релігійних громад від реєстрації об'єднань у органах влади, порушення правил організації релігійних зібрань та юнацьких релігійних зібрань, що мали відношення до відправлення культів. Адміністративна відповідальність встановлювалась у вигляді штрафу у розмірі до 50 карбованців.

Статтею 212 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. було розширено перелік дій, пов'язаних з релігією, що підпадали під адміністративну відповідальність: ухилення керівників релігійних об'єднань від реєстрації об'єднання в органах державного управління, порушення встановлених законодавством правил організації, проведення релігійних зібрань, рухів та інших церемоній культу, організація та проведення службовцями культу та членами релігійних об'єднань спе-

¹ Бажан О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих»... – С. 222.

ціальних дитячих та юнацьких зібрань, а також трудових та інших гуртків та груп, які не мають відношення до відправлення культу¹.

До адміністративної відповідальності громадян притягували, як правило, адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських та сільських рад депутатів трудящих. Так, 29 вересня 1971 р. було зафіксовано проведення релігійного обряду «Судний день» у громадянки м. Гайсина Г. М. Школьник. Релігійний обряд проводив громадянин Л. Н. Спектор. За порушення законодавства про релігійні культу ці громадяни були оштрафовані адміністративною комісією на суму 50 карбованців кожен². У жовтні 1971 р. була зафіксована робота міньяну в с. Чернівцях у кількості 13 осіб. 7 осіб із числа віруючих були оштрафовані адміністративною комісією на суму від 25 до 50 карбованців³.

Слід зазначити, що релігійне законодавство РРФСР регулювало питання здійснення релігійних культів в Україні до 1976 р. Лише 19 листопада 1976 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», з подальшими змінами та доповненнями від 9 вересня 1981 р. та 26 вересня 1990 р. було введено в дію українське Положення.

До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. В інформації голові Ради зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР Куроєдову В. А. та Голові Ради Міністрів УРСР Колеснику М. А. Уповноваженого зі справ релігії по Вінницькій області Конверського В. Н. про пасхальні свята було зазначено, що в іудейських синагогах м. Вінниці та м. Бершаді на пасхальних богослужіннях у квітні 1980 р. були присутніми близько 110 осіб у кожній. У 1981 р. в іудейських громадах цих міст молилось ще менше осіб: 37 осіб у Вінниці та 22 – у Бершаді. Як наголошувалося доповідачем, усі віруючі були людьми похилого віку. «Зборищ» (у звітах державних органів влади найчастіше вживався саме цей термін) нелегальних міньянів теж не було. У 1982 р. пасхальні богослужіння відвідало по всій області лише 64 особи (50 чоловіків і 14 жінок). Осіб молодших 50-ти років помічено не було⁴. На кінець

¹ Доніна Є. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації: адміністративно-правовий аспект / Є. Доніна // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 35 / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 338.

² ДАВіО, ф. Р-5892, оп. 1, спр. 31, арк. 116-117.

³ Там само. – Арк. 139-140.

⁴ Там само. – Спр. 65, арк. 4, 8, 25.

1980-х років у Хмельницькій області діяла лише Славутська релігійна громада¹, та й ту відвідувала незначна кількість осіб, число яких збільшувалося за рахунок віруючих євреїв під час великих релігійних свят. Так, під час святкування свята Пейсах 1, 2, 3, 4 квітня 1961 р. у ній збиралося в середньому 150-250 віруючих, серед яких молоді до 25 р. було лише 15-20 осіб, а дітей та жінок та дітей не було взагалі².

Звичайно, віруючих, у тому числі й іудеїв, у 1960-х – 1980-х рр. не розстрілювали, не відправляли до Сибіру, до них не застосовували кримінальної відповідальності. У першу чергу влада намагалася зруйнувати звичний спосіб життя євреїв, знищити традиції, обмежити поширення релігійності, перервати зв'язок поколінь. Варто зазначити, що тиск влади на іудейські релігійні громади виконав своє основне завдання: євреї стали чи не найменш релігійним народом в Україні. У «Відомостях про релігійну обрядність на території Вінницької області» з 1 січня 1962 р. по 1 січня 1972 рр., де аналізувалось такі релігійні обряди як хрещення, вінчання, поховання, є відомості про представників усіх релігійних конфесій, окрім іудеїв. Так, у 1962 р. на території області було 13209 хрещень (33,1 % від народжених дітей), 514 вінчань (2,7 % від одружень), 4450 відспівувань покійників (23,9 % від поховань). Ці відомості стосувались православних, католиків, старообрядців, євангельських християн баптистів, адвентистів сьомого дня, проте не було зафіксовано ні однієї з цих подій, пов'язаної з іудеями³.

На початку 80-х рр. ХХ ст. релігійне життя євреїв майже остаточно вщухло. Даний висновок напрошується з того, що у річних звітах по роботі з контролю за дотриманням законодавства з релігійних культів, що був у вигляді форм 2АП – зафіксовані правопорушення законодавства з культів, 3АП – кількість притягнених до відповідальності за порушення законодавства з культів та 4АП – про судимих за порушення законодавства про релігійні культу, є відомості про православних, католиків, протестантів, проте не іудеїв, або такі випадки були настільки дрібними і несуттєвими, що їх виділяли в групу «інші»⁴.

¹ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО)... – С. 145.

² ДАХМО, ф. Р-338, оп. 9, спр. 50, арк. 13.

³ ДАВіО, ф. Р-5892, оп. 1, спр. 7, арк. 15.

⁴ Там само. – Спр. 66, арк. 158.

Таким чином, релігійне життя євреїв у другій половині 1950-х – 1980-х рр. у цілому відбувалося у межах функціонування інших релігійних конфесій СРСР та УРСР, проте, беручи до уваги особливості традиційного життя, звичаїв, обрядів, місця проживання євреїв, їх релігійне життя мало певні відмінності.

Найголовнішою відмінністю було те, що із руйнуванням звичного способу життя євреїв, єврейських громад, релігія залишалася основою, стрижнем духовного, традиційного життя цієї національної меншини та, на думку влади, джерелом сіонізму, оскільки мала у своїх віруваннях політичний підтекст. З огляду на це, іудейські релігійні громади перебували під постійним жорстким контролем влади.

У постсталінський період на території Поділля після короткої паузи у період хрущовської «відлиги» в результаті антиіудейського наступу було знищено або загнано у підпілля переважну більшість іудеїв. Під тиском влади були розігнані навіть ті релігійні громади та закриті синагоги, де євреїв було найбільше серед містечок Поділля і де діяли релігійні громади навіть у період окупації та у період сталінських репресій (Ямпіль, Шаргород, Чернівці Вінницької області).

Постійний тиск на віруючих, антирелігійна пропаганда призвели до того, що переважна більшість єврейського населення до релігії ставилась байдуже або релігійність проявлялася в побуті під час святкування релігійних свят чи відправленні релігійних культів при проведенні обрядів смерті, поховання, народження.

РОЗДІЛ 5

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ПОДІЛЛЯ У ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ ТА У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

5.1. Соціально-демографічні процеси серед єврейського Поділля

У середині 1980-х рр. з проголошенням курсу на «перебудову» починають суттєво змінюватися основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. Відхід від командно-адміністративної системи оголив суттєві проблеми в регулюванні багатьох суспільних процесів, у тому числі у сфері національних відносин. Попередня національна політика влади не тільки не призвела до вирішення національного питання, а й призвела до загострення багатьох протиріч, які склалися у цій сфері протягом десятиліть. Слід зауважити, що й сама влада, очевидно, не була готова до кардинальних змін у сфері національної політики та не розуміла тих викликів, які на неї чекають. У виступі на XXVII з'їзді КПРС 25 лютого 1986 р. Генеральний секретар КПРС М. Горбачов був впевнений, що ленінська національна політика, реалізована Комуністичною партією «увійшла в свідомість десятків мільйонів людей як непопушная дружба народів, повага до національної культури і національної гідності усіх народів. Радянський народ виступає як нова соціальна та інтернаціональна спільність, об'єднана єдністю економічних інтересів, ідеології та політичних цілей» та закликав «щоби здоровий інтерес до усього цінного, що є в національній культурі, не перероджувався в спроби відмежуватися від об'єктивного процесу взаємодії і зближення національних культур»¹. Фактично навіть на початку перебудови Комуністична партія була впевнена, що створення СРСР та утворення нового радянського суспільства, де поступово стираються національні особливості, – це закономірний процес.

Повторив цю тезу М. Горбачов і на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня – 1 липня 1988 р., заявивши, що «Союз витримав перевірку часом. Він продовжує залишатися рішучою передумовою подальшого розвитку усіх наших народів», проте визнав,

¹ XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет. В 3 т. Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – С. 75, 76.

що були питання у міжнаціональних стосунках, які не завжди враховувались: «питання, що пов'язані з мовою, культурою, літературою і мистецтвом, історичними пам'ятниками, охороною природи»¹.

Політика перебудови, яка була, в першу чергу, направлена на зміну функціонування комуністичної системи, оголила суттєві проблеми, які склалися у багатонаціональному радянському суспільстві. Найголовніші з них – нехтування національними інтересами цілих народів, цілеспрямована політика асиміляції, русифікація, примусова та заохочувана міграція населення, нехтування історичних етнічних кордонів проживання націй при формуванні адміністративного устрою СРСР тощо. Послаблення адміністративно-командної системи сприяло активізації опозиційних процесів у суспільстві, росту національної свідомості серед народів СРСР, внаслідок чого почали наростати протиріччя у стосунках націй з центром. Все частіше стала підніматися ідея переходу до справжньої федералізації у стосунках із Москвою та реалізації гарантованого національним законодавством права на мову та національну культуру, тобто на національно-культурну автономію, що було реалізовано фактично тільки для титульних націй 15 республік СРСР та й то під постійним пресом русифікації та асиміляції.

Проте якщо для більшості націй СРСР період перебудови позначився зростанням рівня національної свідомості, руху за свої національно-культурні права та посиленням відцентрових тенденцій, що згодом вилилось у парад суверенітетів, то для євреїв цей період позначився ще й складними внутрішніми процесами відновлення національної ідентифікації русифікованого та у більшості нерелігійного суспільства, яке втратило за роки радянської влади переважну більшість національно-культурних особливостей, особливо серед єврейської спільноти великих міст.

Для єврейського суспільства перші роки перебудови позначились наростанням нової хвилі бажаючих залишити СРСР та виїхати до Ізраїлю, США та країн Західної Європи. Для переважної більшості єврейського населення вихід у відновленні свого національного життя бачився один – еміграція з метою возз'єднання зі своєю історичною батьківщиною або з єврейськими національними громадами інших країн, де в умовах демократії рівень розвитку їх національно-культурного життя був на порядок вище, ніж у Радянському Союзі.

¹ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет. В 2 т. Т. 1.- М.: Политиздат, 1988. – С. 65, 66.

У ставленні державної влади СРСР до «єврейського питання» у цей період можна виділити декілька етапів: 1985-1986 рр. – відсутність реальних змін та продовження попередньої національної політики та політики обмеження еміграції; 1986-1987 рр. – послаблення репресій проти лідерів національного руху та звільнення засуджених за сіонізм, дозвіл на виїзд «відмовникам»; 1987-1989 рр. – лібералізація політичного життя в СРСР та створення перших єврейських громадських організацій; 1989-1991 рр. – зняття обмежень з євреїв на еміграцію, початок масового виїзду радянських євреїв за кордон та лібералізація діяльності єврейських громадських організацій.

Ініціаторами утворення перших національних організацій були євреї Москви, Ленінграда, Прибалтики. Переважна більшість їх стояли за відновлення національно-культурного життя. Однією з перших єврейських організацій в Україні стало товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема у Львові. У 1988 р. у Києві при Українському фонді культури було засновано Київське товариство єврейської культури. У цьому ж році стало виходити перше незалежне єврейське видання в Україні – Інформаційний бюлетень Чернівецького єврейського громадсько-культурного фонду. До травня 1989 р. в Україні вже діяло біля 50 єврейських організацій. Найбільше їх було в Києві – 15, Львові – 5, Одесі, Харкові, Запоріжжі – по 4, Чернігові – 3¹.

Початком планового та врегульованого процесу відродження єврейського життя в Україні слід вважати спільне засідання представників єврейських організацій Києва, Координаційної ради Народного руху України, комісії з міжнаціональних відносин комісії Київського відділення НРУ у серпні 1989 р., де були прийняті основоположні принципи відновлення єврейського життя в Україні: резолюція про спільні дії по відродженню єврейської культури в Україні; рішення про створення в Києві «Міжнаціонального культурного центру» з діючою у ньому секцією єврейської культури; резолюцію про боротьбу з антисемітизмом; звернення про створення в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка кафедри єврейської мови та літератури; звернення про утворення в Києві з вересня 1989 р. недільної єврейської початкової школи по факультативному вивченню мови ідиш учнями початкових класів; рішення про розробку нового єврейського букваря; звернення до Спілки письменників

¹ Бураковский А. Евреи и украинцы, 1986-2006. История и анализ еврейско-украинских отношений / А. Бураковский. – Нью-Йорк: ИПСА, 2007. – С. 85.

України про заснування в Україні літературної премії ім. Шолом-Алейхема тощо¹.

Проте законодавче регулювання питання діяльності єврейських організацій в Україні розпочалось лише з кінця 1989 р., коли було прийнято 28 жовтня 1989 р. Закон України «Про мови в Українській РСР», яким Українська РСР «визнала життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантувала своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів»². За даним законом в Україні розпочалося активне відродження єврейської національної освіти, преси та створення культурних організацій.

Активізація єврейського національного руху в СРСР потребувала координації діяльності. Тому з 18 по 22 грудня 1989 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд єврейських організацій і громад СРСР (ВВАД).

Паралельно з наростанням національного руху в Україні, на жаль, загострюється проблема антисемітизму. Побутовий антисемітизм підсилювався окремими публікаціями, які за своєю суттю продовжували попередню сіоністську пропаганду влади. Наростання антисемітизму стало прямим наслідком зародження радикальних напрямків українського націоналізму з ідеєю «Україна для українців» та наростанням соціально-економічної кризи у суспільстві.

Зрозуміло, що в українсько-єврейських стосунках навіть до цього часу існує багато «білих плям» та трагічних сторінок, проте, на нашу думку, вивчати їх повинні, у першу чергу, історики, а не політики. Проблема координації національних українського та єврейського руху в Україні в період перебудови була надзвичайно нагальною. Саме українсько-єврейським питанням була присвячена одна з перших міжнародних наукових конференцій з єврейської тематики в Україні, що була проведена 7-9 червня 1991 р. – «Проблеми українсько-єврейських відносин», де один з лідерів українського національного руху Є. Сверстюк дуже влучно заявив, що «ма-

¹ Бураковский А. Евреи и украинцы, 1986-2006. История и анализ еврейско-украинских отношений / А. Бураковский. – Нью-Йорк: ИПСА, 2007. – С. 77.

² Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. № 8312-XI // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1989. – № 45. – Додаток. – С. 631.

буть, вперше в історії сини України та сини Ізраїлю зустрілися, щоб розчистити авгієві стайні. Їх не чистили століттями. Так накопичилися перекази про те, що було та чого не було, легенди про ворожечу та нечувану жорстокість, про євреїв з ключами від церкви та про козака-вішателя. Замість підкови на дверях стайні висять стереотипи єврея-експлуататора та українця-погромника. Головне, що у стайні немає жодного з тисяч фактів нормального, людського співробітництва українців та євреїв ...»¹.

Слід зазначити, що у встановленні незалежної Української держави значний внесок зробили і євреї. У другій половині 1980-х – у 1990-х рр. помітною стала тенденція співпраці українців та євреїв у демократизації українського суспільства, що дає нам можливість сподіватися на подолання негативних стереотипів в українсько-єврейських стосунках.

Наростання рівня національної свідомості серед єврейського населення, пробудження інтересу до національно-культурного життя у 1989 р. збіглося з остаточною відміною владою політики стримування еміграції єврейського населення з СРСР.

Якщо у 1986 р. в СРСР з 783 заяв на виїзд до Ізраїлю 510 заявникам було відмовлено, то у 1987 р. з 3104 було відмовлено лише 76². Починаючи з 1989 р. потік євреїв за кордон став масовим та всеохоплюючим. Якщо у попередні роки прагнули до виїзду політично активні громадяни, лідери національного руху, релігійні діячі, які були під постійним тиском влади або кваліфіковані фахівці, насамперед, представники творчої, наукової інтелігенції, то з даного періоду емігрували абсолютно усі суспільні категорії євреїв. Масова еміграція дійшла навіть до невеличких містечок, сіл, де зберігалися окремі елементи національно-культурного життя.

Якщо у попередні роки основним напрямком єврейської еміграції був Ізраїль, то з 1989 р. сформувалось декілька основних напрямків еміграції. У 1989 р. з України до Ізраїлю виїхало 3575 євреїв, до США – 17486, до ФРН – 1267, до Росії – 2000, до Канади – 300, до Австралії – 425. У 1990 р. до Ізраїлю виїхало 58936 євреїв, до США – 12200, до ФРН – 1444, до Росії – 2000, до Канади – 300, до Австралії – 425. Всього за цих два роки з України лише до

¹ Фінберг Л. Українсько-єврейські взаємини: історична міфологія, яка перемагає інтелектуалів / Л. Фінберг // Дух і Літера: научне издание / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Київ, 1998. – № 3-4. – С. 140.

² Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 230.

цих країн виїхало 100358 євреїв, що складало 20,6 % від усього єврейського населення України на 1989 р.¹.

З проголошенням незалежності України відбулися суттєві зміни у правовому становищі та розвитку національних меншин республіки. З самого початку утворення в Україні було задекларовано право на вільний, самобутній розвиток інших націй та народностей, які складала населення республіки.

Проте вже у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. у розділі IV було визначено, що «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин», а в розділі 7 доповнено, що «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»².

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акту проголошення незалежності України та опираючись на міжнародні нормативно-правові акти, які були ратифіковані Україною, прийняла Декларацію прав національностей, де Українською державою гарантувалось всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права (ст. 1). Окрім того, держава гарантувала всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (ст. 3)³.

Одним із перших фундаментальних законів, що регламентував права національних груп в республіці, був Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), в якому у статті 3 було вперше чітко визначено поняття національних меншин – «До національних меншин належать групи громадян України, які не є україн-

¹ Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс И. Эмиграция евреев в контексте общей миграционной ситуации в Украине / Н. Шульга, Н. Панина, Е. Головаха, И. Зисельс // Социология: Теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 73.

² Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – N 31. – С. 429.

³ Декларація прав національностей України від 01 листопада 1991 р. № 1771-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 53. – С. 799.

цями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»¹. Цим законом вперше на рівні національного законодавства було зафіксоване право національних меншин на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству².

Таким чином, можемо стверджувати, що протягом 1989 – 1992 рр. законодавство України врегулювало питання національно-культурної автономії єврейського народу та закріпило його право на відображення національних особливостей в усіх сферах життя. Найголовнішими нормативними актами стали Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Акт проголошення незалежності України (1991 р.), Декларація прав національностей (1991 р.) та Закони України «Про мови в Українській РСР» (1989), «Про освіту» (1991 р.), «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). Конституція України від 28 червня 1996 р. лише підвела підсумок попереднього нормотворчого процесу та закріпила вироблені правові норми регулювання національного життя в Україні в Основному законі.

Можемо констатувати, що національне законодавство України з перших років незалежності дало великі можливості для розвитку національно-культурного життя євреїв. Проте цей процес в Україні збігся з масовою еміграцією єврейського населення, яка підсилювалася соціально-економічною кризою та нестабільною політичною ситуацією у 1990-х рр.

Саме переважно соціально-економічні причини стали активними чинниками масового виїзду євреїв з України. У своєму дослідженні Н. Шульга та ін. навели дані опитування «Тенденції репатріації з України і Росії», що було проведене серед єврейського населення СНД Єврейським агентством «Сохнут» у 1995-1996 рр. За даними опитування, мотивами еміграції були: страх перед

¹ Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 36. – С. 529.

² Там само.

економічною нестабільністю – 36 %, невіра в можливість зміни ситуації – 31 %, бажання покращити становище дітей – 26 %, екологічна ситуація – 15 %¹. У 1997-1998 рр. економічні причини також спонукали більшість євреїв до виїзду з республіки: виїхати через бажання покращити життя (28,1 %), прагнення до благополучного, цивілізованого життя (30,4 %), і лише потім про бажання возз'єднатися з близькими (20,3 %), через антисемітизм (15,3 %), бажання жити єврейським життям (5,4 %)².

Подільський регіон почав втрачати представників цієї національної меншини надзвичайно швидкими темпами, насамперед внаслідок того, що євреї були зосереджені переважно у обласних та менше – в районних центрах. Ф. Заставний стверджує, що на початку 1990-х рр. 91,7 % євреїв, які вибували з міських поселень, від'їздили за кордон³.

У період з 1991 по 1999 рр. з України виїхало 209765 євреїв або 43,2 % від усієї кількості євреїв за переписом 1989 р. Це була третя національна група в Україні за кількістю емігрантів (після росіян – 968215 осіб, українців – 715735 осіб), а за коефіцієнтом еміграційної динаміки етнічних груп поступалася лише німцям – 0,434 та 0,513 відповідно, тоді коли в цілому по Україні він був 0,043⁴.

У даний період до ФРН, Ізраїлю та США виїхало з України євреїв: у 1994 р. – 26932 особи (56 % від усіх емігрантів з України), 1995 р. – 22069 осіб (50 %), у 1996 р. – 19175 осіб (44 %), у 1997 р. – 15182 осіб (35 %), у 1998 р. – 11082 особи (26 %), 1999 р. – 11794 особи (28 %). Усього за період з 1994 по 1999 рр. з України виїхало 10234 єврея або 40 %⁵.

По країнах еміграція виглядає наступним чином.

Таблиця 14. Єврейська еміграція в Ізраїль, ФРН та США⁶.

Країна / роки	1994	1995	1996	1997	1998	1999	1994-1999
Ізраїль	13840	12216	10200	8115	5636	6611	56618
ФРН	3838	4079	4085	3776	4012	4050	23840

¹ Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс І. Еміграція євреїв в контексте общей миграционной ситуации в Украине / Н. Шульга, Н. Панина, Е. Головаха, И. Зисельс // Социология: Теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 71.

² Там само. – С. 72.

³ Заставний Ф. Д. Населення України / Ф. Д. Заставний. – Львів: МП «Край», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта», 1993. – С. 72.

⁴ Шульга Н., Панина Н., Головаха Е., Зисельс І. Еміграція євреїв в контексте общей миграционной ситуации в Украине... – С. 67.

⁵ Там само. – С. 68.

⁶ Там само. – С. 84, 85.

США	9254	5774	4890	3291	1434	1133	25776
-----	------	------	------	------	------	------	-------

За період з 1989 по 1999 рр. з України виїхало більше ніж 310 тис. євреїв. Різке зменшення єврейського населення в Україні яскраво простежується на основі останніх двох переписів населення: Всесоюзного перепису населення 1989 р. та першого Всеукраїнського перепису за часів незалежної України 2001 р.

За переписом населення 1989 р., в Україні проживало 486 тис. представників єврейської національності або 0,9 % від усього населення республіки. Незважаючи на суттєве зниження кількості (у 1989 р. – 839 тис. (2,0 %), у 1970 р. – 777 тис. (1,7 %), у 1979 р. – 633 тис. (1,3 %)), єврейська національна меншина залишалася третьою у республіці після українців та росіян. На 1989 р. в Україні проживало 35,5 % усіх євреїв СРСР і це було майже стільки, скільки у РРФСР (38,9 %).

Проте голова Вааду України (Асоціації єврейських організацій і громад України) Й. Зісельс стверджує, що перепис населення 1989 р. визначив лише «серцевину популяції» євреїв України. Їхня справжня цифра, зважаючи на коефіцієнти розширення, що у різних демографів коливаються від 1,5 до 2,5 – 900 – 1000 тис. осіб. Розширення відбувається за рахунок тих, хто себе не назвав при переписі євреєм, але потім підтвердив свою належність до євреїв, доводячи своє право на еміграцію, чи виявив волю до відновлення (чи набуття) своєї єврейської ідентичності¹.

Користуючись такою методологією, за твердженнями Й. Зісельса, тільки до 1996 р. з України емігрувало більше 300 тис. євреїв та не євреїв – членів їхніх сімей².

Внаслідок різкого зменшення єврейського населення та еміграції, у першу чергу молодшого, працездатного населення, в середовищі єврейської національної меншини відбувалися вкрай негативні процеси. У першу чергу це позначилось на тому, що рівень смертності значно перевищував народжуваність (одне народження на 7-8 смертей), що склало цифру у межах 50 тис. осіб тільки за рахунок «природнього зменшення». Й. Зісельс оцінював «потенціал» євреїв в Україні на 1996 р. у межах 550-560 тис. осіб³.

Негативні процеси серед єврейського населення відображає статистика щодо народжуваності. Так, на Вінниччині у 1991 р. на-

¹ Філберг Л., Зісельс Й. Євреї в сучасній Україні, реалії та перспективи / Л. Філберг, Й. Зісельс // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 1996. – №. 8. – С. 71.

² Там само. – С. 72.

³ Там само.

родилося 101, а у 1992 р. – 69 єврейських дітей. На Хмельниччині за ці два роки народилося 51 і 25 малят, причому жодної єврейської дитини не народилося у сільській місцевості. Усього протягом у 1991 р. в Україні народилося 1618 дітей-євреїв, а у 1992 р. 1342 єврейських дітей. З них: 1599 і 1331 в міських населених пунктах та лише 19 і 11 у сільських¹.

На 2001 р. в Україні проживало 103,6 тис. євреїв, що становило 0,2 % до усього населення України (у 1989 р. – 0,9 %). Більшість євреїв проживало у м. Києві – 17,9 тис. осіб (0,7 %), Дніпропетровській області – 13,7 тис. (0,4 %), Одеській області – 13,3 тис. (0,5 %), Харківській області – 11,5 тис. (0,4 %). Незначна кількість євреїв проживала на території Автономної Республіки Крим – 4,5 тис. осіб (0,2 %), Донецької області – 8,8 тис. осіб (0,2 %), Житомирської області – 2,6 тис. осіб (0,2 %), Запорізької області – 4,3 тис. осіб (0,2 %), Миколаївської області – 3,2 тис. осіб (0,3 %), Чернівецької області – 1,4 тис. осіб (0,2 %), м. Севастополі – 1,0 тис. осіб (0,3 %). Мову своєї національності рідною вважали лише 3,1 % євреїв, тоді коли російську мову рідною вважали 83,0 %, українську – 13,4 %, іншу мову – 0,5 %, і у цілому по країні це був найнижчий результат².

За результатами перепису можемо констатувати, що на початок ХХІ ст. єврейська національна меншина фактично зникла з території Поділля, хоча протягом століть була невід'ємною складовою його населення. У цей період чисельністю вона поступалася навіть тим національним меншинам, які з'явилися тут переважно у радянський період.

На території Хмельницької області у цей період проживало лише 1,4 (0,1 % від усього населення області) тис. осіб єврейської національності, що було майже у двічі менше ніж білорусів – 2,7 тис. (0,2 %). За кількістю представників єврейська національна меншина Хмельницької області поступалася росіянам, полякам та білорусам. Переважна більшість євреїв проживала у містах Хмельницькому (670 осіб) та Кам'янці-Подільському (233), що складало

¹ Слободянюк П. Культура і освіта євреїв Правобережжя в радянський період / П. Слободянюк // Збірник матеріалів наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти». Частина друга. – Львів, 2010. – С. 213.

² Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Державний комітет статистики України. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

64,5 % євреїв області¹. За нашими підрахунками у подільській частині Хмельницької області на 2001 р. проживало лише 1016 осіб єврейської національності.

Таблиця 15. Єврейське населення подільської частини Хмельницької області².

Адміністративна одиниця (райони)	Всього євреїв	Адміністративна одиниця	Всього євреїв
Хмельницький	670	Кам'янець-Подільський	233
Вінковецький	7	Волочиський	9
Городоцький	8	Деражнянський	13
Дунаєвецький	33	Кам'янець-Подільський	8
Красилівський ³	5	Летичівський	9
Новоушицький	8	Староконстянтинівський	2
Старосинявський	-	Хмельницький	3
Чемеровецький	3	Ярмолинецький	5

На території Тернопільської області на 2001 р. проживало лише 167 євреїв. Проте євреї області зберігали один з найвищих показників визнання рідною українську мову – 53,3 % (89 осіб), тоді, коли володіли рідною мовою лише 7,8 % (13 осіб), російською – 38,9 (65 осіб)⁴.

Не суттєво були представлені єврейським населенням інші адміністративні одиниці Поділля. Наприклад, на території Балтського, Кодимського та Савранського районів проживало лише близько 200 осіб єврейської національності⁵.

За переписом населення 2001 р., населення Вінницької області становило 1772,4 тис. осіб. Євреїв за даним переписом проживало на території області 3 тис. (0,2 % до усього населення,

¹ Про кількість та склад населення Хмельницької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/khmelnyskyi>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само.

³ До Поділля включаємо південну частину Красилівського, Староконстянтинівського та Старосинявського районів. Кількість єврейського населення подана у цілому по районах.

⁴ Ткач В. Порівняльна характеристика національної структури населення Тернопільської області (за результатами Всесоюзного перепису населення 1989 року та Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / В. Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 1. – С. 151.

⁵ Про кількість та склад населення Одеської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa/>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

тоді коли у 1989 р. – 1,4 %). Євреї втратили лідируючі позиції і за кількістю поступалися навіть білорусам, що ніколи не були чисельною національною групою на території України. Більше половини євреїв області проживало у м. Вінниці – 1,7 тис. євреїв (0,5 %, у 1989 р. – 4,1 %), тоді коли у м. Жмеринці євреїв було 0,1 тис. осіб (0,4 %, у 1989 р. – 3,4 %), у м. Козятині – 0,1 тис. євреїв (0,2 % до усього населення міста, тоді коли у 1989 році 1,1 %), у Могилів-Подільському – 0,3 тис. (1,1 %, тоді коли у 1989 р. – 9,4 %), у Хмільнику – 0,1 % (0,2 %, у 1989 р. – 1,6 %). Рідною мовою своєї національності вважало лише 8,5 % євреїв (менше було лише у поляків 6,4 %), тоді коли українську мову рідною вважали 41,6 %, а російську – 49,6 %, іншу мову – 0,3 %¹.

Вінницьке обласне управління статистики у листі № 06-38-640 від 1 квітня 2003 р. Благодійному фонду єврейської громади наводить точні дані щодо єврейського населення Вінницької області на кінець 2001 р.

Таблиця 16. Єврейське населення Вінницької області на 5.12.2001 р.

Район	Все єврейське населення	Міське населення	Сільське населення
Всього	3066	2972	94
Барський	66	59	7
Бершадський	83	80	3
Вінницький	25	10	15
Гайсинський	54	54	0
Жмеринський	4	3	1
Іллінецький	12	10	2
Калинівський	25	22	3
Козятинський	7	5	2
Крижопільський	27	25	2
Липовецький	6	6	0
Літинський	8	6	2
Могилів-Подільський	3	1	2
Мурованокуріловецький	13	10	3
Немирівський	30	29	1
Оратівський	5	3	2
Піщанський	21	17	4
Погребищенський	1	1	0
Теплицький	16	13	3
Тиврівський	36	29	7
Томашпільський	38	35	3
Тростянецький	11	7	4

¹ Скільки нас, хто ми (Вінниччина за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.) // Подолія. – 2003. – 11 лютого. – С. 3.

Тульчинський	142	141	1
Хмільницький	2	0	2
Чернівецький	3	3	0
Чечельницький	9	4	5
Шаргородський	52	42	10
Ямпільський	29	19	10
Вінниця	1723	1723	-
Козятин (міська рада)	60	60	-
Ладижин (міська рада)	15	15	-
Могилів-Подільський (міська рада)	347	347	-
Хмільник	45	45	-

Варто зазначити, що наведені дані відображають результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і показують лише тих громадян, які самі себе визнали євреями. Проте є декілька інших підходів до підрахунку загальної кількості представників цієї національної меншини.

Так, Й. Зісельс, опираючись на власну методологію підрахунку єврейського населення, стверджує, що на 2001 р. в Україні проживало від 105 до 300 тисяч євреїв – число залежить від методології обрахунку (самоідентифікація, релігія тощо). Він виділяє три основних підходи до обчислення кількості євреїв в країні. Перший – перепис. Другий – релігійний підхід, тобто галахічний (галаха – сукупність єврейських релігійних законів, за якими євреєм вважається той, у кого мати єврейка, або він пройшов певний обряд переходу в іудаїзм – гюру). Таких 180 000 назвали себе євреями. А за третім підходом – «хок ха-Швут» (за назвою ізраїльського Закону «Про повернення» від 5 липня 1950 р., що проголошує право кожного єврея репатріюватися до Держави Ізраїль, і в якому євреями вважають навіть тих, у кого хоча б чверть крові є єврейська, тобто євреями були або один дід, або одна бабка) близько 300 тис.¹

Варто звернути увагу на деякі соціальні характеристики єврейського населення даного періоду, які, на нашу думку, суттєво впливали на подальші демографічні процеси в середовищі цієї національної меншини.

Так, середній вік єврейського населення України у 2001 р. становив 58 років, тоді коли ще у 1989 р. – 52 роки. На думку В.

¹ Зісельс Й. Єврейське життя зосереджене в учбових закладах, соціальних центрах, у синагогах [Електронний ресурс] / Й. Зісельс // 3 програми Громадського радіо «Громадяни України». – Режим доступу: <http://hromadskeradio.org/programs/hromadyany-ukrayiny/yevreyske-zhyttya-zoseredzhene-v-uchbovyh-zakladah-socialnyh-centrah-u-syna>. Назва з екрану. 12.10.2016.

Константинова, це пов'язано, у першу чергу, із масовою еміграцією євреїв молодого віку¹.

В останнє десятиліття єврейське населення продовжує зберігати високу смертність та низьку народжуваність. Співвідношення смертності і народжуваності серед українських євреїв в останні роки складало 13:1².

Єврейське населення України також зменшувалося і внаслідок змішаних шлюбів євреїв. За твердженнями В. Константинова, з 1988 по 1996 рр. доля змішаних шлюбів серед євреїв-чоловіків виросла з 54 до 82 %, а серед євреїв-жінок з 45 до 74 %³. А це означало, що не всі народжені діти реєструвалися євреями. Наприклад, серед пар росіян-євреїв, за окремими дослідженнями, після 1985 р. лише 7 % дітей записувалося євреями⁴. Значно зростала доля дітей народжених жінками-єврейками від батьків-неєвреїв: 1989 р. – 46,8 %, 1993 – 51,9 %, 1995 – 76,7 %, 1998 – 82,8 %, 2000 – 86,1 %⁵.

На даний період українські євреї продовжували мати один з найвищих показників освіченості за кількістю осіб з вищою освітою у розрахунку на 1000 осіб національності. Якщо серед українців мали вищу освіту: у віці 20-29 рр. – 90 осіб, 30-39 рр. – 146 осіб, 40-49 рр. – 129 осіб, 50 і старше – 59 осіб, серед росіян відповідно: 146, 232, 235 і 126, то у євреїв України цей відсоток був 314, 482, 476, 333 осіб відповідно⁶.

Єврейське населення Поділля продовжувало традиційно зосереджуватися у обласних центрах та великих районних центрах. Так, євреї Хмельницької області були зосереджені в основному у містах Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Славуті, Старокосянтинові, Шепетівці. Тут проживало 1197 (85,5 %) осіб єврейської національності. На Вінниччині переважна більшість єврейського

¹ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 45.

² Привалко Д. Єврейське життя в Україні: досягнення, складнощі та пріоритети після падіння комуністичного режиму до 2013 року / Звіт. Інститут єврейських політичних досліджень (JPR). Вересень 2014 р. – London: Institute for Jewish Policy Research (JPR). – С. 13.

³ Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)... – С. 52.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 71.

⁶ Заставний Ф. Д. Населення України... – С. 98.

населення була зосереджена у містах Вінниці, Козятині, Могилеві-Подільському та Хмільнику, де проживало 70,9 % євреїв області.

Навіть в умовах поступового відродження національно-культурного життя євреї України на 2001 р. продовжували мати один із найнижчих рівнів володіння рідною мовою. За період з 1989 по 2001 рр. він впав більше ніж удвічі, проте дещо виріс відсоток володіння українською мовою. На жаль, протягом ХХ ст. рівень володіння рідною мовою впав більше ніж у 24 рази.

Таблиця 17. *Володіння євреями України рідною, українською та російською мовами у ХХ – на початку ХХІ ст.*

Населення	Разом	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
євреї	1926			
	1574,4	1195,7	14,1	356,2
	100 %	75,9 %	0,9 %	22,6 %
	1953			
	840,3	142,2	23,4	671,4
	100 %	16,9 %	2,8 %	79,9 %
	1989			
	486,3	34,6	10,1	440,7
	100 %	7,1 %	2,0 %	90,6 %
	2001			
	103,6	3,2	13,9	86,0
	100 %	3,1 %	13,4 %	82,7 %

Із зазначеного матеріалу видно, що кількість євреїв, що розмовляли рідною мовою, зменшилась із 75,9 % у 1926 р. до 3,1 % у 2001 р, у той же час збільшувалася частка євреїв, що розмовляли українською мовою: із 0,9 % у 1926 р. до 13,4 % у 2001 р. Частка російськомовних євреїв із 1926 р. до 1989 р. збільшувалась із 22,6 % до 90,6 %, а у 2001 р. зменшилась до 82,7 %.

Кількість неасимільованих євреїв України (за використанням рідної мови) з кожним переписом падала. Якщо у 1959 р. рідною вважали свою мову 142, 2 тис. євреїв, то у 1970 р. – 102,2 тис., у 1979 р. – 57,2 тис., у 1989 р. – 34,6 тис., то у 2001 р. складала лише 3,2 тис. осіб¹.

Такі ж процеси відбувалися і серед подільських євреїв. Для прикладу подано порівняльну таблицю володіння рідною мовою по обласних центрах Поділля.

¹ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Вівчарик. – К.: Просвіта, 2008. – С. 375.

Таблиця 18. Володіння рівнем рідної мови у містах Вінниці та Хмельницькому¹.

Місто / населення	Рік	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
Вінниця / євреї та інші національні меншини	1926	85,3 %	0,4 %	13,1 %
	1989	9,7 %	2,6 %	87,7 %
	2001	4,2 %	31,7 %	63,5 %
Хмельницький / євреї	1989	8,5 %	3,4 %	88,1 %

Можемо стверджувати, що після 2001 р. єврейське населення Поділля зменшувалось, проте не такими швидкими темпами, як у 1990-х рр. Ми не можемо встановити точну кількість загального населення Поділля на сучасному етапі. Проте можемо стверджувати про повну відсутність єврейського населення у цілих районах Поділля. Навіть там, де єврейське населення традиційно проживало, можемо говорити лише про окремих його представників. Ці висновки можна зробити й з загальної чисельності населення України на 1 січня 2011 р. Так, на це час населення України становило лише 45778534 особи (31441649 осіб – міське, 14336885 осіб – міське). Населення Вінницької області становило 1641201 особи, Хмельницької – 1326926 осіб, Тернопільської – 1084127 осіб². У порівнянні з 2001 р. населення України зменшилось на 2678466 осіб (з 48457000 до 45778534 осіб), населення Вінницької області зменшилось на 131199 тис. осіб (з 1772400 до 1641201 особи), Хмельницької – на 103874 особи (з 1430800 до 1326926 осіб), Тернопільської – на 57843 особи (з 1142400 до 1084127 осіб).

Стабілізація економічної та політичної ситуації на початку 2000-х рр. дещо призупинила, проте остаточно не зупинила процес еміграції єврейського населення. Так, у 2002 р. з України виїхало 4074 євреїв (США – 217 осіб, ФРН – 2514, Ізраїль – 1220 осіб), у 2003 р. – 2692 євреї (237, 1653, 726 відповідно), у 2004 р. – 1699 євреїв (94, 927, 404 відповідно), у 2005 р. 759 осіб: США – 16, ФРН – 332, Ізраїль – 333). Як бачимо із зазначених даних, у цей період переважала імміграція до ФРН. Й. Зісельс вважає, що це пояснюється тим, що була накопичена значна кількість дозволів (близько 30 тис.), у цій країні доволі тривалі терміни очікування дозволів (3-5

¹ Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов – К.: Вид-во імені О. Теліги, 2008. – С. 176-179.

² Чисельність наявного населення України на 1 січня 2011 року. – К.: Державний комітет статистики України, 2011. – С. 8.

років), і тут на сьогодні є один з найкращих рівнів соціального захисту єврейських емігрантів¹.

Активна фаза єврейської еміграції у 2000-х рр. продовжувалась до 2007 р. У цьому році з України до Ізраїлю емігрувало 1450 осіб, і це був один із найнижчих показників за останні 20 років. У порівнянні з попереднім роком кількість репатріантів зменшилася на 18%².

Окрім того, варто зауважити, що паралельно із еміграцією відбувалися процеси рееміграції. Точну кількість євреїв, які приїхали в Україну, встановити складно, тим більше значна частина з них приїхала нелегально або як туристи. Проте окремі дослідники вважають, що ця цифра може складати 10-20 тис. осіб. Найчисельнішою є рееміграція з Ізраїлю. Серед причин рееміграції найчастіше вказують сімейні, адаптаційні, бажання займатися бізнесом в країнах з мало розвинутою економікою³.

Встановити приблизну кількість єврейського населення в Україні на сучасному етапі можна, користуючись методологією дослідника демографічних процесів в Україні Й. Зісельса, визначену у статті «Динаміка чисельності єврейського населення України»⁴. Користуючись поняттями «ядро популяції», як кількості єврейського населення відповідно до результатів перепису населення, та «розширена популяція» (що включає в себе і маргіналів, що, за переписом населення, себе євреями не визнавали, проте мали когось із батьків чи дідусів, бабусь євреїв), дослідник вважає, що можна говорити, враховуючи відтік з України в рамках єврейської еміграції близько 20 тис. на рік, природного зменшення на 5 тис. та, враховуючи тенденцію до збільшення єврейської імміграції в Україну на 10 тис. чоловік, про ядро єврейської популяції в Україні в межах 85-90 тис., а розширену популяцію в межах 350-370 тис. осіб на 1 січня 2010 р.

¹ Зісельс Й. Динаміка численности єврейского населения Украины [Електронний ресурс] / Й. Зісельс // Асоціація єврейських організацій та громад України. – Режим доступу: <http://www.vaadua.org/analitika/dinamika-chislennosti-evreyskogo-naseleniya-ukrainy>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Овчаренко О. В. Єврейська освіта в Україні у перспективі етнодемографічних процесів / О. В. Овчаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2011. – № 2 (9). – С. 124.

³ Там само.

⁴ Зісельс Й. Динаміка численности єврейского населения Украины [Електронний ресурс] / Й. Зісельс // Асоціація єврейських організацій та громад України. – Режим доступу: <http://www.vaadua.org/analitika/dinamika-chislennosti-evreyskogo-naseleniya-ukrainy>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

Істинність чи хибність проведених підрахунків можливо підтвердити лише після проведення чергового всеукраїнського перепису населення. Проте з усією відповідальністю можемо стверджувати, що із загостренням політичної ситуації в Україні на межі 2013-2014 рр. та поганню економічною ситуацією протягом останніх років, падінням рівня життя українського населення відтік єврейського населення з України знову почав набирати обертів. Так, лише в липні 2016 р. за допомогою благодійного «Фонду дружба», що підтримує репатріацію, двома авіарейсами до Ізраїлю прибуло 100 сімей (235 осіб) нових євреїв-репатріантів з України, переважна більшість яких – вихідці зі східних областей республіки. Наймолодшому репатріанту – півроку, найстаршому – 95. Це вже 28 рейс Фонду за останні три місяці. А всього в рамках роботи Фонду в Ізраїль прибуло більше 4 тис. репатріантів з України, Франції, Аргентини та інших країн¹.

Проте, навіть враховуючи значне скорочення єврейського населення України відповідно до звіту про єврейське населення світу 2010 р., Україна знаходиться на одинадцятому місці за «основою» єврейського населення (термін «основа» ізраїльського вченого Серджіо Делла Перголи близький, проте дещо відмінний від терміну «ядро») з кількістю 71500 осіб або 0,5 %².

Із аналізу демографічних процесів серед єврейського населення можемо відзначити його подальше старіння та постійне зменшення протягом останніх десятиліть. У цей час також багато в чому змінилась соціальна стратифікація єврейського населення України. Ми можемо говорити про припинення асоціації зайнятості євреїв виключно з торгівлею, інженерним складом, кваліфікованими робітниками, господарською елітою. Значно зменшилось представництво євреїв у сфері освіти, науки, культури. Проте, незважаючи на різке падіння єврейського населення, вони продовжують займати чільні місця у ряді галузей господарства республіки, як то у політиці чи у бізнесі. О. Білявська у своїй праці «Етнополітика в Україні: соціальний аспект» стверджує, що євреї в Україні мають

¹ В Израиль прибыли 235 репатриантов из Украины [Електронний ресурс] // Хадашот. – 2016. – № 8 (231). – Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/content/v-izrail-pribyli-235-repatriantov-iz-ukrainy>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Привалко Д. Єврейське життя в Україні... – С. 13.

високий соціальний статус і вони займають дуже високі щаблі у сфері бізнесу, банківської та інформаційної сфери¹.

Окрім того, слід погодитись з тими авторами, які вважають, що непроста та важка доля єврейського народу у ХХ ст., яка, у першу чергу, призвела до міграційних процесів і, як наслідок, різкого скорочення чисельності єврейської меншини, мала і матиме негативні наслідки і для України. Вони пояснюють це тим, що євреї завжди були, як правило, соціально активними і діяльними, реалізуючи свої потенції в торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. Наприклад, в Україні дуже часто в містах і містечках ремісництво і торгівля істотно залежали від єврейського прошарку, і втрата його у свій час створила своєрідну порожнечу².

Не варто вважати, що єврейське суспільство і особливо таке поняття як «штетл» продовжує своє існування в останнє десятиліття. На нашу думку, різке зменшення єврейського населення протягом останнього десятиліття остаточно розмили єврейську культуру штетла. На думку А. Львова, не варто ототожнювати сучасну єврейську громаду з традиційною східно-європейською громадою, оскільки катаклізми ХХ століття відділили єврейське суспільство від книжного знання, знищили та розпорошили по світу освічених людей і саму систему традиційної освіти. На його думку, «на місці залишилось лише обезголовлена єврейська спільність, колективне тіло зі своїми звичками, старими і новими, «радянськими» і «єврейськими», зі своєю пам'яттю, бажаннями, сподіваннями³.

На сучасному етапі ми швидше можемо говорити не про відродження єврейської національної культури, а про відродження єврейського суспільства у нових формах, насамперед, через національно-культурні установи та громадські організації.

Із зазначеного вище можемо стверджувати про складні демографічні процеси в середовищі єврейської національної меншини, що відбувалися на фоні демократизації спочатку радянського, а потім українського суспільства. Відміна командно-адміністративної системи, перехід до демократичних принципів суспільства не зупи-

¹ Білявська О. Етнополітика в Україні: соціальний аспект / О. Білявська // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2007. – № 2 (20), Ч. 2. – С. 92.

² Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 201.

³ Львов А. Разговори на улице Ленина: еврейский Тульчин в полевых записях 2005-2006 годов / А. Львов // Винницкая Иерусалимка. – 2006. – № 15-18. – С. 3.

нили масового відтоку євреїв як з України в цілому, так і з Поділля зокрема. Хвилі еміграції ставали частішими у роки активних політичних процесів та економічних негараздів. Особливо масовими стали міграційні процеси на початку 1990-х років після розпаду Радянського Союзу і утворення нових незалежних держав – колишніх республік СРСР.

Загалом за даний період (з 1989 по 2001 рр.) єврейська національна меншина зменшилась в Україні у 5 разів, а за період з 1959 по 2001 рр. у 8 разів. Традиційні колишні центри єврейського населення в Україні: Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Вінниця, Житомир, Бердичів, Чернівці втратили переважну більшість єврейського населення. Усього за період 1966-2001 рр. з України виїхало 90 % єврейського населення¹.

Поділля, яке протягом віків асоціювалося з великою кількістю єврейського населення та активною присутністю євреїв у політичному, економічному та культурному житті регіону, за нашими підрахунками, на початок ХХІ ст. мало не більше 4,5 тис. представників цієї національності, переважна більшість яких зосереджена у обласних та кількох районних центрах. Навіть ті території, які зуміли зберегти залишки своєї культури та самобутність єврейського штетлу у період радянської влади (переважно південь Вінницької області), остаточно втратили її у зв'язку з масовою еміграцією єврейського населення.

Саме еміграція євреїв та природне скорочення єврейського населення (падіння народжуваності та перевищення смертності над народжуваністю) стали основними причинами різкого скорочення єврейського населення. Еміграція євреїв за доби незалежної України стала масовим явищем. Якщо у 1960-1970-х рр. основними причинами еміграції були ріст національної свідомості, бажання виїхати на свою історичну батьківщину після утворення держави Ізраїль та репресії серед інакодумців, дисидентів, то у кінці 1980-х – у 1990-х рр. до цих причин додалися возз'єднання сімей та намагання втекти від злиднів та різкого падіння рівня життя.

Суттєві зміни у національному законодавстві, які, насамперед, чітко закріпили право єврейської громади на національно-культурну автономію, призвели до відновлення активного суспільного життя єврейської громади через культурні та релігійні осередки, проте не привели до відновлення самої громади.

¹ Тархов С. А. Население Украины. Итоги переписи 2001 года / С. А. Тархов // География. – 2003. – № 43. – С. 5.

Стереотипи поведінки єврейського суспільства, що вироблялися в умовах дискредитаційної політики радянської влади десятиліттями, були міцними та визначали суспільний рух цієї національної громади навіть в умовах нових підходів у національній політиці. На жаль, протягом останніх років ми спостерігаємо процеси стагнації серед єврейського суспільства України, які спричинені у першу чергу постійним та неухильним процесом зменшення чисельності єврейського населення республіки.

5.2. Єврейські громадські організації регіону та їх роль у житті національної меншини

Суспільно-політичні процеси, які проходили в СРСР у другій половині 80-х рр. ХХ ст. після проголошення політики «перебудови» сприяли зростанню національної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації. Зародження національного громадського руху відбувалося фактично стихійно та поза нормативною базою держави, яка і не поспішала та й не хотіла вносити зміни до законодавства, яке визначало правовий статус об'єднань громадян. Радянське законодавство формально декларуючи демократичні принципи, не було зацікавлене в утворенні громадських організацій, які були б поза партійним впливом та тим більше побудовані за національним принципом. Законодавча база поліетнічної держави Україна стосовно національних меншин з урахуванням нових політичних процесів у державі через призму демократії була не адекватною до суспільно-політичної ситуації в республіці. Перед Україною постала нагальна потреба критичного переосмислення місця і ролі національного чинника в суспільному житті молодого держави.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. фактично усі новоутворені національні громадські організації діяли без чіткого визначеного юридичного статусу. Насамперед, не була виписана процедура їх реєстрації та легалізації.

Незважаючи на те, що державотворчі процеси в Україні після проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. призвели до виходу національної політики республіки на новий рівень свого розвитку, в республіці не була розроблена і не затверджена концепція державної етнонаціональної політики, а отже ставлення до національних громадських утворень.

Лише протягом 1991-1992 рр. були прийняті перші нормативно-правові акти, які визначали правовий статус національних меншин України, їх права та обов'язки. Одним із перших нормативно-правових документів, що визначав статус національних меншин та сприяв росту міжнародного авторитету Української держави, була «Декларація прав національностей України»¹ від 1 листопада 1991 р. Проте, лише Законом України «Про національні меншини в Україні» було законодавчо визначено можливість реалізації своїх прав, у тому числі через громадські об'єднання національної меншини, а участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні національної меншини не могла бути підставою для обмеження його прав (стаття 13)².

Держава брала на себе обов'язок сприяти діяльності національних громадських об'єднань, які діяли відповідно до чинного законодавства (стаття 14), а громадяни, які належали до національних меншин та національних громадських об'єднань, отримали право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій³.

Принципи створення та діяльності, легалізацію, припинення діяльності громадських об'єднань громадян, їх правовий статус, господарську та іншу комерційну діяльність, міжнародні зв'язки було регламентовано лише у 1992 р. Законом України «Про об'єднання громадян», який діяв до 1 січня 2013 р.⁴.

Єврейська громада, як і усі інші національні меншини республіки, здобула шанс відродження національно-культурного життя. Євреї, одні із перших серед національних меншин України, створили громадську організацію, яка покликана була опікуватись єврейською культурою, освітою, соціальним забезпеченням – Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд (1988 р., голова

¹ Декларація прав національностей України від 01 листопада 1991 р. № 1771-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 53. – С. 799.

² Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 36. – С. 529.

³ Там само.

⁴ Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1992. – № 34. – С. 504. (Втрапив чинність з 1.01.2013 р.).

– Й. Зісельс). Фактично дана організація була не тільки першою єврейською організацією в Україні, а й в СРСР.

Незважаючи на негативні демографічні процеси, за активністю відродження національного життя, створення об'єднань громадян, за громадською діяльністю єврейська національна меншина в Україні була однією з найактивніших національних громад пострадянської України.

Перед усіма національними громадами на цьому етапі стояли однакові виклики та завдання. Після багатьох років нехтування їхніми національними інтересами у них з'явилась реальна можливість донести свою позицію як до влади, так і до українського суспільства. Усі громадські організації зіткнулися з проблемами легалізації своєї діяльності, визначенням форм, методів діяльності та кінцевих результатів. Проте для єврейського національного руху в Україні були властиві певні особливості.

На початковому етапі свого становлення він зіткнувся з проблемами визначення цілей та завдань своєї діяльності. У становленні національного руху, який був направлений на відновлення суспільної діяльності єврейської громади та відновлення національно-культурного життя, у цей час постало питання: для кого відроджувати та що відроджувати? Один з лідерів загальносоюзного та українського процесу відродження життя єврейської національної меншини Й. Зісельс вважає відродження єврейської культури певним стереотипом, терміном, яким оперують автоматично, і який не відбиває сутті процесів, які відбувалися та відбуваються у середовищі євреїв. Одне з перших питань, яке виникло при відродженні національного життя – що включати у поняття єврейська культура? Чи це культура штетлів, чи це культура ідиш, чи це юдаїзм як культура, чи культура діаспори? Автор пропонує оперувати не поняттям «культури», а поняттям «громадське життя в нових формах». Проте «становлення цього життя громад, а отже, і культури, не можливе без юдаїзму в його різних формах та різновидах. Це життя і ця культура не повертаються на порожнє місце, а в асимільоване єврейське середовище, яке досить освічене, однак тільки світськи і по-совітськи»¹.

Проте сам же дослідник у іншій праці наголошує, що соціальні орієнтири сучасного українського єврейства суттєво змінилися. Так, на його думку релігійні євреї в Росії та Україні складають

¹ Філберг Л., Зісельс Й. Євреї в сучасній Україні, реалії та перспективи / Л. Філберг, Й. Зісельс // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 1996. – №. 8. – С. 71.

не більше 3-4 % євреїв (1 % – відвідують синагогу кожного дня, 2 % – моляться вдома). Дотримуються єврейських традицій лише біля 10 % євреїв¹.

Про суттєві зміни в обранні критеріїв самоіндифікації серед євреїв свідчить і дослідник Ц. Гітельман у праці «Jewish life after the USSR» (Єврейське життя після СРСР). Він наводить дані соціологічних опитувань серед російського та українського єврейського населення щодо основних чинників самоусвідомлення себе євреєм. Так, у 1997 р. головним для українських євреїв було почуття гордості своєю національністю – 31,4 %, пам'ять про Голокост – 21,5 %, захист єврейської честі і гідності – 19,7 %, не приховування своєї приналежності до євреїв – 13,6 %, допомогу іншим євреям – 6,4 %, тоді як віру в Бога – лише 5,4 % респондентів. Крім того, серед інших рис єврейськості вони виділили відчуття зв'язку з Ізраїлем – 2,8 %, знання єврейської історії – 2,1 %, знання єврейських традицій – 1,4 %, єврейську освіту для дітей – 1,3 %, одруження з євреями – 0,8 %, дотримання Шабату – 0,4 %, знання рідної мови – 0,4 %, знання основ іудаїзму – 0,3 %, підтримка ідеалів сіонізму – 0,2 %, дотримання кашруту – 0,1 %, відвідування синагоги – 0,1 %, дотримання обряду обрізання – 0,1 %².

Із зазначеного видно, що для сучасних євреїв України ряд тих чинників, які протягом віків допомагали берегти національну ідентичність та охороняли єврейство від асиміляції стали не такими важливими – віра в Бога, знання єврейських традицій, отримання єврейської освіти тощо. Більшість чинників сучасної самоідентифікації євреїв лежать, у першу чергу, у сфері самоусвідомлення себе євреєм, почуття гордості за свою націю та не приховування своєї національності. Для національної пам'яті сучасного українського єврейства важливою залишається тема Голокосту. Для значної частини євреїв це не просто трагічна історія в житті народу, а об'єднуючий фактор. А. Подольський вважає, що «для десятків тисяч українських асимільованих євреїв зв'язок з пам'яттю про історію переслідувань та вбивств їх близьких в роки панування націонал-соціалістів в Європі стали найпершим фактором асоціювання самих себе з єврейським народом, єврейською історією та куль-

¹ Зисельс І. Развитие общинного процесса в Украине / И. Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1. – С. 17.

² Zvi Y Gitelman; Musya Glants; Marshall I Goldman. Jewish life after the USSR. – Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 2002. – p. 51.

турою»¹. Проте суттєві відмінності щодо оцінки ролі Голокосту в самоідентифікації є між старшим поколінням та глобалізованою молоддю. В. Матвеев у своїй статті «Роль етноконфесійних факторів у процесі самоідентифікації єврейської нації» наводить результати соціологічного опитування Бар-Іланського університету (Ізраїль) наприкінці 2008 р., за якими більшість молоді єврейської діаспори (було опитано понад 60 тис. осіб віком від 15 до 17 років з 20 країн) вважають, що трагедія Голокосту впливає на їхній світогляд, але не відіграє ролі у їхній самоідентифікації².

Сам В. Матвеев робить висновок, що «проблема ідентифікації євреїв актуалізована сьогодні демографічною й фінансовою кризою, значними міграціями, продовженням зростання міжетнічних шлюбів, залишками радянського виховання та ментальності, нівеляцією етнічного, індивідуалізацією життя і втратою групових маркерів ідентичності за умов глобалізації»³.

Таким чином, питання обрання форм громадського життя було важливим на початку відродження національного життя євреїв в Україні так і залишилось актуальним і дотепер. Повернення самобутності єврейської громади в Україні та на Поділля, яка живе серед переважаючої більшості українського населення, процес складний та фактично неможливий. Проте через повернення інтересу євреїв до вивчення ідиш та івриту, зацікавлення національною культурою, національними звичаями та традиціями, залучення до національної освіти, до іудаїзму, безперечно, будуть сприяти процесам самоусвідомлення та самоідентифікації себе євреями асимільованим євреям.

У єврейському громадському рухові прослідковується певна залежність від іноземної матеріальної підтримки. Як виявилось, саме організаційна та матеріальна допомога, у першу чергу, неурядових міжнародних організацій стала однією з причин активного заснування в Україні єврейських громадських організацій. Якщо наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. єврейський національний рух був спрямований більше на відновлення національної освіти та

¹ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – С. 344.

² Матвеев В. Роль етноконфесійних факторів у процесі самоідентифікації єврейської нації / В. Матвеев // Українознавство: науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України: Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – С. 184.

³ Там само.

культури і діяв без міжнародних інвестицій, то з 1992 р. почалася масова реєстрація ще й релігійних установ, хоча й самі лідери єврейського національного руху визнають вкрай низький рівень релігійності серед євреїв. Дуже часто відновлювались релігійні культи і синагоги, у першу чергу, за кошти з-за кордону.

З наростанням економічної кризи 1990-х рр. зростає благодійна допомога міжнародних організацій, яка спрямовувалася на соціальні проекти по підтримці у першу чергу людей похилого віку серед єврейського населення України. Варто зазначити, що найбільша фінансова активність міжнародних фондів та організацій припадає на 1990-і – середину 2000-х рр. Вона триває й до сьогодні, проте не у таких масштабах, на що вплинула як світова фінансова криза, так і поступове зменшення єврейського населення.

Проте ми не можемо заперечувати активної участі у відродженні різних форм національного життя неурядових міжнародних організацій та ізраїльських урядових програм спрямованих на підтримку єврейської спільноти. Їх юридична, організаційна та насамперед матеріальна допомога, стали міцним фундаментом розвитку не тільки національно-культурного життя євреїв, а й підтримкою програм соціальної та матеріальної підтримки євреїв, що проживають в Україні.

Одним із лідерів фінансової підтримки єврейського національного життя в Україні був і залишається до сьогодні Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» (American Jewish Joint Distribution Committee). На сьогодні в Україні діють чотири представництва цієї організації, що охоплюють 25 областей республіки. Представництво «Джойнту» в Центральній та Західній Україні знаходиться у м. Києві та поширює свою діяльність на 13 областей, у тому числі на Вінницьку та Хмельницьку.

«Джойнт» фінансує програми екстреної допомоги з урятування життя, програми соціальної допомоги бідним, а також проекти громадського та культурного відродження. Серед основних напрямків діяльності центру варто виділити програми по підвищенню рівня життя літніх людей, насамперед, жертв нацистських переслідувань, ветеранів та учасників війни, «дітей війни», людей з особливими потребами. Благодійні проекти реалізуються через мережу регіональних благодійних фондів «Хесед» («Турбота»). Окрім допомоги літнім людям, діяльність цієї організації направлена на підтримку дітей та сімей через програми соціальної допомоги,

освіти, культури та створення сімейних та літніх таборів. Програми надаються на безоплатній основі за рахунок коштів «Джойнту».

Клеймс Конференс – Комісія з єврейських матеріальних позовів до Німеччини (Claims Conference) надає компенсаційні виплати та допомогу жертвам нацистських переслідувань. Комісія відзначає, що жертви нацистських переслідувань на території колишніх республік СРСР, є тими людьми, хто найбільше потребує матеріальної підтримки, соціального захисту та медичного обслуговування. Клеймс Конференс співпрацює з «Джойнт» та надає субсидії регіональним єврейським центрам соціального забезпечення «Хесед» на проекти допомоги людям, що пережили Голокост: харчування (гарячі обіди в центрах громад, доставка обідів додому, продуктові пайки), медичну допомогу (огляд лікарями, лікування, надання ліків та медичного обладнання), догляд на дому (вмивання, одягання, приготування їжі, прибирання), спеціальна допомога в зимовий період (допомога вугіллям, дровами, одягом, оплата електроенергії тощо)¹.

Діяльність Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут») (The Jewish Agency for Israel) направлена на реалізацію спеціальних програм в Ізраїлі (стажування, навчання, атестат зрілості, міжнародний літній табір), діяльність в діаспорі (навчання івриту, фінансування та педагогічну підтримку єврейських недільних шкіл, організацію молодіжних таборів, освітні програми тощо), соціальні ініціативи, у тому числі допомогу жертвам Голокосту та підтримку репатріації в Ізраїль².

Благодійний фонд «Генезіс» спрямовує свою діяльність на реалізацію програми «Єврейські спільноти», яка сприяє відродженню єврейської самосвідомості та заохочує місцеві ініціативи на основі співпраці між незалежними молодіжними групами і існуючими громадськими організаціями³.

Окрім того, в Україні діють різноманітні фонди та організації, які направляють свою діяльність на фінансування програм у різних сферах діяльності єврейських громадських об'єднань в Україні. Наприклад, в галузі освіти та культури надають допомогу фонд Ор

¹ Наша деятельность [Електронний ресурс] // The Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference). – Режим доступу: <http://ru.claimscon.org/what-we-do/>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Программы в Израиле. Деятельность в диаспоре. Социальные инициативы. Алия [Електронний ресурс] // Єврейське агентство для Ізраїля («Сохнут»). – Режим доступу: <http://www.jewishagency.org/ru/>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

³ Привалко Д. Єврейське життя в Україні... – С. 19.

Авнер (Хабад Любавич), Фонд єврейської освіти в діаспорі імені Л. А. Пінкуса (The L. A. Pincus Fund for Jewish Education in the Diaspora), Центр Чейса з розвитку російськомовної юдаїки (The Chais Centre for Jewish Studies in Russian), Фонд Ротшильда (Ханадів) Європа (RF(HE)), Голландський єврейський гуманітарний фонд (JHF), Фонд «Аві Хай» (AVI Chai) та ряд інших фондів, а на підтримку релігійного життя в Україні спрямована діяльність Федерації єврейських громад (FJC), Всесвітнього союзу з прогресивного юдаїзму (WUPJ)¹.

Чи не найбільшою проблемою існування та діяльності єврейських національних громадських об'єднань в Україні є відсутність єдності серед їх лідерів. Відповідно до статистики Євразійського єврейського щорічника про діяльність Євразійського єврейського конгресу і єврейських організацій регіону за 2007-2008 рр. на сучасному етапі серед основних організацій, які претендують на загальне лідерство в єврейському русі в Україні (мають всеукраїнський статус) є: Асоціація єврейських організацій і громад України (Ваад України) (Й. Зісельс), Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЕК) (В. Рабинович), Всеукраїнський союз єврейських організацій «Об'єднана єврейська громада України» (І. Коломойський), Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад (ВКІРГ) (р. Моше-Реувен Асман), Єврейська конфедерація України (ЄКУ) (Є. Звягільський), Єврейська рада України (ЄРУ) (І. Левітас), Єврейський фонд України (ЄФУ) (О. Гросман), Міжнародна організація «Гігель» в Україні, Білорусії, Молдові, Грузії, Азербайджані і Узбекистані (І. Коломойський), Освітні ресурси і технологічний тренінг (ОРТ), представництво в Україні, Молдові і країнах Балтії (Д. Бениш), Товариство допомоги єврейській еміграції в США (HIAS), представництво в Україні (Л. Терлітські), Об'єднання іудейських релігійних організацій в Україні (ОІРОУ) (р. Яков-Дов Блайх), Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму в Україні (РОГПІУ) (О. Духовний), Український єврейський комітет (О. Фельдман), Федерація єврейських громад Хабад України (М. Стамблер)².

Третя доповідь України про виконання рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні від 7 травня 2009 р. кількість громадських організацій євреїв, що мають

¹ Привалко Д. Єврейське життя в Україні... – С. 20-21.

² Справочник єврейских организаций // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007/2008) / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). – М.: Паллада, 2008. – С. 566-567.

всеукраїнський статус, обмежує 5 організаціями (Асоціація єврейських громадських організацій та общин України (ВААД), Всеукраїнська благодійна організація «Єврейський фонд України», Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнський Єврейський конгрес», Єврейська рада України, Міжнародна громадська організація «Український єврейський комітет». Проте у порівнянні зі громадськими організаціями інших національних меншин, їх все одно найбільше в Україні. Для прикладу, у росіян – 4, поляків – 2, білорусів – 1, болгар – 2¹.

Із зазначеного вище видно певну розпорошеність єврейського національного руху. В Україні склалося декілька центрів громадського життя євреїв. Прослідковується певна залежність руху від відомих та впливових бізнесменів та політиків України єврейського походження, зарубіжних центрів єврейського життя та їх фінансової допомоги. В. Лихачов вважає, що на 2007-2008 рр. в українському єврейському громадському русі прослідковується декілька тенденцій. Перша засвідчує «друге пришестя» бізнесменів єврейського походження в життя громади («перше пришестя» було у 1997-1999 рр., коли за активної участі бізнесменів формувались всеукраїнські єврейські організації Всеукраїнський єврейський конгрес, Єврейська конфедерація України, Єврейський фонд України) і збільшення долі українських грошей для підтримки організацій до більше ніж 50 %. Друга вказує на бажання українських єврейських лідерів зміцнити свої позиції в міжнародному єврейському русі².

Окрім того, варто зазначити поступове зміщення центру національно-культурного та релігійного життя з Києва до регіонів, які представлені чисельною єврейською національною меншиною. Так, на кошти Президента Дніпропетровської єврейської громади Г. Боголюбова та Президента Об'єднаної єврейської громади України І. Коломойського 16 жовтня 2012 р. відкрився один із найбільших у світі єврейський центр «Мінора». Центр, який складається з семи башт у формі храмового підсвічника із загальною площею понад 50 тис. кв. м., діє як платформа для функціонування єврейських організацій, а всі кошти, які надходять від інших сервісів, що

¹ Third report submitted by Ukraine pursuant to article 25, paragraph 2 of the framework the protection of national minorities (Received on 7 May 2009). – Strasbourg. – P. 79-80.

² Лихачев В. Еврейская община Украины – 5768 (2007-2008): двадцать лет возрождения / В. Лихачев Евразийский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008) год / Ред. В.Лихачев, В.Палей, А.Федорчук, С.Чарный, М.Членов (гл. ред.). – М.: Паллада, 2008. – С. 110.

надаються у даному приміщенні, йдуть на благодійні проекти єврейської громади.

Активна фаза реєстрації єврейських об'єднань розпочалася з 1992 р. з формуванням національного законодавства, що визначало статус національних об'єднань та процес утворення громадських організацій.

До початку 1996 р. у більше ніж 80 міст України вже діяло 250 єврейських організацій і громад. До асоціації єврейських організацій і громад України (Ваад України) входило 210 колективних членів, до Єврейської ради України входило 150 організацій, до Об'єднання єврейських релігійних громад України – 74. У 2000-х рр. нових національних утворень було утворено вкрай мало, і були це переважно релігійні громади.

За інформацією Ваад України, на сучасному етапі до асоціації входять 266 організацій з 90 міст України, з них: 52 релігійні організації, 50 міських громад, 13 соціальних структур, 17 єврейських шкіл, 79 культурних організацій, 12 асоціацій в'язнів гетто і концтаборів, 10 молодіжних організацій, 5 – асоційованих членів¹.

За інформацією іншої всеукраїнської єврейської організації – Єврейської ради України – громадської організації, яка об'єднує і представляє єврейські громадські організації та громади та яка створена з метою збереження та розвитку національних і культурних цінностей та захисту соціальних інтересів єврейського народу України, у ній на сучасному етапі об'єднано більше 160 організацій у 74 містах². До складу ЄРУ також входять Фонд «Пам'ять Бабиного Яру», Асоціація Праведників Бабиного Яру, Фонд «Пам'ять жертв фашизму в Україні», Центр «Героїзм євреїв у Великій Вітчизняній війні», Асоціація ветеранів Великої Вітчизняної війни, Асоціація ветеранів спорту, Центр «Єврейська енциклопедія України», Газета «Єврейські вісті» та інші структурні підрозділи.

Активні процеси по відновленню єврейського національного життя на Поділлі також розпочалися після проголошення незалежності України та створення нормативної бази. Перші єврейські національні громадські об'єднання були утворені у 1992 р. Варто

¹ История Ассоциации еврейских организаций и общин Украины [Електронний ресурс]// Ассоциация еврейских организаций и общин Украины (Ваад Украины). – Режим доступу: <http://www.vaadua.org/istoriya-associacii-evreyskih-organizacij-i-obshchin-ukrainy>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само.

зазначити, що переважна більшість єврейських організацій на території Поділля була зареєстрована протягом 1990-х рр.

Так, на території Вінницької області єврейські національно-культурні та релігійні організації були зареєстровані фактично у кожному районному центрі.

За даними відділу у справах національностей та міграції Вінницької обласної державної адміністрації, на 1 квітня 2004 р. у Вінницькій області існувало 26 національно-культурних товариств євреїв. Статус обласних організацій мали Вінницький регіональний центр єврейської громади (1998 р.), Вінницький регіональний єврейський центр «Мішпаха» (1998 р.), Вінницьке обласне об'єднання колишніх в'язнів фашизму та праведників світу «Вічний пам'ятник» (1992 р.), Обласний єврейський благодійний центр «Хесед-Емуна» (1996 р.), Вінницьке обласне відділення єврейського агентства «Сохнут-Україна» (1997 р.), Вінницьке обласне товариство єврейської мови та культури (1995 р.).

Незважаючи на те, що за чисельністю відповідно до перепису населення України 2001 р. у області євреї поступалися росіянам, полякам та білорусам, їхня громадянська активність була набагато вища. Якщо у області росіяни мали 4 національно-культурних товариства, поляки – 11, білоруси – 2, то євреї – 26 національно-культурних товариств¹.

На 1 квітня 2004 р. існувала й розгалужена сітка районних та міських єврейських національно-територіальних товариств Вінниччини. Зокрема, діяла Барська районна єврейська громада «Рахалгім» (м. Бар, заснована у 1995 р., 150 членів), Брацлавська міська єврейська громада (смт Брацлав, 1999 р., 69 членів), Бершадська міська єврейська громада (м. Бершадь, 1996 р.), Вінницька Єврейська громада (м. Вінниця, 1994 р., 4000 членів), Вінницька міська організація ветеранів «Атіква» (м. Вінниця, 1991 р.), Вінницька міська єврейська спортивно-культурна організація «Маккабі» (м. Вінниця, 1998 р., 110 членів), Вінницька міська громадська організація єврейських ветеранів та інвалідів війни та праці «Інейнем» (м. Вінниця, 1999 р., 320 членів), Гайсинське міське товариство культури (м. Гайсин, 1992 р., 200 членів), Жмеринська міська єврейська громада (м. Жмеринка, 1995 р., 360 членів),

¹ Національний склад Вінницької області за даними перепису 2001 року та перелік національно-культурних товариств [Електронний ресурс] // Відділ у справах національностей та міграції Вінницької облдержадміністрації. – Режим доступу: <http://www.vn.ukrpack.net/~migrac/>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

Козятинська міська єврейська громада (м. Козятин, 1994, 200 членів), Калинівське товариство єврейської культури (м. Калинівка, 1998 р., 86 членів), Крижопільська єврейська громада (сmt Крижопіль, 1998 р., 50 членів), Могилів-Подільська єврейська громада (м. Могилів-Подільський, 1995, 800 членів), Могилів-Подільське товариство єврейської культури (м. Вінниця, 1995 р., 260 членів), Тульчинська районна єврейська громада (м. Тульчин, 1997 р., 340 членів), Хмільницька міська єврейська громада (м. Хмільник, 1994 р., 250 членів), Шаргородська єврейська громада (м. Шаргород, 1994 р., 190 членів)¹.

Очевидно, що кількість членів організацій вказана на момент заснування організацій, оскільки перепис населення 2001 р. показав набагато меншу кількість єврейського населення, ніж числилось в організаціях. На нашу думку, активно діють набагато менше зареєстрованих громад. І пов'язано це, у першу чергу, з різким скороченням єврейського населення у ряді районів області.

На серпень 2016 р. на Вінниччині активну роботу зі збереження і розвитку культури свого народу проводять 80 національних товариств, які об'єднують представників 17 національностей. Серед них польські, єврейські, циганські, білоруські, німецькі, російські, чеське, литовське, вірменське, грузинське, азербайджанське, грецьке, ассірійське, молдавське, гагаузьке, кримсько-татарське, тюрксько-каракалпацьке.

Проте Вінницька обласна державна адміністрація серед 13 активно діючих національних організацій виділяє роботу Вінницького обласного товариства єврейської мови та культури, Обласного єврейського благодійного центру «Хесед-Емуна», Вінницького обласного відділення єврейського агентства «Сохнут-Україна»².

На Хмельниччині на 2007 р. діяли Обласна єврейська община (м. Хмельницький), Хмельницька міська єврейська культурна община «Тхія», Кам'янець-Подільське міськрайонне товариство єврейської культури «Шолом», Дунаєвецька районна община, Ізяславське районне товариство єврейської культури «Ейнікайт», Летичівська громадська організація єврейсько-української дружби «Меджибіж-Єхаль-Баал Шев Тов» (сmt Меджибіж), Полонське

¹ Національний склад Вінницької області за даними перепису 2001 року та перелік національно-культурних товариств [Електронний ресурс] // Відділ у справах національностей та міграції Вінницької облдержадміністрації. – Режим доступу: <http://www.vn.ukrpack.net/~migrac/>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Там само.

культурне товариство ім. Переца Маркіша, Шепетівське міське єврейське культурно-освітнє товариство «ТІКВА»¹. На даному етапі з 59 національних об'єднань, що зареєстровані в області, 11 єврейських, проте з 2008 р. до вищеназваних додалось лише декілька: Нетішинське товариство єврейської культури «Хаверим» (м. Нетішин), Нетішинська міська громадська організація «Єврейський месіанський культурний центр «Бейт Шалом» (м. Нетішин), Славутська міська єврейська община (м. Славута), Місцевий осередок ВГО «Всеукраїнська жіноча єврейська організація «Проект Кешер» у Хмельницькій області (м. Хмельницький)².

Вважаємо, що саме 90-ті рр. ХХ ст. та початок 2000-х рр. ХХІ ст. стали ренесансом єврейського громадського руху як на території України, так і Поділля. Велика заслуга у цьому як місцевих лідерів єврейського національного руху, так і матеріальна підтримка з-за кордону, у тому числі від колишніх земляків або уродженців цих міст.

Так, активізації єврейського життя у місті Могилеві-Подільському слід, у першу чергу, завдячувати А. Каплану, який став ініціатором утворення у місті спочатку міського відділення «Товариства малолітніх в'язнів фашизму», а потім очолив міську єврейську громаду, яка активно взялася за ремонт молитовного будинку, забезпечення функціонування єврейської недільної школи, благоустрій єврейського кладовища, якому більше 150 років. Міська громада активно співпрацювала та шукала підтримки у міжнародних організаціях та у колишніх земляків, які проживають у Канаді, США, Німеччині, Ізраїлі. Активну допомогу відновленню єврейської громади надавали Єврейське агентство «Сохнут», Благодійний фонд «Хесед». Це дало можливість місцевій громаді не тільки реалізовувати освітні та культурні проекти, а й самим профінансувати видання праць, присвячених винищенню єврейського населення автора А. Круглова – «Уничтожение єврейского населения в Винницкой области в 1941-1944 гг.» та

¹ Національні меншини Хмельниччини / Управління внутрішньої політики Хмельницької облдержадміністрації; Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 24.

² Національності та релігії. Стан національних відносин [Електронний ресурс] // Управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://kultura.km.ua/archives/category>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

«Уничтожение еврейского населения в Украине в 1941-1944 гг. Хроника событий»¹.

Теплицька єврейська громада, яка на початок 2000-х рр. нараховувала до 50 членів, відродилася на початку 90-х рр. ХХ ст. у співпраці з обласною громадою, у першу чергу як механізм соціальної допомоги престарілим євреям містечка, з 1996 р. в місті з'явився «Хесед Емуна», який взяв на себе питання опіки над єврейським населенням, що потребувало допомоги. Організація надавала громадянам продукти харчування, обіди, ліки, зимовий одяг. Діяли програми: обіди на колесах, обіди на дому, «Мокед» (вирішення побутових питань від ремонту приміщень, взуття до ремонту побутових приборів), «SOS» (програма допомоги у надзвичайних ситуаціях), «Мазл тов» (розвиваючі заняття, знайомство з єврейським життям та культурою для дітей). Проте, за свідченнями голови громади Л. Трахтенберга, перед єврейською громадою містечка у 2001 р. стояло ряд проблем, які були характерні і для інших містечкових громад: відсутність приміщення, професійних кадрів для національної освітньої діяльності, нестача літератури і дидактичного матеріалу для вивчення івриту та ідиш, нестача фінансів².

В обласному центрі Хмельницької області на сучасному етапі зосереджено декілька потужних єврейських організацій, які покликані сприяти відродженню та популяризації життя євреїв як міста, так і області. Однією з найвпливовіших організацій Хмельниччини є «Хесед Бешт» – благодійна організація, яка створена для соціальної допомоги малозахищеним групам єврейського населення, збереження національної культури та свідомості єврейського народу. «Хесед Бешт» (в перекл. Хесед – милосердя, Бешт – засновник однієї з релігійних течій в юдаїзмі – хасидизму, що жив свого часу на Хмельниччині), був зареєстрований 16 вересня 1999 р. з ініціативи представників «Джойнта». На сьогодні діяльність Хмельницького центру організації поширено й на Тернопільську область. Основна форма діяльності організації – благодійництво на основі національних традицій³.

¹ Сапожников Л. Еврейская тема Могилев-Подольского / Л. Сапожников // Шабат. – № 77. – С. 4-5.

² Трахтенберг Л. Теплицкая еврейская община / Л. Трахтенберг // Винницкая Иерусалимка. – 2001. – № 10. – С. 3.

³ Ми працюємо для людей. Діяльність Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт». – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А. А., 2012. – С. 3.

На 2007 р. до складу організації входили 15 регіональних представництв, які працювали у 101 населеному пункті Хмельницької та Тернопільської областей. На даний час створено шістнадцять таких представництв фонду.

Варто зазначити, що дана організація соціальною допомогою охопила фактично все малозабезпечене єврейське населення двох областей. Наприклад, представництво фонду у м. Шепетівці у 2005 р. забезпечило виконання цілого ряду соціальних програм: програма «Харчування» (50 осіб кожного дня отримували харчування в благодійній столовій, ще 50 осіб отримували кожного місяця продовольчі набори), діяла програма «Догляд на дому» (отримують допомогу хворі та самотні люди), програма «Медицина» (допомога та консультації в купівлі медикаментів, первинна медична допомога), програма «Реабілітаційне обладнання» (допомога інвалідам), програма «Бейтейн» (робота з дітьми та їх батьками)¹.

Структурним підрозділом Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» є Общинний центр «Тхія» (в перекл. «відродження»). В «Тхії» є школа образотворчого мистецтва, три музеї, що пов'язані з історією єврейської общини в Хмельницькій області, бібліотека, кінотеатр, театральний кружок і комп'ютерний клас. Крім того, в центрі є курси іврита та дитячий садок. Більша частина програм центру є безкоштовною і спрямована не тільки на євреїв, а й на представників інших національностей.

На 2012 р. Хмельницький благодійний фонд «Хесед Бешт» має наступну структуру: центр розвитку організації та підготовки кадрів, центр аналітичного обліку, центр інформаційних технологій, центр реабілітації та регіонального розвитку, центр соціальної допомоги, центр денного розвитку, центр кризового розвитку та інноваційних технологій, центр общинної та культурно-масової роботи «Тхія» («Відродження»), центр розвитку дитини, центр комп'ютерних технологій «ОРТ – КешерНет»². Окрім того, фонд видає свою газету «Шолом Алейхем», готує щомісячну радіопередачу «Лехаїм», брошуру з історичними та етнографічними, культурно-

¹ Фрейліхман Р. В майбутнє – з надією і впевненістю / Р. Фрейліхман // Штетл – літературно-публіцистичний збірник. – 2005. – №4. – С. 21.

² Ми працюємо для людей. Діяльність Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт». – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А.А., 2012. – С. 12-21.

освітніми матеріалами «Штетл», має театр-студію «Рейдл», музей під відкритим небом «Світло душі»¹.

Таким чином можемо стверджувати, що з проголошенням незалежності України для розвитку єврейської національної меншини з боку держави склалися сприятливі умови. До 1992 р. склалися уся необхідна для розвитку національного руху нормативна база. На формування громадського та національно-культурного життя євреїв у першу чергу впливали внутрішні процеси в самій національній громаді. Значно послаблювали позиції євреїв негативні демографічні процеси, які особливо активними були протягом 1990-х рр., роздробленість руху, залежність від міжнародних фінансів або фінансів місцевих політиків та бізнесменів, відсутність єдиного центру, який би представляв інтереси євреїв. Але єврейський національний рух мав значну міжнародну підтримку, переважно фінансову. Протягом 1990-х – першій половині 2000-х рр. в Україну спрямовувались значні кошти на підтримку національного життя євреїв. Проте сьогодні значна матеріальна підтримка йде від вітчизняних політиків та бізнесменів.

Як в Україні, так і на Поділлі діяльність національних об'єднань євреїв була спрямована у першу чергу на трьох основних напрямках: розвитку національної культури та освіти, соціальній допомозі ветеранам, людям похилого віку, інвалідам та малозабезпеченим та розвитку релігійних громад. З юридичної точки зору релігійні громади не є громадськими організаціями, оскільки на них не поширюється Закон України «Про об'єднання громадян», а вони діють відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., де вказано, що вони утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру та діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями)². Найбільш активно діяли та розвивалися єврейські громадські об'єднання протягом 1990-х – в середині 2000-х рр.

¹ Національні меншини Хмельниччини / Управління внутрішньої політики Хмельницької облдержадміністрації; Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 25-26.

² Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 25. – С. 283.

На сучасному етапі спостерігаємо певне затухання національного життя євреїв передусім у районних центрах Поділля через різке зменшення єврейського населення, а то й повну його тут відсутність. Локомотивами національно-культурного життя євреїв на Поділлі на сьогодні є, в першу чергу, обласні товариства євреїв, які отримують фінансування з-за кордону. Серед них виділяються своєю роботою, у першу чергу, регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»). Окрім того, слід зауважити, що із загостренням політичної ситуації в країні та з нестабільною економічною ситуацією знову активізувалися негативні демографічні процеси серед єврейського населення, у першу чергу через еміграцію. Вважаємо, що з часом внаслідок таких негативних процесів національно-культурне життя в багатьох районах Поділля буде зведене нанівець, а центрами залишаться у першу чергу обласні центри.

5.3. Культурне та релігійне життя євреїв Поділля на зламі XX-XXI ст.

Із лібералізацією державного режиму наприкінці періоду перебудови та особливо з проголошенням незалежності України у 1991 р. та прийняттям Закону України «Про національні меншини України», де вперше було гарантовано національним меншинам республіки право на національно-культурну автономію, склалися сприятливі умови для розширення користування і навчання рідною мовою, заснування національних культурних товариств, розвитку національних традицій, створення навчальних та культурних закладів, розвитку релігійних громад євреїв.

Національно-культурне життя євреїв Поділля наштовхувалось на проблему обрання ціннісних орієнтирів та планів подальшого розвитку, про що вже зазначалося вище. Проте єврейська національна меншина вирішувала свої завдання паралельно з розбудовою системи громадських організацій, культурних товариств та релігійних організацій, використовуючи усі можливості у відновленні елементів національно-культурного життя.

Національно-культурне життя подільських євреїв відроджувалось у кількох напрямках: у розвитку національної освіти, заснування культурних товариств, заснування мережі національних засобів інформації, створення релігійних організацій.

Безперечно, система єврейської освіти відіграє надзвичайно важливу роль для збереження цілісності єврейського народу, його культури та для його процесів самоідентифікації. На сучасному етапі національна освіта та релігія стали основними засобами протистояння асиміляції єврейського народу. Саме тому єврейські громади взяли курс на відродження національної освіти. Наявність елементів національної освіти сприймається сьогодні, у першу чергу, як показник самодостатності єврейської громади. Важливу роль у становленні національної системи освіти відіграють міжнародні фонди, які фінансують ряд єврейських шкіл в Україні.

Розгортання системи національної освіти наштовхувалось на ряд проблем, вирішення яких вимагало прийняття рішень не тільки органами державної влади, а й активної діяльності самої меншини. У першу чергу, необхідно було пояснити у своїй більшості російськомовним євреям для чого необхідно відроджувати національну освіту, залучити до неї якомога ширше коло учнів. Також необхідно було підготувати національні педагогічні кадри та відновити (фактично створити) навчально-методичну базу. Нарешті, необхідно було знайти фінансування шкільних установ.

Фактично за доби незалежності України право на освіту національних меншин реалізовувалось за двома основними моделями: перша модель була орієнтована на розгортання систем освіти етноменшин у рамках системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без формування окремих освітніх комплексів; друга була спрямована на створення замкнених циклів навчання з метою формування цілісних систем супроводження вихованця від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі¹.

Варто зазначити, що, як правило, єврейська національна освіта не тільки на Поділлі, а й у цілому в Україні реалізовувалась за другою моделлю. Цьому є декілька пояснень. По-перше, переважна більшість єврейського населення проживала в обласних та районних центрах та представляла собою як правило російськомовну громаду і фактично не володіла рідною мовою. По-друге, єврейська громада з кожним роком зменшувалась внаслідок еміграції до Ізраїлю, США та країн Західної Європи, а в багатьох колишніх єврейських містечках до початку 2000-х рр. була пред-

¹ Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990-2000-ні рр.) / М. Зеркаль // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С. 121.

ставлена кількома десятками єврейських сімей переважно старшого покоління.

Для багатьох поколінь подільських євреїв не тільки іврит, а й ідиш у цей період був незнайомою мовою. Зберігся він, як правило, у невеличких містечках у людей старшого покоління, і то дуже часто як російсько- або як українсько-їдишський суржик. За переписом населення у 1989 р., лише 7,1 % українських євреїв користувалося рідною мовою, тоді як російською – 90,8 % українською – 2,1 %. На Вінниччині цей відсоток був дещо вищим ніж у цілому по Україні: користувалося рідною мовою – 15,3 %, російською – 73,4 %, українською – 7,5 % євреїв¹. За переписом населення 2001 р., у м. Вінниці лише 4,2 % користувалося рідною мовою, 63,5 % – російською, 31,7 % – українською, а по республіці він навіть дещо зріс: 19,8 % – рідною мовою, 62,5 % – російською, 17,5 % – українською². На нашу думку, деяке збільшення кількості рідномовних та україномовних євреїв передусім пов'язане з активною фазою єврейського та українського національного відродження, співпраці українців та євреїв в процесах національного відродження після здобуття Україною незалежності та масовій еміграції євреїв передусім з великих міст, які були переважно російськомовними.

До того ж динаміка чисельності неасимільованих за мовою євреїв усі роки радянської влади була негативною і продовжилася у період незалежності: 1959-1970 рр. – - 40 тис. осіб (- 28,13 %), 1970-1979 рр. – - 45 тис. (- 44,03 %), 1979-1989 рр. – - 22,6 тис. осіб (- 39,51 %), 1989-2001 рр. – - 107,6 тис. осіб (- 75,67 %)³.

Серед позитивних процесів, які на, нашу думку, сприяли відновленню єврейської національної освіти, було те, що євреї в Україні відрізнялися від інших національних меншин найвищим рівнем освіченості. У 1989 р. на 1000 зайнятих євреїв – 472 особи мали вищу або незакінчену вищу освіту. На думку Т. Рудницької, для євреїв освіта виступала елементом механізму соціальної адаптації, і їхній суспільний статус визначався посадою, що у свою чергу вимагало високого рівня освіченості в умовах, коли всі члени суспіль-

¹ Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов – К.: Вид-во імені О. Теліги, 2008. – С. 132.

² Романцов В. Населення України і його рідна мова... – С. 161.

³ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Вівчарик. – К.: Просвіта, 2008. – С. 376.

ства були найманими працівниками в державі¹. Тому, безперечно, отримати якісну освіту та ще й з елементами національного виховання сприймалося серед єврейського населення позитивно.

Єврейська національна освіта в Україні пішла по шляху створення національних шкіл переважно з українською або російською мовою навчання з поступовим вивченням рідної мови, історії, культури свого народу. Так, в українсько-єврейській школі м. Чернівців з першого класу вивчався ідиш, а з п'ятого вводився предмет «Історія єврейського народу» та «Єврейські традиції». Кількість середніх єврейських шкіл поступово росла: у 1989 р. – 3, 1995 р. – уже 14, а у 1995 р. в областях України їх діяло вже 15. Протягом 1992-1999 рр. кількість денних єврейських шкіл зросла з 9 до 17².

Іншим напрямком розвитку єврейської національної освіти стало утворення недільних шкіл. У 1995 р. в Україні вже працювало 65 недільних єврейських шкіл³.

Як зазначається у Звіті лондонської незалежної, дослідницької консалтингової й аналітичної організації Інституту єврейських політичних досліджень (JPR) «Єврейське життя в Україні: досягнення, складнощі та пріоритети після падіння комуністичного режиму до 2013 року», на сучасному етапі в Україні представлені майже всі типи єврейської освіти та виховання, що є відомими в інших країнах діаспори (дошкільна освіта, загальноосвітні навчальні заклади, недільні школи, йешиви (єврейські вищі релігійні навчальні заклади), жіночі коледжі, літні табори і громадські центри, молодіжні клуби, спеціалізовані науково-дослідні інститути. На 2013 р. в Україні діяло 37 єврейських шкіл, які (до осені 2008 р.) фінансувалися переважно за рахунок міжнародного фонду ХаБад Ор Авнер, а також 60 недільних шкіл, 11 дитячих садків, 8 йешив і 70 ульпанів для вивчення івриту, які відвідують близько 10 тис. дітей і дорослих⁴.

Окрім того, мережу єврейських шкіл в Україні підтримують й інші міжнародні фонди та всеукраїнські єврейські організації. Серед них Фонд Орах Хаїм, ОРТ (Благодійна організація Освітні Ресурси

¹ Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. Рудницька. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – С. 103.

² Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990-2000-ні рр.)... – С. 132.

³ Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990-2000-ні рр.)... – С. 134.

⁴ Привалко Д. Єврейське життя в Україні... – С. 70.

та Технологічний Тренінг), Сохнут, Джойнт, Ор Авнер, Мідрешет Йерушалайїм, Гігель, ВААД¹.

Єврейська національна освіта на сучасному етапі реалізується насамперед через мережу державних або приватних навчальних закладів з українською або російською мовами навчання, де поряд із загальнодержавними навчальними дисциплінами, учням пропонується поглиблений курс з єврейських предметів. Серед яких: вивчення мови (як правило, іврит), вивчення єврейської історії, ознайомлення з єврейськими національними традиціями, культурою. У першу чергу у даних школах передбачена інтенсивна позакласна програма. Окрім того, щорічно в Україні проводяться дитячі, молодіжні і сімейні літні табори, які теж передбачають освітню програму.

Проте, як ми вже зазначали, мережа єврейської національної освіти стикається з внутрішніми складними процесами в середовищі самої національної меншини. Не всі батьки готові віддати дітей до національної школи, тим більше у ті, які підтримуються за рахунок релігійних організацій. Інші спрямовані виключно на отримання загальнодержавної освіти, оскільки планують продовжити навчання у державних вищих навчальних закладах. І лише ті, хто є релігійними або планують репатріацію, активніше ведуть своїх дітей у заклади національної освіти.

У 1992 р. у Вінниці з допомогою фонду Ор Авнер була відкрита єврейська школа «Ор-Менахем Вінниця». Засновником школи став рабин Лейбл Суркіс із Нью-Сквири. Школа створена за типом школи сімейного типу. Основною метою утворення школи було відновлення єврейського життя в м. Вінниці, залучення дітей до єврейських традицій, історії і культури єврейського народу. З 2003 р. при школі була відкрита група дитячого садка. За час існування школи її випускниками стали близько 200 школярів. З 2004 р. релігійна школа була перетворена у приватну загальноосвітню школу I-III ступенів «Яд Веєзер» Вінницького громадського благодійного центру «Яд Веєзер» (у перекладі – рука допомоги). На даний час ця школа є єдиною школою національних меншин на Вінниччині.

У 2015-2016 навчальному році у школі навчається 24 дитини, з яких у першому класі навчаються двоє учнів, а в одинадцятому – один учень. За словами директора школи, невелика кількість дітей – це не недолік, а, навпаки, перевага, оскільки діти навчають-

¹ Привалко Д. Єврейське життя в Україні... – С. 70.

ся фактично індивідуально. Навчання у школі безкоштовне. Всі затрати на навчання беруть на себе спонсори. Окрім того, у школі навчаються діти з інших міст. Таким дітям школа надає житло. Серед вимог до навчання у школі – є належність до єврейства¹.

У м. Хмельницькому з 2000 р. діяв дитячий садок-школа «Ор Авнер». На його базі 17 січня 2005 року була зареєстрована приватна загальноосвітня середня школа I-III ступенів «Ор Авнер». Очевидно, що справи склалися не зовсім успішно, і вже невдовзі рішенням Хмельницької міської ради № 62 від 28.05.2008 р. заклад був визнаний як такий, що мав важливе соціальне значення для міста, і йому було надано 100-відсоткову пільгу по орендній платі за оренду приміщення. Проте навіть підтримка територіальної громади не допомогла вижити даному навчальному закладу. На офіційному сайті управління освіти Хмельницької міської ради станом на квітень 2015 р. навчального закладу «Ор Авнер» ні серед дошкільних, ні серед загальноосвітніх навчальних закладів не значилось, хоча на сайтах Об'єднаної єврейської общини України та Федерації єврейських общин України позначена як діюча. Дана школа була однією з трьох шкіл національних меншин на січень 2007 р. (ЗОШ з польською мовою навчання у Городку та ЗОШ з російською мовою навчання у с. Пилипи-Хребтіївські Новоушицького району)².

Слід зазначити, що в Україні на кінець 2014 р. не було єврейських дошкільних навчальних закладів з рідною мовою виховання, тоді як було 3375 з російською мовою виховання, 74 – угорською, 60 – румунською, 16 – молдавською, 1 – польською. На Вінниччині 100 %, а на Хмельниччині 99,9 % (1 заклад з російською мовою) дошкільних навчальних закладів було виключно з українською мовою виховання³. За мовами навчання: серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів на початок 2014-2015 навчального року 149 822 (99,6 %) особи навчалось українською мовою і лише 612 – учнів російською мовою навчання, на Хмельниччині – україн-

¹ В єврейской школе Винницы прозвенел звонок / [Електронний ресурс] // Ассоциация еврейских организаций и общин Украины. – Режим доступу: <http://vaadua.org/news/evreyskoy-shkole-vinnicy-prozvenel-pervyy-zvonok>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Національні меншини Хмельниччини / Управління внутрішньої політики Хмельницької облдержадміністрації; Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 12.

³ Дошкільна освіта України у 2014 р. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2015. – С. 68.

ською мовою навчалось 125152 учнів (99,5 %), російською – 203 (0,2 %), польською – 394 (0,3 %)¹.

На нашу думку, розвитку освіти єврейської національної меншини на Поділлі на сучасному етапі заважають ряд причин: відносно невелика кількість євреїв на теренах Вінницької та Хмельницької областей, відсутність підготовлених педагогічних кадрів для національної освіти, відсутність навчально-методичного забезпечення для освіти національних меншин (підручників, посібників, таблиць, схем, словників тощо), низька зацікавленість самих євреїв у розвитку національної освіти, низький відсоток користування національною мовою серед євреїв (лише 4,2 % за переписом населення 2001 р.).

Не набула поширення серед єврейського населення ні Поділля, ні України в цілому й ідея створення шкіл, де навчання велося б двома мовами. Так, у 1998-1999 навчальному році двомовні школи у загальній частці загальноосвітніх закладів України становили 11,6% (2469). Серед яких: 2391 українсько-російських, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських, 9 – російсько-румунських, 22 – російсько-татарські, 1 – російсько-угорська, 1 – російсько-болгарська².

Таким чином, на сучасному етапі основна форма існування єврейської національної освіти на Поділлі – утворення українських шкіл з елементами вивчення історії, культури, мови, традицій єврейського народу та утворення недільних шкіл при громадських організаціях.

На нашу думку, за продовження процесу відтоку єврейського населення система національної освіти на Поділлі буде триматися тільки за рахунок матеріальної підтримки спонсорів як внутрішніх, так і міжнародних, а кількість учнів у них буде знижуватися. Окрім того, ми не можемо спростувати думку, що, в першу чергу, на національну освіту орієнтовані або релігійні євреї, або ті, які мають бажання емігрувати з України.

Дослідниця залежності єврейської освіти від демографічної ситуації серед єврейського населення О. Овчаренко виділяє два прогнози розвитку єврейської освіти в Україні. «Низький прогноз», який, у першу чергу, пов'язаний з перспективами погіршення соціально-політичної та економічної ситуації, що неодмінно спричинить

¹ Загальноосвітні навчальні заклади освіти України на початок 2014-2015 навчального року. – К.: Державна служба статистики, 2015. – С. 60.

² Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990-2000-ні pp.)... – С. 133.

міграцію, старіння його населення, а отже, призведе до зменшення освітніх потреб. «Високий прогноз» розвитку єврейської освіти ґрунтується на перспективі створення в Україні громадянського суспільства на засадах мультикультуралізму та демократичних цінностей, в тому числі стосовно задоволення компенсаційних прав етнічних меншин¹.

Важливою складовою самобутності єврейського народу, однією з підвалин національно-культурного життя протягом тривалого періоду була релігія. Іудаїзм для євреїв віками був не просто системою вірувань у Бога, а фундаментом національної освіти, культури, цементуючим елементом самоідентифікації. Асиміляція єврейського населення не могла бути успішною без переривання зв'язку єврейського народу з релігією. Уся політика радянської влади, що у довоєнний, що у повоєнний період була спрямована не тільки на стримування розвитку релігійних громад, а й на зведення впливу іудаїзму нанівець. Боротьба з сіонізмом неодмінно передбачала боротьбу з іудаїзмом. Це була одна із небагатьох релігій в СРСР, яку тісно пов'язували із націоналізмом. Проте офіційно іудаїзм ніхто в країні не забороняв.

Протягом усього радянського періоду правове регулювання релігійної діяльності іудейських громад, як і ряду інших релігійних громад в Україні, діяльність яких не була офіційно заборонена, йшло у двох напрямках: з одного боку, законодавством декларувалося право на свободу віросповідання та право на сповідання іудейської релігії, з іншого – посилювалося адміністрування діяльності іудейських релігійних організацій, йшли цілеспрямовані процеси ліквідації іудейських громад, закриття синагог та молитовних будинків, тривали репресії проти служителів культу.

Початок «перебудови», демократизація суспільства сприяли поживленню релігійної діяльності в Україні. Поділля, яке мало райони компактного проживання євреїв, активно включилося у ці процеси.

Падіння комуністичного режиму та проголошення незалежності України у 1991 р. сприяло активізації релігійного життя євреїв регіону. Припинення відвертої антирелігійної політики держави відбулося ще у часи перебудови. Вже у 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культу» (1961 р.), а 26 вересня 1990 р. у «Положення про релі-

¹ Овчаренко О. В. Єврейська освіта в Україні у перспективі етнодемографічних процесів / О. В. Овчаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2011. – № 2 (9). – С. 125.

гійні об'єднання в Українській РСР» були внесені ряд змін на відміну від попередньої редакції, яка в основному повторювала законодавство РРФСР. Зокрема, вперше було введено можливість оскарження в судовому порядку відмови у реєстрації релігійного об'єднання, розірвання договору про оренду будівлі у разі недотримання релігійною громадою договору про передачу в безоплатне користування молитовної споруди і культового майна (стаття 29) або охоронного зобов'язання (в тому випадку, коли молитовна споруда є пам'яткою історії та культури), у разі визнання технічною комісією молитовної споруди такою, що підлягає знесенню, а також у разі невиконання релігійною громадою пропозиції про проведення ремонту, передачі молитовних споруд, що знаходяться в користуванні релігійних об'єднань, для державних або громадських потреб, а також закриття їх в усіх інших випадках (зняття релігійного об'єднання з реєстрації тощо)¹.

1 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації». Цим законом були передбачені суттєві зміни у стосунках між державою і владою. Вперше було чітко визначено, що держава не фінансує не тільки діяльність релігійних організацій, а й діяльність по пропаганді атеїзму. За релігійними організаціями було визнано статус юридичної особи. Релігійні організації отримали право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також благодійні заклади (притулки, інтернати, лікарні та інші), які володіли правами юридичної особи. У релігійних громадах з'явилося право набувати на праві власності нерухомість, захищати свої інтереси в судовому порядку, брати участь в суспільному житті і користуватися засобами масової інформації².

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., на відміну від всесоюзного законодавства по регулюванню релігійної діяльності, передбачав право громадян не лише мати, але й поширювати релігійні погляди; навчатися релігії у релігійних громадах, школах тощо, у тому числі й за кордоном; претендувати на альтернативну службу; встановлювати й підтримувати

¹ Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР від 19 листопада 1976 р. № 1488-ІХ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/jo09_28/p0206_r.html. (12.10.2016). – Назва з екрана.

² Закон СССР «О свободе совести и религиозных организациях» от 1 октября 1990 г. (с изменениями от 4 июня 1991 г.) // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №41. – С. 813.

ти зв'язки з одновірцями інших країн; здійснювати паломницькі подорожжі; одержувати й перевозити релігійну літературу.

Лібералізація законодавства наприкінці 1980 р. сприяла росту релігійної активності громадян СРСР. У першу чергу активно почала своє відродження Російська Православна Церква, яка у 1988 р. святкувала своє 1000-річчя. Зміни у релігійному житті фактично охопили усі релігійні конфесії, проте серед іудеїв вони відбувалися вкрай мляво. На нашу думку, основна причина – вкрай низька релігійна активність єврейського населення та відносно малочисельна релігійна громада. Якщо на 1 січня 1985 р. в СРСР було зареєстровано 91 іудейську релігійну громаду, то на 1 січня 1990 р. їх кількість збільшилась тільки на 11 громад та становила 102 громади¹. Наприклад, у звіті про релігійний стан по Житомирській області за 1991 р. було зазначено, що іудейська релігія належала у цей час до числа вимираючих. На звичайних богослужіннях присутніми були не більше 20 віруючих похилого віку, а усі спроби активізувати релігійну діяльність з боку єврейського культурного товариства та зарубіжних місіонерів відчутного результату не давали².

Якщо в Україні у 1991 р. нараховувалось 23 іудейські релігійні громади, то у 1992 р. – 40, у 1996 р. – 79, 1997 р. – 87³. Це при тому, що у цілому на 1991 р. в Україні діяло вже 12962 релігійні громади різних конфесій⁴.

Слід зазначити, що 1990-і рр. стали найбільш активними у відновлення діяльності релігійних громад республіки. У період з 1992 по 2002 рр. кількість релігійних громад в Україні збільшилась більше ніж удвічі. У 1992 р. їх було 13019, у 1995 р. – 16460, у 1996 р. – 17635⁵, а у 2002 р. – 27072⁶.

Такі ж процеси відбувалися й на території Поділля. Якщо у Вінницькій області на 1992 р. було 745 релігійних громад, то у 2002

¹ Хвостова Г. И. Религиозная ситуация в СССР накануне принятия закона «О свободе совести и религиозных организациях» / Г. И. Хвостова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара: изд. Самарского научного центра РАН, 2008. – Т. 10. - № 4 (26) окт-дек. – С. 1165.

² ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 91, арк. 3.

³ Колодяжний Н. Н. Антиеврейская религиозная политика советского режима в Украине в 1950-1970-е гг. / Н. Н. Колодяжний // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XII. – Запоріжжя: ЗГУ, 2000. – С. 136.

⁴ Колодний А. Конфесійна карта України: конфесійні та регіональні зрізи / А. Колодний // Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України. – К., 2008 – С. 23.

⁵ ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 125, арк. 39.

⁶ Там само. – Спр. 151, арк. 11.

р. – 1556. А у Хмельницькій області за цей же період їх кількість виросла з 705 до 1476¹.

Переважна більшість релігійних громад євреїв на Поділлі була зареєстрована протягом 1990 – у першій половині 2000-х рр. Так, у м. Вінниці з'явилася Вінницька єврейська міська релігійна громада (1992 р.), Іудейська релігійна громада м. Вінниці (1992 р.), Релігійна хасидська громада «Яд Веєзер» (1994 р.), Вінницька релігійна іудейська громада «Ейнікайт» (єдність) (2000 р.), Релігійне об'єднання (управління) громад прогресивного іудаїзму вінницького регіону (2000 р.), Месіанська єврейська релігійна громада «Бейт сімха» (2002 р.), Релігійна громада «Єврейська месіанська громада» (2004 р.), Релігійна громада прогресивного іудаїзму (2006 р.). У м. Хмельницькому: Хмельницька іудейська релігійна громада (незалежна) (2001 р.), Хмельницька іудейська релігійна громада (2002 р.).

Останнє десятиріччя минулого століття та початок 2000-х років був періодом інтенсивного розвитку релігійних організацій в Україні. На 2008 р. кількість релігійних організацій збільшилась майже у три рази – до 33841 релігійної організації².

Переважно з 2000-х рр. єврейські релігійні громади з'являються у переважній більшості районних центрів Вінниччини та Хмельниччини. Так, на Вінниччині у цей час зареєстровані релігійні громади у Хмільнику, Чернівцях, Гайсині, Гнівані, Брацлаві, Тульчині, Козятині, Жмеринці, Теплику, Томашполі, Бершаді. У Хмельницькій області на 1 січня 2007 р. статус юридичної особи мали 15 релігійних громад іудейського спрямування³.

В окремих районних центрах з'явились декілька єврейських релігійних громад як іудейського, так і іншого спрямування. Так, у м. Козятині була зареєстрована у 2000 р. Релігійна громада прогресивного іудаїзму, у 2001 р. Єврейська месіанська незалежна релігійна громада «Бейт ейль»; у Хмільнику з 1995 р. діяла Іудейська релігійна громада, а з 2004 р. – Релігійна громада ліберального іудаїзму; у Томашполі з 2000 р. діяла релігійна громада прогресивного іудаїзму, а з 2004 р. – Іудейська релігійна громада.

¹ ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 151, арк. 11.

² Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970). – Т. 6. – М.: Мосты культуры, 2007. – С. 25.

³ Національні меншини Хмельниччини / Управління внутрішньої політики Хмельницької облдержадміністрації; Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницька ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 12.

Реєстрація кількох релігійних громад у районних центрах Поділля, де вже на початок 2000-х рр. єврейське населення рахувалося десятками (наприклад, у м. Козятині на 5 грудня 2001 р. проживало 60 євреїв), свідчить не тільки про відсутність єдності серед віруючих, а про певну залежність, у першу чергу, матеріальну, від різних центрів релігійного руху.

Саме відсутність єдності та представленість різними течіями, як іудаїського, так і іншого спрямування, стали характерними рисами єврейського релігійного руху наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Іудаїзм на Поділлі, як і у цілому в Україні, був представлений ортодоксальним «литовським» або міснагетським іудаїзмом, любавицьким хасидизмом (Хабат), прогресивним (реформістським) іудаїзмом. Це дало можливість окремим дослідникам вважати, що євреї як найбільш спільнотний народ в релігійному житті став найбільш «розхристаним», оскільки на початок 2008 р. 285 іудейських громад в Україні були об'єднані під керівництвом шести центрів¹. Основними центрами іудейських релігійних громад є Об'єднання іудейських релігійних організацій (хасиди), Об'єднання хасидів Хабат Любавич іудейських релігійних організацій (любавицькі хасиди), Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад, Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму, Федерація єврейських общин України.

Таким чином, на сучасному етапі подільський іудаїзм представлений фактично усіма течіями іудаїзму, проте панівними є хасиди, любавицькі хасиди та представники прогресивного іудаїзму. Крім того, релігійний рух євреїв Поділля представлений також кількома громадами месіанського іудаїзму, як руху єврейських християн.

Таблиця 19. *Наявність іудейських релігійних організацій та громад різноманітних реформаторських напрямів, які умовно відносять до іудаїзму в Україні та на Поділлі на 2010 р. Таблицю складено за даними Центру Разумкова².*

№ п/п	Релігійний центр	Організацій / у тому числі громад		
		В Україні	На Вінниччині	На Хмельниччині
1.	Об'єднання іудейських релігійних організацій	84/79	13	12

¹ Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. – К., 2008. – С. 7.

² Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2011. – №1-2. – С. 31.

	України			
	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України.	123/106	1	-
3	Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій.	13/10	-	-
4	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	51/49	10	1
5	Інші іудейські релігійні організації	26/26	-	1

Також зазначимо, що іудаїзм і в Україні, і на Поділлі є релігійною меншістю. Крім того, якщо у період з 1992 по 1998 рр. переважно на Поділлі, та у цілому в Україні, засновувались релігійні громади ортодоксального іудаїзму, то, починаючи з 2000 р. активними темпами реєструвалися релігійні громади любавицьких хасидів, релігійні громади прогресивного іудаїзму, громади месіанського іудаїзму. Як зазначають автори колективної монографії «Україна релігійна», серед основних причин переходу релігійних організацій ортодоксальних євреїв до Хабаду та інших об'єднань – «кадровий голод» та брак коштів на фінансування своїх проєктів¹. Станом на 1 січня 2002 р. іудейські релігійні громади України запрошували для богослужінь та іншої діяльності 116 громадян США, 13 – Великобританії, 94 – Ізраїлю, 2 – країн Бенілюкс, 1 – з африканських країн та 1 – з інших країн². На 1 січня 2010 р. серед громад Об'єднання іудейських релігійних організацій України з 45 священнослужителів 15 були іноземними громадянами, серед громад Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України відповідно 72 / 46, серед громад Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних організацій – 7 / 6, серед громад Релігійних організацій прогресивного іудаїзму – 26 / 3, серед громад інших іудейських релігійних організацій – 19 / 4³.

Проте домінування хасидів Хабаду було не усім до вподоби. Окремих віруючих євреїв, особливо з числа інтелігенції, відлякувала жорстка регламентація духовного життя. Так, делегат Всесвітнього єврейського конгресу у Єрусалимі від Житомирщини М. Гур-

¹ Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. – К., 2008. – С. 433.

² ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 147, арк. 5.

³ Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1-2. – С. 31.

віз у 2002 р. заявив, що необхідно покінчити з монополією хасидів на духовне життя регіону¹.

Зазначимо, що дуже часто ініціаторами відродження релігійних громад, повернення та відновлення синагог були іноземні громадяни. Так, відновлення релігійної громади та синагоги в м. Бердичеві протягом 1990-1991 рр. відбувалося у боротьбі між прихильниками любавицької і сквирської течій хасидизму та безпосередньо пов'язане з діяльністю хасидського місіонера із США Самуела Плоткіна (представника любавицької течії). За його участі синагога відновлювалася за рахунок коштів зарубіжних центрів. Окрім синагоги, було відкрито кошерне кафе, здійснено будівництво «пантеону» на могилі цадика Леві Іухана Бердичівського².

Якраз Бердичів став одним із центрів відродження іудаїзму не тільки на Поділлі, а й на Житомирщині. Аналіз паспортів іудейських релігійних громад м. Бердичева, що зберігаються в ДАЖО, дають можливість нам простежити загальні тенденції відродження іудаїзму, які були характерними для багатьох інших міст Поділля. Так, 20 листопада 1991 р. була зареєстрована Бердичівська іудейська громада, вплив на яку мали сквирські хасиди. Рабином був Шлемо Брайер (громадянин США). Максимальна кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях у дні релігійних свят у 1998 р. – 34 особи. 1 листопада 1996 р. була зареєстрована релігійна громада прогресивного іудаїзму, яку очолив вчитель місцевої школи № 2 Ф. Доктор. Максимальна кількість віруючих – 16 осіб. 15 листопада 1997 р. була заснована іудейська релігійна громада «Друзі Бердичева», яку очолив уродженець м. Бердичева О. Глейзер. Максимальна кількість віруючих – 12 осіб. 17 березня 2000 р. була зареєстрована єврейська месіанська незалежна релігійна синагога «Яход». Священнослужитель – мешканець міста В. Келдиш. 22 червня 2000 р. було зареєстровано іудейську релігійну громаду, що була підпорядкована Об'єднанню іудейських релігійних організацій України (ОІРОУ, головний рабин м. Києва та України – Яків Дов Блайх), яку очолив А. Глейзер. У порядку реституції майна у власність було передано місцевою владою приміщення колишньої синагоги Бердичівській іудейській громаді, а інші релігійні громади про-

¹ ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 151, арк. 29.

² Жилюк С. І. Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади / С. І. Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. – 2011. – Вип. 21. – С. 357.

водили богослужіння на приватній квартирі, в орендованих приміщеннях, в тому числі в приміщенні міського будинку культури¹.

Як видно із аналізу матеріалів, у м. Бердичеві протягом 1991-2000 рр. було засновано 5 іудейських релігійних громад. Проте маємо відомості, що власне перша іудейська релігійна громада у місті була вже у лютому 1991 р. і була однією з трьох на Житомирщині (окрім м. Житомира і м. Коростеня), де відроджувався іудаїзм².

Важливим питанням для іудейських організацій Поділля на початку 1990-х рр. залишалося повернення культових споруд – синагог. Уже перші відновлені релігійні громади опинились перед проблемою, де відправляти релігійні культи. Перші спроби відновлення релігійного життя, єврейських традицій робилися вже на початку 1990-х років. Цьому мала сприяти новостворена нормативна база Української держави. Проте процес розтягнувся більше ніж на десятиліття. Для невеличких міст та селищ питання повернення майна іудейським релігійним організаціям, як і організаціям інших релігійних конфесій мало відбутися після вирішення цілого кола питань – від вирішення питання дефіциту коштів, дотримання історичної справедливості до врахування сучасних реалій розвитку релігійного життя, становлення релігійних організацій, кількості віруючих. Особливо гостро стояло питання про виділення приміщень або будівництво нових для освітньо-культурних закладів, установ, фабрик, які на той момент розміщувалися у приміщеннях. Іноді саме через ці причини органи місцевого самоврядування виконували рішення органів виконавчої влади вкрай повільно, а то й зволікали з їх прийняттям.

Вже з прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у 1991 р. у статті 17 були визначені правові основи повернення майна релігійним громадам: «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим - уряду Республіки Крим»³. На підставі даного закону в окремих регіонах України роз-

¹ ДАЖО, ф. Р-4994, оп. 2, спр. 98, арк. 13, 81, 90, 124, 125.

² Там само. – арк. 1-2.

³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 25. – С. 283.

почався процес реституції майна релігійним громадам, у тому числі й іудейським. У 1991 р. 55 синагог були повернуті місцевим іудейським громадам.

Перші синагоги були відновленні, як правило, у великих містах. Серед них: Дніпропетровськ, Дрогобич, Київ, Харків, Львів, Житомир. Була відновлена у цей час синагога й у м. Вінниці. Уже в 1991 р. вінницька іудейська громада повернула синагогу Лівшиця (Яків-Мендель Лівшиць – вінницький купець, на кошти якого була побудована синагога у 1904 р.), що знаходилась у центрі міста по вулиці Леніна (теперішня – Соборна). Відновлення синагоги розпочав американський рабин з м. Нью-Сквері Лейбл Суркіс, який представляв сквирських хасидів. Проте через фінансові труднощі продовжив цю справу вінничанин Ісаак Новоселецький, який у 1995 р. був обраний головою вінницької іудейської громади, при фінансовій підтримці Джойнта. З часом Центральна синагога міста Вінниці стала центром релігійного життя м. Вінниці. Незважаючи на труднощі, в 1997 р. на свято Рош а-Шана (день, який починає відлік єврейського нового року), у синагозі було проведено перше богослужіння.

Активізації процесу передачі майна сприяв Указ Президента України Л. Кравчука від 24 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», в якому було доручено Раді Міністрів Кримської АРСР, виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів протягом 1992-1993 рр. здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням, або сприяти релігійним організаціям у зведенні культових будівель¹. Проте із зазначених вище причин рішення виконувалось вкрай погано. Розпорядження Президента України Л. Кравчука від 22 червня 1994 р. «Про повернення релігійним організаціям культового майна» вимагало від місцевих органів державної виконавчої влади вже до 1 грудня 1997 р. забезпечити «передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і

¹ Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна: Указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125 [Електронний ресурс] // Збірник указів Президента. – 1992 (31 березня). – № 1. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>. – Назва з екрана. 11.10.2016.

майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням»¹.

Указом Президента України від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» було рекомендовано органам місцевого самоврядування «вжити заходів з відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема щодо повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у комунальній власності і використовуються не за призначенням»². На виконання Указу Президента України було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 27 вересня 2002 р., в якому були передбачені конкретні дії центральних та місцевих органів виконавчої влади у відновленню порушених прав релігійних громад.

До повернення синагог подільські євреї використовували зазвичай приватні будинки. Так, в містечку Шаргороді Вінницької області, яке завжди мало велику єврейську громаду, було утворене Товариство єврейської культури під головуванням Аркадія Шмулевича. Це товариство, крім розвитку єврейської культури, традицій опікувалось і релігією. Під синагогу було використано невеликий приватний будинок³.

Проте, не зважаючи на труднощі, з кожним роком усе більше релігійних громад отримували приміщення. Окремі іудейські релігійні громади Поділля змушені були відстоювати своє право на повернення власності у судах. Так, іудейська громада м. Хмільника змушена була судитися з місцевою владою у судах через запеклий

¹ Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/53/94-pp>. (15.10.2016). – Назва з екрану.

² Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21 березня 2002 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>. (15.10.2016). – Назва з екрана.

³ Нагребецкий А. Н. Шаргород – еврейское местечко / А. Н. Нагребецкий. – Винница: ГП «ГКФ», 2011. – С. 152.

опір у поверненні майна. Майно громаді було повернуто лише у 1997 р., проте апеляційний суд скасував дане рішення¹. На сьогодні іудейська громада міста припинила своє існування. Серед релігійних організацій міста Хмельницька міська рада не згадує іудеїв і не дає ніякої інформації про їх діяльність.

Комісія США по збереженню американської спадщини за кордоном, яка ставить своїм завданням дослідження та збереження кладовищ, пам'яток, історичних будівель в Центральній і Східній Європі, пов'язаних з культурною спадщиною громадян США, у своєму звіті за 2005 р. «Єврейські кладовища, синагоги та масові поховання в Україні» (*Jewish cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine*) визначила декілька основних проблем, які стояли перед громадами при відновленні синагог². Перша пов'язана із тим, що значна частина синагог була зруйнована або знаходилась у жалюгідному стані. Не тільки іудеї, а й держава могла втратити величні зразки архітектури – муровані синагоги, однією з найдавнішою серед яких, наприклад, була синагога м. Сатаніва Хмельницької області (XVI ст.). Іншою проблемою було те, що за часи радянської влади частина синагог була перетворена на спортзали (синагога м. Хмельницького), ресторани (Кам'янець-Подільський), заводи чи фабрики (синагога м. Шаргорода) тощо. Деякі синагоги були передані іншим релігійним об'єднанням (синагога м. Могилів-Подільського перетворена на церкву баптистів, а синагога с. Станіславчика, яка була перетворена у 1930-х рр. на районний будинок культури, а пізніше кінотеатр, у 2005 р. була передана Православній церкві Київського патріархату³).

Переважна більшість історичних синагог були занедбані, а то й взагалі зруйновані. Та й навіть ті синагоги, які залишилися у власності іудейських релігійних громад, не приносили прибутку і не могли забезпечити необхідними коштами не тільки для відновлення релігійних споруд, а й для функціонування релігійних об'єднань.

На початку відновлення релігійного життя іудеїв в Україні іудеї ортодоксального міснagetського або «литовського» напрямку були єдиною офіційною течією іудаїзму в республіці. Відновлення

¹ *Jewish cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. – Washington, 2005. – p. 63.*

² Там само. – С. 62.

³ Юдчак Д. В Станіславчике жили євреї / Д. Юдчак // Подільський єврейський альманах. – № 7. – 2011. – С. 56.

релігійного життя єврейської національної меншини розпочалося саме з цих громад.

Уже у 1989 р. було створено Всерадянську раду Єврейських релігійних общин (ВРЄРО), яка об'єднала всі існуючі іудейські громади СРСР, а рабин Московської синагоги Адольф Шаєвич став Головним рабином СРСР. Однак, зазнавши кадрового, та, у першу чергу, фінансового голоду, ортодоксальні єврейські релігійні організації почали поступатися активністю тим релігійним громадам, які мали активну фінансову підтримку з-за кордону.

У процес повернення культових споруд іудейським громадам колишніх республік СРСР активно включився Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт). Саме ця організація на початку 1990-х рр. однією із перших забезпечила євреїв матеріальною, юридичною допомогою та сприяла через своїх юристів реституції майна іудейських релігійних громад.

Іншою міжнародною інституцією, яка сприяла відновленню іудейських молитовних приміщень не тільки на території Поділля, а й України в цілому, став Хабад Любавич.

Оскільки на сучасному етапі в окремих містах Поділля засновано декілька релігійних громад різних іудейських напрямків, у них іноді існує декілька окремих молитовних приміщень. Так, у Вінниці, окрім центральної синагоги, яка за словами її лідера І. Новоселецького, стала не просто релігійним центром, а ще й виконує роль культурно-просвітницького центру, центру іудейської громади і де з'явилась модель відродження релігійного та громадсько-культурного життя євреїв Вінниці через центральну синагогу¹, діє також синагога Вінницької єврейської общини Хабад Любавич (по вул. Грушевського 8). На відміну від центральної синагоги Я.-М. Лівшиця, де богослужіння проводяться більше по великих релігійних святах, у ній відправляються релігійні обряди кожного дня: кожного дня читаються молитви шаарит (ранішня), минха (полуденна), маарив (вечірня), шабат (сьомий день тижня), проводиться обряд обрізання (брит-мила) та проводяться святкування досягнення єврейським хлопчиком чи дівчинкою повноліття (брат-мицва, бат-мицва).

Особливим місцем для євреїв Вінниці на сьогодні є молитовний будинок по вул. Некрасова, 75, який була єдиним діючим

¹ Новоселецький І. Новая жизнь центральной синагоги [Електронний ресурс] / І. Новоселецький // Єврейський обозреватель. – 2002. – травень. – №9/28. – Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/jo09_28/p0206_r.html. (11.10.2016). – Назва з екрану.

молитовним будинком у повоєнний радянський період. Більшість євреїв Вінниці сприймають даний молитовний будинок як справжній духовний центр, що не підвладний часові. Синагога не має значної матеріальної підтримки іудейських центрів України та з-за кордону, проте це дає можливість їй зберегти моральну незалежність від різних течій іудаїзму¹.

Слід зазначити, що через масовий від'їзд євреїв за кордон та різке зменшення кількості єврейського населення у подільських містечках, переважна більшість синагог у подільських містечках не діє або діє формально.

Так, формально діючою на сучасному етапі є синагога м. Бершаді, що, і як і вінницька синагога по вул. Некрасова, була єдиною діючою синагогою Вінницької області з 1946 р. до середини 80-х рр. XX ст. Побудована на зламі XVI-XIX ст. із глиняного савану, на сьогодні бершадська синагога на вул. Пролетарській, 9 є єдиною діючою глинобитною синагогою у світі².

У м. Могилеві-Подільському, в якому ще на 1970 р. більше 10 % населення були євреями, молитовний будинок облаштований в колишньому будинку єврея Етингера, а на молитву на даний час приходять по кілька людей. У синагозі початку XX ст. на даний час відправляють релігійні культи адвентисти сьомого дня.

Іноді приміщення синагоги використовують не тільки як молитовне приміщення, а як центр єврейської громади. Так, аварійну будівлю колишнього приміщення синагоги по вул. Радянській м. Жмеринки після тривалої судової тяганини було передано єврейській громаді тільки у 2004 р., де після ремонту почали працювати громадсько-культурний центр місцевої єврейської громади³.

У м. Хмельницькому єдина синагога була відкрита тільки 16 вересня 2009 р. Це було реконструйоване з допомогою благодійного фонду «Хесед Бешт» приміщення синагоги по вул. Пекарській, 6. Як зазначив директор Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» І. Ратушний, це єдина з десяти культових споруд (у місті – від автора), яка не була зруйнована за часів радянського атеїстичного панування. За останні 20 років у синагозі не проводилися жод-

¹ Забужанский И. Еврейская Винница: забвение или будущее / И. Забужанский // Винницкая Иерусалимка. – 2011. – № 4. – С. 1.

² Вигоднер Е. Старые стены напоминают // Винницкая Иерусалимка. – 1999. – № 5. – С. 2.

³ Шендерович А. Мой штейтл Жмеринка / А. Шендерович // Подільський єврейський альманах. – № 6. – 2010. – С. 119.

ні ремонтні роботи, що майже знищило стару споруду¹. Синагога ремісників (оскільки була збудована у районі євреїв-пекарів більше 100 р. тому) використовувалась за радянських часів як спортзал ДЮСШ. Спроби відновити синагогу були з 1995 р. Проте лише за фінансової підтримки Об'єднаної єврейської Общини України (голова І. Коломойський) та Всеукраїнського єврейського конгресу (президент В. Рабинович) це завдання було реалізовано².

Процес повернення культових споруд євреям продовжується і сьогодні. Однією з найвизначніших пам'яток серед синагог оборонного типу у мавританському стилі у Східній Європі була сатанівська синагога, що була побудована чи у 1514 чи то у 1532 роках. У радянські часи будівля синагоги використовувалась як склад для сільськогосподарської продукції. Колись велика єврейська громада Сатаніва внаслідок виїзду євреїв у період незалежної України пережила свій поступовий занепад. У 1989 р. серед мешканців Сатаніва було 7 євреїв, а на середину 1990-х років – лише один³. Проте в релігійному значенні синагога продовжує мати важливе значення, оскільки Сатанів є місцем постійних відвідин євреями, і тут на сьогодні збереглося два єврейські кладовища. Будівля синагоги поступово руйнувалася. І лише у на початку 2010-х рр. відновленням синагоги зайнявся член правління Хмельницької обласної іудейської релігійної общини А. Фрідман, якого підтримав головний рабин Хмельницької області О. Файнгольд. До 2014 р. реконструкція синагоги була завершена.

У м. Шепетівці будівля синагоги за адресою вул. Лінника, 2 передана єврейській іудейській громаді у 1992 р. У паспорті міської територіальної громади м. Шепетівки на сучасному етапі іудейська громада нараховує до 30 членів. Кантор синагоги – З. Ю. Фрейліхман.

Проте значна частина синагог так і залишилась неповерненими з різних причин релігійним громадам та продовжує використовуватись не за призначенням. Так, у м. Піщанка по вул. Кошового, 5 знаходиться синагога, яка була побудована на початку ХХ ст. на кошти купців. Синагога збудована у скромному архітектурному стилі близькому до модернізму, але в синагозі молилися лише елі-

¹ В Хмельницькому відкрилась синагога [Електронний ресурс] // 20 хвилин. – 2009. – 18 березня. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Podii/v-hmelnitskomu-vidkrilasyna-rekonstruyovana-sinagoga-158046.html>. (11.10.2016). – Назва з екрану.

² Ми працюємо для людей... – С. 22.

³ 100 єврейских местечек Украины. Вып.1. Подолия... – С. 205.

та єврейського населення Піщанки, люди освічені, які добре знали Тору. Проте протягом тривалого періоду синагога використовувалась як інкубатор птахофабрики колгоспу ім. Щорса.

Варто зазначити, що на сучасному етапі питання забезпеченості іудеїв Поділля і України культовими спорудами все ж залишається відкритим. Якщо на початок 2010 р. у цілому забезпеченість релігійних організацій України культовими спорудами становила 71,3 %, то в іудейських спільнот – лише 49,6 %, що було менше навіть ніж у мусульман – 55,7 %, і значно менше ніж у інших релігійних конфесій України: Римо-католицької церкви – 91,1 %, УПЦ МП – 85,3 %, УГКЦ – 78,1 %, Всеукраїнського Союзу церков християн євангельської віри – п'ятидесятників – 70,9 %, УПЦ КП – 65,3 %. УАПЦ – 62,1 %¹.

Одним із найважливіших елементів єврейської духовної і матеріальної культури, які збереглися на Поділлі до сучасного етапу, є єврейські кладовища. До сьогодні єврейські кладовища є однією з найважливіших пам'яток єврейської цивілізації в Україні та центрами масового паломництва євреїв з усього світу. Дослідник із США М. Носоновський вважає, що єврейські кладовища представляють цінність з кількох причин: це пам'ятки матеріальної культури єврейського традиційного містечка та єврейської ашкеназької культури, камінні надгробки містять епітафії, що є важливим генеалогічним та історичним джерелом, і, нарешті, могили хасидських рабинів та праведників є місцями масового паломництва хасидів з усього світу². Інший дослідник С. Чарний вважає, що поховання за єврейською традицією, поряд із молитвою в синагозі та вивченням Тори, є стовпами, на яких тримається єврейська громада³. На Поділлі на сучасному етапі збереглися кладовища, де є поховання, які датуються XVI ст. До найдавніших подільських кладовищ належать кладовища у Меджибожі, Сатанові (Хмельницька область), Мурафі, Тарноруді, Тростянці (Вінницька область). Наприклад, на старому єврейському кладовищі м. Меджибожа (нове діяло у XIX-XX ст.ст.)

¹ Додіна Є. Питання повернення культового майна релігійним організаціям / Є. Додіна // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. IX / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2010. – С. 365.

² Носоновський М. Старинные еврейские кладбища Украины: история, памятники, эпитафии / М. Носоновский // Евразийский еврейский ежегодник. 5768 (2007/2008) год / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов (гл. ред.). – М.: Паллада, 2008. – С. 228-230.

³ Чарный С. Три проблемы еврейских кладбищ... – С. 255.

збереглося до 200 надгробків, а найдавніше поховання датується 1555 р., у Сатанові на сучасному етапі задокументовано біля 2000 надгробків, з яких 720 відносяться до XVI-XIX ст., а найдавніше поховання – 1576 р.¹.

Одним із перших дослідили єврейські кладовища Поділля представники Петербурзького інституту юдаїки. Протягом 90-х років ХХ ст. були описані кладовища в Меджибожі, Сатанові, Підгайцях, Кременці, Мурафі та інших місцях Поділля та України. Проте ряд кладовищ потребують додаткових досліджень.

На жаль протягом десятиліть фактично не проводилась робота по дослідженню єврейських кладовищ, особливо найдавніших. Як наслідок, до цих пір залишаються навіть територіальні невідомими межі давніх єврейських кладовищ, що призводить до зловживань або до використання земель, які мають історичну цінність. Так, події у 2008 р. у Вінниці викликали резонанс серед євреїв навіть за межами країни. Коли розпочалось будівництво 9-поверхового будинку в районі Старого міста (вул. Г. Успенського), де знаходилось старе єврейське кладовище (за оцінками окремих істориків, кладовище бере свій початок з XVIII ст., а закрите було 15 жовтня 1949 р.), будівельниками були розриті давні могили кладовища. Інформація про паплюження пам'яті сколихнула єврейську громадськість і дійшла аж до єврейських громадських організацій Європи та США. Саме американські хасиди прибули у Вінницю та зустрілися з мером міста В. Гройсманом. Вінницька міська рада була змушена призупинити будівництво будинку, а голова виконавчого комітету м. Вінниці В. Гройсман пояснив цю ситуацію тим, що історичні межі кладовища були більшими ніж це було вказано у висновку Інституту археології НАН України, на основі якого і було видано дозвіл на будівництво. Тоді ж, літом 2008 р., на кладовищі було встановлено пам'ятний знак де було зазначено, що «на цьому кладовищі спочивають великі рабини та цадики багатьох поколінь євреїв м. Вінниці»². На цьому кладовищі знаходяться могили відомого вінницького рабина, голови рабинського суду, автора ряду релігійних творів Ісраеля-Ісера (помер 1829 р.) та рабина, громадського діяча Йосеф-Якова Линецького (помер 1885 р.).

Історія з давнім єврейським кладовищем м. Вінниці чітко показала проблеми щодо єврейських кладовищ Поділля. На відміну

¹ Носоновский М. Старинные еврейские кладбища Украины... – С. 235, 236.

² Кержнер А. Еврейское кладбище на старом городе / А. Кержнер // Еврейская Винница. – 2015. – № 38 (квітень). – С. 5.

від синагог відновлення кладовищ йде вкрай повільно. Основна причина – відсутність єврейського населення у колишніх місцях компактного проживання, де є масові поховання та кладовища. Тому утримання кладовищ є справою або єврейських громадських організацій, або місцевої влади. І, як правило, саме на утримання кладовищ, тим більше якщо це стосується громади, яка на сучасному етапі майже не представлена в регіоні, немає грошей. Як зазначає Комісія США по збереженню американської спадщини за кордоном – «це не нагальна соціальна проблема, а святий та культурний обов'язок», проте в Україні сотні єврейських кладовищ, які ніким не підтримуються. З 731 кладовища, які були відвідані в рамках дослідження проблеми Комісією, у 60 % з них немає стін, парканів або воріт, а 90 %, не мають слідів, що вказують на їх наявність, використання за призначенням. Все частішими стали випадки використання надмогильних плит, цегли зі стін парканів кладовищ для індивідуального будівництва¹.

Більше на плечі громадських організацій або окремих громадян на початку ХХІ ст. лягало утримання кладовищ. Так, Комісія зазначає, що активно піклуються про єврейські кладовища єврейські організації Могилева-Подільського та Бершаді Вінницької області, а у селі Тернівка (Вінницька область) цей обов'язок поклав на себе останній мешканець-єврей села Х. Штейн, який незважаючи на свій вік доглядає масове поховання 2300 євреїв².

Крім того, більшість робіт, які проводяться по благоустрою єврейських кладовищ, проводяться, як правило, на кошти з-за кордону як від приватних осіб, так і від релігійних організацій, особливо від хасидів. Проведенню робіт по благоустрою кладовищ сприяла також угода між урядами США та України про охорону і збереження культурної спадщини. Проте без належної уваги з боку держави та місцевої влади вирішити усі ці питання неможливо. Крім того, втрачається дорогоцінний час, оскільки з висновками експертів Комісії на Поділлі все ще багато історичних кладовищ, які мають оригінальні надгробки³. За даними Комісії, на території Вінницької області 87 єврейських кладовищ, а на території Хмельницької області – 36. Більша частина з них зберегли своє використання як кладовища, проте на території окремих з них є приватні господарства (Акимівка,

¹ Jewish cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. – Washington, 2005. – 181 p. – p. 42.

² Jewish cemeteries, synagogues and mass grave sites in Ukraine... – С. 43.

³ Там само. – С. 49.

Кубліч, Оратів, Стара Прилука – Вінницька область), сміттєзвалища (Борщачівка, Браїлів, Копайгород, Липовець, Мізіяків, Спиченці, Томашпіль – Вінницька область), аеродроми (Красилів – Хмельницька область), стадіон (Могилів-Подільський – Вінницька область) тощо¹.

Незважаючи на фактичну відсутність єврейського населення в переважній більшості подільських містечок, вони відіграють велике значення у збереженні єврейської матеріальної та духовної культури, історичної пам'яті та до цих пір є визначними центрами релігійного життя не тільки українського, а й світового єврейства.

Так, важливе значення в житті іудейської громади Поділля має Меджибіж. У Меджибожі збереглося давнє єврейське кладовище, на якому знаходиться могила засновника хасидизму Баал-Шем-Това та інших цадиків. З кінця 1980-х років могили І. Баал-Шем-Това (І. Бешта), А. І. Гешеля та інших цадиків перетворились на місця масового паломництва хасидів з усіх кінців світу². На сьогодні на могилах цадиків встановлено мавзолей. У 2000 р. у зв'язку зі 300-річчям дня народження Баал-Шем-Това поряд зі єврейським кладовищем була побудована синагога. На головній вулиці селища також було відбудовано бейт-мідраш (на івриті «дім вчення»), який було знищено під час фашистської окупації у 1942 р.

Щороку десятки тисяч брацлавських хасидів приїздять на могилу до м. Умань свого духовного лідера Нахмана Брацлавського. Нахман Брацлавський, що народився в містечку Меджибіж та по материнській лінії був правнуком основоположника хасидизму І. Бешта, останні роки життя прожив у Брацлаві та Умані та є засновником руху брацлавських хасидів. Ребе Нахман вніс у хасидизм радикальне тлумачення ролі цадика, духовного лідера, основна роль якого полягає у тому, щоб вказати кожній людині її призначення та її шлях на землі. Між цадиком і хасидом повинен бути нерозривний духовний зв'язок³. Враховуючи численні звернення іудейської релігійної громади брацлавських хасидів міста Умані Черкаської області та підтримуючи ініціативу виконавчого комітету Уманської міської Ради народних депутатів, Президент України Л. Кравчук своїм Указом від 7 червня 1994 р. постановив створити Історико-

¹ Там само. – С. 102-104, 120-124.

² 100 єврейських містечок України. Вып.1. Подолия... – С. 171.

³ Москаленко Л. Нахман Брацлавський та трактуванням цадикізму як духовного лідерства в контексті хасидського віровчення / Л. Москаленко // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 42-43.

культурний центр на місці поховання духовного лідера брацлавських хасидів¹.

Також на Поділлі на сучасному етапі збереглися місця поховань інших релігійних та духовних наставників, які широко відвідуються представниками світового єврейства. Так, у Брацлаві знаходиться могила учня, довіреної особи, секретаря Натана Брацлавського Натана Штернхарца, у Бердичеві – одного з духовних лідерів хасидів рабина Леві-Іцхака та його учнів.

Таким чином, з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. активізується релігійне та культурне життя євреїв Поділля. Культурне життя євреїв у добу незалежної України було направлене у першу чергу на розвиток освіти і реалізовувалось у різних формах: у формі недільних шкіл, у позакласній роботі по вивченні історії та культури єврейського народу, у відкриті державних та приватних національних єврейських шкіл з українською або російською мовою навчання з поступовим вивченням рідної мови, історії, культури свого народу. Можемо констатувати, що національна освіта євреїв на Поділлі реалізується, у першу чергу, через мережу недільних шкіл та гуртки через товариства єврейської культури та мови, оскільки на даний час існує лише одна національна приватна школа в м. Вінниці. Освіта фінансується за рахунок міжнародних організацій та релігійних центрів. Одним з найвпливовішим як в Україні, так і на Поділлі є Хабад Любавич.

Розвиток єврейських релігійних організацій на Поділлі також позначився фінансовою залежністю від українських євреїв, у першу чергу, відомих політиків та бізнесменів та міжнародних релігійних організацій. Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розвивалися ортодоксальні іудейські громади, то з 1992 р. активний вплив на релігійні організації Поділля мав Хабад Любавич, а з початку 2000-х рр. активізувалася діяльність іудеїв прогресивного (реформістського) напрямку. Окрім того, в кількох містечках Поділля були засновані месіанські громади євреїв-християн.

Незважаючи на активний розвиток національного релігійного руху, євреї за кількістю молитовних приміщень займають низькі позиції у порівнянні з іншими релігійними конфесіями. Основна

¹ Указ Президента України «Про створення Історико-культурного центру в місті Умані Черкаської області» від 7 червня 1994 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/283/94>. (15.16.2016). – Назва з екрана.

причина даних процесів, на нашу думку, полягає у різкому скороченні єврейського населення регіону та поступовому скороченні фінансування з-за кордону. Активними центрами іудейського релігійного руху залишились переважно обласні центри регіону – міста Вінниця та Хмельницький.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дослідження життя єврейського населення Поділля у 40-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. зводяться до таких висновків.

Юдаїка як напрямок історичних досліджень в Україні зародилась на початку 1990-х рр. Проте серед масиву наукових робіт вкрай мало комплексних досліджень, які б були присвячені історії єврейської національної меншини другої половини XX – початку XXI ст., тим більше фактично відсутні наукові дослідження, які б вивчали регіональну історію євреїв Поділля чи інших областей України даного періоду. Найменш дослідженим залишається період 1960-х – першої половини 1980-х рр., хоча у цей період відбувалися складні процеси по поступовій втраті євреїв національної ідентичності. Переважна більшість наукових робіт аналізує особливості життя єврейського народу в період повоєнного сталінського тоталітаризму чи періоду хрущовської «відлиги», роблячи акцент на державній політиці антисемітизму та відповідно на тих процесах, які були з ним пов'язані. Окрім того, більшість наукових досліджень з історії України до останнього часу мали моноцентричний характер, фокусуючи увагу переважно на українській нації, і вкрай мало акцентували увагу при аналізі на історії національних меншин, етносів, національних груп.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, спогадами учасників подій, пресою та краєзнавчими дослідженнями. Результатом роботи стало введення до наукового обігу ряду архівних матеріалів центральних та місцевих установ. Найбільш повно неопублікованими джерелами представлений період 1940-1960-х рр., коли цілком помітною була увага партійних та державних органів влади до національного складу установ, організацій, підприємств, а серед критеріїв оцінювання їх роботи був аналіз національного складу працівників. Джерельна база особливо повно репрезентує форми та методи державного антисемітизму, боротьбу з космополітизмом, єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, знищення іудейської релігії як основи національного життя меншини. Період 1970-х – 2000-х рр. архівною базою фактично не представлений, окрім документів, які стосуються окремих аспектів національно-культурного життя євреїв регіону, переважно релігії.

Важливе значення для вивчення історії євреїв Поділля даного періоду має як вітчизняна, так і закордонна мемуаристика, яка не позбавлена суб'єктивізму авторів, проте дає можливість встановити загальну картину соціальних процесів серед євреїв Поділля та національно-культурного життя цієї меншини.

Методологічні та теоретичні засади дослідження ґрунтуються як на загальнонаукових підходах, характерних для вітчизняної історичної науки на сучасному етапі, так і на усвідомленні того, що окремі наукові праці не позбавлені стереотипів, які для встановлення об'єктивної істини необхідно було подолати.

Протягом тривалого історичного періоду євреї були невід'ємною складовою населення Поділля. Незважаючи на відмінності у ставленні влади до євреїв у різні історичні періоди на території Поділля склалися особливі умови організації життя єврейської національної меншини, які в науковій літературі отримали назву «штетл» – єврейське містечко. Єврейське містечко на Поділлі можемо розглядати не тільки як певний елемент самоорганізації євреїв, а як елемент соціально-економічного, культурного життя єврейського населення та його співпраці з переважаючим оточуючим неєврейським населенням. Подільські міста, як центри ідишської цивілізації не тільки України, а й Східної Європи, зберегли свою самобутність навіть в умовах радянських експериментів 1920-1930-х рр., проте суттєво втратили під час окупаційного режиму в роки Другої світової війни та активного наступу на єврейство під час повоєнного періоду сталінського тоталітарного режиму. Протягом віків іудаїзм та національна освіта були фундаментами існування єврейської національної меншини, проте за часів радянської влади зазнали цілеспрямованого тиску та репресій, що стало визначальним для соціальних характеристик та національно-культурного життя єврейського населення Поділля 40-х рр. ХХ – на початку ХХІ століття. Проте, у своєму дослідженні нам вдалося підтвердити тезу ряду сучасних дослідників про хибність трактування остаточної смерті штетлу у радянську епоху та підтвердити, що окремі елементи національно-культурного життя євреїв були навіть у 1990-х – на початку 2000-х рр. і лише масова еміграція та смерть представників старшого покоління єврейської національної меншини остаточно розмили територіальну та культурну ідентичність єврейського населення. До початку 2000-х рр. саме Поділля, і, насамперед, його південно-східна частина, найбільше зберегли залишки самобутньої єврейської культури не тільки на пострадян-

ському просторі, а й на території Східної Європи, де протягом віків формувалася ідишська цивілізація.

Протягом досліджуваного періоду єврейське населення Поділля неухильно зменшувалося і на сучасному етапі збереглося в основному в обласних центрах регіону. Якщо, за нашими підрахунками, до початку німецько-радянської війни 1941-1945 рр. в межах краю проживало близько 280 тис. євреїв і найбільш густозаселеними єврейським населенням були Вінницька та Кам'янець-Подільська (Хмельницька) області, де євреїв у межах подільського регіону проживало близько 235 тис. осіб, то, за офіційними даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., кількість євреїв у регіоні не перевищувала 4,5 тис. осіб. Таким чином, протягом даного періоду єврейська національна меншина Поділля стрімко зменшувалась. Негативні демографічні процеси серед єврейського населення краю – прямий наслідок як Голокосту євреїв в роки Другої світової війни, внутрішньої міграції, еміграції за кордон, падіння природного приросту населення, так і державної політики, що проявлялася у формі антисемітизму, заохочувала асиміляцію, змішані шлюби та радикально намагалася вирішити «єврейське питання».

До 1990-х рр. найбільш чисельну громаду та певні елементи національно-культурного життя зберегли євреї півдня Поділля, які зазнали менших втрат в роки війни та представляли місцеву інтелігенцію, господарський актив містечок.

У досліджуваний період значно змінилися соціальні характеристики єврейського населення Поділля. Якщо у перші повоєнні роки значна частина єврейського населення регіону була задіяна у торгівлі, сфері обслуговування, освіті, науці, то протягом другої половини ХХ ст. значно зросла кількість євреїв – кваліфікованих робітників, інженерів, представників господарської еліти регіону та інтелігенції. На початку ХХІ ст. євреї широко представлені у бізнесі, економіці, політиці, освіті, медіа-просторі та банківській сфері. Традиційно єврейське населення протягом зазначеного періоду мало високий рівень освіти.

У цілому у зазначений період єврейська національна меншина Поділля перетворилася на дисперсну, переважно русифіковану та урбанізовану національну групу, яка фактично втратила переважну більшість елементів національно-культурного життя.

Суспільно-політичне, політико-правове та культурне становище єврейської національної меншини Поділля визначалося та було у безпосередній залежності від особливостей національної

політики. У повоєнний період сталінського тоталітаризму держава проводила відверту антисемітську політику, що проявилася у витісненні євреїв з партійної та державної еліти, системи правоохоронних органів та руйнації національно-культурного життя. Продовжувалася практика звинувачення євреїв у буржуазному націоналізмі, сіонізмі, боротьби з єврейським молодіжним рухом (на Поділлі вона проявилася у арешті членів групи «Ейнікайт» та «Спілки єврейської молоді»).

У подальші періоди радянської історії фактично продовжувалася дискримінаційна політика влади стосовно єврейського населення, проте змінилися форми та методи антисемітизму. Влада не вдавалася до відвертих репресій, окрім постійної та цілеспрямованої боротьби з сіонізмом, що мало на меті стримування росту національної самосвідомості та боротьби з іудаїзмом, який, на думку влади, був прямою передумовою поширення сіонізму. З 1970-х рр. влада намагалася зупинити рух за виїзд з СРСР, у тому числі й єврейського населення з Поділля. Відомими не тільки в СРСР, а й за кордоном стали видумані справи вінничан І. Школьника та М. Штерна, які, у першу чергу, були спрямовані на призупинення процесів еміграції усього радянського єврейства.

Лише у період перебудови наприкінці 1980-х рр. та особливо з проголошенням незалежності України у 1991 р. єврейська національна меншина отримала шанс не тільки на відродження національно-культурної автономії, а й для активної участі у політичному житті республіки через мережу громадських організацій. Проте цей період позначився стрімким зменшенням єврейського населення внаслідок економічної та політичної нестабільності у республіці, що призупинився лише в середині 2000-х рр.

Протягом досліджуваного періоду єврейська національна меншина займала важливе місце у народно-господарському комплексі та культурному житті регіону. Євреї були широко представлені у освіті, науці, медицині, промисловості, господарській еліті, культурі регіону. Вплив євреїв помітно починає знижуватися лише із 1970-х рр., у першу чергу, внаслідок виїзду кваліфікованих фахівців за кордон та подальшим скороченням єврейського населення регіону.

На території Поділля єврейська громада продовжувала займати чільні місця, у першу чергу, на півдні Вінницької області, у таких містечках як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилів-Подільський та в окремих насе-

лених пунктах, де євреї у цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирів, Балта, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Гайсин тощо). В окремих містах відбувся симбіоз місцевої неєврейської партійної та єврейської господарської еліти, що дало можливість говорити окремим дослідникам про існування епохи штетлу включно до початку 1990-х рр.

Релігійне життя євреїв Поділля у досліджуваний період позначилося кількома тенденціями. У період радянської влади, незалежно від історичного періоду (за винятком короткого періоду у середині 1950-х рр. після смерті Й. Сталіна та початку десталінізації), спостерігається постійний тиск, а то й відверті репресії проти іудаїзму. Влада розглядала іудаїзм як одну з основних підвалин національного життя євреїв, тому намагалася всіляко зупинити його вплив. Варто зазначити, що протягом другої половини ХХ ст. значення іудаїзму в житті подільських євреїв звелось до мінімуму. Лише 2 синагоги діяло на території Вінницької області з кінця 1950-х до кінця 1980-х рр., а на території Хмельницької області в межах Поділля – жодної. Релігійне життя тривало лише серед людей старшого покоління у формі діяльності міньянів. Спостерігалася низька релігійність єврейського населення.

Активне відродження релігії розпочалося з початку 1990-х рр. Проте з самого початку воно зустрілось з рядом труднощів. У першу чергу, через значне скорочення єврейського населення та низьку релігійність іудейські релігійні громади були у фінансовій, організаційній та кадровій залежності від міжнародних центрів єврейського релігійного життя, а з часом – від вітчизняних бізнесменів і політиків єврейського походження. Внаслідок цього єврейський релігійний рух на Поділлі на сучасному етапі є вкрай строкатим. У регіоні діють ортодоксальні іудейські громади, хасидські іудейські релігійні громади переважно любавицького напрямку, релігійні громади прогресивного (реформістського) іудаїзму та декілька громад євреїв-християн (месіанські громади).

Національно-культурне життя єврейської національної меншини було розгромлене наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Якщо у довоєнний період був знищений іврит, то у повоєнний період влада взялася за витіснення ідишу з життя єврейської національної меншини. Остаточний розгром національної освіти, літератури сприяли русифікації єврейського населення. Якщо у невеликих містечках у перші повоєнні десятиліття серед євреїв, особливо представників старшого покоління, зберігалася двомовність (вдома

ідиш, в іншому середовищі – російська або українська мова), то у великих містах єврейське населення було переважно російськомовне, яке виховувалось переважно на російській літературі та культурі. На Поділлі фактично до початку 1990-х рр. були відсутні будь-які прояви національного культурного життя.

Активне впровадження прав єврейської національної меншини на національно-культурну автономію розпочалося лише з початку 1990-х рр. Проте чи не найбільшою проблемою відродження національно-культурного життя стало визначення пріоритетів та завдань такого відродження. На даний час єврейська національна меншина Поділля не була релігійною та у переважній більшості не володіла рідною мовою. Саме тому відродити єврейську національну меншину та елементи її національного життя хоча б до показників довоєнного рівня було неможливо. Відродження національного життя йшло, у першу чергу, через відродження національної освіти та релігії. Національна освіта відроджувалася переважно у формі недільних шкіл або у формі проведення виховних заходів, спрямованих на популяризацію єврейської історії, мови та культури. На даний час на Поділлі існує лише одна єврейська загальноосвітня школа у м. Вінниці. На жаль, після активного підйому у 1990-х – у середині 2000-х рр. спостерігаємо певну кризу у національно-культурному русі єврейської національної меншини. У переважній більшості районних центрів через майже повну відсутність єврейського населення культурне життя євреїв припинилось. Осередками національно-культурного життя євреїв залишилися переважно обласні центри.

З проголошенням незалежності України з'явилася реальна можливість розвитку громадського національного руху євреїв Поділля. Єврейські організації стали повноправними виразниками інтересів та проблем єврейського населення краю. Найбільш активно громадські організації розвивалися у період 1990-х рр. На сучасному етапі діяльність національних об'єднань євреїв спрямована, у першу чергу, на трьох основних напрямках роботи: розвитку національної культури та освіти; соціальної допомозі ветеранам, людям похилого віку, інвалідам та малозабезпеченим; матеріальній та організаційній підтримці розвитку релігійних громад.

Серед загального масиву єврейських національних громадських організацій, у першу чергу, виділяються ті, які мають активну міжнародну підтримку. Найбільш активно працюють на сучасному етапі у першу чергу обласні товариства євреїв. Серед них

виділяються своєю роботою регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»).

Відродження єврейського громадського руху, що опікувався розвитком національної культури, освіти, релігії та вирішенням соціальних проблем серед єврейського населення, стало втіленням закріпленого у Законі України «Про національні меншини в Україні» права на національно-культурну автономію. Через різке скорочення єврейського населення спостерігаємо певне затухання громадського руху навіть на півдні Поділля – у тих містечках, які протягом тривалого періоду зберігали певні елементи національного життя.

Варто зазначити, що протягом останніх кількох років внаслідок ускладнення політичних та економічних процесів у республіці спостерігається чергове збільшення кількості емігрантів з числа єврейського населення Поділля. За нашими прогнозами, ядро популяції єврейського населення краю, яке за Всеукраїнським переписом 2001 р., на Поділлі складало близько 4,5 тис. осіб (в Україні 104,3 тис.), продовжує скорочуватися й надалі. Сподіватися на збільшення єврейського населення внаслідок так званої розширеної популяції, на нашу думку, марно. Оскільки в умовах відродження національного життя та збільшення кількості тих, хто усвідомлював себе євреєм – паралельно росло і збільшення еміграційних процесів. Окрім того, ряд міжнародних організацій, які працюють в Україні й надалі орієнтовані на популяризацію репатріації єврейського населення до Ізраїлю. Особливо активно працюють дані організації серед єврейської молоді.

У 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Поділля, що до того було протягом тривалого періоду одним із центрів ідишської цивілізації, втрачає значення регіону поширення ашкеназької культури. Найдовше окремі елементи штетлу, як певного феномену єврейської культури та організації життя єврейського населення проіснували на території півдня Вінницької області у межиріччі Південного Бугу та Дністра. Проте з 1990-х рр. паралельно з процесами по відродженню національно-культурного життя спостерігаємо неухильне зменшення єврейського населення. Такі подільські міста як Шаргород, Жмеринка, Бершадь, Тульчин, як і цілий ряд інших міст, втратили статус єврейських міст.

Зменшення єврейського населення Поділля, а іноді його й повне зникнення, піднімають перед єврейською національною меншиною, Українською державою та місцевими органами влади

завдання збереження пам'яток історії та культури єврейського народу, що є надбанням не тільки українського, а й світового єврейства. Без належної підтримки, фінансування держава вже найближчим часом може втратити відомі зразки архітектури, поховальної культури, літератури, особистих архівів відомих діячів єврейської меншини, які є невід'ємною культурною спадщиною українського народу. Зокрема, потребує реставрації шаргородська синагога 1586 р. (Вінницька область), що є однією з найдавніших на Поділлі, а також уцілілі синагоги у Чечельнику, Іллінцях, Жмеринці, Бершаді, Чернівцях (Вінницька область), Гусятині, Гримайлові, Підгайцях, Чорткові (Тернопільська область), Кузьміні (Хмельницька область) тощо. Значних фінансових коштів для упорядкування потребують давні кладовища євреїв Поділля, на яких до цього часу зберігаються поховання з 16 ст. (наприклад, у Меджибожі). За даними Комісії США по збереженню американської спадщини за кордоном, тільки на території Вінницької області виявлено 87 єврейських кладовищ, а на території Хмельницької області – 36.

Держава, на нашу думку, не повинна залишитися байдужою й до місць масових поховань євреїв, які загинули під час Голокосту, а таких місць на території краю – сотні.

Нагальною є проблема створення реєстру пам'яток історії та культури єврейської національної меншини не тільки Поділля, а й України. Тисячі пам'яток можуть бути втрачені без фінансової та організаційної підтримки держави та місцевої влади. Цю роботу можливо проводити як в контексті створення такого реєстру усєї України, так і конкретно національних меншин.

Виконання цих кроків сприятиме сприйняттю Поділля як одного із світових центрів збереження єврейської матеріальної та духовної культури та значно підвищить туристичну привабливість регіону.

Окрім того, важливим є сприйняття історії Поділля не тільки через призму моноісторії українців, що були тут переважаючим етносом, а й як поліетнічної історії українців, євреїв, поляків, росіян та представників інших національних меншин, що безперечно зробили свій внесок у розвиток як України, так і регіону, а їхня історія та культура є невід'ємними складовими історії та культури українського народу.

Іменний покажчик

- Алексєєв О. 87
 Альтерман Йосип 205, 212
 Альтман І. 39, 131
 Альтман М. 193.
 Амосова С. 263
 Ар'єв С. 60
 Арад І. 44, 76, 117, 126, 130, 131, 132
 Арендт Х. 45, 134
 Асман Моше-Реувен 309
 Баал-Шем-Тов 338
 Бажан О. 217
 Баженов Л. 14, 15, 28, 29, 62
 Балин М.-С. А. 180
 Балясна Р. 193
 Баран Д. 132
 Барга І. Г 238
 Батирєва І. 198
 Бениш Д. 309
 Бергельсон Д. 147
 Бердичівський Леві 327
 Бердник Олєся 234
 Берєгівський М. 160
 Беренштейн І. 235
 Берія Л. 187, 219
 Берлянд Яков 175
 Білкун М. 53
 Білявська О. 300
 Блаїх Яков-Дов 310, 331
 Блуменфельд М. 212
 Блюм А. 138
 Боголюбов Г. 311
 Боголюбова І. 35
 Боднар І. П. 238
 Бортник Абрам 200
 Борщягівський 53
 Бояджєв 53
 Браверман-Горбач Ф. 68, 258
 Браїєр Шлемо 331
 Брацлавський Нахман 343
 Брегман С. Л. 223
 Брежнев Л. 236, 238
 Брїтван 193
 Бродська 192
 Бродський Б. 164
 Брумбарг І. 69
 Буга А. П. 238
 Бугай М. 81
 Буртман А. -І. 69
 Вайсер Володимир 139
 Вайсерман Ш. А. 181
 Вайсман Б. 160, 164, 228
 Вайсман Є. М. 161
 Вайштейн С. 59, 192
 Варшавський 53
 Вахалєвський Б. 164
 Вейдлінжер Д. 41
 Вейцман Х. 151
 Вєладницький А. 159
 Винокурова Ф. 28, 32, 33, 108, 126, 130, 140, 185
 Вількіс Соломон 238
 Вільховий П. 179, 180
 Верменич Я. 18
 Вовсі М. С. 52
 Войналович В. 34
 Вольф Є. 59, 205, 208, 210, 211, 212, 213, 214
 Гааз 192
 Гальчак С. 15
 Гамбург 276
 Гарановська А. П. 238
 Гарановський В. А. 238
 Гарцман М.-Р. Ш. 228
 Гейсман 238
 Гейсман Мойсей 208
 Гельфонд М. 59, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 214
 Гервіс Давид 208, 209, 212, 214
 Гершкович Л. 69
 Гешель А. І. 342
 Гирзон 193
 Гїлельс Е. 148
 Гланц А. Л. 180
 Глейзер О. 331
 Глїкман 136
 Гольцман Ш. 164
 Гон М. 133
 Гонтмахер А. І. 232
 Горбачов М. 282, 283
 Горберг Ліза 267
 Горєв 227
 Горовський Ф. 27
 Гофштейн Д. 159
 Грєчуха М. 220
 Грїневич В. 113, 114
 Грїневич Л. 60
 Гришко Г. 220
 Грїнштейн А. М. 52
 Гробман Пейсах 165
 Гробман І. 164
 Гробман П. 164
 Гройсман 136

- Гройсман В. 340
 Громико А. 151
 Гросман О. 309
 Грузмак А. 164
 Губерман А. 159
 Гура О. 172
 Гурвич 53
 Гуревич Б. 236
 Гутянський В. 159
 Гуцало Л. 34
 Даниленко В. 34, 151, 163, 253
 Данилюк Ю. 34, 217
 Дашкевич Я. 11, 67, 75
 Двойрис М. 236
 Дворкін І. 25
 Деховича З. 164
 Діамант М. 228
 Добровинський 193
 Доктор Ф. 331
 Дрезнін М. 228
 Друкер І. 159
 Духовний О. 310
 Ейдельс Самуель Єлієзер 96
 Ейзенштейн С. 147, 148
 Еліаф 227
 Епштейн Ш. 148, 188
 Еренбург І. 147, 148, 151, 175
 Ерліхман Р. А. 202
 Етингер 337
 Етингер Я. Р. 52
 Єджівська О. 119
 Єленська І. 116
 Жданов А. 163, 180, 189
 Забара Н. 159
 Забарко Б. 120
 Завальнюк О. 30, 31
 Запорожець М. 190
 Зарудий 192
 Заставний Ф. 289
 Зашкільняк Л. 10, 13
 Звягільський Є. 309
 Зільберт 192
 Зільберфарб М. 90
 Зіндельс Абрам 139
 Зісельс Й. 35, 240, 290, 291, 294, 298, 304, 309
 Злобинський А. Б. 226
 Зубко С. 235
 Зубкова О. 192, 228
 Зускін В. 148
 Іваневич Л. 16
 Кабузан В. 26, 254
 Кадиш 192
 Кайзер Я. 148
 Каліхман М. Ф. 181
 Кальченко Н. 220
 Капіца П. 148
 Каплан А. 314
 Капланський Ш. 148
 Карлштейн Я. І. 226
 Каспина М. 269
 Кац А. 148
 Кац Ю. 162
 Квітко Л. М. 148, 159, 223
 Келдиш В. 331
 Керцман Володимир 208, 210, 212
 Кин-Каргородський Х. 160
 Кириченко О. 220
 Кислик В. 235
 Кичко Т. 228, 229
 Кіперман Б. 149
 Клопух-Мільштейн М. 164
 Коваль П. Є. 238
 Коган 192
 Коган Б. Б. 52
 Козак А. 58
 Козерод Ю. 10, 25, 60
 Коломойський І. 309 311, 338
 Комарницький О. 30, 31
 Конєв І. 220
 Константинов В. 43, 81, 93, 194, 220, 221, 240, 247, 249, 253, 295
 Копит 193
 Кордонський Е. 170, 171
 Корєнов О. 235
 Коріатовичі 62
 Корко Х. І. 180
 Корнійчук О. 220
 Коров'яно І. 135, 136
 Коротченка Д. 161, 220
 Корчинський О. А. 238
 Косаківський В. І. 238
 Костириченко Г. 37, 38, 60, 124, 207, 226, 228, 237
 Кравчук Л. 333, 342
 Крічкер О. 30, 91
 Круглов А. 31, 124, 130, 131, 131, 315
 Крутіков М. 23
 Кубійович В. 15
 Куповецький М. 39, 240, 245
 Купчишин М. 57
 Курас І. 12
 Кушнір М. 28, 29
 Ландер 193
 Лауер Венді 44, 126, 134
 Левин Я. 235

- Леви-Цхак 343
 Левін 193
 Левітас І. 309
 Лейбензон Б. 228
 Лекарев 193
 Лернер Р. 160
 Лернер У. 164
 Лехтгольц І. І. 238
 Линецький Йосеф-Яков 340
 Липин А. 150
 Литваков М. 149
 Лівшиць Е. 169
 Лівшиць І. 153
 Лівшиць М.-Х. 164
 Лівшиць Я.-М. 333, 336
 Ліпецкер Т. Е. 71
 Лозовський С. А. 147, 223
 Лойков В. 199
 Лойферман 193
 Лойцкер Ю. 160
 Лунер М.-Л. 164
 Лучанський Х. 91
 Любченко В. 27
 Львов А. 199, 300
 Львов Аркадій 234
 Майданський М. 160
 Майський І. 151
 Макарчук С. 16
 Маленков М. 159
 Мануїльський Д. 82
 Маньковецький Ц. 69
 Мар'янчик 192
 Маргуліс М. 208
 Маринченко Г. 34
 Маркіш П. 147, 148, 159, 223, 314
 Маруненко 238
 Маршак С. 148
 Масежник А. 236
 Меїр 95
 Мельник 238
 Мельник В. 58
 Мельников Л. 161
 Мершон Белла 197, 205
 Метельський 202
 Микола I 87, 97, 98
 Микола II 99
 Мичак А. 57
 Мікоян А. 231
 Мілімовка 193
 Мілнер Рафаїл 139
 Мільштейн Я. 164
 Мінштейн 162
 Місінкевич Л. 29, 84
 Міхоелс С. 135, 159, 186, 188
 Міцель М. 43, 60, 157, 190, 191
 Міцкевич М. 90
 Мішпатман Ілля 208, 210, 212
 Молотов В. 150, 185
 Моргуліс Д. 69
 Нагорна Л. 19, 21
 Нагребецький А. 57
 Назаренко І. 220
 Наулко В. 16, 26, 254
 Невидничий І. Н. 238
 Некрасов Віктор 234
 Непомнящий М. 235
 Нестеренко В. 30, 31
 Ніколаєва С. 267
 Новак 163
 Новак І. 164
 Овчаренко О. 324
 Олександр I 97
 Олександр II 88
 Орлянський В. 12, 60
 Острайх Д. 148
 Остраполер Самсон 96
 Павлов П. 157
 Падва Ш. М. 238
 Пайпс Р. 11
 Палатник Рейза 231
 Панич А. А. 226
 Панкратова А. М. 225
 Парицький А. 235
 Парташников А. М. 228
 Пахольчук Г. 136
 Пеллер В. 139
 Писарівський Л. 69
 Підгорний М. 220
 Пінкус Б. 41, 103
 Пінчевський М. 159
 Плоткін Самуел 331
 Плясовиця Ю. 28, 29, 258, 262
 Подольський А. 20, 34, 157, 306
 Поклонник К. 275
 Полянкер Г. 34, 159
 Поляченко 192
 Попелянський 193
 Поппер К. 10
 Посєлова П. 207
 Потьомкіна М. 114, 115
 Прейгерзон Ц.-Г. 59
 Прейгерман 202
 Рабинович В. 309, 338
 Ратушний І. 337
 Ревуцький В. 57
 Ременик Х. 228

- Робінсон Я. 157
Розенблат Є. 116
Ройзман 149
Ройтбурд Л. 231
Рудбанд М.-З. 69
Руденко Микола 234
Рудницька Т. 321
Савчук Л. П. 238
Сапожников Л. 58
Сверстюк Є. 286
Свечинський В. 208
Сельський Семен 139
Сєніна І. 220
Сидлер Д. 139
Сиркіс Йоель 96
Систер Б. 60
Скоропадський П. 100, 101
Слободянюк П. 30, 33, 131
Сміт Е. 21, 22
Снайдер Т. 116, 140
Сокол В. 60, 119
Сокол І. Е. 238
Солітерман 192
Спектор І. 160
Спектор Л. Н. 279
Спектор Лейб 164, 200
Співак І. 160, 211
Співак М. 59, 160, 205, 208, 209, 210
Співак У. 164
Співак Я. 164
Сталін Й. 38, 40, 81, 110, 121, 143, 148, 151, 153, 160, 166, 176, 207, 208, 211, 214, 217, 218, 221, 222, 224, 236, 349
Стамблер М. 309
Стеблина І. 234
Суркіс Лейбл 322, 333
Сухер Олександр 208, 210, 212, 214
Тайров А. 148
Тарнопольский Ю. 235
Терлітські Л. 309
Теуміна Е. І. 223
Трахтенгерц Б. 164
Турченко Г. 18
Фаєрман В. 164
Файнгольд О. 338
Фейгін Х. 164
Фельдман А. 231
Фельдман А. В. 52
Фельдман А. Ш. 228
Фельдман О. 309
Фефер І. 150, 223
Фисанович І. 148
Фінберг Л. 11, 26, 27
Фішман А. М. 238
Фрейліхман З. Ю. 338
Фридман С. 185
Фрідман А. 338
Фріцман З. 164
Фрумкін А. 148
Фурер А. М. 180
Хаїн З. 52
Хандрос Б. 58, 121, 139
Хасин Віктор 139
Ходоров Ш. 164
Ходоровський Лейб 208
Ходоровський Олександр 208
Хонігсман Я. 60
Хорол Тетяна 208, 210, 212, 214
Хоффман Ч. 40, 77
Храпко Й. С. 238
Хрущов М. 38, 160, 161, 187, 223, 224, 225, 226, 230, 236, 262
Цемержинський П. 64
Ципис Наум 13
Чарний С. 339
Чуйков Б. 219
Шаєвич Адольф 336
Шаміс М. 164
Шапіро І. 164
Шапіро Л. 40, 51, 236, 237
Шарнопольський А. 60, 120
Шатилов С. 155
Шафаревич І. 173
Шафель І. 164
Шахматов В. М. 228
Шахмурова Л. 118
Шварц С. 236
Шварцман 52
Шварцман Мойсей 139
Шейнін Л. 153
Шелест П. 228
Шемчук Є. М. 238
Шендерович А. 58
Шереметкер 193
Шестопал М. 220
Шимелович Б. 153
Шитюк М. 34
Шкляр 193
Шклярс 162
Школьник Г. М. 279
Школьник І. 231, 348
Шнайдер Михайло 139
Шойфет Хаїм 177
Шойхет Х. 164
Шоль Отто 120
Шпігельман Клара 208

Шраєр 193
Штейн Х. 341
Штерн Август 232
Штерн Л. 148
Штерн М. 231, 232, 348
Штерн Л. С. 223
Штернхарц Натан 343
Штерншис А. 22, 442, 256
Шумков І. 199
Щербаков О. 163, 188, 189

Щупак І. 60, 136
Щур Л. 28
Шусь В. 57
Юдчак Д. 58, 136
Юзефович І. С. 223
Юзівський 53
Юровецький М. Л. 226
Якобсон А. 214
Ярославський 193
Ясько О. С. 238

Перелік умовних позначень, скорочень і термінів

АЄК – Антифашистський єврейський комітет;

Алія – репатріація євреїв в Ізраїль;

Ашкеназі – субетнічна група євреїв, яка сформувалась у Центральній, а з часом поширилась і на Східну Європу, у тому числі й на територію України;

Вінницька ОДА – Вінницька обласна державна адміністрація;

Голокост (Катастрофа) – переслідування і масове знищення євреїв і циган у Німеччині під час Другої світової війни;

Гетто – частина населених пунктів, окремі райони певної місцевості, які використовувалися для переселення туди осіб за національним принципом;

ДАВіО – Державний архів Вінницької області;

ДАЖО – Державний архів Житомирської області;

ДАОО – Державний архів Одеської області;

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області;

Десталінізація – процес ліквідації культу особи і сталінської політичної системи;

Ейнікайт – молодіжна сіоністська організація, які діяла у м. Жмеринці Вінницької області з 1944 по 1947 рр.

Євком (Комісаріат з єврейських національних справ) – урядовий орган радянської влади для проведення серед євреїв національної політики Комуністичної партії. Діяв з січня 1918 р. по квітень 1924 р.;

Євсекція (єврейська комуністична секція) – єврейські комуністичні секції РКП (б), утворені для поширення комуністичної ідеології серед євреїв на їх рідній мові;

Іврит – давня староєврейська мова, яка використовувалася серед євреїв Поділля більше у релігійній практиці та у художній літературі, яка зазнала у радянський період заборони та утисків;

Ідиш – єврейська мова з групи германських мов, якою послуговувалися у повсякденному житті євреї Поділля як нащадки євреїв-ашкеназі, вихідців із Західної та Центральної Європи, які емігрували до Східної Європи, у тому числі на Поділля;

Ісшива (єшива) – єврейський вищий навчальний заклад, де вивчається Усний закон, головним чином Талмуд;

Іудаїзм – одна з найдавніших монотеїстичних релігій світу, національна релігія євреїв;

Кантор – спеціально навчена людина, що веде молитви в синагозі, представляє всю громаду в її звертанні до Всевишнього;

КомЗЕТ – Комітет з земельного устрою єврейських трудящих при президії Ради національностей ЦВК СРСР, що був утворений постановою Президії ЦВК від 29 серпня 1924 з метою залучення єврейського населення Радянського Союзу до землеробства;

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;

КПУ – Комуністична партія України;

Міньян – у традиційному єврейському праві мінімальна кількість членів молитовної громади – 10 чоловіків (старше 13 років, після церемонії бар-міцва). Якщо немає міньяна, то найважливіші молитви не можна читати. В роки радянської влади міньян використовувався як форма проведення богослужінь;

Неосталінізм – авторитарний режим у СРСР кінця 1960-х – середини 1980-х рр.;

Песах – весняне свято, що відзначає вихід євреїв з Єгипту і звільнення з рабства;

Рабин – ребе, рабе, рав – релігійний керівник іудейської громади, знавець Тори і Талмуда;

Райхскомісаріат «Україна» – адміністративно-територіальна одиниця, утворена на частині окупованих українських земель. Складалася з 6 генеральних округ. До складу генеральних округ Волинь-Поділля, Житомир та Київ входили подільські землі;

РНК – Рада народних комісарів;

Сіонізм – єврейський національний рух, що ставить своєю метою об'єднання і відродження єврейського народу на його історичній батьківщині Ерец-Ізраель;

Смуга осілості – територіальна лінія з кількох південно-західних губерній, за межі якої не дозволено було селитися євреям у межах Російської імперії. Визначена російським царизмом після поділів Польщі (1772, 1793, 1795), назва з'явилася за часів правління імператора Миколи I;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

Талмуд-тора – єврейський релігійний навчальний заклад, який утримувався за кошти громади і в якому на відміну від хедерів навчались хлопчики переважно з малозабезпечених родин;

ТЗЕТ – Товариство землеустрою єврейських трудящих) - громадська організація, яка існувала в СРСР з 1925 по 1938 рр., і сприяла аграризації радянських євреїв;

Трансністрія – адміністративно-територіальна одиниця на південному заході України між Дністром і Південним Бугом, яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління. До складу Трансністрії входили південні та південно-східні регіони Поділля;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

Хасидизм – релігійна течія іудаїзму, що виникла в XVIII ст. в Україні;

Хедер – єврейська початкова релігійна школа, що існувала в Україні практично до Першої світової війни. Навчання було платним, оскільки школи були приватними. Навчались тільки хлопчики;

Хмельницька ОДА – Хмельницька обласна державна адміністрація;

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;

Шабат – субота, (сьомий день, день відпочинку, святий день, який євреям заповіданий Богом через Тору);

Штетл (з *йдиш* – *містечко*) – єврейське містечко, тобто містечко, у якому значну частину населення складали євреї. В сучасній історіографії розглядається не просто як територіальне об'єднання, а як певний соціальний, культурний та економічний феномен, який існував навіть у радянську епоху.

ДОДАТКИ

Додаток А
Динаміка єврейського населення у другій половині ХХ – на
початку ХХІ ст. в Україні та на Поділлі

Тис.	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
СРСР	3028,5	2267,8	2150,7	1810,9	1449	-
Україна	1532,8	840,3	777,1	634,2	487,3	104,3
Вінницька область	141,8	50,2	42,3	33,9	26,2	3,1
Одеська область ¹	233,2	121,4	117,2	92,1	69,1	13,4
Хмельницька область ²	121,3	19,1	16,1	13,2	10,3	1,4
Тернопільська область ³	-	1,1	1,5	1,0	0,7	0,2

¹ Статистичні дані по усій області. До 1954 р. до складу Одеської області входили Савранський, Гайворонський, Голованівський, Ульяновський, Кривоозерський райони, які ми включаємо до Поділля. Балтський та Кодимський райони на час перепису 1939 р. перебували у складі Молдавської АРСР. Після 1954 р. до складу області входили Балтський, Кодимський, Савранський райони.

² Статистичні дані по усій області. До Поділля входить більша частина районів, південні райони Красилівського, Старокостянтинівського, Старосинявського, окрім Білогірського, Полонського, Теофопільського, Ізяславського, Славутського, Шепетівського районів.

³ Статистичні дані по усій області. До Поділля включаємо східні райони Тернопільської області – Борщівський, Буцацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський та Чортківський райони, які є західними районами Поділля. З огляду на те, що лише у Тернополі проживало на 1959 р. – 0,8 тис., у 1970 р. – 0,9 тис., 1979 р. – 0,8 тис., 1989 р. – 0,7 тис., 2001 р. – 0,2 тис. (167 осіб) євреїв, можемо стверджувати про невелику кількість єврейського населення у цьому регіоні подільського регіону.

Додаток Б

Динаміка єврейського населення міст Поділля у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Місто / у тис.	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
Вінниця	33,2 (35,6)	16,5 (13,1)	18,0 (8,1)	17,5 (5,6)	15,2 (4,0)	1,7 (0,5)
Бердичів	23,3 (37,5)	6,3 (11,8)	5,7 (8,0)	4,6 (5,8)	3,5 (3,8)	1,0 (1,1)
Хмельницький	14,5 (38,7)	6,5 (10,4)	6,3 (5,6)	6,1 (3,4)	5,4 (2,3)	0,7 (0,3)
Кам'янець- Подільський	13,8 (38,1)	2,6 (6,5)	2,1 (3,2)	1,8 (2,1)	0,5 (0,4)	0,2 (0,2)
Могилів- Подільський	8,7 (39,8)	4,7 (21,2)	4,4 (16,9)	3,9 (12,5)	2,8 (7,8)	0,3 (0,9)
Балта	4,7 (26,3)	2,0 (11,2)	1,4 (6,9)	0,8 (3,7)	0,5 (2,2)	0,1 (0,6)
Бершадь	4,3 (73,6)	2,2 (57,4)	1,8 (15,8)	1,5 (11,9)	0,6 (4,3)	0,07 (0,5)
Тульчин	5,6 (41,7)	2,3 (18,4)	2,0 (13,7)	1,5 (9,4)	Немає відомостей	0,1 (0,6)
Хмільник	4,8 (63,8)	1,1 (7,9)	0,8 (5,1)	0,5 (3,1)	Немає відомостей	0,1 (0,4)
Жмеринка	4,6 (17,8)	3,2 (10,9)	2,6 (4,2)	1,8 (7,3)	Немає відомостей	0,1 (0,3)
Гайсин	4,1 (27,7)	1,6 (9,0)	1,2 (5,1)	0,7 (2,8)	0,4 (1,5)	0,05 (0,2)
Козятин	2,6 (15,8)	1,1 (13,4)	0,8 (8,6)	0,5 (5,7)	Немає відомостей	0,1 (0,4)
Шаргород	1664 (74,4)	1,2 (38,3)	1,0 (29,4)	0,8 (22,9)	Немає відомостей	0,05 (0,7)

Додаток В

Єврейське населення районів Поділля за Всеукраїнським переписом населення 2001 р.

№ п/п	Район	Загальна кількість населення	Кількість єврейського населення
1	м. Вінниця	354639	1 723
2	м. Жмеринка	37073	148
3	м. Ладижин	23419	15
4	м. Могилів-Подільський	32 513	347
5.	м. Хмільник	25 181	45
6.	Барський район	62 239	66
7.	Бершадський район	71 310	83
8.	Вінницький район	73 430	25
9.	Гайсинський район	64 732	54
10.	Жмеринський район	44 136	-
11.	Іллінецький район	42 519	12
12.	Калинівський район	64 936	25
13.	Козятинський район	47 788	-
14.	Крижопільський район	40 870	27
15.	Липовецький район	44 194	-
16.	Літинський район	42 252	-
17.	Могилів-Подільський район	40 206	-
18.	Мурованокуриловецький район	32 791	13
19.	Немирівський район	58 873	30
20.	Оратівський район	27 314	-
21.	Піщанський район	25 127	21
22.	Погребищенський район	37 704	-
23.	Теплицький район	35 258	16
24.	Томашпільський район	40 608	38
25.	Тростянецький район	42 530	11
26.	Тульчинський район	64 927	142
27.	Тиврівський район	47 805	36
28.	Хмільницький район	44 110	-
29.	Чернівецький район	28 660	-
30	Чечельницький район	27 209	-
31.	Шаргородський район	64 767	52
32.	Ямпільський район	47 669	29
33.	м. Хмельницький	251 077	670
34.	м. Кам'янець-Подільський	98 873	233
35.	м. Старокостянтинів	35 015	58
36.	Вінковоцький район	31 085	-
37.	Волочиський район	60 610	-
38.	Городоцький район	58 348	-
39.	Деражнянський район	38 289	13
40.	Дунаєвецький район	73 276	33
41.	Кам'янець-Подільський район	75 506	-

42.	Красилівський район	61 331	-
43.	Летичівський район	34 588	-
44.	Новоушицький район	36 457	-
45.	Старокостянтинівський район	37 459	-
46.	Старосинявський район	24 985	-
47.	Хмельницький район	54 610	-
48.	Чемеровецький район	51 009	-
49.	Ярмолинецький район	39 201	-
50.	Борщівський район	75 358	-
51.	Бучацький район	65 078	-
52.	Гусятинський район	66 803	-
53.	Заліщицький район	52 915	-
54.	Підволочиський район	46309	-
55.	Чортківський район	80 861	12
56.	м. Бердичів	87 193	401
57.	Бердичівський район	34 559	-
58.	Любарський район	31 154	-
59.	Гайворонський район	43 454	25
60.	Голованівський район	36 645	-
61.	Ульяновський район	28 718	-
62.	Балтський район	48 604	114
63.	Кодимський район	34 788	-
64.	Савранський район	22 367	16
65.	Кривоозерський район	28 538	-
66.	Христинівський	39 454	-
67.	Заставнівський район	56 261	-
68.	Хотинський район	72 398	29

Додаток Г

Хронологія окупації Поділля німецькими та румунськими окупаційними військами під час Другої світової війни

№ п/п	Населений пункт	Дата окупації
1.	Підволочиськ (Тернопільська область)	5 липня 1941 р.
2.	Чортків (Тернопільська область)	6 липня 1941 р.
3.	Борщів (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
4.	Бучач (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
5.	Гусятин (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
6.	Заліщики (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
7.	Городок (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
8.	Проскурів (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
9.	Бердичів (Житомирська область)	8 липня 1941 р.
10.	Чемерівці (Хмельницька область)	9 липня 1941 р.
11.	Кам'янець-Подільський (Хмельницька область)	10 липня 1941 р.
12.	Деражня (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
13.	Дунаївці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
14.	Віньківці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
15.	Нова Ушиця (Хмельницька область)	12 липня 1941 р.
16.	Летичів (Хмельницька область)	17 липня 1941 р.
17.	Бар (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
18.	Жмеринка (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
19.	Літин (Вінницька область)	17 липня 1941 р.
20.	Хмільник (Вінницька область)	17 липня 1941 р.
21.	Вінниця (Вінницька область)	19 липня 1941 р.
22.	Могилів-Подільський (Вінницька область)	19 липня 1941 р.
23.	Шаргород (Вінницька область)	22 липня 1941 р.
24.	Кодима (Одеська область)	22 липня 1941 р.
25.	Немирів (Вінницька область)	22 липня 1941 р.
26.	Гайсин (Вінницька область)	27 липня 1941 р.
27.	Теплик (Вінницька область)	27 липня 1941 р.
28.	Христинівка (Миколаївська область)	27 липня 1941 р.
29.	Бершадь (Вінницька область)	29 липня 1941 р.
30.	Гайворон (Кіровоградська область)	29 липня 1941 р.
31.	Голованівськ (Кіровоградська область)	30 липня 1941 р.
32.	Ульяновка (Кіровоградська область)	1 серпня 1941 р.
33.	Криве Озеро (Миколаївська область)	2 серпня 1941 р.
34.	Балта (Одеська область)	5 серпня 1941 р.

Додаток Г

Інформація про якісний склад вчителів 1-10 класів по
Вінницькій області на 1953 р.

№ п/п	Район	По штату	Працює на даний час	Національність			
				українці	росіяни	євреї	інші
1.	Барський	394	394	354	15	25	-
2.	Бершадський	314	314	269	13	30	2
3.	Брацлавський	202	193	174	6	12	1
4.	Вінницький	436	436	403	12	15	6
5.	Вінниця	538	538	320	11	99	8
6.	Вороновицький	265	265	263	-	2	-
7.	Гайсинський	443	442	397	26	15	4
8.	Дашівський	323	319	314	10	4	1
9.	Джулинський	253	250	235	6	9	-
10.	Джуринський	183	183	140	9	31	3
11.	Жмеринський	377	377	318	24	31	4
12.	Калинівський	441	440	391	19	27	3
13.	Козятинський	213	213	193	1	16	3
14.	Комсомольський	251	251	233	4	11	3
15.	Копайгородський	212	212	187	2	23	-
16.	Крижопільський	369	364	324	13	25	2
17.	Липовецький	306	306	288	5	12	1
18.	Літинський	365	365	336	15	14	-
19.	Могилів-Подільський	468	442	356	16	62	8
20.	Монастирищенський	383	383	371	16	62	8
21.	Муровано-Куриловецький	333	333	322	7	4	1
22.	Немирівський	322	322	304	5	11	2
23.	Ободівський	178	178	163	4	9	1
24.	Ольгопільський	179	179	148	25	6	1
25.	Оратівський	246	244	233	6	4	1
26.	Піщанський	246	246	222	9	14	1
27.	Плисківський	265	264	257	4	3	-
28.	Погребищенський	428	424	404	5	7	8
29.	Самгородський	209	205	168	8	7	22
30.	Ситковецький	175	175	160	5	9	1
31.	Станіславський	173	171	161	3	7	-
32.	Теплицький	375	375	358	3	12	2
33.	Томашпільський	312	312	265	18	27	2
34.	Тростянецький	263	263	255	-	27	2
35.	Тулчинський	411	411	348	23	39	1
36.	Тиврівський	333	333	305	16	11	1
37.	Турбівський	238	238	227	3	6	2
38.	Уланівський	326	292	265	10	11	6
39.	Хмільницький	430	430	328	20	37	45

40.	Чечельницький	174	172	147	11	14	-
41.	Чернівецький	383	383	324	16	42	1
42.	Шаргородський	281	281	230	3	43	5
43.	Шпиківський	270	270	240	7	23	-
44.	Ямпільський	360	360	307	10	41	2
45.	Яришівський	189	189	174	3	10	2
	Разом	14006	13898	12319	540	882	157

Додаток Д

Склад партійних організацій по південно-східних районах Поділля, що входили до складу Одеської області по основних національностях станом на 1 січня 1947 р.

№ п/п	Національність	Членів КП(б)У	Кандидатів у члени КП(б)У	Всього комуністів
<i>Балтський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	439	108	547
2	Українці	284	74	358 (65,4 %)
3	Росіяни	87	25	112 (20,5 %)
4	Євреї	59	9	68 (12,4 %)
5	Молдавани	4	-	4 (0,7 %)
6	Білоруси	2	-	2 (0,4 %)
<i>Голованівський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	365	107	472
2	Українці	327	98	425 (90 %)
3	Росіяни	21	5	26 (5,5 %)
4	Євреї	13	2	15 (3,2 %)
<i>Кодимський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	362	79	441
2	Українці	218	46	264 (59,7 %)
3	Росіяни	85	20	105 (23,8 %)
4	Євреї	46	8	54 (12,2 %)
5	Білоруси	5	-	5 (1,1 %)
<i>Кривоозерський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	274	85	359
2	Українці	224	67	291 (81,0 %)
3	Росіяни	23	8	31 (8,6 %)
4	Євреї	20	8	28 (7,7 %)
5	Білоруси	2	-	2 (0,6 %)
<i>Саєранський районний комітет КП(б)У</i>				
1	Всього	223	68	291
2	Українці	168	53	221 (75,9 %)
3	Росіяни	26	8	34 (11,7 %)
4	Євреї	28	6	34 (11,7 %)
5	Білоруси	-	1	1 (0,3 %)

Додаток Е

Динаміка росту кількості іудейських та іудейсько-християнських громад в Україні

№ П/П	Громада	1992	1995	1998	1999	2000	2001	2002
		2	2	4	4	4	8	9
2.	Громади іудо-християн	-	4	9	16	12	12	14
3.	Громади прогресивного іудаїзму	-	-	-	13	15	32	44
4.	Громади месіанського іудаїзму	-	-	-	-	5	11	13
5.	Громади хасидів Хабад Любавич	-	-	-	-	40	75	85

Для приміток

Наукове видання

КОНОНЕНКО ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ
(40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)**

Верстка Кононенко В.В.
Коректура Кононенко В.В.
Дизайн Семенюк К.І.

Підписано до друку 27.01.2017
Формат 64×84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,2
Наклад 300 прим.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.

Друк ФОП «Тарнашинський О. В.»
Реєстраційне свідоцтво ВОГ № 377287 від 20.02.2007 р.